

ЕЛЕКТРОННЕ ПЕРІОДИЧНЕ
МІЖДИСЦИПЛІНАРНЕ НАУКОВЕ ВИДАННЯ

№ 1 / 2023

ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

**Спеціальності: 051 Економіка/076 Підприємництво та торгівля/
231 Соціальна робота/24 Сфера обслуговування**

**ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ**

**ENTREPRENEURSHIP AND MANAGEMENT OF THE DEVELOPMENT OF SOCIO-
ECONOMIC SYSTEMS**

Електронне періодичне міждисциплінарне наукове видання

за такими галузями знань і спеціальностями:

05 Соціальні та поведінкові науки: 051 Економіка.

07 Управління та адміністрування: 076 Підприємництво, торгівля та біржова діяльність.

23 Соціальна робота: 231 Соціальна робота.

24 Сфера обслуговування: 241 Готельно-ресторанна справа; 242 Туризм.

Редакційна колегія

1. Ткаченко Алла Михайлівна – завідувач кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності НУ «Запорізька політехніка», д.е.н., професор – головний редактор.

2. Карпенко Андрій Володимирович – професор кафедри економіки та митної справи НУ «Запорізька політехніка», д.е.н, професор – заступник головного редактора.

3. Левченко Наталія Михайлівна – професор кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності НУ «Запорізька політехніка», д.держ.упр., професор.

4. Пожурева Тетяна Олександрівна – професор кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності НУ «Запорізька політехніка», д.е.н., професор.

5. Васильєва Олена Олексіївна – декан факультету міжнародного туризму та економіки, професор кафедри економіки та митної справи НУ «Запорізька політехніка», д.е.н., професор.

6. Шелеметьєва Тетяна В'ячеславівна - професор кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу НУ «Запорізька політехніка», д.е.н., професор.

7. Віндюк Андрій Валерійович - професор кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу НУ «Запорізька політехніка», д.пед.н., професор.

8. Попович Василь Михайлович - професор кафедри соціальної роботи та психології НУ «Запорізька політехніка», д.філос.н., професор.

9. Плинокос Дмитро Дмитрович – доцент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності НУ «Запорізька політехніка», к.е.н, доцент.

10. Севастьянов Родіон Вікторович – доцент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності НУ «Запорізька політехніка», к.е.н., доцент.

11. Крайнік Олена Миколаївна – доцент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності НУ «Запорізька політехніка», к.е.н., доцент.
12. Карпенко Наталя Миколаївна – доцент кафедри економіки та митної справи НУ «Запорізька політехніка», к.держ.упр., доцент.
13. Кузьмін Віктор Володимирович – в.о. завідувача кафедри соціальної роботи та психології НУ «Запорізька політехніка», к.соц.н., доцент.
14. Щербина Сергій Степанович - доцент кафедри соціальної роботи та психології НУ «Запорізька політехніка», к.соц.н., доцент.
15. Зайцева Валентина Миколаївна – завідувач кафедри, професор кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу НУ «Запорізька політехніка», к.пед.н., професор.
16. Шарова Світлана Василівна – в.о. завідувача кафедри кафедри фінансів, банківської справи та страхування НУ «Запорізька політехніка», к.е.н., доцент
17. Брутман Анна Богданівна – завідувач кафедри іноземних мов професійного спілкування страхування НУ «Запорізька політехніка», к.е.н., доцент.
18. Полєжаєв Юрій Григорович – доцент кафедри іноземних мов професійного спілкування, НУ «Запорізька політехніка», к.н. з соц. ком., доцент
19. Чернова Ірина Вікторівна – доцент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності НУ «Запорізька політехніка», к.філолог.н., доц.
20. Кійко Сергій Геннадійович – голова правління ПрАТ «Дніпроспецсталь», д.т.н.
21. Дороніна Ольга Анатоліївна – завідувач кафедри менеджменту та поведінкової економіки Донецького національного університету імені Василя Стуса, д. е. н., професор;
22. Трачова Дарія Миколаївна – професор кафедри фінансів, обліку і оподаткування Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного, д.е.н., професор.
23. Бондаревська Ксенія Валентинівна – професор кафедри соціального забезпечення та податкової політики Університету митної справи та фінансів, д. е. н., професор.
24. Шушпанов Дмитро Георгійович – завідувач відділом демографічного моделювання та прогнозування Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, д. е. н., професор.
25. Козик Василь Васильович – завідувач кафедри економіки підприємства та інвестицій ІНЕМ Національного університету «Львівська політехніка», д.е.н., професор.
26. Шафалюк Олександр Казимирович – в.о. декана факультету маркетингу КНЕУ, професор кафедри маркетингу, д.е.н., професор.

27. Андрющенко Катерина Анатоліївна – професор кафедри бізнес-економіки та підприємництва КНЕУ, д.е.н, професор.
28. Варава Лариса Миколаївна – завідувач кафедри менеджменту і адміністрування КНУ, д.е.н., професор.
29. Карпенко Наталія Володимирівна – завідувач кафедри маркетингу ПУЕТ, д.е.н., професор.
30. Мінакова Світлана Михайлівна – професор кафедри підприємництва та маркетингу Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, д.е.н., професор.
31. Іванова Марина Іллівна – професор кафедри менеджменту виробничої сфери Національного технічного університету «Дніпровська політехніка», д.е.н., професор.
32. Манн Руслан Володимирович – завідувач кафедри економіки та управління ЧДТУ, д.е.н., професор.
33. Смеричевський Сергій Францевич – декан факультету економіки та бізнес-адміністрування Київського національного авіаційного університету, д.е.н., професор.
34. Шаульська Лариса Володимирівна – професор кафедри економіки підприємства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д.е.н., професор.
35. Стадник Альона Георгіївна - доцент кафедри соціальної роботи та психології НУ «Запорізька політехніка», к.соц.н., доцент
36. Кукліна Тетяна Сергіївна –доцент кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу НУ «Запорізька політехніка», к.е.н., доц.
37. Висоцька Наталя Іванівна – начальник патентно-інформаційного відділу НУ «Запорізька політехніка»

Іноземні члени редколегії

1. Алірзаєв Елвін – завідувач кафедри митної справи та менеджменту Академії державного митного комітету республіки Азербайджан (Баку, Республіка Азербайджан), к.е.н., доцент.
2. Ізмайлов Віляят – завідувач кафедри економіки та управління Азербайджанської академії праці та соціальних відносин (Республіка Азербайджан), д.е.н., професор.
3. Чютене Рута - професор школи економіки та бізнесу Каунаського технологічного університету (Литва), д.е.н., професор.
4. Несторенко Олександр Васильович – доцент Сілезької академії м. Катовіце (Польща), к.е.н., доцент.

5. Богаєвська Яніна – професор ділового адміністрування та зовнішнього обліку Берлінського університету економіки і права (Німеччина), доктор, професор.

6. Антонюк Дмитро Анатолійович – віцепрезидент Запорізької торгово-промислової палати, д. е. н., професор, науковий дослідник Східно-Баварського університету Амберг-Вайден (Німеччина).

69063, Україна, м.Запоріжжя, вул.Жуковського, 64.

e-mail: redjourn@zp.edu.ua

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 051 ЕКОНОМІКА.....	11
Катерина АНДРЮЩЕНКО, Олексій ЦЕЛУЙКО	
ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО РИНКУ ДЕРЖАВНИХ ЦІННИХ ПАПЕРІВ	11
Олена ВАСИЛЬЄВА, Андрій СОКОЛОВ, Людмила ГІЛЬ	
ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ В СУЧАСНІЙ ПАРАДИГМІ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ.....	22
Алла ТКАЧЕНКО	
ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНОЇ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ В УМОВАХ АТ «ОЩАДБАНК».....	37
Олексій ЦЕЛУЙКО	
ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ ДЕРЖАВНИХ ЦІННИХ ПАПЕРІВ....	54
Олег ОДІНЦОВ, Владислав ОГОРОДНІКОВ, Владислав СКОРИНА	
ЗАОЩАДЖЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ІНВЕСТИЦІЙНИХ РЕСУРСІВ....	65
Лариса ВАРАВА, Світлана БАРАДАКОВА	
ПОРІВНЯЛЬНА ОЦІНКА ЗАСТОСУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ В ПРОЦЕСІ УПРАВЛІННЯ БАНКОМ.....	80
Алла ХАНЕНКО	
ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ.....	92
СЕКЦІЯ 076 ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА ТОРГІВЛЯ.....	107
Татьяна ПОЖУЄВА	
СУЧАСНА СТРАТЕГІЯ ВИКЛАДАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН.....	107
Світлана ШАРОВА	
ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ФАКТОРІВ ВПЛИВУ НА ПРИБУТКОВІСТЬ ПІДПРИЄМСТВА ТА ПОШУК РЕЗЕРВІВ ПІДВИЩЕННЯ ПРИБУТКУ.....	121
Олена КРАЙНІК	
РОЗВИТОК МЕТОДІВ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ІННОВАЦІЙНО- ІНВЕСТИЦІЙНИХ ПРОЄКТІВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	134
Валентина КРУГЛІКОВА	
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА.....	142

Наталія Бобко

**ІННОВАЦІЙНА СТРАТЕГІЯ – ОСНОВА ФОРМУВАННЯ
КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ 154**

Тетяна ЛІВОШКО

**СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ У
ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД..... 166**

Олександр ШАФАЛЮК, Анна ТАЩЕНКО

**РОЗВИТОК КЛІЄНТСЬКОГО ДОСВІДУ В СИСТЕМІ МАРКЕТИНГУ ТА
КОМЕРЦІЇ ПІДПРИЄМСТВ..... 177**

Наталія ЛЕВЧЕНКО

**ПОТРЕБИ У РЕСУРСАХ, НЕОБХІДНИХ ДЛЯ РЕЗУЛЬТАТИВНОГО ТА
ЕФЕКТИВНОГО ВІДНОВЛЕННЯ ТРАНСПОРТНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ
УКРАЇНИ..... 192**

СЕКЦІЯ 231 СОЦІАЛЬНА РОБОТА..... 204

Альона СТАДНИК, Марія КУЗЬМІНА, Наталія САЛЬНІКОВА

**СОЦІАЛЬНА РОБОТА ІЗ ЛЮДЬМИ, ЩО МАЮТЬ РИЗИКОВАНУ
СЕКСУАЛЬНУ ПОВЕДІНКУ..... 204**

Маргарита ЛІСНІЧЕНКО, Дмитро ПЛИНОКОС

**ДЕРЖАВНИЙ МОНІТОРИНГ РОЗВИТКУ НЕФОРМАЛЬНОЇ ОСВІТИ В
УКРАЇНІ..... 215**

Галина БАРИШАЦЬКА, Василь ПОПОВИЧ, Сергій ЩЕРБИНА

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ДІТЬМИ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД
НАСИЛЬСТВА..... 231**

Володимир ТАРАН, Віктор КУЗЬМІН

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ МЕНТАЛЬНОСТІ..... 246

Ксенія БОНДАРЄВСЬКА

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗРОБКИ СТРАТЕГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ..... 262**

СЕКЦІЯ 24 СФЕРА ОБСЛУГОВУВАННЯ..... 275

Марина ІВАНОВА, Людмила БЕЗУГЛА, Олександр БУГРІМ

РИЗИК, БЕЗПЕКА ТА СТРАХУВАННЯ В ТУРИЗМІ..... 275

Родіон СЕВАСТЬЯНОВ, Ольга ДОНЧЕНКО

РОЗВИТОК ЕКОЛОГІЧНОГО (ЗЕЛЕНОГО) ТА СІЛЬСЬКОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ, РІШЕННЯ	287
Тетяна ШЕЛЕМЕТЬСВА, Юлія СВИРИДЕНКО	
ФЕСТИВАЛЬНИЙ ТУРИЗМ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ НАПРЯМ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОЇ ТУРИСТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ МІСТА ЗАПОРІЖЖЯ.....	302
Дар'я ГУРОВА, Тетяна КАПТЮХ, Анастасія БСЛОВА	
ВПЛИВ КІНОТУРИЗМУ НА ІМІДЖ ТУРИСТИЧНОЇ ДЕСТИНАЦІЇ.....	314
Валентина ЗАЙЦЕВА, Сергій ЦВІЛИЙ, МУЛТУ ЮСУФ	
МАРКЕТИНГОВИЙ ПІДХІД ДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ КОМПЛЕКСНОГО ТУРИСТИЧНОГО ПРОДУКТУ.....	328

CONTENTS

SECTION 051 ECONOMICS.....	11
Kateryna ANDRIUSHCHENKO, Oleksii TSELUIKO	
WAYS OF IMPROVING THE UKRAINIAN GOVERNMENT SECURITIES MARKET..	11
Olena VASYL'YEVA, Andrii SOKOLOV, Liudmyla HIL	
HUMAN CAPITAL IN THE MODERN PARADIGM OF THE KNOWLEDGE ECONOMY.....	22
Alla TKACHENKO	
FORMATION OF AN EFFECTIVE SYSTEM OF PERSONNEL MANAGEMENT IN THE CONDITIONS OF JSC "OSCHADBANK".....	37
Oleksii TSELUIKO	
FEATURES OF THE FUNCTIONING OF THE GOVERNMENT SECURITIES MARKET.	54
Oleg ODINTSOV, Vladislav OHORODNIKOV, Vladislav SKORYNA	
POPULATION SAVINGS AS A SOURCE OF INVESTMENT RESOURCES.....	65
Larysa VARAVA, Svitlana BARADAKOVA	
COMPARATIVE ASSESSMENT OF USING TERMINOLOGY IN THE BANK GOVERNANCE PROCESS.....	80
Alla KHANENKO	
ENVIRONMENTAL PROBLEMS IN UKRAINE DURING THE WAR.....	92
SECTION 076 ENTREPRENEURSHIP AND TRADE.....	107
Tetyana POZHUIEVA	
MODERN STRATEGY OF TEACHING ECONOMIC DISCIPLINES.....	107

Svitlana SHAROVA

**CHARACTERISATION OF THE MAIN FACTORS INFLUENCING THE
PROFITABILITY OF AN ENTERPRISE AND SEARCH FOR RESERVES OF PROFIT
INCREASE..... 121**

Olena KRAINIK

**DEVELOPMENT OF METHODS FOR ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF
INNOVATION AND INVESTMENT PROJECTS FOR SUSTAINABLE
DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY..... 134**

Valentyna KRUGLIKOVA

THEORETICAL ASPECTS OF ENTERPRISE COMPETITIVENESS FORMATION 142

Nataliya Bobko

**INNOVATION STRATEGY - THE BASIS FOR THE FORMATION OF
COMPETITIVENESS OF THE NATIONAL ECONOMY..... 154**

Tatiana Livoshko

**DEVELOPMENT STRATEGY OF THE ECONOMIC SYSTEM OF UKRAINE IN THE
POST-WAR PERIOD..... 166**

Oleksandr SHAFALYUK, Anna TASHCHENKO

**DEVELOPMENT OF CUSTOMER EXPERIENCE IN THE MARKETING AND
COMMERCE SYSTEM OF ENTERPRISES..... 177**

Natalia Levchenko

**REQUIREMENTS FOR RESOURCES NECESSARY FOR RESULTATIVE AND
EFFICIENT RESTORATION OF THE TRANSPORT INFRASTRUCTURE OF
UKRAINE..... 192**

СЕКЦІЯ 231 СОЦІАЛЬНА РОБОТА..... 204

Aliona STADNYK, Mary KUZMINA, Natalia SALNIKOVA

SOCIAL WORK WITH PEOPLE WHO HAVE RISKY SEXUAL BEHAVIOR..... 204

Marharyta Lisnichenko, Dmytro Plynokos

**STATE MONITORING OF NON-FORMAL EDUCATION DEVELOPMENT IN
UKRAINE..... 215**

Galina BARSHATSKA, Vasyl POPOVYCH, Sergey SHCHERBYNA

**SOCIAL AND PEDAGOGICAL WORK WITH CHILDREN AFFECTED BY
VIOLENCE..... 231**

Volodymyr TARAN, Viktor KUZMIN

SOME ASPECTS OF THE MENTALITY PROBLEM..... 246

Kseniia BONDAREVSKA

**CONCEPTUAL BASIS OF THE DEVELOPMENT OF THE STRATEGY FOR
PROVIDING THE SOCIAL SECURITY IN UKRAINE..... 262**

СЕКЦІЯ 24 СФЕРА ОБСЛУГОВУВАННЯ..... 275

Marina IVANOVA, Ludmila BEZUGLA, Oleksandr BUGRIM

RISK, SECURITY, AND INSURANCE IN TOURISM..... 275

Rodion SEVASTYANOV, Olga DONCHENKO

**DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL (GREEN) AND RURAL TOURISM IN
UKRAINE: PROBLEMS AND PROMISING SOLUTIONS..... 287**

Tetiana SHELEMETIEVA, Julia SVIRIDENKO

**FESTIVAL TOURISM AS THE STRATEGIC DIRECTION OF THE DEVELOPMENT
OF REGIONAL TOURISM POLICY OF ZAPORIZHZHIA..... 302**

Darya GUROVA, Tatyana KAPTIUKH, Anastasia BIELOVA

**THE INFLUENCE OF FILM TOURISM ON THE IMAGE OF THE TOURIST
DESTINATION..... 314**

Valentina ZAITSEVA, Sergiy TSVILYIY, MULTU YUSUF

**MARKETING APPROACH TO ENSURING THE COMPETITIVENESS OF A
COMPLEX TOURIST PRODUCT..... 328**

УДК 336.761:65.

JEL classification: E6

Катерина АНДРЮЩЕНКО

Д.е.н., професор, професор кафедри бізнес-економіки та підприємництва
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, м. Київ,
Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6274-5310>

Олексій ЦЕЛУЙКО

К.н. з держ. управ., доцент кафедри публічного управління
Класичного приватного університету, м. Запоріжжя, Україна.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9782-5011>

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО РИНКУ ДЕРЖАВНИХ ЦІННИХ ПАПЕРІВ

Анотація. Зазначено, що у кожній із країн світової спільноти склалися специфічні форми організації господарського життя, в яких знайшли прояв як загальні закономірності відповідного типу економіки (планової, ринкової, перехідної та ін.), так і особливості їхньої конкретно-історичної реалізації. Принципова єдність у розвитку економіки тієї чи іншої типу ґрунтується на властивих їй формах власності кошитом виробництва, ролі держави у управлінні виробництвом і розподілом, на відповідних системах соціальних та економічних цінностей і орієнтації. Існуючі ж відмінності в конкретних формах і методах управління пов'язані зі специфікою економічного розвитку країн, із співвідношенням екстенсивних та інтенсивних факторів зростання, складністю та динамічністю економіки, підготовленістю кадрів, сформованими традиціями господарювання, ступенем включення до міжнародного поділу праці та ін. Виділено ознаки емпіричного опису господарських систем: -система відносин власності (ступінь її одержавлення, форми суспільної власності, спосіб поєднання працівника із засобами виробництва, роль та утримання приватної власності тощо); -ієрархічна структура економіки (роль та місце держави в управлінні економікою, характер взаємозв'язків між рівнями управління, організаційні форми управління тощо); -форми економічного та державного регулювання господарським процесом, рівень забезпечення його саморегуляції, ступінь господарської самостійності основної виробничої ланки. Запропонована емпірична методика порівняльного аналізу має дві сторони: змістовну та процедурну. У змістовному

плані основне методологічне завдання - виділення з усього різноманіття багатогранності діяльності, які є типовими для даної історично конкретної господарської системи (це насамперед інституційні форми діяльності, основні господарсько-правові та економічні нормативи та норми, стереотипи економічної поведінки). Процедура порівняльного аналізу полягає у групуванні та узагальненні основних емпіричних даних, що відображають зміст порівнюваних господарських систем. В основі цієї процедури - типологізація господарських систем, сенс якої полягає у виділенні їх однотипних груп та розмежуванні на цій основі двох різновидів порівняльного аналізу: міжтипового та внутрішньотипового (тобто зіставлення об'єктів, відповідно різних або одного типу).

Ключові слова роль держави, факторів зростання, економічне та державне регулювання, саморегуляція, емпірична методика, фондові системи, державні цінні папери.

Kateryna ANDRIUSHCHENKO

Doctor of Economic Sciences, Professor, Department of business economics and entrepreneurship

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine,

Oleksii TSELUIKO

PhD, Department of the public administration,

Classical Private University, Zaporozhye, Ukraine

WAYS OF IMPROVING THE UKRAINIAN GOVERNMENT SECURITIES MARKET

Abstract. *It is noted that in each of the countries of the world community, specific forms of economic life organization have developed, in which both the general laws of the corresponding type of economy (planned, market, transitional, etc.) and the specifics of their specific historical implementation have manifested. The fundamental unity in the development of the economy of one type or another is based on its characteristic forms of ownership at the cost of production, the role of the state in the management of production and distribution, on the corresponding systems of social and economic values and orientation. Existing differences in specific forms and methods of management are related to the specifics of the economic development of countries, the ratio of extensive and intensive growth factors, the complexity and dynamism of the economy, the training of personnel, the established traditions of management, the degree of inclusion in the international division of labor, etc. The signs of the empirical description of economic systems are highlighted: - the system of property relations (the degree of its acquisition, forms of public ownership, the method of combining the worker with the means of production, the role and maintenance of private property,*

etc.); - the hierarchical structure of the economy (the role and place of the state in managing the economy, the nature of relationships between levels of management, organizational forms of management, etc.); - forms of economic and state regulation of the economic process, the level of ensuring its self-regulation, the degree of economic independence of the main production link. The proposed empirical method of comparative analysis has two sides: substantive and procedural. In terms of content, the main methodological task is to highlight the multifaceted activities that are typical for a given historically specific economic system (this is primarily institutional forms of activity, basic economic legal and economic standards and norms, stereotypes of economic behavior). The comparative analysis procedure consists in grouping and summarizing the main empirical data reflecting the content of the compared economic systems. At the heart of this procedure is the typology of economic systems, the meaning of which is to distinguish groups of the same type and distinguish on this basis two types of comparative analysis: inter-type and intra-type (that is, comparing objects of different or the same type, respectively).

Keywords *the role of the state, growth factors, economic and state regulation, self-regulation, empirical methodology, stock systems, state securities*

Постановка проблеми. Світова історія розвитку ринку цінних паперів налічує близько чотирьох століть. Природно, що накопичений за ці роки міжнародний досвід організації фондової справи має велику цінність як для країн з ринковою економікою, що склалася, так і для тих країн, в яких здійснюється перехід до ринку.

Особливу цінність інформація про відповідні зарубіжні фондові системи, їх особливості, етапи та напрями розвитку має у справі вдосконалення українського ринку державних цінних паперів. Дедалі активніше включення України у світову економіку відкриває великі змоги інтернаціоналізації її господарської системи, отже, і використання тих форм і методів управління економікою, які добре зарекомендували себе інших країнах.

В останні роки в українській економічній літературі з'явилося чимало досліджень, присвячених тим чи іншим аспектам організації ринку цінних паперів за кордоном. Як правило, вони розглядають особливості функціонування ринків цінних паперів в окремих країнах, а також загальні проблеми розвитку світових фондових ринків.

Безумовно, всебічний аналіз структури, механізму та інструментів функціонування зарубіжних фондових ринків є необхідною умовою використання відповідного досвіду в українській практиці. Однак для плідної роботи в цьому напрямі лише знань про світовий досвід розвитку фондових ринків недостатньо. Не менш важливою є відповідь на інше питання: досвід яких саме країн - і через які обставини - найбільш важливий для нинішнього етапу розвитку українського фондового ринку.

Для відповіді це питання, з погляду, необхідна ширша постановка питання - більш повного ставлення до розвитку окремої, хоча й досить самостійної частини господарської системи - фондового ринку, необхідно знання загальних тенденцій розвитку відповідної господарської системи загалом. Саме тому, на нашу думку, порівняльні дослідження розвитку ринків цінних паперів мають спиратися на порівняльні дослідження відповідних господарських систем. Істотна складова міжнародного досвіду економічного розвитку - досвід вдосконалення господарських інститутів у різних країнах, ті висновки, які можуть бути зроблені з успіхів та невдач постійного процесу пошуку найбільш ефективних форм та методів управління економікою. Величезний світовий досвід і різноманітність конкретних форм і методів господарювання спричинили розвиток порівняльних досліджень господарських систем різних країн з метою виявлення найбільш ефективних елементів систем управління економікою, визначення умов і можливостей застосування принципів і методів господарювання, що виправдали себе, в специфічних умовах окремих країн.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.. Аналізу становлення і розвитку ринку державних цінних паперів присвячені роботи як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. У даній роботі використовувалися в основному найбільш нові та актуальні роботи таких вчених, як Л. Дж. Кейнса, Й. Кхола, В. Базилевича, О. Василика, В. Загорського, А. Задоя, С. Еша, Г. Карпенка, В. Ляценка, Т. Майорову, О. Мендрула, Я. Міркіна, О. Поважного, М. Самбірського, І. Школьника та інших.

Формулювання цілей статті. мета статті полягає в описі сучасного стану ринку державних цінних паперів в Україні, а також визначення проблем функціонування та шляхів вдосконалення українського ринку державних цінних паперів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У кожній із країн світової спільноти склалися специфічні форми організації господарського життя, в яких знайшли прояв як загальні закономірності відповідного типу економіки (планової, ринкової, перехідної та ін.), так і особливості їхньої конкретно-історичної реалізації. Принципова єдність у розвитку економіки тієї чи іншої типу ґрунтується на властивих їй формах власності коштом виробництва, ролі держави у управлінні виробництвом і розподілом, на відповідних системах соціальних та економічних цінностей і орієнтації. Існуючі ж відмінності в конкретних формах і методах управління пов'язані зі специфікою економічного розвитку країн, із співвідношенням екстенсивних та інтенсивних факторів зростання, складністю та динамічністю економіки, підготовленістю кадрів, сформованими традиціями господарювання, ступенем включення до міжнародного поділу праці та ін [1]. Проте всі ці відмінності стосуються не основних характеристик господарських механізмів, їх стратегічних цілей та засобів, а насамперед тактичних, поточних форм і методів управління, що відрізняються особливою рухливістю та різноманітністю.

Хоча пошук у сфері конкретних господарських рішень немає значення для окремих країн, проте його узагальнення і систематизація, поширення методів, що вже виправдали себе на практиці, є сьогодні важливим резервом підвищення ефективності економіки. Слід особливо наголосити, що взаємне вивчення передового досвіду управління та його поширення зовсім не означає нав'язування однією країною іншим якихось «шаблонів» побудови моделі господарювання, її штучної уніфікації. Використання світового досвіду у розвитку господарських систем розвивається не як конструювання їх відповідно до певного «ідеального способу», а на основі відбору та інтернаціоналізації найбільш прогресивних форм і методів управління економікою, визначення можливостей їх практичного використання з урахуванням специфічних конкретно-історичних умов розвитку кожної країни. При цьому відкидається як абсолютизація та механічне застосування його загальних закономірностей без знаходження специфічних форм їхнього прояву, так і претензії на «національну модель» господарського механізму, побудовану без урахування основних принципів нового суспільства [2].

Ключову роль при проведенні порівняльного аналізу систем, що діють у різних країнах, грає вирішення найважливішої методологічної проблеми - розробки принципів їх наукової типології. Досі проблемам типологізації господарських систем приділяється в економічній літературі явно недостатня увага. В результаті багато робіт, що аналізують той чи інший досвід господарювання, не беруть до уваги фактор різної типологічної приналежності порівнюваних господарських систем, обмежуючись, в основному, підходом до аналізу такого досвіду. Цим суттєво збіднюються результати порівняльного аналізу, оскільки його основним завданням є ув'язування результатів функціонування господарських систем або їх окремих цілісних структур із відмінностями (близькістю) загальної логіки їх побудови.

Запропонована емпірична методика порівняльного аналізу має дві сторони: змістовну та процедурну. У змістовному плані основне методологічне завдання - виділення з усього різноманіття багатогранності діяльності, які є типовими для даної історично конкретної господарської системи (це насамперед інституційні форми діяльності, основні господарсько-правові та економічні нормативи та норми, стереотипи економічної поведінки). Процедура порівняльного аналізу полягає у групуванні та узагальненні основних емпіричних даних, що відображають зміст порівнюваних господарських систем. В основі цієї процедури - типологізація господарських систем, сенс якої полягає у виділенні їх однотипних груп та розмежуванні на цій основі двох різновидів порівняльного аналізу: міжтипového та внутрішньотипového (тобто зіставлення об'єктів, відповідно різних або одного типу). Міжтипový аналіз фокусується на виявленні змістовних взаємозв'язків між елементами та підсистемами порівнюваних господарських систем та віднесення їх на цій основі до одного або різних типів [3]. Саме на стадії внутрішньотипového аналізу найбільш результативною є

постановка питання про виділення найцікавіших аспектів накопиченого господарського досвіду. У цьому приналежність одного типу помітно полегшує вирішення завдань, що з перенесенням досвіду господарського управління. В основі подібної емпіричної процедури порівняльного аналізу господарських систем лежить пошук подібності між реально функціонуючими механізмами, а за ступенем їхньої подібності - визначення окремих типів. Як головні типоутворюючі ознаки емпіричного опису господарських систем можуть бути виділені:

-система відносин власності (ступінь її одержавлення, форми суспільної власності, спосіб поєднання працівника із засобами виробництва, роль та утримання приватної власності тощо);

-ієрархічна структура економіки (роль та місце держави в управлінні економікою, характер взаємозв'язків між рівнями управління, організаційні форми управління тощо);

-форми економічного та державного регулювання господарським процесом, рівень забезпечення його саморегуляції, ступінь господарської самостійності основної виробничої ланки [4].

Природно, що запропоноване розмежування основних типоутворюючих ознак емпіричного опису господарських систем не є єдиним можливим. Деякі їх блоки можуть бути дезагреговані з урахуванням специфіки конкретних цілей порівняльного аналізу, що проводиться. Основне вимога до складу виділених типоутворюючих ознак у тому, щоб вони відбивали «функціональний стрижень», тобто. найбільш істотні риси історично конкретної господарської системи, що розглядається.

Типологізація господарських систем - це не лише спосіб їх віднесення до одного чи різних типів. З погляду процедури порівняльного аналізу типологізація покликана забезпечити раціоналізацію процесу пошуку найбільш ефективних форм та методів управління в рамках того чи іншого типу господарської системи. Значні можливості відкриває використання процедури порівняльного аналізу для реалізації історичного підходу до дослідження генези, становлення та розвитку господарського механізму загалом та всіх його складових частин. І тут однією з цілей порівняльного аналізу є побудова гіпотетичної моделі переходу країн від типу господарської системи до іншого. Виправданість такої постановки пов'язана з тим, що можливості та напрямки вдосконалення господарського механізму визначаються не лише його сучасним станом, а й історичними особливостями його формування та розвитку, а також значними силами інерції його становлення.

Важливою перевагою запропонованого підходу до типологізації господарських систем є її зв'язок із реальним історичним досвідом. Безперечною перевагою цієї типологізації є й те, що вона будується виходячи з одночасного обліку емпіричного та концептуального підходу до

порівняльного аналізу господарських систем. Тут слід наголосити, що в чистому вигляді емпіричний підхід до порівняльного аналізу господарських систем не може бути реалізований у принципі, оскільки множинність формування їх емпіричних типів набагато ширша, ніж це може бути об'єктивно необхідним для виявлення їх функціональної близькості або відмінності. У той самий час концептуальний підхід разом із представницьким емпіричним описом дає хорошу основу розробки реальної типології господарських систем.

Звісно ж, що викладений вище підхід застосуємо як порівняльного аналізу господарських систем загалом, але й зіставлення їх основних елементів, і зокрема - ринку фінансів і капіталу (зокрема ринку державних цінних паперів). У цьому випадку, на наш погляд, міжтиповий аналіз господарських систем має доповнюватися порівнянням місця цих елементів у загальній системі господарського механізму, виявлення загальної логіки взаємодії сполучених структурних елементів. Вибір ринків державних цінних паперів, наприклад, як самостійний об'єкт порівняльного аналізу правомочний, насамперед, через його цілісність, комплексну взаємопов'язаність застосовуваних у його рамках стимулів і важелів [5]. Цей факт визначає суттєву кореляцію між типами господарських систем та функціонуючих у їх рамках ринків грошей та капіталу та в т.ч. ринків державних цінних паперів

До середини ХХ століття у світі склалися два основні типи економіки - «ринкова» та «планова» («командна», соціалістична). Кожен із цих типів економік має відповідну йому систему інститутів господарювання. У централізованій плановій економіці, наприклад, її основу становили Держплан, різні міністерства та відомства, рішення яких мали для нижчих ланок силу господарського закону. Економічні взаємозв'язки у народногосподарських структурах мали директивний характер, плани виробництва доводилися до підприємств із нормуванням необхідних ресурсів. З одного боку, така система інститутів господарювання відрізнялася значною стійкістю та стабільністю, але з іншого – відсутністю гнучкості та оперативності управління економічними процесами.

Події останніх років призвели до суттєвої переоцінки змісту основних типів економіки. Насамперед, у розвитку ринкової економіки склалася ціла низка принципово нових тенденцій - виникло «економічне планування», зростаюче значення набуває «державне регулювання» самих ринкових відносин (антимонопольна діяльність, підвищення участі у розподілі доходів тощо) [6]. Тим самим була значна стихійність ринкової стала поступатися місцем свідомому регулюванню виробництва та розподілу. Планове початок у функціонуванні ринкової економіки почало грати дедалі більшу роль.

З іншого боку, низька ефективність директивної планової економіки призвела до кризи практично всі соціалістичні країни. Як результат цього – повалення у 90-х роках партійно-

державних режимів у більшості колишніх соціалістичних країн та їх спроби перейти до ринкової економіки.

Типові риси цієї моделі – спроба одномоментної та адміністративної руйнації колишньої системи командно-бюрократичного централізованого управління та «насадження» ринку. При цьому відбувається прискорена та радикальна перебудова відносин власності (від державної до приватної), що здійснюється переважно адміністративними методами, внаслідок чого приватна власність набуває характеру корпоративно-номенклатурної [7].

Розвиток в останні роки теорії перехідної економіки у вітчизняній науці дозволяє виділити загальні закономірності перехідної економіки: інерційність відтворювальних процесів та переважний розвиток нових економічних форм господарювання.

Перша закономірність пов'язана з неможливістю «руйнування вцінт» старої господарської системи та створення на цій підставі практично нової. Насправді це означає безперервність перехідного процесу, неможливість швидкої заміни одних застарілих форм та методів господарювання іншими, бажаними [8]. Ця інерційність обумовлює наступність перехідної економіки, і навіть щодо тривалі її терміни.

Інша закономірність - це поява нових за змістом форм, не властивих умовам старої системи, які мають витіснити ці старі, що віджили, і затвердити своє панування. Саме у виявленні тих ефективних форм, яким належить майбутнє, особливо велика роль теорії перехідної економіки.

Ці передумови визначають основний методологічний коридор цього дослідження.

Насамперед, йдеться про втрату колективного досвіду, тенденцій розвитку світової спільноти, що задають орієнтир розвитку української економіки на перехідному етапі. Інший обмежувач цього «коридора» - облік реального стану економіки України початку перехідного періоду й у час.

Відповідно до особливостей перехідного періоду, у кожній із згаданих країн є своя специфіка у розвитку елементів ринкової інфраструктури - фондових та валютних бірж, банків та небанківських інвестиційних установ та ін.

Новий імпульс розвитку фондового ринку, зокрема, додало поява і бурхливий розвиток ринку цінних паперів, що мають усі властивості класичного біржового товару. Практично в усіх постсоціалістичних країнах першими на біржовий ринок вийшли державні цінні папери, потім, з появою акціонерних товариств, - акції. Відповідно, з'явилися фондові біржі як найбільш природний інструмент, що забезпечує рух цінних паперів та формування їх первинного (розміщення) та вторинного (звернення) ринків.

Специфіка розвитку ринків ДЦП у різних країнах за умов перехідної економіки виявляється чіткіше під час використання відповідної типології господарських систем, заснованої на порівнянні здійснюваних у країнах:

- процесів забезпечення макроекономічної рівноваги;
- спосіб структурної перебудови громадського виробництва;
- механізмів початку ринкових відносин;
- ролі держави в умовах перехідного періоду;
- способів стабілізації фінансових систем;
- формування нових суб'єктів господарювання та ін.

Для проведення внутрішньотипового порівняльного аналізу формування та розвитку ринків державних цінних паперів у різних країнах передусім необхідно визначити місце ринку цінних паперів у системі ринків грошей та капіталу цих країнах, та був місце і функції ДЦП у структурі ринку цінних паперів [9]. Як основні блоки функцій ДЦП у цій роботі виділено:

- ДЦП як інструмент фіскальної політики держави, який використовується для фінансування бюджетного дефіциту;
- ДЦП як інструмент кредитно-грошової політики регулювання звернення;
- забезпечення взаємодії ринків ДЦБ та інвестиційного капіталу.

Висновки. Природно, що запропоноване розмежування основних функцій ДЦП не є єдино можливим. У ході подальшого порівняльного дослідження основна увага приділятиметься виявленню змістовного навантаження виділених вище блоків основних функцій ГЦП, а також визначенню внутрішньої структури цих блоків та взаємозв'язків їх елементів. Виявлення функціонального навантаження окремих блоків дозволить перевірити гіпотезу про однотипність ринків державних цінних паперів, що розглядаються. При аналізі внутрішньої структури та взаємозв'язків елементів цих блоків головним буде виявлення конкретних форм та методів розвитку цих ринків.

Такий підхід стане основою для:

- ідентифікації шляхів розвитку ринків ДЦП, властивих різним господарським системам;
- виявлення типових для різних господарських систем форм та методів розвитку ринків ДЦП;
- обґрунтування ознак та умов вибору найбільш ефективних напрямів розвитку ринків ДЦП стосовно даного типу господарської системи;
- розробки рекомендацій щодо вдосконалення функціонуючого нині в Україні ринку цінних паперів.

Таким чином, основні методологічні передумови цієї роботи зводяться до наступного:

- по-перше, аналіз розвитку ринку ДЦП повинен проводитися не з позицій якоїсь однієї окремо взятої країни, а з урахуванням всього наявного у цій галузі світового досвіду;
- по-друге, забезпечення єдності аналізу загального та особливого у розвитку ринків цінних паперів, що дає можливість інтернаціоналізації використання світового досвіду;

-по-третє, використання процедур порівняльного аналізу ринків державних цінних паперів, заснованих на типологізації діючих у країнах господарських та фінансових систем;

-по-четверте, облік важливої особливості розгляду української економіки як перехідний, тобто. такої економіки, в якій найважливіше значення має не просте дослідження сформованих у ній зв'язків і систем, які динаміка - «відмирання» старих і становлення нових зв'язків і елементів.

Список літератури:

1.Лютий І. О. Ринок боргових цінних паперів в Україні: суперечності та тенденції розвитку / Лютий І. О. — Центр учбової літератури, Україна.

2.Рекуненко І. Періодизація розвитку фондового ринку України/ І. Рекуненко// Вісник СумДУ. Серія «Економіка». – 2015 – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режимдоступу: http://ekon_2015_1_5.pdf

3. Ящук В. Становлення та перспективи розвитку фондового ринку України [Текст] / В.Ящук. – Вісник Київського національного торговельно - економічного університету. – 2011. – № 6 (80). – С. 46 - 55.

4.Кутузова М. Проблеми формування та регулювання фондового ринку України / М. Кутузова // Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. Серія «Економіка». – 2015. – Вип. 750. – С. 107–111.

5.Краснова І.В. Фондовий ринок в Україні: стан та перспективи розвитку. Проблеми економіки. 2014. № 1. С. 129–134.

6.Ковальова О.М. Інституційні аспекти розвитку фондового ринку України. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». 2016. Вип. 16. Ч. 1. С. 124–127.

7. Дегтярева О.И. Биржевое дело: учебник. М.: Магистр, 2014. 249 с.

8.Бурмака М.О. Регулювання фондового ринку в Україні. Фінанси України. 2015. № 11. С. 78–83.

9. Мельник В.А. Ринок цінних паперів. К.: ВІРА–Р, 2013. 560 с.

References:

1.Lutyi I.O. (2008), “The market of debt securities in Ukraine: controversies and trends”, Centre textbooks, Ukraine.

2.Recunenکو, I. (2015) “Periodization of development of the stock market of Ukraine” Visnyk SumDU. Seriya «Ekonomika», [Online], no. 1, available at: http://ekon_2015_1_5.pdf (Accessed 13 Aug 2017)

3. Yashuk, V. (2011) "Formation and prospects of the Ukrainian stock market development" *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho torhovelno - ekonomichnoho universytetu*, no 6 (80), pp. 46-55.

4. Kutuzova, M. (2015) "Problems of formation and regulation of the stock market of Ukraine" *Naukovyy visnyk Chernivetskoho natsionalnoho universytetu im. YU. Fedkovycha. Seriya «Ekonomika»*, vol. 750, pp. 107-111.

5. Krasnova I.V. (2014). The stock market in Ukraine: the state and prospects of development. *Problems of the economy*. no. 1. 129-134.

6. Kovaleva O. M. (2016). Institutional aspects of the development of the stock market in Ukraine. *Scientific Bulletin of the Kherson State University, series: "Economic Sciences"*. no.16 (1). 124-127.

7. Degtyareva O. I. (2014). *Exchange business: a textbook* M.: Master., 249 p.

8. Burmaka M.O. (2015). *Stock Market Regulation in Ukraine*. *Finance of Ukraine*. no. 11. 78-83.

9. Melnyk V.A. (2013). *Market of securities*. K.: VIRA-R., 560 p.

УДК 331.101.262

JEL classification: O31

Олена ВАСИЛЬЄВА

доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки та митної справи

Національного університету «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2859-3592>

Андрій СОКОЛОВ

кандидат наук з державного управління, доцент,

доцент кафедри економіки та митної справи

Національного університету «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4236-5617>

Людмила ГІЛЬ

старший викладач кафедри економіки та митної справи

Національного університету «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6879-858X>

ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ В СУЧАСНІЙ ПАРАДИГМІ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ

***Анотація.** Стаття присвячена дослідженню людського капіталу в сучасній парадигмі економіки знань з позицій економічного зростання. Наведені особливості людського капіталу, що виступає домінуючим фактором виробництва в сучасній економіці з точки зору ресурсного та інвестиційного підходів. Охарактеризовано компоненти, що формують людський капітал. Результати дослідження, представлені в роботі, дозволяють більш ґрунтовно та системно розкрити сутність людського капіталу, його роль та значення в економічному зростанні та національному багатстві країн. Людський капітал – це один із найважливіших складників сучасного продуктивного капіталу, що характеризується значним запасом знань, здібностей, визначених інтелектуальним і творчим потенціалом. Обґрунтовано зв'язок людського капіталу з рівнем національного багатства та економічного зростання, а також ключову роль системи освіти у становленні «суспільства знань» та формуванні відповідного його параметрам рівня людського капіталу. Показано, що в умовах економіки знань людський капітал є головною цінністю суспільства і визначальним чинником інституціональних перетворень. Ключовою особливістю формування людського капіталу є*

необхідність значних витрат як із боку окремого індивіда, так і з боку всього суспільства. Обґрунтовано провідну роль людського капіталу як чинника інноваційного розвитку в умовах економіки знань. Проведений аналіз показав, що формування та використання людського капіталу в Україні має суттєві проблеми, особливо у сфері освіти, що призводить до стрімкої втрати людського капіталу і, як результат, може обмежувати оптимізацію виробництва, проведення прикладних досліджень, інноваційний розвиток держави, що може спричинити негативні незворотні соціально-економічні наслідки для України. Є вагомими підстави вважати, що наступне десятиліття стане часом особливо інтенсивних змін у розвитку людського капіталу в системі економіки знань, тому в системі освіти для забезпечення стійкої технологічної модернізації національної економіки необхідно посилити математичну та природничу підготовку в закладах освіти всіх рівнів, популяризувати та стимулювати неперервну освіту впродовж життя, вдосконалювати технічні та технологічні інструменти для дистанційного навчання.

Ключові слова: *людський капітал, економіка знань, економічне зростання, інтелектуальні активи, освіта, національне багатство, інновації, EdTech.*

Olena VASYL'YEVA

Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Economics and Customs
National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

Andrii SOKOLOV

Candidate of Sciences in Public Administration, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Economics and Customs
National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

Liudmyla HIL

Assistant Professor of the Department of Economics and Customs
National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

HUMAN CAPITAL IN THE MODERN PARADIGM OF THE KNOWLEDGE ECONOMY

Abstract. *The article is dedicated to the study of human capital in the modern paradigm of the knowledge economy from the point of economic growth. The features of human capital, which is the dominant factor of production in the modern economy from the point of view of resource and*

investment approaches, are given. The components forming human capital are characterized. The results of the research presented in the work allow to more thoroughly and systematically reveal the essence of human capital, its role and significance in the economic growth and national wealth of countries. Human capital is one of the most important components of modern productive capital, characterized by a significant stock of knowledge, abilities, determined by intellectual and creative potential. The connection of human capital with the level of national wealth and economic growth, as well as the key role of the education system in the formation of the "knowledge society" and the formation of the level of human capital corresponding to its parameters, are substantiated. It is shown that in the conditions of the knowledge economy, human capital is the main value of society and a determining factor of institutional transformations. A key feature of the formation of human capital is the need for significant expenditure both on the part of an individual and on the part of society as a whole. The leading role of human capital as a factor of innovative development in the conditions of the knowledge economy is substantiated. The conducted analysis showed that the formation and use of human capital in Ukraine has significant problems, especially in the field of education, which leads to a rapid loss of human capital and, as a result, can limit the optimization of productions, conducting applied researches, innovative development of the state, which can cause negative irreversible socio-economic consequences for Ukraine. There are reasonable grounds to believe that the next decade will be a time of particularly intense changes in the development of human capital in the system of the knowledge economy, therefore, in the education system to ensure sustainable technological modernization of the national economy, it is necessary to strengthen mathematical and natural training in educational institutions of all levels, popularize and stimulate continuous education throughout life, improve technical and technological tools for distance learning.

Keywords: *human capital, knowledge economy, economic growth, intellectual assets, education, national wealth, innovation, EdTech.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Недостатня увага до економіки знань та її впливу на особливості формування людського капіталу обмежує можливості сталого розвитку, призводить до значних суспільних втрат, спричиняє збитки добробуту людей. Економіка не може розвиватися без структурних змін, а впровадження постійних інновацій і технологій є основними каталізаторами продуктивності, визначними рушійними силами економічного зростання. Головним драйвером економіки знань, яка ґрунтується на інтелектуальних ресурсах, впровадженні в життя інновацій, виробництві та експорті високотехнологічної продукції з високою доданою вартістю, є людський капітал, його креативна складова – люди, які генерують нові знання, створюють сприятливі умови для інноваційних процесів та

підвищення якості життя. Основну частину прибутку в економіці знань створює інтелект та розвиток інформаційних технологій, а не просте матеріальне виробництво. Саме знання виступають тим економічним ресурсом, на якому базується створення та впровадження інновацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку економіки, заснованої на знаннях, отримали обґрунтування в наукових працях українських вчених, серед яких В. Антонюк, В. Геєць, Е. Лібанова, Д. Лук'яненко, А. Турило, Л. Федулова А. Чухно. Дослідженням формування та використання людського капіталу присвячена значна кількість публікацій закордонних та українських науковців Г. Беккера, Ф. Вірсема, Л. Вальраса, Д. Вейла, П. Друкера, Р. Кантера, І. Ліфіца, Г. Манківа, Д. Мілля, В. Петі, М. Портера, Ж.-Б. Сея, Г. Сіджвіка, А. Сміта, Ф. Тейлора, М. Трейсі, Л. Туроу, Т. Шульца, С. Бандура, Д. Богині, О. Грішньої, А. Колота, О. Макарової, І. Петрової, П. Саблука, К. Якуби та ін. Однак особливості формування та використання людського капіталу в сучасній парадигмі економіки знань залишаються недостатньо висвітленими.

Метою статті є дослідження перспектив формування та використання людського капіталу в сучасній парадигмі економіки знань з позицій сталого економічного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження в царині людського капіталу підтверджують залежність економіки розвинутих країн від рівня його формування та особливостей використання. Рівень людського капіталу обумовлює вибір соціальної та економічної політики держави, спрямованої на закріплення та розвиток досягнутих переваг. Сучасна економіка розвинутих країн – це економіка ефективного людського капіталу, що розглядає його у якості основного виробничого фактору.

Мілтон Фрідман, лауреат премії з економічних наук на честь Альфреда Нобеля (1976 р.), виділив п'ять форм багатства: гроші, облігації, акції, фізичні блага, людський капітал. Людський капітал – основне багатство та найцінніший ресурс будь-якого суспільства, і в той же час головний критерій соціально-економічного прогресу.

В сучасній економіці людський капітал виступає домінуючим фактором виробництва, що має певні особливості:

- людський капітал є власністю тільки його носія (ресурсний підхід);
- інвестиції у розвиток людського капіталу повинні відбуватись протягом тривалого часу і обов'язково у соціальному контексті (інвестиційний підхід).

Компонентами, що формують людський капітал, виступають:

- біофізичний капітал (фізичний та психологічний потенціал з точки зору здатності до створення вартості);
- інтелектуальний капітал (інтелектуальні ресурси людини);

– соціальний капітал (соціальні ресурси та потенціал соціальної взаємодії).

Зазначені складові людського капіталу визначають здатність людини до навчання, набуття необхідних компетентностей, трансформацію інформації в корисні знання, здатні приносити дохід. Такі властивості людського капіталу набувають важливого значення, оскільки ефективність будь-якої діяльності значно залежить від здібності людини капіталізувати інформацію (перетворювати у власні знання). Значимість цієї форми людського капіталу як ключового ресурсу соціально-економічного розвитку підкреслюється в межах сучасної парадигми економіки знань, що визначає подальший розвиток цивілізації.

Знання перетворюються у ключовий фактор виробництва на фоні переходу класичних факторів до другорядних форм, оскільки їх ефективне застосування визначається ефективністю використання знань. Ефективний розвиток людського капіталу передбачає набуття людиною знань та навичок, які не просто відповідають сучасним потребам [1]. П. Друкер визначає три етапи зміни ролі знань у суспільстві, перший з яких пов'язаний із використанням знань у виробничому процесі, другий – з їх використанням в організованій трудовій діяльності, третій – з використанням знань для виробництва нових знань [2].

Ключову роль у становленні «суспільства знань» та формуванні відповідного його параметрам рівня людського капіталу відіграє система освіти. Загальна та спеціальна освіта орієнтовані на підвищення рівня та запасу знань індивіда та покращення їх якісних характеристик, що сприяє формуванню та розвитку людського капіталу. У свою чергу, система вищої освіти вирішує завдання формування фахівців високої кваліфікації, їх успішна діяльність найбільшою мірою сприяє підвищенню темпів економічного зростання. З точки зору теорії людського капіталу, значну роль відіграє також виробнича підготовка, яка охоплює як безпосереднє навчання співробітника в компанії, так і накопичення необхідного досвіду в процесі трудової діяльності.

Розвинені країни з ефективною економікою такі як Сінгапур, Південна Корея, Японія, Гонконг (Китай), Фінляндія, Ірландія, Швеція, Німеччина, у 2019 році увійшли до першої десятки рейтингу за рівнем індексу людського капіталу. Вони мають значну частку світового людського капіталу, що дає їм вирішальну перевагу в технічному та інтелектуальному розвитку, а також у випереджальному зростанні якості життя населення. Фундаментальні дослідження, підвищені інвестиції в людський капітал і нові проривні технології, забезпечують цим країнам економічне лідерство. Людський капітал у розвинених країнах став головним продуктивним чинником розвитку виробництва, підвищення їхньої ефективності, розвитку культури, науки, охорони здоров'я та соціальної сфери.

За оцінками Світового банку у 1997 році в структурі національного багатства розвинутих країнах людському капіталу належало 64%, 16% - виробничому, 20% -

сировинному [3]. На початку ХХІ століття структура національного багатства найбільш розвинутих країн світу характеризувалася значною часткою нематеріального капіталу у порівнянні з часткою речового (виробничого) та природничого капіталу (табл. 1).

Згідно результатів дослідження Українського інституту майбутнього [1] у 2021 році людський капітал формував до 70% національного багатства розвинутих країн, виробничий капітал займав 27%, а природний – 3%. Людський капітал в структурі національного багатства України займав 33%, виробничий капітал – 44%, природний капітал – 23%. Народжена у 2020 році українська дитина до повноліття набуде лише 63% продуктивності у порівнянні з еталоном, тоді як дитина, народжена цього ж року у еталоному Сінгапурі до повноліття набуде 88% продуктивності [1]. Протягом останніх років Україна значно втратила вартість людського капіталу країни.

**Таблиця 1. Структура національного багатства окремих країн світу за оцінками
Світового банку**

Країна	Людський капітал, %	Речовий капітал, %	Природничий капітал, %
Сполучені Штати Америки	85,4	13,6	1,9
Японія	72,7	24,8	0,4
Німеччина	79,9	18,0	1,0
Китай	46,4	31,3	20,9
Україна	52,8	24,7	23,5

Узагальнено авторами за даними [3, 4]

Успіх Сінгапуру відбиває разючу здатність щільної агломерації розумних людей створювати інновації і процвітати у разі, коли їх підтримує вельми компетентний державний сектор [5]. Останніми десятиліттями Сінгапур активно інвестував у освіту, в людський капітал. У 1960 р. населення острова мало в середньому трирічну освіту, а вже через чверть століття школярі Сінгапуру стали займати перші місця на міжнародних олімпіадах з математики. Уряд збільшив витрати на освіту з держбюджету з 2,8% до 4,1%; модернізував систему початкової освіти, щоб готувати школярів до продовження навчання у технічних закладах вищої освіти та коледжах; відкрив Національний технологічний інститут та заснував Фонд підвищення кваліфікації робітників, призначений для покриття витрат на ці цілі. Так було вирішено проблему підготовки висококваліфікованих кадрів для розвитку інноваційних технологій [6]. Відповідно до стратегії розвитку людського капіталу в Сінгапурі інвестиції спрямовуються переважно на технічну освіту та високотехнологічні професії. Сьогодні уряд Сінгапуру компенсує до 90% видатків на навчання своїх громадян високотехнологічним професіям, а також сприяє залученню першокласних дослідників з-за кордону.

У Японії протягом тривалого часу має місце високий рівень людського капіталу у багатьох галузях. У цій країні розвиток людського капіталу розглядається як пріоритетний напрямок інформаційно-технічної революції та користується державною підтримкою. Тут рівень розвитку людського капіталу був високим завжди, включаючи рівень освіти та тривалість здорового життя. Японія має дуже обмежені природні ресурси, тому розвиток людського капіталу є для неї дуже важливим фактором економічної ефективності та розвитку країни в цілому. Система довічного найму спрямована на формування, накопичення та збереження людського капіталу. Японські працівники мають довічно гарантовану роботу, оскільки 30% оплати праці залежить від прибутку фірми, то в кожному досягненні своєї організації японський робітник бачить і особистий майбутній успіх. Постійне оновлення техніки та технологій потребує збільшення знань у певній галузі, підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників. У більшості випадків перепідготовка працівника в Японії вигідніша, ніж його заміна [7, с. 56].

Німеччина є одним із основних гравців світової економіки. За рівнем економічного розвитку, величиною економічного потенціалу, частці у світовому виробництві, ступеня залучення до міжнародного поділу праці та інших економічних показників вона належить до найбільш розвинених країн світу. Також у Німеччині високий рівень людського капіталу – освіта, соціальний добробут, стан здоров'я нації, досягнення науково-технічного прогресу, активна участь у світових господарських зв'язках, внутрішня економічна політика. В Німеччині витрати на освіту вдвічі перевищують витрати на військові потреби, проте вкладення у розвиток людини більші від військових витрат у 15-20 разів [7, с. 56].

Сполучені Штати Америки володіють найкращими фахівцями світу практично у всіх напрямках науки, техніки та високих технологій, а також в економіці. Ці переваги та креативна ментальність дозволили їм створити першими ефективний венчурний бізнес, а з його допомогою створювати та розвивати високі технології, включаючи нанотехнології. У США забезпечили юридичні та фінансові умови для успішних інвестицій населення та приватного бізнесу у свою частину людського капіталу. При цьому сама держава зберегла важелі контролю за процесом відтворення людських ресурсів, включаючи фінансування освіти, медичного страхування та безлічі інших програм. Тим не менш, попит на освіту залишається високим, незважаючи на її високу вартість, яка є суттєвою для багатьох американців. Державою у сфері освіти ведеться така політика, що батьки розглядають оплату вищої освіти дітей не як витрати, а як інвестиції, що окупаються [7, с. 57].

Людський капітал Китаю один із найбільших у світі, що є величезною перевагою країни перед іншими державами. Максимальне використання людських ресурсів є найважливішою стратегією розвитку Китаю. Проте людський капітал Китаю потребує значних фінансових

вливань. Китай досить густонаселена країна, якій необхідне управління, здатне забезпечувати всі види громадського виробництва та обслуговування. Як країні з регіональною диспропорцією їй потрібне управління, здатне координувати розвиток різних регіонів та просувати розвиток областей, населених національними меншинами. Китай намагається збільшити кількість років освіти з розрахунку на душу населення та тривалості життя. Це дозволить суттєво підвищити показник людського розвитку. Обсяг коштів, виділених на науку останніми роками Китайським урядом значно збільшився. Зростання інвестицій сприяє накопиченню та зростанню людського капіталу, а також виходу його на новий щабель розвитку.

Південна Корея благополучно пройшла стадію інноваційного процесу та змогла перейти до розвиненої демократії та сучасної ринкової ідеології. У галузі освіти та науки Південна Корея запозичила дуже багато корисного з позитивного досвіду Японії. При низькому рівні та якості людського капіталу інвестиції в інноваційні галузі не дають високої віддачі. Тому Південна Корея пріоритетними визначила інвестиції в людський капітал, його освітній компонент, що дозволило їй створити зразки економіки знань. Основою формування людського капіталу Південної Кореї є високий культурний та освітній рівень основного населення [7, с. 58]. Успішний розвиток Південної Кореї обумовлюється приватним підприємництвом, інноваціями та високою якістю продукції, які є драйверами економічного зростання.

Вивчення людського капіталу, інституційних умов і структурних змін як рушійної сили сталого економічного зростання є особливо актуальним для країн з економікою, що розвивається, оскільки ця група країн має специфічні характеристики (наприклад, високий рівень бідності та нерівності; неефективна виробнича база; корупція та політична нестабільність), які, ймовірно, означають неспроможність контролю над цими аспектами протягом усієї історії їх розвитку [8, с. 7].

Значна частина відмінностей у доходах між країнами була пов'язана з відмінностями в продуктивності, які мають постійний вплив на накопичення факторів виробництва. Людський капітал є ключовим чинником, що дозволяє та спрощує впровадження передових світових технологій, а низький рівень людського капіталу асоціюється з низьким загальним зростанням факторної продуктивності [9].

Міжнародна практика показує, що людський капітал має статистично значущий довготривалий позитивний вплив на економічне зростання та науково-технічний прогрес країни [8, с. 9]. Освіта відіграє значну роль в економічному та соціальному прогресі, вона передає знання та навички громадськості та робить їх суспільно корисними для країни. Освіта відіграє вирішальну роль у передачі та вихованні цінностей, які, у свою чергу, впливають на

поведінку, ставлення та реакції відповідальних громадян. Зростання державних інвестицій в освіту, підвищення якості освіти населення сприяє швидкому та більш сталому розвитку.

Теорія людського капіталу була представлена Беккером (1962) і Розеном (1976), які наголошували, що надання можливостей для навчання та освіти покращує набір навичок або здібностей окремих працівників. Гері С. Беккер довів, що розвиток знань або навичок є функцією інвестицій. Теорія людського капіталу стверджує, що витрати на освіту та навчання – це інвестиції, зроблені окремими особами або урядом для підвищення поточного та очікуваного рівня людського капіталу. Відповідно до теорії людського капіталу, працівники з певним набором навичок і здоров'ям є більш ефективними, оскільки вони виявилися більш надійними та компетентними у управлінні певною технологією або виробництві певного типу продукції [10, с. 4].

У двадцять першому столітті люди повинні розвивати здатність бути креативними та інноваційними на роботі та у своїх громадах, оскільки світ праці зазнає серйозних трансформацій, спричинених технологічними змінами, змінами у світовій економіці, новими бізнес-моделями та демографічними кризами. Такі організації, як ЮНЕСКО, Європейська комісія, Організація економічного співробітництва та розвитку та Міжнародна організація праці, визнають важливість сприяння підприємництву як засобу стимулювання економічного зростання. Розвиток здатності молодих людей стати самозайнятими може бути реалізований за рахунок освіти та навчання молоді [11, с. 8]. Зміни на ринку праці та технологічний розвиток у двадцять першому столітті є одними з причин, чому необхідно набути майбутнім поколінням підприємницьких навичок та мислення, що необхідні для досягнення успіху [11, с. 19]. Навчання взагалі та самонавчання, зокрема, є критично важливим компонентом успіху в сучасній глобальній економіці знань, де домінують цифрові технології. Сьогодні люди можуть навчатися та ставати творчими, щоб змінити своє життя, спільноти та суспільства в цілому, якщо вони навчаться визначати свої можливості та використовувати їх [11, с. 24].

На сьогоднішній день популярним є термін EdTech, який часто ототожнюють з освітою онлайн, але це поняття є ширшим і складається з повного набору інструментів, що дозволяють полегшити та підвищити ефективність освітнього процесу [1].

Галузь EdTech динамічно розвивалась задовго до пандемії COVID-19, однак її поява глобально прискорила цей процес. За результатами третього кварталу 2021 року, інвестиції в індустрію EdTech вже перевищили позначку у 14 мільярдів доларів США, а у допандемійний 2018 рік показник складав лише 8,2 мільярда доларів США [12]. Передбачається, що ринок EdTech у перспективі отримає значний розвиток, що обумовлений наступними факторами:

- зміни на ринку праці. Дедалі активніше з'являються нові професії, ніші та навіть цілі індустрії. Вони потребують нових навичок та постійного професійного розвитку. Згідно з

даними Всесвітнього економічного форуму, протягом наступних 5 років зникнуть близько 85 мільйонів робочих місць – на зміну придуть роботи та технології. Разом з тим з'явиться 97 мільйонів нових ролей. EdTech надає інструменти, за допомогою яких можна навчатись чому завгодно, де завгодно і коли завгодно;

– свідоме використання вільного часу. Активно розвивається «академізація відпочинку» – бажання людей проводити вільний час з користю. Зачасту вони надають перевагу вивченню чогось нового, а EdTech – зручна можливість діджиталізації навчальних продуктів;

– розвиток Edutainment. Підхід, який поєднує навчання з ігровими елементами і змінює сприйняття освіти як такої. Гейміфікація освітніх продуктів – те, що допомагає краще засвоювати вивчений матеріал;

– доступність навчальних матеріалів. Рік навчання в університеті може коштувати кілька тисяч доларів, а окремі корисні курси на навчальних онлайн-платформах від професорів тих же закладів освіти можна прослухати безкоштовно.

За темпами розвитку EdTech впевнено конкурує з медичними та фінансовими технологіями і є одним з найперспективніших напрямків ІТ. За даними аналітичної платформи HlonIQ, з 2019 до 2025 року ця індустрія може зрости у 2,5 рази, а витрати на EdTech до того часу перевищать 400 мільярдів доларів США [12].

Як показують дослідження, до 2030 року світовий ринок онлайн-освіти має становити 282,62 млрд. доларів США [13]. EdTech часто називають онлайн-освітою, однак ця галузь вже давно виходить за межі такого трактування. Вона включає усі цифрові інструменти, які допомагають у розвитку та навчанні. Сьогодні це онлайн-курси, освітні платформи та додатки для саморозвитку.

Ринок онлайн-освіти на сьогодні є привабливим для інвесторів. Так, в 2021 році можна виділити деякі EdTech-проекти, які отримали значні інвестиції (табл. 2).

Таблиця 2. Види діяльності найбільш інвестованих EdTech-проектів

Проект	Країна	Вид діяльності	Об'єм інвестицій, млн. дол. США
Riiid	Південна Корея	Підготовка до іспитів	175
Lingokids	Іспанія	Навчання дітей (2-8 років)	40
IconoClass	Франція	Курси із розвитку бізнесу	3,6
Leverage Edu	Індія	Підготовка до навчання/роботи за кордоном	2
Tekie	Індія	Навчання дітей програмуванню в Python	1,5

Штучний інтелект, хмарні обчислення, Big Data, діджиталізація, роботизація, автоматизація, віртуальна та доповнена реальність – ці та інші тренди робочих місць уже визначають вимоги до навичок, кваліфікацій і професій майбутнього.

Всесвітній економічний форум прогнозує, що до 2030 року у світі доведеться перекваліфікувати більше одного мільярда людей, оскільки в результаті четвертої промислової революції трансформуються робочі місця. Це стосуватиметься як наявних робочих місць, так і тих, які ще мають з'явитися.

У світовій економіці стратегічним чинником економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності країн є інноваційний розвиток, який має спиратися на потужну технологічну, наукову та інвестиційну базу. Європейське інноваційне табло (European Innovation Scoreboard) є важливим інструментом оцінювання та рейтингування науково-технологічного та інноваційного розвитку країн Європи, відображає зведений індекс інновації для кожної країни. У цьому рейтингу Україна належить до групи «повільних інноваторів» маючи сукупний індекс на рівні 36, при середньоєвропейському показнику у 109 балів [14]. Для того, щоб перейти до групи країн «помірних інноваторів», Україні потрібно покращити свій результат до 50, а щоб опинитися серед «активних інноваторів» – досягти індексу вище 95. Індикатори, за якими наші показники у сукупному індексі близькі до нуля або взагалі від'ємні, наступні: зайнятість у швидкозростаючих інноваційних підприємствах; навчання впродовж усього життя; підприємницькі можливості; державно-приватне фінансування досліджень; поширення високотехнологічних виробництв; поширення наукоємних послуг; загальна підприємницька активність; середньорічний приріст населення; верховенство права [1].

Оскільки формальна освіта є критично важливим фактором стимулювання економічного зростання, держава повинна мати відповідну стратегію збільшення інвестицій в освіту. Як визнається в звіті Організації економічного співробітництва та розвитку, кілька державних політик надихнули інші країни та допомогли пом'якшити диспропорції шляхом розширення доступу до всіх рівнів освіти, що дає суттєве зростання людського капіталу. Якщо країна прагне досягти довгострокового сталого зростання та розвитку, державні органи влади повинні посилити свої зусилля щодо освіти, а саме щодо підвищення кількості та якості освіти, розвитку професії вчителя, зміцнення шкільного навчального середовища та зниження нерівності можливостей [8].

Сьогодні фіксується інтелектуалізація економіки, відбувається об'єктивний процес розширення умов використання інтелектуальних і творчих здібностей людей, головним джерелом і ключовим чинником розвитку матеріального і нематеріального виробництва у забезпеченні сталого економічного розвитку виступає людський капітал. Освітній,

інтелектуальний, творчий потенціал особистості є не лише потужним чинником економічного зростання, а й джерелом прибутку на всіх рівнях: людини, підприємства та держави. Результатами капіталізації людського потенціалу в діяльності є інтелектуальні активи, які розглядаються як компетенції (когнітивні, емоційні, творчі), оскільки вони мають нематеріальну природу, і як результати інтелектуальної діяльності (нематеріальні та матеріальні форми). Це окремі елементи людського потенціалу, які поступово накопичуються і трансформуються, починаючи з самого народження людини під час її виховання, культурного розвитку та залучення до здорового способу життя, під час здобуття освіти та професійної підготовки, а також це результати інтелектуальної діяльності людини [15, с. 5]. Учасники форуму «Людський капітал - 2030» наголосили на необхідності збільшення інвестицій в людський капітал, оскільки якість освіти, медичних послуг в майбутньому зможе забезпечити економічний розвиток країни та високий рівень життя.

Висновки. Результати дослідження, представлені в роботі, дозволяють більш ґрунтовно та системно розкрити сутність людського капіталу, його роль та значення в економічному зростанні та національному багатстві країн. Людський капітал – це один із найважливіших складників сучасного продуктивного капіталу, що характеризується значним запасом знань, здібностей, визначених інтелектуальним і творчим потенціалом. В умовах економіки знань людський капітал є головною цінністю суспільства і визначальним чинником інституціональних перетворень. Ключовою особливістю формування людського капіталу є необхідність значних витрат як із боку окремого індивіда, так і з боку всього суспільства. Обґрунтовано провідну роль людського капіталу як чинника інноваційного розвитку в умовах економіки знань. Проведений аналіз показав, що формування та використання людського капіталу в Україні має суттєві проблеми, особливо у сфері освіти, що призводить до стрімкої втрати людського капіталу і, як результат, може спричинити негативні незворотні соціально-економічні наслідки для України. Є вагомі підстави вважати, що наступне десятиліття стане часом особливо інтенсивних змін у розвитку людського капіталу в системі економіки знань, тому в системі освіти для забезпечення стійкої технологічної модернізації національної економіки необхідно посилити математичну та природничу підготовку в закладах освіти всіх рівнів, популяризувати та стимулювати неперервну освіту впродовж життя, вдосконалювати технічні та технологічні інструменти для дистанційного навчання.

Список літератури

1. The official site of Ukrainian Institute for the Future (2021), “The importance of human capital development in the modern world. What should be Ukraine's strategy”, available at:

<https://uifuture.org/publications/vazhlyvist-rozvytku-lyudskogo-kapitalu-u-suchasnomu-sviti-yakoyu-maye-buty-strategiya-ukrayiny/> (Accessed 3 March 2023).

2. Drucker, P. (2011), *Post-capitalist society*. New York, USA: Routledge.

3. *World Development Report 1997* (1997), “The State in a Changing World”, Oxford: Oxford Univ. Press. New York, USA. available at: <http://documents.worldbank.org/curated/en/518341468315316376/pdf/173000REPLACEMENT0WDR01997.pdf> (Accessed 10 March 2023).

4. The official site of the World Bank (2011), “The Changing Wealth of Nations: Measuring Sustainable Development in the New Millennium”, available at: <https://siteresources.worldbank.org/ENVIRONMENT/Resources/ChangingWealthNations.pdf> (Accessed 2 April 2023).

5. The official site of the European Bank for Reconstruction and Development (2019), “Introducing the EBRD Knowledge Economy Index”, available at: <https://www.ebrd.com/news/publications/brochures/ebrd-knowledge-economy-index.html> (Accessed 3 April 2023).

6. The official site of the World Bank (2020), “Human Capital Project”, available at: <https://www.worldbank.org/en/publication/human-capital> (Accessed 10 March 2023).

7. Bilyk, M.P (2022), “Peculiarities of reproduction of human capital in Ukraine”, Abstract of Master's degree, Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnitsa, Ukraine.

8. Natalia, I. Doré and Aurora, A.C. Teixeira. (2023), “The role of human capital, structural change, and institutional quality on Brazil's economic growth over the last two hundred years (1822–2019)”, *Structural Change and Economic Dynamics*, Vol. 66. pp. 1-12. available at: <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2023.04.003> (Accessed 17 April 2023).

9. Cervellati, M., Meyerheim, G., and Sunde, U. (2023), “Human capital and the diffusion of technology”, *Economics Letters*, 226. Article № 111108. available at: <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2023.111108> (Accessed 17 April 2023).

10. Kousar, S., Ahmed, F., Afzal, M. *et al.* (2023), “Is government spending in the education and health sector necessary for human capital development?”, *Humanit Soc Sci Commun*, 10 (62). available at: <https://doi.org/10.1057/s41599-023-01514-3> (Accessed 17 April 2023).

11. Biney, I.K. (2023), “Adult education and entrepreneurship: getting young adults involved”, *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 12. Article № 13. available at: <https://doi.org/10.1186/s13731-023-00277-0> (Accessed 17 April 2023).

12. The official site of the Channel'24 (2021), “What is EdTech and why it is a promising direction for IT business”, available at: https://24tv.ua/business/shho-take-edtech-chomu-vin-ye-perspektivnim-napryamkom-dlya-it_n1800632 (Accessed 5 April 2023).

13. The official site of the Osvitoriya (2022), “Capturing and holding attention: How technology is changing learning”, available at: <https://osvitoria.media/experience/zahopyty-i-vtrymaty-uvagu-yak-tehnologiyi-zminyuyut-navchannya/> (Accessed 5 April 2023).

14. An official website of the European Union (2022), “European innovation scoreboard”, available at: https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/innovation/scoreboards_en (Accessed 8 April 2023).

15. Vasyl'yeva, O. and Karpenko, A. (2021), “The Intellectual Component of Labor Potential as a Factor of Sustainable Development of the Agricultural Sector”, SHS Web Conf., 100, 05012, available at: <https://doi.org/10.1051/shsconf/202110005012> (Accessed 12 April 2023).

References

1. The official site of Ukrainian Institute for the Future (2021), “The importance of human capital development in the modern world. What should be Ukraine's strategy”, available at: <https://uifuture.org/publications/vazhlyvist-rozvytku-lyudskogo-kapitalu-u-suchasnomu-sviti-yakoyu-maye-buty-strategiya-ukrayiny/> (Accessed 3 March 2023).

2. Drucker, P. (2011), *Post-capitalist society*. New York, USA: Routledge.

3. *World Development Report 1997* (1997), “The State in a Changing World”, Oxford: Oxford Univ. Press. New York, USA. available at: <http://documents.worldbank.org/curated/en/518341468315316376/pdf/173000REPLACEMENT0WDR01997.pdf> (Accessed 10 March 2023).

4. The official site of the World Bank (2011), “The Changing Wealth of Nations: Measuring Sustainable Development in the New Millennium”, available at: <https://siteresources.worldbank.org/ENVIRONMENT/Resources/ChangingWealthNations.pdf> (Accessed 2 April 2023).

5. The official site of the European Bank for Reconstruction and Development (2019), “Introducing the EBRD Knowledge Economy Index”, available at: <https://www.ebrd.com/news/publications/brochures/ebrd-knowledge-economy-index.html> (Accessed 3 April 2023).

6. The official site of the World Bank (2020), “Human Capital Project”, available at: <https://www.worldbank.org/en/publication/human-capital> (Accessed 10 March 2023).

7. Bilyk, M.P (2022), “Peculiarities of reproduction of human capital in Ukraine”, Abstract of Master's degree, Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnitsa, Ukraine.

8. Natalia, I. Doré and Aurora, A.C. Teixeira. (2023), “The role of human capital, structural change, and institutional quality on Brazil's economic growth over the last two hundred years (1822–

2019)”, *Structural Change and Economic Dynamics*, Vol. 66. pp. 1-12. available at: <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2023.04.003> (Accessed 17 April 2023).

9. Cervellati, M., Meyerheim, G., and Sunde, U. (2023), “Human capital and the diffusion of technology”, *Economics Letters*, 226. Article № 111108. available at: <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2023.111108> (Accessed 17 April 2023).

10. Kousar, S., Ahmed, F., Afzal, M. *et al.* (2023), “Is government spending in the education and health sector necessary for human capital development?”, *Humanit Soc Sci Commun*, 10 (62). available at: <https://doi.org/10.1057/s41599-023-01514-3> (Accessed 17 April 2023).

11. Biney, I.K. (2023), “Adult education and entrepreneurship: getting young adults involved”, *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 12. Article № 13. available at: <https://doi.org/10.1186/s13731-023-00277-0> (Accessed 17 April 2023).

12. The official site of the Channel'24 (2021), “What is EdTech and why it is a promising direction for IT business”, available at: https://24tv.ua/business/shho-take-edtech-chomu-vin-ye-perspektivnim-napryamkom-dlya-it_n1800632 (Accessed 5 April 2023).

13. The official site of the Osvitoriya (2022), “Capturing and holding attention: How technology is changing learning”, available at: <https://osvitoria.media/experience/zahopyty-i-vtrymaty-uvagu-yak-tehnologiyi-zminyuyut-navchannya/> (Accessed 5 April 2023).

14. An official website of the European Union (2022), “European innovation scoreboard”, available at: https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/innovation/scoreboards_en (Accessed 8 April 2023).

15. Vasylyeva, O. and Karpenko, A. (2021), “The Intellectual Component of Labor Potential as a Factor of Sustainable Development of the Agricultural Sector”, SHS Web Conf., 100, 05012, available at: <https://doi.org/10.1051/shsconf/202110005012> (Accessed 12 April 2023).

УДК: 005.95:336.711(477)

JEL classification: M540

Алла ТКАЧЕНКО

д.е.н, професор, зав кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності

Національний університет «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1061-4594>

ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНОЇ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ В УМОВАХ АТ «ОЩАДБАНК»

***Анотація.** Управління персоналом базується на формуванні конкурентоспроможного кадрового потенціалу, який буде відповідати стратегічним цілям суб'єкта господарювання з урахуванням всіх загроз поза його межами. Формування ефективної системи управління персоналом це процес, котрий охоплює багато векторів діяльності та в цілому передбачає дослідження цілей системи, стратегію управління кадрами, визначення етапів, сприяє розвитку персоналу та займається його мотивацією. Наразі дуже важливим є забезпечення процесу розвитку персоналу на усіх його стадіях, а також підтримання корпоративної культури в колективі та лідерства, оскільки саме вони є важливими інструментами формування інтелектуального капіталу суб'єкта господарювання. Для того щоб дослідити ефективність системи управління персоналом у статті проаналізувано його структуру та динаміку на прикладі філії – Запорізького обласного управління АТ «Ощадбанк». На сьогодні в АТ «Ощадбанк» проводиться активна робота над оптимізацією підбору та оцінювання потенційних претендентів. Підбір персоналу здійснюється за двома основними сегментами: масовим та немасовим. Для кожного з цих двох сегментів використовуються свої методи підбору: резюмування, тести здібностей, опитування та професійні кейси тощо. Важливим фактором підвищення ефективності співробітників є безперервне навчання та розвиток. Цей фактор впливає на задоволеність персоналу від роботи, професійне та кар'єрне просування. Саме тому велику увагу приділяють плануванню та організації навчання для різних груп персоналу. Під час розробки програми навчання враховуються всі сучасні вимоги бізнесу. АТ «Ощадбанк» активно формує середовище, в якому кожен працівник сам несе відповідальність за свій розвиток та кар'єрне просування. В свою чергу він надає можливості для навчання та розвитку своїх працівників. За результатами опитування, в 2020 році банк перевищив всі очікування до можливостей професійного розвитку та навчання. Вплив на продуктивність праці в умовах сучасного технологічного розвитку полягає в першу чергу у забезпеченні*

розвитку інноваційної діяльності, розробці нових ідей та виборі більш вигідних та перспективних проєктів. Наразі в АТ «Ощадбанк» запроваджено застосування системи KPI (Key Performance Indicators, ключові показники ефективності) тобто обчислення показників ефективності роботи, які допомагають банку досягати стратегічних цілей максимально ефективно, а також відслідковувати динаміку роботи персоналу та успішність досягнення основних цілей. Застосування системи показників KPI в АТ «Ощадбанк» визначається як економічною, так і соціальною ефективністю. В той же час зазначено, що у системі індивідуального оцінювання ефективності працівників за допомогою системи KPI існує ряд проблем, які виникли в результаті недоопрацювання цих показників. Оцінивши управління персоналом АТ «Ощадбанк» варто зазначити, що система оцінювання ефективності роботи співробітників за допомогою системи показників KPI все ще лишається недопрацьованою та містить ряд проблем. Виявлення та доопрацювання всіх присутніх проблем системи KPI в управлінні персоналом дасть можливість збільшити ефективність роботи та трудового колективу співробітників банку та структурних відділів, а також підвищить результативність роботи банку в цілому.

Ключові слова: персонал, управління персоналом, керівництво, працівник, стратегічні цілі, ефективна система управління, організація праці, система KPI

Alla TKACHENKO

Dr. Sc. (Econ.), prof., Head of the Department of “Entrepreneurship, Trade and Exchange Activity”

National University “Zaporizhzhia Polytechnic”

FORMATION OF AN EFFECTIVE SYSTEM OF PERSONNEL MANAGEMENT IN THE CONDITIONS OF JSC "OSCHADBANK"

Abstract. Personnel management is based on the formation of competitive human resources. This potential corresponds to the strategic goals of the business entity, taking into account all threats outside of it. The formation of an effective HR management system is a process that covers many vectors of activity. It involves researching the system's objectives, the HR strategy, defining stages, promoting staff development and motivating them. It is important to ensure the staff development process at all its stages, support the corporate culture in the team and leadership. These components are important tools for forming the intellectual capital of a business entity. In order to study the effectiveness of the personnel management system, the article analyzes its structure and dynamics on the example of a branch - Zaporizhzhia Regional Department of JSC "Oschadbank". JSC

Oschadbank is actively working to optimize the selection and evaluation of potential applicants. Recruitment is carried out in two main segments: mass and non-mass. Each of these two segments uses its own selection methods: resumes, aptitude tests, surveys and professional cases, etc. Continuous training and development is an important factor in improving employee performance. This factor affects staff satisfaction with work, professional and career advancement. That is why much attention is paid to planning and organizing training for different groups of staff. When developing a training program, all modern business requirements are taken into account. JSC Oschadbank actively creates an environment in which each employee is responsible for his or her own development and career advancement. In turn, it provides opportunities for training and development of its employees. According to the survey, in 2020 the bank exceeded all expectations for professional development and training opportunities. The impact on labor productivity in the context of modern technological development is primarily in ensuring the development of innovative activities, developing new ideas and choosing more profitable and promising projects. Currently, JSC "Oschadbank" has introduced the use of the KPI system (Key Performance Indicators), i.e. the calculation of performance indicators that help the bank achieve its strategic goals as efficiently as possible, as well as monitor the dynamics of staff performance and the success of achieving the main goals. The use of the KPI system at JSC Oschadbank is determined by both economic and social efficiency. At the same time, it is noted that there are a number of problems in the system of individual performance evaluation of employees using the KPI system that have arisen as a result of the underdevelopment of these indicators. Having assessed the HR management of JSC Oschadbank, it should be noted that the system of employee performance evaluation using the KPI system is still underdeveloped and contains a number of problems. Identification and elaboration of all existing problems of the KPI system in personnel management will allow to increase the efficiency of work and personnel.

Keywords: *personnel, personnel management, management, employee, strategic goals, effective management system, labor organization, KPI system*

Introduction and problem statement. Human resources management is a set of principles, mechanisms, methods and forms of influence on the creation, development and use of employees. Human resources management is simultaneously an organization system, a process and a structure that makes it possible to define human resources management as an integral system and as an activity to provide the required number of employees with the required competence. The management of a business entity's staff covers a wide range of functions, ranging from hiring to dismissal, and also provides for the regulatory, technical, information, documentation and legal support of the personnel management system. In the process of management, two parties interact: the object of management

(employees) and the subject of management (management). Management actions can only be recognized as effective if they are accepted by employees, otherwise the decision is ineffective and inefficient. Human resources management is the implementation of targeted actions on its respective categories or individual employees in order to most successfully solve the tasks facing the organization. Human resources management is based on the formation of competitive human resources, taking into account all threats outside the organization.

The HR management system of a business entity is a system of certain factors, methods and ways of influencing the organization of work of its employees, as well as approaches to forming the principle of its organization depending on its strategic goals. It is a set of techniques, methods, tools and technologies for organizing work with personnel. The issue of organizing the work of HR managers becomes especially important when a business entity is faced with the issue of high-quality and productive work for the sake of effective functioning in a competitive environment [1].

Building an effective human resources management system is a process that encompasses many areas of activity. In general, it involves researching the system's goals, developing a human resources management strategy, defining stages, promoting staff development and motivating them. Human resources management plays a significant role in the management of every business entity, as the main resource of every organization is people, their abilities, skills and capabilities. For successful management of an organization, it is necessary to constantly maintain and improve the development and high level of personnel management.

It is very important to ensure the process of personnel development at all stages, as well as to maintain corporate culture in the team and leadership. They are important tools for the formation of a business entity's intellectual capital. Changes in the organization's activities create a need for new knowledge and increase the desire to develop human resources with high professional and qualification characteristics.

Analysis of recent research. Much attention is paid to the study of personnel efficiency. Most scientists study certain categories of personnel of an enterprise. Today, in the context of scientific and technological progress, the role of people in the production process has changed significantly. Previously, personnel was considered as one of the factors of production. Now it is a strategic resource of the organization in the competitive struggle of the business entity. Among the numerous developments, special attention in the study of personnel development should be paid to the works of such scientists as Oliynyk S.U., Pozdnyakova L.O., Danyuk V.M., Balabanova L.V., Krushelnytska V.O., Nemtsov V.D., Vlasenko M.O. and Derikhovska V.I., and others.

The purpose of the study is to assess the effectiveness of the management system and to substantiate proposals for its improvement.

Summary of the main material. The effective operation of a business entity directly depends on the development of its personnel. Personnel is one of the most complex objects of management of an organization, since, unlike material factors of production, personnel have the ability to make decisions and critically evaluate the requirements imposed on them. It has its own interests and is very sensitive to any management actions, its reaction to them is unpredictable [2].

The main essence of human resources management is that employees can be considered as an organization's value, its advantage among competitors, which must be actively developed and improved to achieve the organization's strategic goals. Studying the experience of foreign theorists and practitioners allows us to formulate the main goal of human resources management - creation, development and realization of the labor potential of the enterprise with maximum efficiency.

Human resources management is the activity of the organization's functional services and heads of relevant departments aimed at achieving the strategic development goals of the business entity.

In order to investigate the effectiveness of the personnel management system, it is first of all necessary to analyze its structure and dynamics. Let's do this on the example of the branch - Zaporizhzhia regional department of JSC "Oschadbank" (Table 1)

Table 1 - Staff structure of Zaporizhzhia branch of JSC "Oschadbank"

Categories of personnel	Year						Deviation	
	2019		2020		2021		2021/2020	
	absolute	relative	absolute	relative	absolute	relative	absolute	relative
Managers	115	7,4	109	7,2	106	7,1	-7	-0,1
Specialists	632	40,4	615	40,7	598	40,2	-8	-0,5
Service	478	30,6	458	30,3	449	30,2	-7	-0,1
Workers	338	21,6	330	21,8	334	22,4	-3	0,6
Total	1563	100	1512	100	1487	100	-25	-

Source: company data.

Based on the results of Table 1, it can be concluded that the composition of the staff of the Zaporizhzhia branch of JSC Oschadbank has recently changed significantly by category. This was influenced by both subjective and objective reasons.

It is necessary to analyze the personnel movement of the Zaporizhzhia branch of JSC "Oschadbank". It involves a fairly detailed study of the processes associated with both hiring and dismissal of employees of the organization (Table 2).

Table 2 - Staff movement of the Zaporizhzhia branch of JSC "Oschadbank" from 2019 to 2021

Indicators	2019	2020	2021	Deviation 2021/2019
Average number of employees	1563	1512	1487	-76
Number of hired employees	71	61	57	-16
Number of dismissed employees	41	37	23	-19
Total number of employees hired and dismissed during the year	112	98	80	-35
Refresh rate	0,05	0,04	0,04	-0,01
Turnover rate	0,02	0,02	0,01	-0,01
Personnel turnover rate	0,07	0,06	0,05	-0,02

Source: company data.

The Zaporizhzhia branch of JSC Oschadbank has seen an increase in the number of dismissed employees. In 2021, 537 people were dismissed. In 2019, 435 people were dismissed. The staff turnover rate for 2021 increased by 0.03 compared to 2019. The staff renewal rate shows the percentage of employees who have been hired by the bank over a certain period of time. In the Zaporizhzhia branch of JSC Oschadbank, this percentage is 4% in 2021. This is a 1% increase compared to 2019. This situation is not positive for the bank. This is because the recruitment of new employees has not led to an increase in the quality of the staff. In this case, more attention should be paid to increasing the material and non-material motivation of employees to stay in the bank.

The staff turnover rate indicates the percentage of employees who resigned voluntarily or due to violation of labor discipline, and also shows the dynamics of staff movement. In 2021, the staff turnover rate for the Zaporizhzhia branch of JSC Oschadbank was 2% higher compared to 2019. The normal range for this indicator is from 8 to 10%. A decrease in this indicator to 5% is negative. This indicates the existing problems in the bank's personnel management system. The main such problem for JSC Oschadbank can also be identified as employee dissatisfaction with their work. This leads to voluntary resignations due to low work motivation. In general, in order to reduce staff turnover, the bank should pay more attention to the careful organization of recruitment and develop additional incentives for effective work.

An important step that affects the effectiveness of staff recruitment is familiarization with the bank. This stage helps candidates learn about the opportunities to work in the bank, and the bank to attract new employees. Much attention is paid to analyzing exactly what kind of employees are needed to realize all the bank's goals. Then, the bank actively works with the selected audience. Today, JSC Oschadbank pays great attention to attracting young people to entry-level positions.

Potential employees can start their acquaintance with the bank through an internship or training (about 12 thousand students undergo internships at JSC Oschadbank every year). Under the guidance of mentors, trainees work on real projects of various bank divisions. As part of the Strategy 2021-2024, JSC Oschadbank is actively involved in the training of multidisciplinary specialists. In

particular, it supports basic departments of universities. In 2020, a summer internship for students was organized to recruit specialists. Almost 70% of the participants were hired. After that, the SberSeasons program was also developed and implemented, which involves combining work and study [3].

JSC Oschadbank is actively working to optimize the selection and evaluation of potential applicants. Recruitment is carried out in two main segments: mass and non-mass. Each of these two segments uses its own selection methods: resumes, aptitude tests, surveys and professional cases.

Mass segment. It involves increasing the digitalization of the candidate selection and evaluation process. This makes it possible to reduce the search time and increase the efficiency of recruitment. Since 2017, Oschadbank has been implementing a project to automate recruitment tools. It uses auto-search for resumes, a chat recruiter, and auto-calling by a robot. This made it possible to hold only one meeting with a candidate at the final stage of selection. He showed the high efficiency of this project in attracting personnel [4].

Non-mass segment. When recruiting specialists and managers, the bank uses personalized assessment tools, namely cross-functional interviews, which allow the bank to make more objective decisions when recruiting new employees. The bank is also developing additional search channels for this segment. Especially when recruiting IT specialists, the bank actively uses referral recruitment. In other words, it is the selection of employees based on the recommendations of internal employees.

Vacancy closure is the main indicator characterizing the effectiveness of recruitment. According to the results of 2021, it was 24 days. For the mass segment, it was 7.5 days, and for the non-mass segment - 33 days. However, the bank plans to work to recruit employees for open positions as quickly as possible.

Continuous training and development is an important factor in increasing employee efficiency. This factor affects their job satisfaction, professional and career advancement. That is why much attention is paid to planning and organizing training for different groups of staff. When developing a training program, all modern business requirements are taken into account.

JSC Oschadbank actively creates an environment in which each employee is responsible for his or her own development and career advancement. In turn, it provides opportunities for training and development of its employees. According to the survey, in 2020, the bank exceeded all expectations for professional development and training opportunities [3].

JSC Oschadbank is also actively developing a training and development system not only for specialists but also for managers. Specialists study at full-time and distance learning programs in regional training centers and sometimes at the central management office. The Corporate University and the Oschadbank Virtual School are available for managers. In 2021, about 2 thousand managers were trained at the Corporate University and more than 2.2 thousand specialists at training centers.

Ongoing continuous training and development is an important factor in improving employee performance. This affects their career advancement and professional growth. JSC Oschadbank pays great attention to the program of planning and organizing training for all groups of personnel. When developing this program, it is also necessary to take into account all modern business requirements. In 2021, new comprehensive educational programs were developed that covered several areas of development at once. Training was provided to different groups of employees [3].

JSC Oschadbank pays an important role to improving working conditions for its employees, including increasing salaries and social benefits. The salary of JSC Oschadbank employees consists of a fixed salary and a variable bonus, which depends only on the employee. Every year, the bank analyzes the salaries of other organizations and, based on its results, raises salaries in those departments where they are below the market level. In September 2021, we reviewed the level of employee salaries based on the personal effectiveness of each employee and on regional specifics. As a result, the salary growth for the bank's employees was at least 6%, and in some regions about 10%. In 2021, payroll expenses increased by 7% compared to 2020.

In addition to salaries, JSC Oschadbank provides its employees with a social package. Its main component is voluntary health insurance, under which the bank's staff receives comprehensive health insurance and a number of programs for disease prevention. At the end of 2021, the number of participants in this program increased by 11%.

Another important area of JSC Oschadbank's strategy is the development of corporate culture, the quality and importance of which has increased significantly over the past two years. In 2020, the number of employees who believe that the bank's culture has a positive impact on employee behavior increased by more than 20%. Also, the number of employees who believe that the working environment and corporate culture have a positive impact on the bank's advantages when deciding whether to work in the bank increased by about 10%.

In Strategy 2021, the further development of corporate culture continued through improving the communication system, involving employees in the implementation of the bank's strategic mission, training in emotional intelligence, using culture in HR processes, etc. In 2021, a model for the outflow of chief and leading economists in the Retail Banking sector was developed and implemented in operations. Churn models help plan for future staff turnover and, as a result, forecast the future need for new employees. Outflow models for other positions are under development and are planned to be piloted [5].

The 2021-2024 Strategy pays special attention to the procedure for "parting ways" with an employee if his or her career at Oschadbank comes to an end for one reason or another. The bank implements a special Outplacement Program, which actively promotes the further development and employment of employees.

In order for the bank to comply with all the principles of the ideal management model, managers need to reorganize the entire system, using productive methods and new ideas from various fields, such as economics, biology, medicine, political science, computer technology, etc. First and foremost, a bank manager must have a broad understanding of how to use labor, intelligence and human behavior more effectively to achieve successful bank performance. JSC "Oschadbank" solves the problems of recruitment, training and development of personnel based on the use of the latest cloud technologies and services.

The innovation and development of modern society's technologies have had a significant impact on the HR management system. To a greater extent, it is associated with an automated personnel management system, the purpose of which is to provide information support [6]. One of the main advantages of implementing this system is to ensure the efficiency and completeness of the information necessary for making personnel decisions. Usually, such information can be obtained without using this system, but it requires more time and labor costs, as the employee is distracted from more important tasks.

Digitalization is also becoming increasingly popular in today's environment. To achieve better results, it is necessary to create systems for continuous training of employees and to distribute job responsibilities. At the same time, it is quite important to take into account the employees' focus on developing and improving capabilities and their ability to cooperate with other departments.

In general, the introduction of innovative solutions and technologies, as well as labor market assessment factors, into the activities of JSC Oschadbank contributes to the increase in the level of competitiveness. By assessing the market and the activities of its competitors, the bank can use this information and develop and sell competitive products based on it [7].

It is necessary for JSC "Oschadbank" to develop a corporate culture that would provide for mutual support and constructiveness in the team and create conditions for open discussions in the form of internal electronic documents of the bank, which is an open recognition of the problem. Separating departments from each other and creating different offices greatly simplifies the process of communication and interaction between employees. In order to facilitate contact between managers and their subordinates, personal accounts should be created for department and branch managers.

The method of employee rotation needs to be more widely used in order to improve the quality of project management and form a broad profile of employee qualifications. For more efficient project implementation, the working group includes employees from different structural units that will be affected by the project during its implementation [9].

Attention should also be paid to informing employees. It is necessary to create software systems to quickly inform employees about any areas of the bank's activities (internal distance learning system (DLS), group chats in messengers, internal e-mail, internal document management

system, personnel management and control system). An important process is the delegation of authority to employees and the division of labor between them in order to increase their potential. At the same time, delegation should not turn into a manager's workload, as this does not help build trust in the manager. Delegation can significantly save time on solving important tasks and is based on increasing the efficiency of the manager's work [10]. Delegation is a very important process that allows to increase the efficiency of departments or divisions. It is aimed at facilitating the work of the manager without relieving him or her of responsibility and the obligation to make final decisions. However, delegation of authority to subordinates can lead to undesirable results if there are no proper controls in place to prevent abuse of this authority. The area of responsibility of each employee should be limited to disciplinary norms and standards that indicate to employees where and how to direct their initiative [11].

The impact on labor productivity in the context of modern technological development is primarily to ensure the development of innovative activities, development of new ideas and selection of more profitable and promising projects. Currently, JSC "Oschadbank" has introduced the use of the KPI system (Key Performance Indicators), i.e. the calculation of performance indicators that help the bank achieve its strategic goals as efficiently as possible, as well as monitor the dynamics of staff performance and the success of achieving its main goals. The use of the KPI system at JSC Oschadbank is determined by both economic and social efficiency. At JSC Oschadbank, personnel KPIs are calculated using IBM Planning Analytics, a planning program that uses artificial intelligence to automatically generate plans, budgets and forecasts, as well as to manage complex workflows. An incorrect approach to the development and implementation of KPIs has a rather negative impact on the attitude of employees to this system. If they do not understand it, they may perceive it as a system of deprivation, the indicators will be considered inaccessible, and the method of calculating motivation will be difficult.

The essence of the KPI system is to perform the following tasks: control over the work of subordinates; a properly built KPI system helps employees manage their work, achieving the necessary targets and is the basis for motivating employees. KPIs greatly facilitate the process of improving sales technology, as they are used to analyze the success of the strategy, and knowing which indicators are best for each employee can help them acquire the necessary knowledge and skills [12].

There are six basic rules for developing and implementing a KPI system:

1. KPIs must be linked to strategic planning. Each manager must explain to his or her employees the relationship between the bank's strategic goals and key performance indicators.
2. KPIs must be achievable. If an employee does not believe that they can be achieved, this system will only demotivate him or her. Indicators should be set for those on which they have a

direct influence. There is no set number of KPI indicators, but a large number of them reduces the amount of motivation, and it becomes more difficult for employees to predict their income and expenses.

3. The indicators should be clear to subordinates. Each employee should understand how each indicator is measured and calculated, and what needs to be done to achieve it. There are often situations when employees are given incentives without explaining the calculation system itself.

4. KPIs must be linked to motivation. For employees, motivation is not only monetary reward, but also a sense of their own value in the bank, a desire for professional growth, and satisfaction from achieving a goal. The new system of financial incentives should be appropriate to the level of the employee and give him or her the opportunity to earn more, otherwise it will only demotivate him or her.

5. It is necessary to make all adjustments in time. In many companies, you can find indicator systems that have lost their relevance but are still used in motivation calculations. Data should always be up-to-date.

6. Implementing a KPI system is a project. It is necessary to carefully consider and organize a high-quality PR campaign, make information about these indicators available and understandable to every bank employee.

A well-thought-out implementation of KPIs will significantly increase the bank's efficiency, create realistic targets and transparently assess staff performance.

The main practical tool that allows you to evaluate the effectiveness of both a particular employee and a department is the KPI method. The key performance indicators are the planned performance indicators of employees, branches, departments and the entire central office, which can be measured in quantitative (number of bank products sold, time for which they were sold) and qualitative terms (employee competence, quality of service, WOW-service).

The formation of the KPI system at Oschadbank JSC takes place in three main stages:

Stage 1: Determining the bank's strategic goals for the year. For example, the implementation of the new Mobile Savings application. The goal must be expressed in quantitative and qualitative terms. This stage also includes determining the project budget.

Stage 2. Set tasks for each department, defining the planned result and deadlines for its implementation.

Stage 3. Develop a plan of tasks within each department and distribute them among the employees of the department. Identify responsible persons who will monitor the implementation.

Minimum values are set for each indicator (for example, the number of insurance products sold per quarter, the number of connected financially active users of the Mobile Savings application per quarter, the increase in deposit account balances per quarter). KPIs at JSC Oschadbank are usually

collective, formed for the branch as a whole for one year, and at the end of the set period, actual results are compared with the planned ones.

The main advantages of the KPI assessment method at JSC Oschadbank are as follows:

- 1) the regulated evaluation system eliminates the advantage of subjectivity;
- 2) assessment of employees' and departments' performance makes it possible to cover all planned indicators and analyze their significance and effectiveness in the overall HR management system;
- 3) as a result of the analysis of indicators, gaps in the knowledge and skills of employees are identified for the purpose of their training and professional development;
- 4) the dynamics of the results of the analysis of this method allows to evaluate the work of the branch and determine the timing of the implementation of the plans set for it.

For each employee of JSC Oschadbank, the evaluation indicators in the incentive system are determined by the sales department and may have significant differences with employees holding the same position. At the end of each month, the actual value of the KPI is evaluated [9]. However, it should be emphasized that there are complications based on this assessment. It is impossible to make mathematical calculations and determine the amount of bonus based on the results of the audit. In this situation, a 100-point scale should be used:

- basic value - from 0 to 30;
- normal - from 40 to 70;
- excellent - 80 to 100 points.

It is also important to note that the explanation of the scores corresponding to different levels of the scale should be the same so that employees understand what results the management expects from them[9].

When assessing the function of the KPI system in the HR management of JSC Oschadbank, the key performance indicators of the bank's employees have a significant impact on the formation of bonuses and career growth.

The total percentage of material motivation of labor consists of a normative coefficient (depending on his position) can be determined as follows:

- depending on the official salary;
- depending on the bank's profit, depending on financial data for a certain period of time
- depending on the percentage of KPI fulfillment set for a branch, department or central office.

Financial KPIs are necessary to determine the bank's economic condition. Customer KPIs are intended to motivate employees who directly interact with the bank's customers. Process KPIs are designed to determine the pace of implementation of business processes. Development indicators are necessary to determine the potential of the bank's work and its development in general.

JSC Oschadbank has a system of key performance indicators for all levels of the bank's organizational structure. For customer service managers, the key performance indicators are the proper management of tasks and focus on achieving the bank's goals. In order to correctly assess the effectiveness of employees, KPIs such as productivity, improvement of knowledge and skills, acquisition of active sales knowledge, improvement of performance, and result orientation are used.

The use of the KPI system at JSC Oschadbank is determined by both economic and social efficiency. The economic efficiency of this system is manifested in the increase of the bank's financial results and the growth of employees' salaries. In other words, it is a benefit for both the bank and employees. Social efficiency is an increase in labor motivation, retraining of employees and additional prospects for their development.

Despite the skills of using the KPI system in the HR management of JSC Oschadbank, it is impossible to say that this system is sufficiently developed. There are a number of problems in its use by the bank. Let us consider the main ones.

The most incorrect is the staff personal effectiveness ratio. It is most relevant for those employees who work directly in branches with clients. The most common problem is the assessment of "individual performance", in which there is no stable basic system of indicators [13].

One of the problems is the lack of interest of direct supervisors and low orientation of the bank's HR departments; focus on performance evaluation and neglect of the quality of tasks; non-transparent system and poor planning of performance evaluation indicators for bank employees; opposition of employees to the main departments; and incorrect choice of evaluation values.

There is a positive trend in the development and use of KPI evaluation methods by the bank, which indicates that the process and measures of development and management of JSC Oschadbank's personnel are standardized and controlled, and the dependence of stability is becoming stronger. At the same time, the development and success of the bank's work directly depends on the human factor.

When managers receive quantitative data on KPIs, it is much more difficult to distribute them among employees. In such a situation, the managers of specific departments face the problem of whether to develop a system with individual KPIs for each employee or to use only a collective system.

The fact that very often employees working in the same department in the same positions perform completely different functional duties makes the development and implementation of a collective KPI system more problematic.

Recently, the Bank launched the Bank of Ideas and Innovations, where each employee can send his or her proposal to improve production processes and achieve greater results. However, the evaluation of their ideas is still unregulated and has no clear criteria. The flow of ideas for the

development and implementation of new work methods is quite limited. As a result, the assessment of the innovation competency is falsified.

The system for assessing the performance of Oschadbank's employees using the KPI system is still underdeveloped and has a number of problems. Identification and elaboration of all existing problems of the KPI system in HR management will make it possible to increase the efficiency and labor potential of the bank's employees and structural departments, as well as to increase the efficiency of the bank's work in general.

Conclusions. Having analyzed the bank's human resources management system, we can say that the staff of JSC Oschadbank is characterized by variability. It is related to its reaction to changes in the internal structure of the bank and environmental conditions outside the bank. Changes in the bank's personnel composition are caused by: staff turnover; decrease in employee motivation; and working conditions that do not fully promote the manifestation of employees' professional potential and characteristics. In general, the personnel management system at JSC "Oschadbank" is formed in accordance with the bank's need for personnel. It has been substantiated that one of the main approaches to personnel evaluation is the use of the KPI system in the personnel management of JSC "Oschadbank". It is noted that quite often top management aims to achieve personal efficiency at any cost, while not paying attention to market capacity, customer potential and even customer solvency. As a result, employees perceive the planned KPIs as too high, which only demotivates them. There are a number of problems in the system of individual performance evaluation of employees using the KPI system that have arisen as a result of the underestimation of these indicators. The problems also include the not always correct distribution of responsibilities between employees. It is emphasized that one of the main tasks of each bank is to develop and improve innovations and innovations that would be acceptable for the current conditions of the banking market. The development of staff abilities directly related to the innovation process significantly increases labor productivity in terms of physical capital per employee. It is argued that the use of the KPI system in JSC "Oschadbank" is determined by both economic and social efficiency. The economic efficiency of this system is manifested in an increase in the financial results of the bank's activities and an increase in the level of employees' wages, in other words, a benefit for both the bank and the employees. The social efficiency consists in: increasing labor motivation, retraining of employees and the emergence of additional prospects for their development. At the same time, it is noted that there are a number of problems in the system of individual employee performance assessment using the KPI system that have arisen as a result of the underdevelopment of these indicators.

Having evaluated the HR management of JSC Oschadbank, it can be concluded that the system of employee performance evaluation using the KPI system is still underdeveloped and contains a number of problems. Identification and elaboration of all existing problems of the KPI

system in HR management will make it possible to increase the efficiency of the work and labor collective of the bank's employees and structural departments. It will also improve the performance of the bank as a whole.

Список літератури

1. Дериховська В. І. Модель оцінки рівня розвитку персоналу підприємства. *Економіка розвитку*. № 1 (61). 2012. С. 114–117.
2. Позднякова Л. О., Білецька Д. О. Методологічні засади системи управління персоналом організації. *Збірник наукових праць Українського державного університету залізничного транспорту*. 2015. № 158. С. 51–56.
3. Річна консолідована фінансова звітність та звіт про управління АТ «Ощадбанк». 2021. URL: https://www.oschadbank.ua/uploads/1/7588-oschadbank_2021_fs_conso_ukr.pdf (дата звернення 07.11.2022).
4. Головна сторінка – Ощадбанк. URL: <https://www.oschadbank.ua> (дата звернення 30.03.2023).
5. Зверук Л. А., Рибачук В. О. Модернізація національного ринку банківських послуг як стратегічний орієнтир його розвитку. *Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". Серія : Економічні науки*. № 1. 2017. С. 19-26. URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/15000205752929.pdf> (дата звернення 27.03.2023).
6. Волянська-Савчук Л. В., Царук В. Ю. Використання сучасних комп'ютерних та інформаційних технологій в розвитку корпоративної культури на підприємстві. *Бізнес-навігатор*. № 2 (45). 2018. С. 189—196.
7. Практичні аспекти формування та використання ресурсів банку. URL: <https://ua-referat.com/uploaded/oblik-formuvannya-i-vikoristannya-rezerviv-u-bankah-ukrayini/index3.html> (дата звернення 02.04.2023).
8. Довгань Л. Є. Мохонько Г. А., Дудукало Г. О. Ефективність управління персоналом підприємств: діагностика та механізм забезпечення. Київ: НТУУ «КПІ». 2015. С. 231.
9. Закаблук Г. О. Тарифна система, моделі та методи мотивації праці. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. № 3. 2012. С. 184–189.
10. Гавкалова Н. Л. Соціально-економічний механізм ефективності менеджменту персоналу: методологія та концепція формування: монографія. Харків: Вид. ХНЕУ. 2016. С. 400.
11. Захарченко В. І., Меркулов М. М., Балахонова О. В. Розвиток стратегічних підходів до управління підприємством у нестабільних умовах: колект. моногр. / під ред. В. І. Захарченко. Донецьк : НОУЛІДЖ. 2014. С. 187.

12. Луньова О. КРІ для відділу продажів: як виміряти ефективність команди. URL: <https://nethunt.ua/blog/kri-dlia-viddilul-prodazhiv-ia-k-vimiriati-iefektivnist-komandi/> (дата звернення 04.04.2023).

13. Метод оцінки КРІ – Функціональна складова системи управління якістю праці науково-виробничого підприємства. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1563> (дата звернення 04.04 2022).

14. Грішнова О. А., Наумова О. О. Оцінювання персоналу: сучасні підходи до забезпечення ефективності. *Формування ринкової економіки : зб. наук. праць*. Київ : КНЕУ. 2015. С. 42–50.

References

1. Derykhovska V. I. (2012). Model otsinky rivnia rozvytku personalu pidpryemstva. [A model for assessing the level of development of enterprise personnel]. *Ekonomika rozvytku - Economics of development*. № 1 (61). 2012. P. 114–117. [in Ukrainian]

2. Pozdniakova L. O., Biletska D. O. (2015). Metodolohichni zasady systemy upravlinnia personalom orhanizatsii. [Methodological principles of the organization's personnel management system.]. *Zbirnyk naukovykh prats Ukrainського derzhavnoho universytetu zaliznychnoho transportu. - Collection of scientific papers of the Ukrainian State University of Railway Transport*. 2015. № 158. P. 51–56. [in Ukrainian]

3. *Richna konsolidovana finansova zvitnist ta zvit pro upravlinnia AT «Oshchadbank» [Annual consolidated financial statements and management report of JSC "Oschadbank"]*. 2021 URL: https://www.oschadbank.ua/uploads/1/7588-oschadbank_2021_fs_conso_ukr.pdf [in Ukrainian]

4. *Ofitsiynyi sait AT "Oshchadbank" [Official website of JSC Oschadbank]* URL: <https://www.oschadbank.ua> [in Ukrainian]

5. Zveruk L. A., Rybachuk V. O. (2017). Modernizatsiia natsionalnoho rynku bankivskykh posluh yak stratehichniy oriientyr yoho rozvytku. [Modernization of the National Banking Market as a Strategic Guideline for its Development]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal "Internauka". Serii : Ekonomichni nauky - International scientific journal "Internauka". Series: Economic Sciences*. № 1. 2017. P. 19-26. Retrieved from <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/15000205752929.pdf> [in Ukrainian].

6. Volianska-Savchuk L. V., Tsaruk V. Yu. (2018). Vykorystannia suchasnykh kompiuternykh ta informatsiynykh tekhnolohii v rozvytku korporatyvnoi kultury na pidpryemstvi [Use of modern computer and information technologies in the development of corporate culture at the enterprise]. *Biznes-navihator – Business-navigator*. № 2 (45). 2018, 189—196. [in Ukrainian].

7. Praktychni aspekty formuvannia ta vykorystannia resursiv banku [Practical aspects of formation and use of bank resources]. Retrieved from: <https://ua-referat.com/uploaded/oblik-formuvannya-i-vikorystannya-rezerviv-u-bankah-ukrayini/index3.html> [in Ukrainian].
8. Dovhan L. Ye. Mokhonko H. A., Dudukalo H. O. (2015). *Efektivnist upravlinnia personalom pidpriemstv: diahnozyka ta mekhanizm zabezpechennia*. [Efficiency of Enterprise Personnel Management: Diagnostics and Mechanism of Ensuring]. Kiev. KPI. [in Ukrainian].
9. Zakabluk H. O. (2012). Taryfna systema, modeli ta metody motyvatsii pratsi. [Tariff system, models and methods of labor incentives]. *Derzhava ta rehiony. Seriya: Ekonomika ta pidpriemnytstvo - State and Regions. Series: Economics and entrepreneurship*. № 3, 2012, 184–189.[in Ukrainian].
10. Havkalova N. L. (2016). *Sotsialno-ekonomichni mekhanizm efektyvnosti menedzhmentu personalu: metodolohiia ta kontseptsiiia formuvannia*. [Socio-economic mechanism of personnel management efficiency: methodology and concept of formation]. Kharkiv, KhNEU. [in Ukrainian].
11. Zakharchenko V. I., Merkulov M. M., Balakhonova O. V. (2014). *Rozvytok stratehichnykh pidkhodiv do upravlinnia pidpriemstvom u nestabilnykh umovakh*. [Development of strategic approaches to enterprise management in an unstable environment]. Donetsk, NOULIDZ. [in Ukrainian].
12. Lunova O. (2023). KRI dlia viddilu prodazhiv: yak vymiryaty efektyvnist komandy. [KPIs for the sales department: how to measure team effectiveness.]. Retrieved from: <https://nethunt.ua/blog/kri-dlia-viddil-prodazhiv-iak-vimiryati-iefektivnist-komandi/>. [in Ukrainian].
13. Lazorenko T. V. , Kulkova M. V. (2012). Metod otsinky KPI – Funktsionalna skladova systemy upravlinnia yakistiu pratsi naukovo-vyrobnychoho pidpriemstva. [KPI evaluation method is a functional component of the labor quality management system of a research and production enterprise.]. *Efektivna ekonomika - Efficient economy*. № 11. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1563> [in Ukrainian].
14. Hrishnova O. A., Naumova O. O. (2015). *Otsiniuvannia personalu: suchasni pidkhody do zabezpechennia efektyvnosti*. [Personnel evaluation: modern approaches to ensuring efficiency]. Kyiv, KNEU. [in Ukrainian].

УДК 336.761

JEL classification: E620

Олексій ЦЕЛУЙКО

К.н. з держ. управ., доцент кафедри публічного управління,

Класичного приватного університету

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9782-5011>

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ ДЕРЖАВНИХ ЦІННИХ ПАПЕРІВ

***Анотація.** Визначено специфічні завдання регулюючих органів на ринку, що формується, відносяться наступні: підкріплення ринку державних зобов'язань; пошук економічно доцільної пропорції державних та корпоративних випусків; контроль за поступовістю проведення політики лібералізації ринку державних цінних паперів та необхідність її координації з валютною політикою, контроль за співвідношенням зовнішнього та внутрішнього боргу. Зазначено, що особливістю ринків, що формуються, є те, що національні банки виконують не тільки регулюючі та контрольні функції, а й виступають безпосередніми організаторами інфраструктури ринку державних цінних паперів. Будучи зацікавленим у розвитку вторинного ринку, національний банк відіграє головну роль у процесі формування та розвитку вторинного обороту держпаперів на ринках, що формуються. Національний банк як, що відповідає за проведення грошово-кредитної політики, вкрай зацікавлений у розвитку вторинного ринку державних цінних паперів, що дозволяє національним банкам здійснювати операції на відкритому ринку з метою грошово-кредитного регулювання.. Запропоновано удосконалення структури власників за рахунок активізації залучення коштів приватних вкладників. Хоча в сучасних умовах ринкові (вільно оборотні) випуски державних боргових зобов'язань абсолютно домінують як на розвинених, так і на ринках, що розвиваються, виходячи з досвіду розвинених країн (наприклад, США), не можна недооцінювати роль неринкових цінних паперів, призначених спеціально для роздрібного сектора. Зазначено, що на ринках, що формуються, недостатньо широким набором фінансових інструментів істотна увага повинна приділятися як випуску ринкових серій орієнтованих на великих інвесторів так і спеціальним (ринковим і неринковим) випускам держпаперів, розрахованим на роздрібний продаж. Таким чином, при побудові моделі ринку державних зобов'язань за умов перехідної економіки слід виходити з високого рівня ризику виникнення ситуації "боргової пастки". По-перше, при визначенні максимально можливих масштабів заборгованості слід пам'ятати про особливості організаційної моделі фінансового ринку (відсутність ємного фінансового ринку та скромні можливості його професійних учасників).*

Ключові слова ринок державних зобов'язань, економічна доцільність, державні цінні папери,

організатори інфраструктури ринку, грошово-кредитна політика, фінансові інструменти, державні зобов'язання, моделі фінансового ринку

Oleksii TSELUIKO

Ph.D. in State management, Associate Professor of the Department of the public administration,
Classical Private University

FEATURES OF THE FUNCTIONING OF THE GOVERNMENT SECURITIES MARKET

Abstract. *The specific tasks of regulatory bodies in the emerging market are defined, including the following: strengthening the market of government obligations; finding an economically feasible proportion of state and corporate issues; control over the gradual implementation of the policy of liberalization of the state securities market and the need for its coordination with currency policy, control over the ratio of external and internal debt. It is noted that a feature of emerging markets is that national banks perform not only regulatory and control functions, but also act as direct organizers of the infrastructure of the state securities market. Being interested in the development of the secondary market, the central bank plays the main role in the process of formation and development of the secondary circulation of government securities in emerging markets. The National Bank, which is responsible for conducting monetary policy, is extremely interested in the development of the secondary market of government securities, which allows national banks to carry out operations on the open market for the purpose of monetary regulation. It is proposed to improve the structure of owners due to the activation of the attraction of private funds depositors. Although in modern conditions market (freely negotiable) issues of government bonds absolutely dominate both in developed and in developing markets, based on the experience of developed countries (for example, the USA), the role of non-marketable securities designated specifically for the retail sector. It is noted that in emerging markets, there is not a sufficiently wide range of financial instruments, significant attention should be paid both to the issue of market series aimed at large investors and to special (market and non-market) issues of government securities designed for retail sale. Thus, when building a model of the market of government obligations under the conditions of a transitional economy, one should proceed from a high level of risk of a "debt trap" situation. First, when determining the maximum possible scale of indebtedness, one should remember the peculiarities of the organizational model of the financial market (the absence of a capacious financial market and the modest capabilities of its professional participants).*

Keywords *government bond market, economic feasibility, government securities, market infrastructure organizers, monetary policy, financial instruments, government bonds, financial market models.*

Постановка проблеми. У країнах з перехідною економікою та фондовим ринком, що розвивається, коли державний сегмент ринку цінних паперів є домінуючим, питання про його регулювання набуває особливої актуальності. Характерні риси моделі ринку, що розвивається, пояснюють низький рейтинговий рівень державних зобов'язань країн з перехідною економікою. Найбільш істотною відмінністю розвинутого та ринків державних цінних паперів, що розвивається, є непорівнянний рівень політичних та економічних ризиків. В умовах ринку, що розвивається найважливіша інвестиційна якість держпаперів - відсутність кредитного ризику не є безперечним, а ринок реагує в першу чергу на зміну політичної обстановки, а не економічної ситуації.

В Україні її функціонування ринку держпаперів ускладнювалось незавершеністю розробки законодавчо-правової бази регулювання. По-перше, існує реальна проблема суперечливості законодавчо-правової бази регулювання ринку державних цінних паперів. Так, українські закони про внутрішній борг і зовнішні запозичення суперечать один одному. З розвитком фінансового ринку необхідно переходити до міжнародної класифікації поділу боргу на внутрішній та зовнішній. За такого підходу внутрішній борг - це борг резидентам, зовнішній - нерезидентам. Якщо слідувати логіці українських законів, то розподіл проводиться за критерієм гривня-долар (гривневі борги відносяться до внутрішнього боргу, а валютні до зовнішнього). Водночас за методологією Мінфіну борг по ОВВЗ віднесено до внутрішнього боргу, незважаючи на те, що зобов'язання деноміновані у валюті та сконцентровані переважно іноземні інвестори [1].

По-друге, крім об'єктивних протиріч між регуляторами ринку (Мінфін зацікавлений розмістити більшу кількість нових випусків, а національний банк має координувати політику управління державної заборгованості із забезпеченням стійкості грошової маси), виникають труднощі через відсутність законодавчого розмежування функцій та повноважень відомств-регуляторів ринку державних цінних паперів

Досвід розвинених країн показує, що чисельність органів, які беруть участь у регулюванні, не заважає роботі ринку. Швидше вікна здатність коректно розподіляти обов'язки та повноваження, які, щоб уникнути конфліктних ситуацій, повинні бути закріплені законодавчо. Дві об'єктивні тенденції перехідної економіки (з одного боку, збереження курсу незалежність національного банку, з іншого боку, його активна роль як професійного учасника ринку державних запозичень), вимагають детального уточнення повноважень Національного Банку України над ринком державних цінних паперів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну увагу проблемі функціонування ринку державних цінних паперів та розвитку фондового ринку присвячено велика кількість роботи зарубіжних та українських вчених-економістів. Серед них: В. Базилевич, І. Бланка, О. Василика, О. Василик, А. Гальчинського, В. Колесник, Дж. Кейнса, Ю. Лисенков, О. Мозговий, В. Оскольський, М. Паркін, В. Савченко, М. Самбірський, К. Форбс та ін.

Однак враховуючи швидкозмінюваність світових тенденцій та особливостей використання такого фінансового інструментарію як державних цінних паперів – актуальність їх дослідження не втрачається.

Формулювання цілей статті. Метою статті є визначення особливостей функціонування ринку державних цінних паперів в Україні та їх оцінка з позицій змісту та імперативів концепції удосконалення оцінки ефективності функціонування регуляторів на ринку державних цінних паперів на основі теорій ефективності фінансового ринку.

Виклад основного матеріалу дослідження. На ринку з неусталеної регулятивної структурою необхідність чіткого контролю та нагляду у процесі регулювання набуває особливої значущості. До специфічних завдань регулюючих органів на ринку, що формується, відносяться наступні: підкріплення ринку державних зобов'язань; пошук економічно доцільної пропорції державних та корпоративних випусків; контроль за поступовістю проведення політики лібералізації ринку державних цінних паперів та необхідність її координації з валютною політикою, контроль за співвідношенням зовнішнього та внутрішнього боргу.

У країнах, чий фінансові ринки класифікуються як такі, що розвиваються, на початковому етапі формування ринку сектор державних цінних паперів є домінуючим і його вплив на інвестиційні процеси, безумовно, буде вирішальним. Одна з причин довгого часу існуючого парадоксу - одночасно високої надійності та прибутковості державних облігацій полягає в тому, що ринок державних цінних паперів розвивався у неконкурентному середовищі.

Внутрішній ринок, який вступив у стадію формування, не може дозволити собі того ступеня відкритості для іноземних інвесторів, яка відрізняє розвинені ринки, тому на ринку, що розвивається, лібералізація повинна проводитися особливо обережно. Завдання контролю за поступовістю процесу лібералізації в країнах з перехідною економікою покладається на національні банки. Так в Угорщині нерезиденти не мають права конвертувати доходи та суми, отримані від погашення державних боргових зобов'язань в інвалюту, без спеціального дозволу Національного банку Угорщини [2].

Проведення лібералізації на ринку державних цінних паперів тісно пов'язане з проблемами валютного регулювання. Відповідно до «постулату відсоткового паритету» відсоткові ставки у різних країнах зрівнюються через механізм валютного курсу з допомогою міжкраїнного переливу капіталу. Як і в країнах з розвиненими ринками в Україні головна роль у регулюванні ринку державних цінних паперів належить державним органам: міністерству фінансів, казначейству, національному банку, комісії з цінних паперів.

Відмінною особливістю ринків, що формуються, є те, що національні банки виконують не тільки регулюючі та контрольні функції, а й виступають безпосередніми організаторами інфраструктури ринку державних цінних паперів.

Будучи зацікавленим у розвитку вторинного ринку, національний банк відіграє головну роль

у процесі формування та розвитку вторинного обороту держпаперів на ринках, що формуються. Національний банк як, що відповідає за проведення грошово-кредитної політики, вкрай зацікавлений у розвитку вторинного ринку державних цінних паперів, що дозволяє національним банкам здійснювати операції на відкритому ринку з метою грошово-кредитного регулювання [3].

На відміну від розвинених ринків, де успішно діють саморегулювні організації (СРО) сприяють чіткій і безперервній роботі ринку, в умовах ринку такі структури тільки формуються і зазвичай нечисленні. Серед них найбільш помітна роль біржових органів самоврядування (первинний і вторинний оборот державних цінних паперів на більшості ринках, що розвиваються, біржовий).

Саморегулювання є важливим чинником перетворення ринку державних цінних паперів на ефективний, тобто побудований на рівному та повному доступі до інформації.

Регулювання з боку професійних учасників дозволяє контролювати ситуації маніпулювання цінами, що ведуть до «розгойдування» ринку та отримання несправедливого прибутку за рахунок інших учасників ринку [4]. Маніпулюванням «визначаються дії будь-якого учасника, що ведуть до цілеспрямованої зміни курсової ціни фондового інструменту (в т.ч. розрахункової ціни дня), стосовно нормальної (адекватної) її величини».

Розрізняють одиничне (ситуаційне) маніпулювання цінами та маніпулювання ринком загалом. Ситуаційним маніпулюванням вважається виставлення заявок на купівлю/продаж цінних паперів одним або декількома учасниками (ситуація змови) організованого ринку цінних паперів (ОРЦП) за явного відриву цін від поточних ринкових цін.

Загальні риси, властиві ринкам урядових зобов'язань у країнах із перехідною економікою, визначають загальні напрями регулювання структури ринку державних цінних паперів.

По-перше, незважаючи на те, що в даний час інтернаціоналізація є загальносвітовою тенденцією, а лібералізація - об'єктивним фактором розвитку фінансових ринків, їх наслідки для розвинених і ринків, що формуються, неоднакові. Вироблення оптимальної стратегії лібералізації - один із найважчих і неоднозначних напрямів регулювання ринку, що формується, допуск нерезидентів на який є хоч і необхідним, але дуже ризикованим. Істотна величина зовнішньої заборгованості, з одного боку, та об'єктивний процес лібералізації національних ринків, з іншого боку, ведуть до збільшення ролі зовнішнього фактору в регулюванні та його координації з внутрішнім.

По-друге, особливе значення має проблема реструктуризації ринку боргових зобов'язань (надання йому більш "довгострокового" характеру). Тільки в цьому випадку держава має можливість використовувати кошти ринку державних цінних паперів для фінансування окремих секторів економіки. Одним із напрямів реструктуризації є збільшення частки довгострокових випусків у первинній пропозиції. Інший цікавий напрямок був запропонований у Польщі [5]. Особливою формою викупу державних боргових зобов'язань стала конверсія їх в акції держпідприємств, що приватизуються: в обмін на погашені облігації та відсотки за ними Національний банк Польщі

пропонує інвесторам акції. З метою зацікавити інвесторів, їм надається 20% знижки з вартості акцій.

У країнах з ринками, що розвиваються, необхідним напрямом удосконалення структури власників є активізація залучення коштів приватних вкладників. Хоча в сучасних умовах ринкові (вільно оборотні) випуски державних боргових зобов'язань абсолютно домінують як на розвинених, так і на ринках, що розвиваються, виходячи з досвіду розвинених країн (наприклад, США), не можна недооцінювати роль неринкових цінних паперів, призначених спеціально для роздрібного сектора. На ринках, що формуються, недостатньо широким набором фінансових інструментів істотна увага повинна приділятися як випуску ринкових серій орієнтованих на великих інвесторів так і спеціальним (ринковим і неринковим) випускам держпаперів, розрахованим на роздрібний продаж [6].

Механізм держпозик працює ефективно при поєднанні двох умов. По-перше, приплив нових коштів на ринок має перевищувати розміри погашення, щоб різниця могла використовуватись у бюджетних цілях. По-друге, кошти від погашення, які отримують інвестори, повинні хоча б частково вкладатися в нові випуски, а не виводитися з ринку. У протилежному випадку система держпозик перетворюється на тягар для держави: замість джерела доходів з'являються додаткові витрати на погашення зобов'язань, а щодо нерезидентів потрібні ще й валютні витрати для переведення їх коштів за кордон.

Таким чином, при побудові моделі ринку державних зобов'язань за умов перехідної економіки слід виходити з високого рівня ризику виникнення ситуації "боргової пастки" [7]. По-перше, при визначенні максимально можливих масштабів заборгованості слід пам'ятати про особливості організаційної моделі фінансового ринку (відсутність ємного фінансового ринку та скромні можливості його професійних учасників).

Очевидно, що критично допустима величина (менше 60% ВВП згідно з маастрихтськими угодами), встановлена для розвиненого ринку, не є економічно обґрунтованою в умовах перехідної економіки, що характеризується низьким рівнем розвитку фінансового ринку та його інфраструктури, неконкурентними умовами обігу правильних зобов'язань (в силу значного переважання державного сегмента у структурі фондового ринку), кризовим станом економіки та фінансів.

Подальше неінфляційне обслуговування державного боргу України стало неможливо. В економічній літературі широко обговорюється правова та економічна обґрунтованість дій українського Уряду, ультимативна заява якого завдала величезної шкоди вітчизняному ринку. На думку багатьох експертів фінансового ринку, більш доцільним варіантом вирішення проблеми було б проведення дозованої емісії національним банком обслуговування внутрішнього боргу та термінових переговорів про реструктуризації зовнішнього боргу [8].

Порівняльний аналіз моделей регулювання державних зобов'язань різних країн показав, що розвинені ринки є більшими та ліквідними, характеризуються значною ємністю і високим рівнем капіталізації, мають ретельно розроблену нормативно-правову базу.

Орієнтація на сучасні закономірності розвитку ринку державних цінних паперів та облік конкретного країнового досвіду розвинених ринків є найважливішою умовою успішного розвитку ринку держпаперів в Україні.

До універсальних рис регулювання розвинених і формуються державних зобов'язань в даний час відносяться: конкурсні методи первинного розміщення, використання інституту первинних дилерів, перехід від концепції періодичного до постійно діючого вторинного ринку, електронні методи організації торгівлі та розрахунків, збільшення ролі зовнішнього фактору в регулюванні та необхідність його координації з внутрішнім.

Розглянуті вище корінні відмінності моделі ринку державних цінних паперів, що розвивається (підвищений рівень ризиків, недостатня інтегроване органів-регуляторів ринку, суперечливість нормативно-правової бази регулювання, низький рівень розвитку термінового ринку, нераціональна тимчасова структура ринку, домінування короткострокових зобов'язань, високий ступінь монополізації порушує пропорції роздрібною і оптового сегментів українського ринку держпозик) зумовлюють його нестабільність та сильну залежність від поведінки нерезидентів [9].

Це вимагає особливих підходів при побудові моделі регулювання вітчизняного ринку державних цінних паперів, а саме: на чільне місце повинні ставитися специфічні закономірності регулювання ринків, що розвиваються.

По-перше, в умовах ринку, що формується, на державні органи покладається не тільки завдання регулювання ринку державних цінних паперів, але і його підтримки в умовах нестабільної економічної ситуації.

По-друге, за умов відсутності економічного зростання надзвичайно велика загроза виникнення боргової пастки. Тому економічно обґрунтовані межі відносини накопиченої державної заборгованості до ВВП, прийнятні для розвиненого та розвиваючого ринку істотно відрізнятимуться. В Україні максимально можливий рівень державного боргу стосовно ВВП був перевищений. В умовах ринку, що формується, ефективне регулювання ринку державних цінних паперів і повноцінне виконання ним своїх функцій можливе при суворому контролі за рівнем державної заборгованості.

Крім того, для українського ринку доцільно встановлення стелі держпозик не в абсолютному, а в відносному вираженні (наприклад, прив'язка стелі українських державних позик, що затверджується законом про Бюджет, до їхньої частки у ВВП). Необхідний суворий контроль, з одного боку, за збалансованістю доходних джерел бюджету, з іншого - за абсолютним рівнем, напрямками використання та структурою видаткової частини бюджету.

По-третє, складність процесу глобалізації фінансових ринків у країнах із перехідною економікою накладається на проблеми валютного регулювання. Абсолютно правильні кроки в регулювання ринку річних зобов'язань, відповідні світовим тенденціям регулювання фінансових ринків (проведення лібералізації), в Україні сильно випередили зміни в інших сферах економіки, що

призвело до суттєвих труднощів. При формуванні ідеї регулювання валютного ринку не було достатньо враховано рівень розвитку ринкових відносин у вітчизняній економіці відсутність сприятливого інвестиційного клімату та надійного хутра капіталовкладень.

По-четверте, український досвід ще раз підтвердив необхідність всебічного обліку загальноекономічної ситуації Під час вироблення стратегії регулювання ринку держпаперів. При побудові моделі регулювання ринку в умовах перехідної економіки слід враховувати, що розширення попиту на кредит з боку держави в умовах розвиненого ринку, що розвивається, матиме принципово різні можливості та наслідки (інфляційний потенціал та інвестиційний ефект) в залежності від досягнутого рівня розвитку національної економіки та ємності фінансового ринку

Створення сучасної інфраструктури над ринком державних цінних паперів і конструктивні зусилля регулюючих органів є необхідними, але недостатніми умовами для перерозподілу фінансових ресурсів із спекулятивних ринків у сфері матеріального виробництва.

На ринках, що розвиваються, існує реальний вододіл між довгостроковим ринком виробничих інвестицій і ринком фінансових інструментів. Зусилля органів, що регулюють ринок державних цінних паперів (контроль за рівнем прибутковості та середньої терміновості зобов'язань! спрямовані на витіснення фінансового капіталу з ринку урядових зобов'язань, впливають на одну категорію інвесторів -спекулятивних та будуть успішними, лише у разі створення привабливих умов діяльності для іншої категорії інвесторів -стратегічні.

При первинному розміщенні неринкових зобов'язань переважають неконкурсні способи: індивідуальне розміщення, відкритий продаж, синдикат. Основними рисами неконкурсного розміщення є: встановлення ціни та прибутковості державних зобов'язань самим емітентом, або емітентом за погодженням з найбільшими учасниками ринку, та виплата емітентом винагороди або комісійному синдикату, відповідальному за розміщення випуску, або найбільшим посередникам, які займаються розміщенням держпаперів.

При індивідуальному розміщенні цінних паперів уряд (в особі міністерства фінансів) безпосередньо проводить переговори з одним чи декількома великими інвесторами, під час яких обумовлюються умови отримання державою кредиту під випуск боргових зобов'язань.

При реалізації ринкових випусків можливі такі форми первинної торгівлі: неконкурсне розміщення за фіксованою дохідністю (синдикат, рефінансування, підписка) та конкурсні (аукціонні) методи.

Домінування неконкурсних методів первинного розміщення як ринкових, і неринкових випусків у Німеччині, на відміну більшості країн із розвиненими ринками держпаперів, пояснюється особливостями фінансової системи Німеччини (див. главу 1). Активний перехід до конкурсного розміщення спостерігається лише останні два роки. Німецький досвід цікавий спробами поєднання конкурсних і неконкурсних способів розміщення держпаперів, тобто вбудовування аукціонних

принципів розміщення в традиційно модель синдикату, що історично склалася (розміщення держпаперів на аукціонних засадах серед учасників синдикату).

У теоретичній літературі виділяють такі види первинного розміщення на ринкових умовах: тендер (первинне розміщення на постійній основі - continuous primary auction) відкритого і закритого типу і періодично проведені первинні аукціони (periodic primary auctions). Тендер означає емісію нових траншів вже існуючих випусків у міру необхідності (у міру виникнення ринкового попиту) та продаж їх на вторинному ринку за ринковими цінами шляхом приєднання до вторинної торгівлі (двостороннього аукціону). Проведення закритого тендеру передбачає, що до торгів допускаються не всі охочі, а лише обрані (первинні дилери). У деяких джерелах тендерне розміщення має назву дозованого випуску (tap issuance) Процедура тендерного розміщення характерна для Данії, Ірландії за деякими випусками для Великобританії, де практикуються як відкриті, так і закриті тендерні форми. ході аукціону та відкритих тендерів.

Об'єктивна необхідність розвитку термінових ринків стала одним із факторів, що зумовили перехід до американської моделі організації первинного ринку державних цінних паперів у європейських країнах. Збільшення потреб фінансового ринку в базових активах для хеджування змусувало казначейство проводити періодичне та регулярне розміщення зобов'язань на аукціонній основі.

У більшості країн при первинному розміщенні використовується третій спосіб ринкового розміщення первинного аукціону, що періодично проводиться, в той же час зберігаються певні національні особливості аукціонної практики. Основна мета політики регуляризації спрямовано збільшення терміновості боргових зобов'язань. Регуляризація випуску державних цінних паперів дозволила приватним емітентам краще планувати свої фінансові графіки, а чітка періодичність емісії значно зменшила витрати на рефінансування боргу. Внаслідок можливості ринку абсорбувати нові випуски збільшилися.

За підсумками проведення аукціону в низці країн існує практика заохочення емітентом учасників аукціону або фіскального агента, який відповідає за проведення аукціону (виплата фіксованих комісійних національному банку у Франції та Туреччині).

У США казначейство не сплачує комісійні дилерам ринку державних цінних паперів. Дилерські прибутки та збитки за операціями визначаються як різниця між ціною, яку дилер платить казначейству, та ціною, яку дилер отримує від покупця. Дилерський капітал є ризиковим у кожній операції, оскільки дилери торгують власним коштом.

При виборі формату аукціону казначейство має враховувати і короткострокові та довгострокові завдання регулювання ринку державних зобов'язань.

Висновки. У короткостроковому плані головна мета казначейства під час проведення первинного розміщення держпаперів (аукціонів) полягає у максимізації прибутку чи зменшенні

витрат запозичень від конкретного аукціону. Проте, якщо певний аукціонний формат забезпечує отримання максимальної прибутку під час проведення найближчого аукціону, але є недосконалим у довгостроковому плані (дозволяє більш поінформованим учасникам отримувати переваги), тобто. вразливим з погляду цінових маніпуляцій, він може бути визнаний оптимальним. У перспективі це призведе до зменшення кількості потенційних учасників аукціону та зменшення попиту на казначейські зобов'язання.

В даний час більшість розвинених ринків практикують американський аукціон множинної ціни (крім Фінляндії, Греції, Нідерландів, Норвегії та Швейцарії). Хоча на практиці казначейство не завжди може отримати максимальну виручку за свої випуски, аукціонна система, що діє, полегшує проведення грошової політики і забезпечує глибокий і активний вторинний ринок урядових зобов'язань. У той же час наукові дискусії та практичні експерименти щодо максимально ефективного способу первинного розміщення держпаперів продовжуються, а серед американських дослідників стає все більше прихильників аукціону другої ціни.

Список літератури

1. Макаренко Ю.П., Сагач Т.О. Проблеми формування депозитного портфеля банків в умовах нестабільності депозитної бази та шляхи їх вирішення [Електронний ресурс] / Ю.П. Макаренко, Т.О. Сагач — 2016. — Режим доступу: http://www.investplan.com.ua/pdf/1_2016/5.pdf (дата звернення 11.12.2020).
2. Колупаєв Ю.Б. Обґрунтування напряму перспективного розвитку фондового ринку України / Ю.Б. Колупаєв, С.С. Залюбовська, М.А. Яковенко // Ефективна економіка. — 2018. — № 8.
3. Майорова Т.В. Інвестиційна діяльність: навчальний посібник. — К.: Центр навчальної літератури, 2017. — 376 с.
4. Гончар Т.Г. Еволюція портфельної теорії та сучасні реалії фінансових відносин // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент. — 2016. — № 16. — 131—135 с.
5. Andriushchenko K., Kovtun V., Shergina L., Rozhko O., Yefimenko L., Agro-based Clusters: A tool for effective management of regional development in the ERA of globalisation, TEM J. 9 (2020) 198–204. [https://doi.org/10.18421/TEM91š\]28](https://doi.org/10.18421/TEM91š]28).
6. Buriachenko A., Zakhochay K., Liezina A, Lysak V., Sustainability and Security of Public Budget of the Visegrad Group Countries, Acta Innov. 2022 (2022) 71–88. <https://doi.org/10.32933/ActaInnovations.42.6>
7. Liezina A., Lavruk A., Matviienko H., Ivanets I, Tseluiko O., Kuchai O. Impact of econometric modeling and perspectives of economic security of the cross-industry complex. Acta Innovations. (2023). 47.

73-83. <https://doi.org/10.32933/ActaInnovations.47.7>

8. Kondarevych V., Andriushchenko K., Pokotylska N., Ortina G., Zborovska O., Budnyak L., Digital Transformation of Business Processes of an Enterprise, TEM J. 9 (2020) 1800–1808.

<https://doi.org/10.18421/TEM94-63>

9. Kovtun V., Andriushchenko K., Horbova N., Lavruk O., Muzychka Y., Features of the management process of ambidextrous companies, TEM J. 9 (2020) 1–6.

<https://doi.org/10.18421/TEM91§31>

References

1. Makarenko, Yu.P. and Sagach, T.O. (2016), "Problems of formation of the deposit portfolio of banks in the conditions of instability of the deposit base and ways of their solution", Investytsiyi: praktyka ta dosvid, vol. 1, available at: http://www.investplan.com.ua/pdf/1_2016/5.pdf (Accessed 11 December 2020)

2. Kolupaiev, Yu. B. Zaliubovs'ka, S. S. and Yakovenko, M. A. (2018), "Substantiation of the direction of perspective development of the stock market of Ukraine", Efektyvna ekonomika, vol. 8, available at: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/8_2018/49.pdf (Accessed 17 January 2021).

3. Majorova, T.V. (2017), Investytsijna diial'nist' [Investment activity], Tsentr navchal'noi literatury, Ukraine, Kyiv

4. Honchar, T. H. (2016), "Evolution of portfolio theory and modern realities of financial relations", Naukovyj visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Ekonomika i menedzhment, vol. 16, pp. 131—135

5. Andriushchenko K., Kovtun V., Shergina L., Rozhko O., Yefimenko L., (2020) Agro-based Clusters: A tool for effective management of regional development in the ERA of globalisation, TEM J. 9 198–204. <https://doi.org/10.18421/TEM91§28>.

6. Buriachenko A., Zakhochay K., Liezina A, Lysak V., (2022) Sustainability and Security of Public Budget of the Visegrad Group Countries, Acta Innov. 71–88.

<https://doi.org/10.32933/ActaInnovations.42.6>

7. Liezina A., Lavruk A., Matviienko H., Ivanets I, Tseluiko O., Kuchai O. (2023). Impact of econometric modeling and perspectives of economic security of the cross-industry complex. Acta Innovations. 47. 73-83. <https://doi.org/10.32933/ActaInnovations.47.7>

8. Kondarevych V., Andriushchenko K., Pokotylska N., Ortina G., Zborovska O., Budnyak L., (2020) Digital Transformation of Business Processes of an Enterprise, TEM J. 9 1800–1808.

<https://doi.org/10.18421/TEM94-63>

9. Kovtun V., Andriushchenko K., Horbova N., Lavruk O., Muzychka Y., (2020) Features of the management process of ambidextrous companies, TEM J. 9. 1–6.

<https://doi.org/10.18421/TEM91§31>

УДК 336.722.1

JEL classification:D120

Олег ОДІНЦОВ

д.е.н., проф.

Черкаський державний технологічний університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3308-3389>

Владислав ОГОРОДНІКОВ

аспірант

Черкаський державний технологічний університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-0766-9545>

Владислав СКОРИНА

аспірант

Черкаський державний технологічний університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-2170-9555>

ЗАОЩАДЖЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ІНВЕСТИЦІЙНИХ РЕСУРСІВ

***Анотація:** У статті досліджено економічну сутність заощаджень та обґрунтовано необхідність використання заощаджень населення в інвестуванні реального сектору економіки країни. Виступаючи основним джерелом інвестиційної діяльності, заощадження населення як складова інституційної структури суспільного виробництва займає важливе місце в інвестиційному розвитку економіки країни. Рівнем реалізації інвестиційної діяльності визначається успішне економічне зростання в країні. У зв'язку з цим виникає необхідність у вивченні економічної сутності заощаджень та пошуку можливих шляхів залучення їх в реальний сектор економіки країни. Проведено детальний аналіз становлення теорії заощаджень у світовому науковому просторі. Визначено вклад у розвиток теорії заощаджень таких науковців, як А. Сміт, Т. Мальтус, Дж. Мілль, Д. Робертсон, А. Маршалл, Дж.М. Кейнс, Р. Харрод, С. Кузнець, М. Фрідман. Розглянуто сутність двох основних моделей заощаджень – класичної та кейнсіанської. Доведено, що відповідно до класичної моделі обсяг заощаджень залежать від ціни грошових коштів на фінансових ринках, тобто від відсоткової ставки. Кейнсіанська модель доводить, що обсяг заощаджень населення залежить від розміру доходів домогосподарства. Висвітлено досвід обстеження*

домогосподарств Німеччини, Італії та Словаччини щодо визначення механізму формування заощаджень населення, за результатами яких встановлено високий прямий вплив факторів невизначеності будь-якої природи (економічна, безпекова тощо) на зростання обсягів заощаджень домогосподарств як певного інструменту страхування населення. Виявлено, що заощадження населення є сумою коштів, які не використовуються на поточне споживання, а спрямовується для задоволення потреб у майбутньому та можуть бути відображені в умовних трьох сферах: заощадження в економіці; заощадження на майбутні потреби; заощадження у вигляді нагромадження активів. Встановлено, що чим більший інтерес має населення до заощадження коштів, тим більше інвестиційних ресурсів може бути вкладено в реальний сектор економіки. Доведено доцільність подальшого диференційованого розвитку фінансового ринку країни, що дозволить перетворювати заощадження населення в інвестиції та спрямовувати ці ресурси на відновлення економіки країни.

Ключові слова: теорія, заощадження, заощадження населення, інвестиційні ресурси, економічне зростання, багатство, держава, валовий внутрішній продукт.

Oleg ODINTSOV

Doctor of Economics, professor
Cherkasy State Technological University

Vladislav OHORODNIKOV

postgraduate student
Cherkasy State Technological University

Vladislav SKORYNA

postgraduate student
Cherkasy State Technological University

POPULATION SAVINGS AS A SOURCE OF INVESTMENT RESOURCES

Abstract: *The article investigates the economic essence of savings and substantiates the necessity of using population savings in investing in the real sector of the country's economy. As the main source of investment activity, population savings, as a component of the institutional structure of social production, occupies an important place in the investment development of the country's economy. The level of investment activity implementation determines successful economic growth in the country. Therefore, there is a need to study the economic essence of savings and search for*

possible ways to attract them to the real sector of the country's economy. A detailed analysis of the formation of the theory of savings in the world scientific space has been carried out. The contribution to the development of the savings theory by such scientists as A. Smith, T. Malthus, J. Mill, D. Robertson, A. Marshall, J.M. Keynes, R. Harrod, S. Kuznets, and M. Friedman is determined. The essence of the two main savings models, classical and Keynesian, is considered. It is proven that according to the classical model, the volume of savings depends on the price of money on financial markets, i.e., on the interest rate. The Keynesian model substantiates that the amount of savings of the population depends on the size of household income. The experience of a survey of households in Germany, Italy and Slovakia to determine the mechanism for the formation of savings of the population, the results of which established a high direct influence of uncertainty factors of any nature (economic, safe, etc.) on the growth of household savings as a certain instrument of population insurance, is highlighted. It is revealed that population savings are the sum of funds that are not used for current consumption but are directed towards satisfying future needs and can be reflected in three conditional areas: savings in the economy, savings for future needs, and savings in the form of asset accumulation. It is established that the more interest the population has in saving funds, the more investment resources can be invested in the real sector of the economy. The expediency of further differentiated development of the country's financial market is proved, which will make it possible to turn the savings of the population into investments and direct these resources to the restoration of the country's economy.

Key words: *theory, savings, population savings, investment resources, economic growth, wealth, state, gross domestic product.*

Постановка проблеми. Сьогодні під час продовження строку дії воєнного стану та загальної мобілізації в Україні надзвичайно важко утримувати національну економіку в стабільному стані. Тому перед українським урядом стоїть стратегічне завдання втримати економіку на плаву та поступово відновити економічне зростання. Одним з напрямів досягнення даної мети є залучення валових заощаджень в реальний сектор економіки. Кошти, які залишаються у населення після необхідних витрат на поточне споживання, можуть бути направлені на кількісне й якісне оновлення фізично і морально застарілих або зруйнованих виробничих фондів. Національні заощадження (частина особистих та бізнесових доходів), що є нагромадженням коштів малих й середніх вкладників потрібно перетворювати в інвестиції та заохочувати у виробничий процес задля стабілізації економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням проблем заощаджень населення та їх ролі як інвестиційного ресурсу займалися зарубіжні дослідники: Бру С.Л., Грегори Менк'ю Н., Домар О., Канеман Д., Кейнс Дж.М., Кузнець С., Леонтьєв В.,

Макконнелл К.Р., Мальтус Т., Маршалл А., Міллер Дж., Модільяні Ф., Робертсон Д., Семюельсон П., Солоу Р., Фішер І., Фрідман М., Харрод Р., Шумпетер Й. та ін.

Істотний внесок у дослідження проблем перетворення заощаджень населення в інвестиції додали вітчизняні вчені-економісти: Базилевич В., Ватаманюк О., Вітлінський В., Геєць В., Гудзь Т., Іваницька О., Кваснюк Б., Кізима Т., Кузнецова А., Панчишин С., Примостка Л., Савлук М., Рисін В., Смовженко Т., Худолій Л., Шинкарук Л. та інші.

Віддаючи належне напрацюванням науковців з даної проблематики, слід зазначити, що існує потреба в її подальшому дослідженні. Недостатньо вивченими залишаються питання залучення заощаджень населення в реальний сектор вітчизняної економіки, особливо враховуючи складний економічний стан країни.

Формулювання мети статті. Метою статті є дослідження економічної сутності заощаджень та обґрунтування необхідності використання заощаджень населення в інвестуванні реального сектору економіки країни.

Виклад основного матеріалу. Дослідженню проблем формування заощаджень присвячені численні праці багатьох зарубіжних та вітчизняних учених. Однак в теорії заощаджень й до сьогодні існують численні розбіжності і певні невизначеності щодо трактування сутності заощаджень, що пов'язано із складністю та багатогранністю цієї економічної категорії [1, с. 240].

Заощадження є частиною наявного доходу населення, тобто являють собою сукупність вільних коштів, що залишилися після проведення фірмами й населенням всіх обов'язкових витрат і придбання необхідних товарів і послуг. Очевидно, що існує взаємозв'язок між заощадженнями, інвестиціями і станом економіки. Найбільш оптимальною для розвитку виробництва є ситуація, коли обсяги валових заощаджень тривалий час збігаються з обсягами інвестицій [2, с. 122-126].

В інвестиційному розвитку країни заощадження населення як складне і багатогранне явище займає вагомe місце. Успішна соціально-економічна діяльність державних органів окреслюється ступенем здійснення інвестиційного нагромадження коштів населенням країни. Для того, щоб накреслити потенційні напрями заохочення заощаджень населення в реальний сектор економіки потрібно чітко сформулювати економічний зміст поняття «заощадження», з'ясувати сутність заощаджувального процесу та пов'язаного з ним інвестиційної діяльності. В наукових джерелах не визріло єдиного визначення суті даної категорії та її взаємозв'язків з поняттям «інвестиційна діяльність». Виразники різних напрямів макроекономічного аналізу по-різному тлумачать названу категорію.

Заощадження традиційно розглядаються в економічній літературі як перевищення доходу над витратами на споживання. На ранніх стадіях функціонування ринкової

економічної системи більшість великих доходів надходило переважно з капіталу. У зв'язку із цим представники класичної політичної економії вважали, що нагромадження капіталу надходить винятково із прибутку. Заощадження й інвестиції практично ототожнювалися коли мова йшла про нагромадження капіталу, що виражалось у зростанні виробництва.

Уперше заощадження як економічну категорію досліджував шотландський економіст Адам Сміт у праці «Дослідження про природу і причини багатства народів», у якій розкриває місце, роль і значення заощаджень для економічного зростання. За теорією А. Сміта, заощадження є неспожитими частинами доходів різних класів суспільства: заробітної плати – робітників, ренти – землевласників і прибутку – підприємців. Він наголошував, що основою нагромадження капіталу (заощаджень) є ощадливість, тобто економія коштів, яка створюється за рахунок скорочення витрат [3, с. 7].

Англійський демограф та економіст Т. Мальтус під заощадженнями розумів «природження доходу в капітал», тобто ставив знак рівності між заощадженнями та інвестиціями. Він стверджував, що має існувати деяка оптимальна схильність до заощадження, яка забезпечує рівновагу між споживанням і нагромадженням капіталу [3, с. 8].

Британський економіст Дж. Мілль приділяв велику увагу співвідношенню заощаджень, інвестицій та утворення скарбів, визначаючи заощадження як дохід, не спожитий особою, яка здійснює заощадження, а скарби – як дохід, не спожитий узагалі. За твердженнями Дж. Мілля капітал заощаджується і є результатом заощадження, але він споживається [3, с. 9].

Британський економіст Д. Робертсон зосереджував увагу на заощадженнях та інвестиціях. Він припускав, що сьогоденне споживання залежить від учорашнього доходу, а завтрашнє – від сьогоднішнього і робить висновок, що причиною зростання доходу є перевищення інвестування над заощадженням [3, с. 10].

Англійський економіст А. Маршалл, як лідер неокласичного напрямку в економічній науці, запевняв, що мудра людина намагатиметься розподілити свій дохід між поточним і майбутнім споживанням так, щоб його гранична корисність залишалася однаковою. Він указував на залежність зростання рівня заощаджень від різноманітних економічних і соціальних факторів, які визначають схильність економічних агентів до збереження грошей, і чинники, від яких залежить величина заощаджень [3, с. 10].

В працях західних економістів заощадження пов'язують з доходами домогосподарств, а саме з тією частиною доходу, яка залишається після сплати податків і не споживається та є різницю між використовуваним особою доходом і його видатками на споживання або є надлишком доходу над тим, що витрачено на споживання. Тобто, заощадження – це дохід, який домогосподарства намагаються не витратити, а відкласти на майбутнє. Спрощене визначення даного терміну означає «утримання від витрат».

Водночас деякі дослідники не пов'язують заощадження тільки з доходами домогосподарств або з особистими доходами. Відомий англійський економіст Джон Мейнард Кейнс стверджував, що заощадження це є залишок доходу після того, як здійснено витрати на споживання і досягнуто певний рівень добробуту. Він вважав, що саме інвестиції, а не заощадження викликають зміни в доході та виходив з того, що за допомогою мультиплікатора створюються ті самі заощадження, які необхідні для даного рівня інвестицій. Даний підхід, започаткований в 30-40-і роки ХХ сторіччя за вже досить високо розвиненої ринкової економіки. Він характерний поширенням кейнсіанської концепції заощаджень й інвестицій (Дж.М. Кейнс, П. Семюельсон та ін.). Зміни в економічній науці, зроблені Дж.М. Кейнсом, означав справжню революцію в теорії заощаджень. Кейнсіанство відходить з ідеї, відповідно до якої рівняння заощаджень й інвестицій відбувається скоріше завдяки коливанням рівня виробництва або доходу. Задля того, щоб досягти економічної рівноваги за повної зайнятості, потрібно забезпечити задовільний рівень доходу (заробітної плати, ренти, відсотка, прибутку).

На некейнсіанському етапі розвитку економічної науки захист теорії заощаджень Кейнса від трактувань, що ставлять під сумнів суть його навчання, пов'язане з іменами Р. Харрода, Дж. Робінсон і Дж. Шекла й Ф. Модільяні. Так, наголос на заощадження в рамках кейнсіанської доктрини зробив Р. Харрод. Згідно, теорії заощадження Харрода громадянин оцінює обсяг свого вірогідного доходу та вірогідних потреб у майбутньому й виокремлює в заощадженнях такі складові, як заощадження направлені на поточні задоволення особистих потреб протягом життя і заощадження на майбутнє, тобто, фактори динаміки заощаджень він досліджує, попередньо розділивши особисті заощадження на дві частини: для задоволення власних потреб й для передачі у спадщину.

Американський економіст Саймон Кузнець, одним з перших, звернув увагу на стабільність ощадної квоти при нагромадженні заощаджень. Це він зв'язував з особливостями нагромадження заощаджень у групі тих людей, хто зберігає, і для яких існував єдиний мотив нагромадження – створення пенсійної ренти й спадщини. Припустивши далі, що кожний з них прагне до створення ренти, достатньої для забезпечення після виходу на пенсію половини рівня споживання, що склалося за період активного життя. С. Кузнець більш точно оцінив випуск кінцевого продукту, формування капіталу й заощаджень, розподіл доходу між різними верствами населення. Його робота, що відповідає новим вимогам економіки, заклала основу для оцінки валового національного продукту (ВНП) і його складових частин вплинула на подальші дослідження економічного зростання, дозволила виробити єдину методику розрахунку національного доходу й ВНП з урахуванням споживання і заощадження доходів [1; 4].

Основоположник монетаристської школи американський економіст Мілтон Фрідман, увів поняття «раціональних очікувань», обумовлених ступенем інформованості, ділової грамотності і досвідченістю учасників економічного процесу – інвесторів і споживачів, та можливістю передбачення дій уряду. Щодо поведінки людей до заощаджень, М. Фрідман стверджує, що люди прагнуть до збільшення заощаджень, і лише під час спаду в економіці вони змушені знизити розміри коштів, що вони зберігають, тому що розмір заощаджень залежить від рівня цін на споживчі послуги, а також від величини й форми потоків доходів [3].

Дослідники, які пов'язують заощадження не тільки з особистими доходами населення, а й з доходами підприємств, фінансових структур та держави, займають логічну позицію. Тому ми розглядаємо в якості інвестиційного потенціалу заощадження населення, бо саме заощадження населення є найбільш стійким ресурсом у цьому процесі. На побутовому рівні заощадження населення можна визначити як частину доходів, які не використовуються на споживання. Більшість населення уявляє під заощадженнями грошові кошти, які воно відкладає на майбутнє, замість того щоб спожити їх сьогодні. Але таке трактування не повністю віддзеркалює сутність заощадження як економічної категорії.

Заощадження й інвестиції взаємозалежні з позицій переваг і очікувань, а також з урахуванням ризику. Заощадження є відмова індивіда від задоволення своїх потреб сьогодні в ім'я майбутнього. Відмова від сьогоднішніх благ на користь майбутніх і перевага сьогодення об'єктивно вимагають певної винагороди, тому що як відзначав А. Маршалл «в силу людської натури збільшення в майбутньому задоволення, може бути певною жертвою у сьогоденні, повинно звичайно збільшити розмір принесеної сьогодні жертви. У сукупності доход від заощаджень буде у нормальних умовах кількісно більше самого обсягу заощаджень на розмір відсотка, що становить винагороду за заощадження». Тобто за цим його виразом виходить, що заощадження виступають як пропозиція капіталу, який приносить зростаючий дохід.

Досліджуючи різні думки на економічну категорію «заощадження» стає можливим визначити сутність заощаджень як грошових коштів, що залишаються у населення після виплати всіх податків і витрат на нагальні товари й послуги, тобто частину доходів, які не споживаються, а формуються під впливом сукупності різних мотивів і факторів в натуральній, грошовій і фінансовій формах.

Сьогодні в макроекономіці розглядаються дві основні моделі заощаджень: класична і кейнсіанська. Згідно класичної моделі, заощадження залежать від відсоткової ставки (ціни грошових коштів на фінансових ринках). Згідно кейнсіанської моделі, рівень заощаджень визначається обсягом доходів домогосподарств. Кейнсіанська модель описується за допомогою кейнсіанської функції споживання і кейнсіанської функції заощадження.

Заощадження є джерелом інвестицій: тимчасово вільні кошти домогосподарств через фінансові ринки (посередника) стають позичковими коштами для фірм [5].

Вивчався також міжнародний досвід щодо заощадження населенням, зокрема, польський досвід, де звертається увага на особливу важливість довгострокових заощаджень для національної економіки та економічної безпеки країни, які сприяють фінансовій стабілізації в державі та можуть зменшити частку іноземних інвесторів у структурі державного боргу. Наголошується на тому, що заощадження є внутрішнім джерелом поповнення фінансового капіталу країни. Чим більшу схильність має населення до заощадження коштів, тим більше фінансових ресурсів може бути інвестовано в економіку країни. Виявлено фактори, що допомагають визначити рівень заощадження коштів та його структуру: збільшення рівня особистих доходів; прагнення диверсифікувати структуру грошових ресурсів окремих домогосподарств; підвищення рівня економічної безпеки сімей, особливо щодо питань захисту доходів членів сімей при досягненні ними пенсійного віку [6, с. 52-55].

Вивчався німецький досвід на основі вибіркового обстеження доходів і витрат домогосподарств (понад 40 000) Німеччини. Досліджувалися суми заощаджень, норми заощаджень і частки в загальних заощадженнях домогосподарств за групами доходів і багатства. Було виявлено, що заощадження домогосподарств суттєво зосереджені як у доході, так і в розподілі багатства. Домогосподарства в нижніх сегментах розподілу доходів і багатства демонструють значно нижчі суми заощаджень, норми заощаджень і частки в сукупних заощадженнях порівняно з домогосподарствами у верхніх сегментах розподілу. В даній роботі аналізувалась концентрація заощаджень домогосподарств у верхній частині розподілу доходів і багатства та їх потенційне значення для еволюції багатства та нерівності доходів [7, с. 36].

В іншому дослідженні результати показують, що після низки структурних податкових реформ та реформ ринку праці відбулося збільшення норми заощаджень домогосподарств у Німеччині. Оскільки внутрішні інвестиційні можливості не могли поглинути ці додаткові заощадження, вони були частково інвестовані за кордоном [8].

Цікаві дослідження іспанської економіка в періоди спалаху коронавірусної хвороби. Результати свідчать про те, що невизначеність, як економічна, так і пов'язана зі здоров'ям, спричинила зростання заощаджень домогосподарств. Відповідно зменшилась додана вартість в секторах, які найбільше постраждали від пандемії, наприклад, торгівлі, транспорту та готельний бізнес [9].

Дослідження словацьких авторів показують, що демографічні фактори та економічні показники значно впливають на заощадження домогосподарств у Словаччині. З

демографічних факторів це коефіцієнт демографічного навантаження. Аналізуються різні верства населення країни, зокрема літні громадяни, які активно заощаджують кошти. Люди похилого віку можуть робити свій внесок у процеси заощадження, якщо рівень їхньої пенсії дозволяє їм це робити. Також вони можуть накопичувати кошти з метою передачі їх у спадок. З економічних показників рівень безробіття відіграє важливу роль у визначенні рівня заощаджень у коротко- та довгостроковій перспективі. Сприятливі умови на ринку праці разом із політикою заробітної плати стимулюють домогосподарства відповідно збільшувати споживання та витрати, однак безробіття, як правило, є проміжним показником загальної макроекономічної невизначеності та невизначеності людини на ринку праці щодо доходу [10, с. 837-852].

В працях вітчизняних дослідників розглядаються питання формування інвестиційного потенціалу домогосподарств та його роль у забезпеченні модернізації економіки України, визначено особливості функціонування домогосподарств у контексті значення їхніх економічних рішень для розвитку економіки, обґрунтовано теоретичні та практичні основи формування та використання інвестиційних ресурсів домогосподарств для забезпечення модернізаційних перетворень в економіці країни та визначено роль держави у створенні умов для перетворення заощаджень домогосподарств у інвестиційний ресурс розвитку економіки [11, с. 16-24].

В іншій роботі підкреслюється необхідність побудови дієвої системи управління процесом трансформації заощаджень домогосподарств в інвестиційний капітал та про необхідність врахування соціальних, демографічних, економічних особливостей країни при виборі інструментів державного стимулювання перерозподілу грошових потоків на рівні індивідуальних бюджетів. Встановлено чинники впливу на загальний рівень трансформації заощаджень домогосподарств в інвестиції – індекс інфляції, рівень девальвації (ревальвації) національної валюти, ринкова ставка відсотка, доходи населення, ступінь спекулятивних настроїв на фінансовому ринку, прибутковість реального сектора економіки [12, с. 105-118]. Також визначена роль заощаджень домогосподарств у розвитку економіки, розглянуті напрями інвестування заощаджень, охарактеризована динаміка депозитних вкладів у банках, кредитних спілках, участь домогосподарств в інституті спільного інвестування, проведена порівняльна характеристика різних напрямів інвестування коштів, визначені перепони щодо перетворення заощаджень в інвестиції та запропоновані напрями їх подолання [13, с. 73-80].

На нашу думку, заощадження населення – це сума коштів, яка не використовується на поточне споживання й спрямовується для задоволення потреб у майбутньому та може бути відображена в трьох сферах:

- заощадження в економіці;

- заощадження на майбутні потреби;
- заощадження у вигляді нагромадження активів.

Заощадження в економіці – це частина грошової маси в економіці. Інвестиційну діяльність населення потрібно розглядати як певну необхідність, а не бажання, тому що, заощадження в економіці мають певні мотиви, коли громадяни спрямовують частину свого доходу на заощадження та інвестиції, а саме трансакційний (обов'язкові чи поточні платежі), резервний (непередбачені обставини) та портфельний (розподіл джерел доходу – отримання доходу від капіталу). Структура грошової маси складається з активної та пасивної частини: активна частина (грошові кошти, які реально обслуговують грошовий обіг) знаходиться в активному обороті, виконуючи функції засобів обігу і засобів платежу; пасивна частина (грошові накопичення, залишки на рахунках, що можуть слугувати платіжними засобами) виведена з обігу і втілює функцію засобів нагромадження. Дана проблема має дві сторони, які доповнюють одна одну як за змістом так і за формою. Пасивна частина грошової маси виведена із обігу і відкладена для майбутнього задоволення потреб. Ці самостійні заощадження формуються в ході самостійного заощаджувального процесу та виконують самостійну діючу роль незалежно від підстав (формування попиту, незадоволена потреба тощо. Активна частина грошової маси – це кошти, виконуючі функцію засобів обігу, находячись у сфері товарно-грошового обігу. Розглядаючи механізм функціонування грошей як посередника в обміні товарів, видно, що процеси купівлі товарів, робіт та послуг відбуваються не раптово, а протягом певного часу. Таким чином, одна складова цих коштів в даний час обертається, приймаючи участь в акті купівлі, а інша – відкладена для цієї ж мети, але тільки пізніше, створюючи резерв коштів обігу, причому обидві складові знаходяться у сфері обігу, але цей резерв є об'єктивною особливістю обігу грошей. Цей резерв також справедливо розглядати як заощадження, особливостями яких є, по-перше, об'єктивний характер даного процесу, по-друге, їх знаходження у сфері обігу, а у третє, їх короткотерміновий характер.

Ще одна частина грошової маси – кошти, що виконують функцію засобів платежу. В межах цієї функції грошей, перед тим як реалізовувати свою функцію, нагромаджуються, створюючи своєрідний резерв засобів платежу, який також правомірно віднести до заощаджень. Тобто, ці два останні види заощаджень вірогідно вважати заощадженнями, бо вони є об'єктивно супутнім елементом процесу обігу, тоді як самостійні заощадження – це сфери нагромадження.

Реальна економічна сутність заощаджень населення втілюється якраз у самостійних заощадженнях, а супутні заощадження є такими лише формально. Виділення у структурі грошової маси самостійних заощаджень обтяжується рядом проблем, які утруднюють облік

заощаджень. По-перше, значна частина коштів населення України знаходиться у готівковій формі і виконують функції як засобів обігу і платежу, включаючи супутні заощадження, так і засобів нагромадження. По-друге, основна грошова маса сучасної економіки складається із коштів у безготівковій формі. Частина з них – термінові вклади однозначно кваліфікуються як заощадження, а інша – поточні вклади і вклади до вимоги можуть виконувати як функції засобів обігу і платежу, так і функцію засобу нагромадження. По-третє, особливістю України є активне використання населенням в якості засобів заощадження іноземної валюти, значна частина операцій купівлі-продажу відбувається нелегально, а її зберігання відбувається у готівковій неорганізованій формі.

Заощадження на майбутні потреби – це та частина доходів населення, яка відкладена з метою майбутнього задоволення потреб. Виділимо основні ознаки даного мотиву. Заощадження населення виражаються двома спільними процесами такими, як нагромадження частини доходів та задоволення потреб у майбутньому. Заощадження населення формують розподільчі відносини в суспільстві, тобто відбувається розподіл частини валового внутрішнього продукту (ВВП) між населенням та бізнесом і владою. В даній ситуації, заощадження населення мають відношення до системи відносин суспільного відтворення та їх можна віднести до фінансових відносин й фінансової системи. Також існують проблеми розподілу ВВП на споживання, нагромадження та використання доходів населення. Заощадження населення це не тільки накопичені активи, а також власне сам процес нагромадження та використання активів. Заощадження населення створюються як частина доходів, що залишаються після сплати обов'язкових платежів та особистого споживання. Після формування заощаджень іноді виникає протилежна ситуація, коли мотиви заощадження перевищують мотиви споживання і на споживання спрямовується залишок коштів.

Заощадження у вигляді нагромадження активів – це процес прийняття рішень щодо нагромадження активів. Формування заощаджень це не раптова дія, а результат складного процесу соціально-економічної та психологічної поведінки людини. Саме у цьому криються мотиви формування заощаджень, знання яких дає реальну можливість впливати на процеси заощадження. Суб'єкти процесу заощадження: влада, населення, бізнес та банки. Заощаджування населення можуть втілюватися у різних інструментах заощадження (активах), таких як депозити (гривні, іноземна валюта), цінні папери (акції, облігації), страхування (поліс страхування життя), дорогоцінні метали, нерухомість тощо.

На заощаджувальну поведінку населення впливають певні макроекономічні чинники: зовнішні (зростання валового внутрішнього продукту, валовий внутрішній продукт на душу населення, рівень інфляції, рівень податкового навантаження тощо) та внутрішні (рівень наявного доходу після вирахування всіх податків та обов'язкових внесків тощо).

Висновки. Для активізації інвестиційних переваг населення з метою підвищення ефективності використання заощаджень населення необхідно оцінювати тенденції розвитку ринкових механізмів трансформації заощаджень у всі форми грошового обігу з метою створення тенденції економічного зростання.

Якщо в період щодо стабільних і стійких темпів розвитку економіки ощадний процес характеризувався гарантованістю схоронності заощаджень, то в умовах ринкових відносин, економічної нестабільності, хронічного дефіциту інвестиційних ресурсів, процесу переміщення капіталу за рубіж активізація процесів якісної реструктуризації заощаджень населення і їхнє вкладання в економіку як інвестиційний ресурс є пріоритетним завданням.

Найважливішою передумовою успіху вирішення проблем перетворення заощаджень населення в інвестиції полягає в чіткій структуризації джерел основних видів заощаджень населення, вивчення основних споживчих переваг, переорієнтація мотиваційного механізму формування заощаджень населення як ресурс модернізації економіки. Найважливіше значення, що визначає комплекс заходів щодо стимулювання інвестиційного поведіння населення, має оцінка сукупного інвестиційного потенціалу заощаджень населення на основі розробленої єдиної системи економічних показників, а забезпечення доступності до фінансових інструментів, на умовах схоронності, інформаційній прозорості й привабливого рівня прибутковості дозволить максимально задіяти заощадження населення на ринку інвестиційних ресурсів.

У межах макроекономічного аналізу фінансові заощадження населення, а також скорочення бюджетного дефіциту є основою для збільшення інвестицій і довготривалого економічного зростання, що призводить до зростання загального добробуту суспільства. Заощадження населення є найдешевшим джерелом накопичення капіталу. Коли населення схиляється до суттєво більшого заощадження коштів, тим більше інвестиційних ресурсів може бути вкладено в реальний сектор економіки. Але існує загроза, що висока норма заощаджень зменшує поточне споживання, тому обмежує темпи економічного зростання.

Інша проблема – це наявність розвинутого фінансового ринку, тобто перетворення заощаджень населення в інвестиції можлива завдяки наявності фінансового ринку та діючим на ньому інструментам. У розвинених країнах такі традиційні інструменти заощаджень, як банківські рахунки та депозити, замінюються більш досконаліми інструментами, наприклад, облігаціями, акціями, інвестиційними фондами тощо. Дані інструменти з вищим рівнем інвестиційного ризику пропонують потенційно вищу ставку прибутку.

Перспективою подальших досліджень є вивчення довгострокових заощаджень населення як фактору підвищення рівня економічної безпеки населення.

Список літератури

1. Кізима Т.О. Фінанси домогосподарств: концептуальні засади теорії і практики: дис. на здоб. наук. ступ. доктора екон. наук: 08.00.08. Тернопільський національний економічний університет. Тернопіль, 2011. 514 с.
2. Одінцова Т.М. Механізм трансформації доходів населення в інвестиції. *Бізнес Інформ*. 2015. № 3. С. 122-126.
3. Примостка Л.О., Шевалдіна В.Г. Заощадження населення України: формування та залучення в банки: монографія. Київ: КНЕУ, 2014. 234 с.
4. Akarsu M.Z. Unequal society: A detailed investigation of wage and income inequality in the united states. *Journal of the Knowledge Economy*. 2022. doi:10.1007/s13132-022-01016-8.
5. Заощадження (матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії): веб-сайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>. Назва з екрана. Дата публікації (редагування): 22.03.2022 (дата звернення: 30.04.2023)
6. Wierzbicka E. Long-term savings of the population: an opportunity for both the country's economy and individual households. *Economic Annals-XXI*. 2017. No 163(1-2(1)). P. 52-55.
7. Späth J., Schmid K. D. The distribution of household savings in Germany. *Journal of Economics and Statistics*. 2017. 36 p.
8. Ruppert K., Stähler N. Household savings, capital investments and Public Policies: What drives the German current account? Deutsche Bundesbank. Discussion Paper. No. 41/2020. 57 p. URL:https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3669519 (дата звернення: 30.04.2023).
9. García J. R., Ulloa C., Rubén V. Spanish household saving in times of the pandemic. BBVA Research: May 20, 2021. 18 p. URL:https://www.bbvaresearch.com/wp-content/uploads/2021/05/BBVAResearch_Economic_watch_savings.pdf (дата звернення: 30.04.2023).
10. Pitonakova R. Determinants of household saving: evidence from Slovakia. *Ekonomicky Casopis* : Bratislava. 2015, vol. 63, no. 8. PP. 837-852.
11. Shynkaruk L.V., Baranovska I.V., Milman L.M. Investment resources of households as a factor of economy modernization of Ukraine. *Економічний вісник Національного гірничого університету*. 2018. No 1. С. 16-24. URL: http://ev.nmu.org.ua/docs/2018/1/EV20181_016-024.pdf.
12. Гудзь Т. Прогнозування рівня трансформації заощаджень вітчизняних домогосподарств в інвестиційний капітал. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2020. № 1-2 (274-275). С. 105-118.

13. Носова Є. Заощадження домогосподарств як джерело інвестиційних ресурсів в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2015. Вип. 2. С. 73-80.

References

1. Kizyma, T. O. (2011), "Households finance: conceptual foundations of the theory and practice", Abstract of dissertation doctor of economic sciences: 08.00.08, Ternopil National University of Economics, Ternopil, 2011. 514 p. Available at:<http://dspace.tneu.edu.ua/handle/316497/3086>.

2. Odintsova, T. M. (2015). Mechanism for Transformation of the Population Incomes into Investments. *Business Inform*, no. 3, pp. 122-126. Available at:http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2015_3_20.

3. Prymostka, L. O., Shevaldina, V. H. (2014). *Zaoshchadzhenya naseleण्या Ukrayiny: formuvannya ta zaluchennya v banky: monohrafiya* [The savings of the population of Ukraine: formation and involvement in banks: Monograph], L. O. Prymostka, V. H. Shevaldina. Kyiv.: KNEU, 234 p. Available at:<https://ir.kneu.edu.ua:443/handle/2010/30143>.

4. Akarsu, M.Z. (2022). Unequal society: A detailed investigation of wage and income inequality in the united states. *Journal of the Knowledge Economy*, doi:10.1007/s13132-022-01016-8.

5. Savings (material from Wikipedia - the free encyclopedia): website. Available at:<https://uk.wikipedia.org/wiki>. (Accessed 30 April 2023).

6. Wierzbicka, E. (2017). Long-term savings of the population: an opportunity for both the country's economy and individual households. *Economic Annals-XXI*, 163(1-2(1)), 52-55.

7. Späth, J., and Schmid, K. D. (2017). The Distribution of Household Savings in Germany, *Journal of Economics and Statistics* (forthcoming). Available at:<https://www.degruyter.com/view/j/jbnst.ahead-of-print/jbnst-2017-0120/jbnst-2017-0120.xml>.

8. Ruppert, Kilian and Stähler, Nikolai. (2020). Household Savings, Capital Investments and Public Policies: What Drives the German Current Account? Deutsche Bundesbank. Discussion Paper, no. 41, available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3669519> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3669519>.

9. Juan Ramón García, Camilo Ulloa, Rubén Veiga. (2021). Spanish household saving in times of the pandemic. BBVA Research: May 20, 18 p. Available at:https://www.bbvaresearch.com/wp-content/uploads/2021/05/BBVAResearch_Economic_watch_savings.pdf.

10. Pitonakova, R. (2015). Determinants of household saving: evidence from Slovakia. *Ekonomicky Casopis*: Bratislava, 63(8), 837-852.
11. Shynkaruk, L. V., Baranovska, I. V. & Milman, L. M. (2018). Investment Resources of Households as a Factor of Economy Modernization of Ukraine. *Ekonomichnyi visnyk Natsionalnoho hirnychoho universytetu – Economic Bulletin of the National Mining University*, 1, 16-24.
12. Hudz, T. (2020). Forecasting of transformation level of domestic households savings into investment capital. *Scientific Bulletin of the Odessa National Economic University*, no 1-2, pp. 105-118.
13. Nosova, E. (2015). Household savings as a source of investment resources in Ukraine. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics*, 2 (167): 73-80.

УДК 336.71

JEL Classification: G210

Лариса ВАРАВА

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту і адміністрування,
Криворізький національний університет,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1069-1645>

Світлана БАРАДАКОВА

аспірант кафедри менеджменту і адміністрування,
Криворізький національний університет,
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-8694-1427>

ПОРІВНЯЛЬНА ОЦІНКА ЗАСТОСУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ В ПРОЦЕСІ УПРАВЛІННЯ БАНКОМ

***Анотація:** У статті розглянуто наукові підходи до трактування понять «управління банківською діяльністю», «банківський менеджмент» та «управління банківською системою». Проведено порівняльну оцінку щодо трактування дефініцій «управління» та «менеджмент». Показано їх значення, спільну мету та відмінності. Надано змістовну характеристику поняття «банківська діяльність» та її основних видів. Розглянуто значення поняття «управління банківською діяльністю» з погляду економіки, регулювання та нагляду, а також з точки зору менеджменту. Визначено основні завдання в процесі управління банком, до яких належать: забезпечення фінансової стійкості, залучення та управління коштами, забезпечення високого рівня обслуговування клієнтів, інновації, законність та етичність, максимізація прибутку, контроль ризиків. Розглянуто основні підходи щодо тлумачення походження поняття «банківський менеджмент». Авторами надано порівняльну оцінку щодо визначення цього поняття сучасними науковцями. Охарактеризовано основні принципи банківського менеджменту, відповідно до яких він є процесом управління фінансовою діяльністю банку, включаючи управління ризиками, прибутковістю, ліквідністю, капіталом та розвитком бізнесу. Досліджено значення управління банківською системою через призму поняття «банківська система». Визначено ключові аспекти управління банківською системою, до яких належать: забезпечення ефективного функціонування та забезпечення стабільності, а також безпека фінансової системи. На основі результатів аналізу та оцінювання термінології, що застосовується у сучасному процесі управління банками,*

запропоновано авторські визначення понять «управління банківською діяльністю» та «банківський менеджмент». Аргументовано значення поняття управління банківською системою при застосуванні в управлінні комплексом банків в фінансовій системі країни.

Ключові слова: банк, управління, менеджмент, банківська діяльність, банківська система, банківський менеджмент, управління банківською діяльністю, управління банківською системою.

Larysa VARAVA

Doctor of Science (Economics), Head of Department of Management and Administration,
Kryvyi Rih National University

Svitlana BARADAKOVA

Ph.D. student of Department of Management and Administration,
Kryvyi Rih National University

COMPARATIVE ASSESSMENT OF USING TERMINOLOGY IN THE BANK GOVERNANCE PROCESS

Abstract: *The article deals with scientific approaches to the interpretation of such concepts as banking governance, banking management and banking system governance. A comparative assessment of the interpretation of such definitions as governance and management was carried out. Their meaning, common purpose and differences are shown. The meaningful characteristics of banking and its main types are given. The content of the concept of banking governance is considered from the point of view of economics, regulation and supervision, as well as from the point of view of management. The main tasks in the process of bank governance are identified, which include: ensuring financial stability, attracting and managing funds, ensuring a high level of customer service, innovation, legality and ethics, profit maximization, risk control. The main approaches to the interpretation of the origin of the concept of banking management are considered. The authors provided a comparative assessment of the interpretation of this concept by modern scientists. The main principles of banking management are identified, according to which it is the process of governance the financial banking, including risk management, profitability, liquidity, capital, and development business. The concept of banking system governance was studied through the prism of the concept of banking system. The key aspects of banking system governance are identified, which include ensuring the effective functioning, ensuring the stability and security of the financial system.*

Based on the results of the analysis and assessment of the terminology used in the modern process of bank governance, the author's definitions of such concepts as banking governance and banking management are proposed. The meaning of the concept of banking system governance when it is applied in the governance of the complex of banks in the country's financial system is argued.

Keywords: *bank, governance, management, banking, banking system, banking management, banking governance, banking system governance.*

Постановка проблеми. Напрями застосування термінології «управління банківською діяльністю», «банківський менеджмент» та «управління банківською системою» є досить різноманітні. Протягом різних періодів науковцями ґрунтовно здійснено теоретичні та практичні дослідження сутності теоретичних основ управління банком. На перший погляд ці поняття тотожні, проте мають різні значення та завдання. Саме тому гостро постає проблема розробки дефініцій "управління банківською діяльністю", «управління банківською системою» та "банківський менеджмент". Виконання порівняльної оцінки значення цих термінів, висвітлення основних принципів та завдань в процесі управління банком дозволять отримати містке і достатньо точно уявлення щодо використання даних понять у практичній діяльності банківської сфери.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значення термінів «банківський менеджмент» розглядали такі вітчизняні науковці як О. А. Криклій, М. Ж. Довгань, В.В. Левицький, В. В. Зянько, С.А. Кузнєцова. В їх працях розглядаються сутність принципів і завдань в процесі управління банком, особливості банківського менеджменту та їх організаційне втілення. О. Л. Сирчин, С.М. Козьменко, Ф. І. Шпиг, І.В. Волошко в своїх працях визначають термін «управління банківською діяльністю», розглядають основні підходи та специфіку управління банком. Такі науковці як О.В. Дзюблук, А.С. Гальчинський, Б.П. Адамик, О.М. Колодізев зробили вагомий внесок у дослідженні сутності поняття "управління банківською системою", її економічної ролі та місця в економіці держави.

Метою статті є проведення порівняльної оцінки застосування термінології «управління банківською діяльністю», «банківський менеджмент» та «управління банківською системою», визначення принципів та завдань в процесі управління банком.

Виклад основного матеріалу. Питання управління банківською діяльністю в Україні найменш розглянуті. Це пов'язано з тим, що такі поняття, як менеджмент та управління певною мірою вважають синонімами. Проте значення виразу «управління» є значно ширшим. Сутність поняття «управління банківською діяльністю», «банківський менеджмент» та «управління банківською системою» детально розглядаються в науковій літературі. Вчені представляють різні описи цих трактувань та підкреслюють, що ці вирази є процесом

управління банком. Однак, в економічній літературі автори не мають цілісного визначення понять «управління банківською діяльністю», «банківський менеджмент» та «управління банківською системою».

Спочатку розглянемо визначення термінів «менеджмент» та «управління», їх значення та відмінності між собою.

С.М. Козьменко в своїй праці трактує поняття менеджмент (управління), як процес цілеспрямованого впливу органу управління на об'єкт управління, метою якого є організація функціонування останнього відповідно до плану [1]. Виходячи з трактування дослідника, ми бачимо, що ці два поняття об'єднані. Науковець вважає їх однорідними, які мають одну мету. Вже неодноразово ставились питання щодо ототожнення цих понять. Чи можливо це?

Відповідно до зазначеного вважаємо за доцільне провести порівняльну оцінку понять «менеджмент» та «управління» на основі ресурсів сучасної української загальнодоступної багатомовної онлайн-енциклопедії, універсального словника-енциклопедії та економічного словника (табл. 1).

Очевидно, що поняття «менеджмент» розглядається як процес, а «управління» - це вплив на об'єкт, *основним інструментом* якого є процес. Проте обидва поняття мають спільну мету – ефективність у виконанні певних дій, тобто завдань, які виконуються людьми (управління розглядається відповідно до людських ресурсів).

Таблиця 1. Тракткування дефініцій «менеджмент» та «управління»

Ресурс	Тракткування сутності поняття «менеджмент»	Тракткування сутності поняття «управління»
Вікіпедія [2], [3]	Менеджмент - це процес планування, організації, мотивації та контроль організації з метою досягнення координації людських, фінансових, природних і технологічних ресурсів, необхідних для ефективного виконання завдань. Менеджмент пронизує всю організацію, торкається практично всіх сфер її діяльності.	Управління – це цілеспрямований програмований чи довільний вплив на об'єкти задля досягнення кінцевої мети за допомогою процесорів, явищ, процесів, коли з ними існує взаємодія в режимі детермінованої чи довільної програми/регламенту. Управління об'єктом-системою, її компонентами та процесами, з метою підвищення ефективності функціонування систем, відбувається ще на етапі системного проектування, створення, формування, розвитку, становлення, життя системи. Ефективність управління визначається адекватністю дій управління щодо об'єкта управління.
Універсальний Словник-Енциклопедія [4]	Менеджмент - особливий різновид управління діями найманого персоналу підприємств та ін. суб'єктів економіки; включає створення, контроль за виконанням і постійне коригування механізмів роботи підприємства відповідно до актуальних потреб.	Управління - дія на певний процес (об'єкту.) з метою забезпечення бажаного його перебігу; спостерігається в біологічних і застосовується у технічних та економічних системах.
Словник економіста та підприємця [5]	Менеджмент - це мистецтво керування інтелектуальними, фінансовими, сировинними, матеріальними ресурсами з метою найбільш ефективної виробничої діяльності.	Управління - це особливий вид інтелектуальної діяльності, що застосовує різноманітні засоби і методи впливу на процеси.

Основна різниця між управлінням та менеджментом полягає у тому, що управління – це більш широке поняття, яке охоплює весь процес впливу управляючої системи на управляєму, в той час як менеджмент – це процес, який має більш конкретні завдання та функції, пов'язані з керівництвом організацією.

Далі розглянемо поняття «банківська діяльність» та її основні види. В Законі України зазначено, що: банківська діяльність - залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб [6]. Основні види банківської діяльності включають:

1. Зберігання коштів - банки зберігають гроші своїх клієнтів та забезпечують доступ до них за допомогою різних фінансових продуктів, таких як рахунки з оплатою процентів, депозити та інші.

2. Надання кредитів - банки надають кредити своїм клієнтам на різні цілі, такі як фінансування бізнесу, придбання нерухомості, автомобілів тощо. Кредити можуть бути надані як на короткий термін (наприклад, кредитні картки) або на довгострокову платіжну графіку (наприклад, іпотека).

3. Обмін валют - банки забезпечують можливість обміну грошей в різних валютах. Банки можуть здійснювати операції з валютним обміном як для своїх клієнтів, так і для інших фінансових установ.

4. Фінансове консультування - банки можуть надавати клієнтам різні фінансові консультації, щодо інвестування, пенсійного забезпечення, оподаткування та інших фінансових питань.

5. Інші фінансові послуги - банки можуть надавати різні фінансові послуги, такі як випуск акцій, інвестування в цінні папери, страхування тощо.

Розглядаючи значення поняття «управління банківською діяльністю» слід зауважити, що в сучасних умовах мало приділяється уваги дослідженню цього терміну. Фактично, управління банківською діяльністю більшість науковців трактують як комплексний процес, що включає в себе планування, координацію та контроль діяльності банку з метою досягнення поставлених цілей.

О. Л. Сирчин вважає, що управління банком – це процес керівництва і координації діяльності колективу банку для досягнення цілей діяльності банку. Інакше кажучи, управління є сукупністю процесів цілеспрямованого, систематичного і безперервного впливу суб'єкта управління (керівництва банку) на його об'єкт (колектив банку) за допомогою певних функцій, що утворюють замкнутий і повторюваний цикл. Управління банком розуміється як

управління переважно «чужими, а не своїми грошима», що покладає додаткову відповідальність на керівників банківських установ [7].

Основні принципи в процесі управління банком можуть варіюватись залежно від конкретної стратегії та мети банку, а також від його масштабів та специфіки діяльності. На рис. 1 відображені основні завдання в процесі управління банківською діяльністю.

Рис. 1. Основні завдання в процесі управління банківською діяльністю (авторська розробка)

Максимізація прибутку (рентабельність). Банк має бути здатним генерувати максимальний прибуток для своїх власників та акціонерів. Це досягається шляхом раціонального використання ресурсів та розробки ефективних стратегій залучення та утримання клієнтів.

Залучення та управління коштами. Банки залучають гроші від клієнтів у вигляді депозитів, а також видають кредити іншим клієнтам. Основним завданням управління банківською діяльністю є ефективне управління коштами, щоб максимізувати прибуток банку та забезпечити безпеку коштів клієнтів.

Контроль ризиків. В процесі управління банком необхідно здійснювати аналіз та забезпечувати ефективний контроль ризиків, включаючи ідентифікацію, оцінку та управління ризиками: кредитний ризик, ліквідність, ринковий ризик, операційний ризик тощо. Для цього банк має встановити відповідні процедури та політики, а також розробляти стратегії мінімізації ризиків.

Забезпечення високого рівня обслуговування клієнтів. Банк повинен працювати з орієнтацією на потреби та очікування своїх клієнтів. Це можна досягти шляхом розробки ефективних процесів та систем, відповідних продуктів та послуг, які забезпечують високу якість обслуговування, а також підвищення кваліфікації персоналу банку.

Інновації. Банку необхідно бути готовим до змін та впровадження нових технологій та інновацій у своїй діяльності. Це дозволяє зберігати конкурентну перевагу та підвищувати якість своїх послуг.

Законність та етичність. Управління банком має забезпечувати дотримання вимог законодавства, регулювання та етичних стандартів у своїй діяльності. Це включає розробку та впровадження політик та процедур, які дозволяють банку діяти в рамках закону та вимог регулювальних органів.

Отже, з погляду економіки, поняття управління банківською діяльністю можна розглядати як систему управління ризиками, яка базується на фінансовому аналізі та оцінці ризиків. Управління банківською діяльністю передбачає також управління фінансовими потоками, включаючи приваблення депозитів та розміщення кредитів.

Також управління банківською діяльністю можна розглядати з точки зору регулювання та нагляду. Банки підлягають регулюванню та нагляду з боку різних органів, таких як національні банки, регулятори та комісії з цінних паперів та бірж. Управління банківською діяльністю включає в себе виконання регуляторних та наглядових вимог, щоб забезпечити відповідність законодавству та збереження фінансової стабільності банку.

Проте з точки зору менеджменту, поняття управління банківською діяльністю включає функції планування, координації та контролю банківських процесів з метою досягнення стратегічних та оперативних цілей банку. Це також включає в себе управління ресурсами, включаючи фінансові, людські та інформаційні ресурси.

Далі розглянемо основні підходи щодо тлумачення походження поняття «банківський менеджмент». Слід відмітити, що науковці значно частіше використовують його в своїх працях. В табл. 2 надано визначення цього поняття сучасними науковцями.

Таблиця 2. Наукові підходи до трактування поняття «банківський менеджмент»

Автор	Трактування поняття «банківський менеджмент»
В. В. Левицький [8]	банківський менеджмент – це управління банком в умовах ринку
О. А. Криклій [9]	банківський менеджмент – наука про системи управління всіма аспектами діяльності банку для досягнення його стратегічних цілей і забезпечення фінансової стійкості. З одного боку, банківський менеджмент є управлінням операціями банку, а з іншого – це частина взаємозалежного процесу, в якому можна вирізнити управління ліквідністю банку, управління фінансовими ризиками банку, управління прибутком банку, управління інформацією та внутрішньою організацією
М. Ж. Довгань [10]	банківський менеджмент – це управління всіма процесами, які характеризують діяльність банку, його відносинами (фінансовими, економічними, трудовими, техніко-технологічними, організаційними, правовими, соціальними та ін.), які пов’язані із стратегічним і тактичним плануванням, аналізом, регулюванням та контролем діяльності банку, управлінням фінансами, маркетинговою діяльністю, персоналом
П. К. Бечко [11]	банківський менеджмент є системою управління комерційним банком відповідно до здійснених його підрозділами різного роду заходів, спрямованих на забезпечення безперервного руху коштів кредитної установи

Продовження таблиці 2

В. В. Зянько [12]	банківський менеджмент — це наука про надійні та ефективні системи управління всіма процесами та відносинами, які характеризують діяльність банку
С. А. Кузнецова [13]	банківський менеджмент — це мистецтво управління всіма процесами та відносинами, які характеризують діяльність банку

Основні принципи банківського менеджменту включають (рис. 2):

1. Фінансове планування та бюджетування передбачає визначення стратегічних цілей та розроблення фінансових планів та бюджетів, які допоможуть досягти цілей.
2. Управління ризиками - це процес ідентифікації, оцінки та управління різними видами ризиків, з якими стикається банк, такими як кредитний ризик, ризик ліквідності, ризик процентної ставки та інші.
3. Управління активами та пасивами представляє процес управління активами та пасивами банку з метою мінімізації ризиків та максимізації прибутку.
4. Розроблення та впровадження продуктів та послуг - це процес розроблення та впровадження нових продуктів та послуг для клієнтів з метою збільшення прибутку та підвищення конкурентоспроможності банку.
5. Управління персоналом розглядається як процес підбору, навчання та управління співробітниками банку, що включає розроблення політики з оплати, винагород та мотивації працівників.
6. Маркетинг та продаж - це процес розроблення і впровадження маркетингових стратегій для залучення нових клієнтів та збереження існуючих.

Рис. 2. Основні принципи банківського менеджменту (авторська розробка)

Як бачимо, банківський менеджмент є процесом управління фінансовою діяльністю банку, включаючи управління ризиками, прибутковістю, ліквідністю, капіталом та розвитком бізнесу. Важливість завдань банківського менеджменту полягає у тому, що вони допомагають банку зберегти стійкість та стабільність в умовах надзвичайних ситуацій на ринку та відповідати на потреби клієнтів.

Не менш важливо розглянути сутність «управління банківською системою». Спочатку розглянемо дане поняття з точки зору трактування дефініції «банківська система». Тому доречно буде звернутися до Закону України де визначено, що банківська система України складається з Національного банку України та інших банків, а також філій іноземних банків, що створені і діють на території України відповідно до положень Закону та інших законів України [14].

Д.О. Гетьманцев вважає, що банківська система - це складова кредитної системи держави, що включає у себе НБУ, інші банки (резиденти та нерезиденти, зареєстровані у встановленому законодавством порядку на території України) та небанківські фінансові установи, виключною діяльністю яких є прийняття вкладів, розміщення кредитів або ведення розрахунків клієнтів, банківську інфраструктуру, а також зв'язки та взаємини між ними [15].

Є.Ю. Мордань сформував своє трактування поняття банківська система, як складової кредитної та економічної системи, а по своїй суті як структурованої сукупності функціонуючих в країні банківських установ різних рівнів, які взаємодіють між собою та здійснюють банківську діяльність в рамках встановленого правового поля [16].

Загалом управління банківською системою можна вважати процесом контролю та координації дій різних учасників банківської системи з метою забезпечення її стабільності, ефективності та безпеки.

Управління банківською системою здійснюється Національним банком України, який відповідає за здійснення монетарної політики, створення та регулювання ліквідності в банківській системі, а також за надання фінансової допомоги у разі кризи або інших економічних труднощів.

Управління банківською системою також включає в себе забезпечення ефективного функціонування різних підсистем, таких як система платежів, система розрахунків міжбанківських операцій, система регулювання кредитної політики та інші.

Одним з ключових аспектів управління банківською системою є забезпечення стабільності та безпеки фінансової системи в цілому. Для досягнення цієї мети необхідно вести постійний моніторинг фінансових ризиків, забезпечувати ефективний нагляд та регулювання діяльності банків та інших учасників фінансового ринку, а також розробляти та

впроваджувати ефективні механізми для управління кризовими ситуаціями та мінімізації їх наслідків.

Отже, на наш погляд, банківська система — це не механічне злиття багатьох окремих банків, і не окремих банків, керованих органом в особі центрального банку країни, а конкретне економічне та організаційно-правове утворення, яке забезпечує функціонування грошового ринку та економіки в цілому.

Висновки: Відповідно до ряду аспектів, слід окреслити значення понять «управління банківською діяльністю», «банківський менеджмент» та «управління банківською системою».

На основі узагальнення наукових здобутків вчених доцільно удосконалити термінологічний зміст понять і запропонувати такі визначення:

«управління банківською діяльністю» - це вплив на процес керування (управління) банком, одним з інструментів якого є банківський менеджмент. Основною метою управління банківською діяльністю є досягнення балансу між ризиками та доходами, забезпечення фінансової стійкості та збільшення прибутковості банку, дотримання нормативних показників контролюючого органу та збереження бездоганної репутації.

«банківський менеджмент» – це процес управління банком, спрямований на досягнення поставлених цілей керівництвом банку, метою яких є підвищення ефективності та максимізація прибутку.

Поняття управління банківською системою передбачає керівництво роботою цілого комплексу банків, які надають фінансові послуги на рівні держави або регіону. Управління банківською системою є координація дій між різними банками та забезпечення взаємодії між ними. Крім того, управління банківською системою включає в себе розробку та впровадження стратегій розвитку банківської системи, в тому числі удосконалення законодавства, розвиток фінансових інструментів, підвищення ефективності банківських процесів та забезпечення фінансової стабільності системи в цілому. Управління банківською системою – це важливий елемент фінансової системи країни, який впливає на розвиток економіки в цілому. Ефективне управління цією системою має велике значення для сталого розвитку для підвищення конкурентоспроможності країни.

Список літератури

1. Козьменко С.М., Шпиг Ф.І., Волошко І.В. Стратегічний менеджмент банку. Суми : Університетська книга, 2003. 734 с.
2. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Менеджмент>
3. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Управління>

4. Попович М. Дзюба І, Корнієнко Н. Універсальний Словник-Енциклопедія. Київ : Всеуито ; Новий друк, 2003. 1414 с.
5. А.М. Туренко, І.А. Дмитрієв, О.С. Іванілов, І.Ю. Шевченко. Словник економіста та підприємця. Х.: ХНАДУ, 2018. 340 с.
6. Ліга:Закон. URL: https://ips.ligazakon.net/document/Закон_України._Про_банки_і_банківську_діяльність.
7. Сирчин О. Л. Роль управління в діяльності банку. *Вісник соціально-економічних досліджень* . Одеса: Одеський національний економічний університет. 2019. С.170–177.
8. Левицький В.В. Банківський менеджмент : конспект лекцій. Луцьк : Вежа-Друк, 2021. 102 с.
9. Криклій О. А., Маслак Н. Г., Пожар О.М. та ін. Банківський менеджмент : питання теорії та практики : монографія. Суми : ДВНЗ УАБС НБУ, 2011. 152 с.
10. Довгань М. Ж. Банківський менеджмент : навч.-метод. комплекс. Тернопіль : ТНЕУ, 2012. 105 с.
11. Бечко П. К., Бечко В. П., Лиса Н.В., Шумило Т.В. Банківський менеджмент як основа ефективного управління комерційним : зб. наук. праць. Уманський НУС, 2020. С. 287-298.
12. Зянько В. В., Коваль Н.О., Єпіфанова І.Ю. Банківський менеджмент : навч. посіб. Вінниця : ВНТУ, 2018. 126 с.
13. Кузнецова С. А., Болгар Т.М., Пестовська З.С. Банківська система : навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2014. 400 с.
14. Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/Про_банки_і_банківську_діяльність.
15. Гетманцев Д.О., Шукліна Н.Г. Банківське право : навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2007. 344 с.
16. Мордань Є.Ю. Сутність, роль та значення банківської системи на сучасному. *Сталий розвиток економіки*. Всеукраїнський науково-виробничий журнал: 2012. С. 339-342.
17. Крупка М.І., Андрущак Є.М., Пайтра Н.Г. та ін. Банківська система : підруч. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. 556 с.

References

1. Kozmenko S.M., Shpyh F.I., Voloshko I.V. (2003). *Stratehichnyi menedzhment banku [Strategic management of the bank]*. Sumy: Universytetska snyga. [in Ukrainian].
2. Wikipedia. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/Менеджмент> [in Ukrainian].
3. Wikipedia. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/Управління> [in Ukrainian].

4. Popovich M., Dziuba I., Kornienko N. (2003). *Universalnyi Slovnyk-Entsyklopediia. [Universal Dictionary-Encyclopedia]*. Kyiv: Novu druk. [in Ukrainian].
5. A.M. Turenko, I.A. Dmytriiev, O.S. Ivanilov, I.Iu. Shevchenko. (2018). *Slovnyk ekonomista ta pidpryiemtsia. [Dictionary of Economist and Entrepreneur]*. Kharkiv: HNADU. [in Ukrainian].
6. Zakon Ukrainy "Pro banky i bankivsku diialnist". [Law of Ukraine "On Banks and Banking Activities"]. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/> [in Ukrainian].
7. Syrchyn O. L. (2019). Rol upravlinnia v diialnosti banku. [The role of management in the bank's operations]. *Visnyk sotsialno-ekonomichnykh doslidzhen - Bulletin of Socio-Economic Research*. 170–177. [in Ukrainian].
8. Levytskyi V.V. (2021). *Bankivskyi menedzhment [Banking management]*. Lutsk: Vezha. [in Ukrainian].
9. Kryklii O. A., Maslak N. H., Pozhar O.M. (2011). *Bankivskyi menedzhment : pytannia teorii ta praktyky. [Bank management: issues of theory and practice]*. SUMY: DVNZ UABS NBU. [in Ukrainian].
10. Dovhan M. Zh. (2012). *Bankivskyi menedzhment [Bank management: issues of theory and practice]*. Ternopil: TNEU. [in Ukrainian].
11. Bechko P. K., Bechko V. P., Lysa N.V., Shumylo T.V. (2020). *Bankivskyi menedzhment yak osnova efektyvnoho upravlinnia komertsiinym. [Bank management as a basis for effective management of commercial]*. Uman: NUC. [in Ukrainian].
12. Zianko V. V., Koval N.O., Yepifanova I.Iu. (2018). *Bankivskyi menedzhment. [Banking management]*. Vinnitsya: VNTU. [in Ukrainian].
13. Kuznetsova S. A., Bolhar T.M., Pestovska Z.S. (2014). *Bankivska systema. [Banking system]*. Kyiv: Zentr uchbovoi literatury. [in Ukrainian].
14. Zakon Ukrainy "Pro banky i bankivsku diialnist" [Law of Ukraine "On Banks and Banking Activities"]. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/> [in Ukrainian].
15. Hetmantsev D.O., Shuklina N.H. (2007). *Bankivske pravo. [Banking Law]*. Kyiv: Tsentru uchbovoi literatury. [in Ukrainian].
16. Mordan Ye.Iu. (2012). Sutnist, rol ta znachennia bankivskoi systemy na suchasnomu etapi. [The essence, role and importance of the banking system at the present stage.]. *Stalyi rozvytok ekonomiky - Sustainable economic development*. [in Ukrainian].
17. Krupka M.I., Andrushchak Ye.M., Paitra N.H. (2013). *Bankivska systema. [Banking system]*. Lviv: LNU. [in Ukrainian].

УДК 504(477)

JEL Classification Q570

Алла ХАНЕНКО

К.е.н, доцент, доцент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності
Національного університету «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0899-7311>

ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ.

***Анотація.** В статті проведено порівняння повномасштабної війни РФ в Україні з Другою світовою війною за кількістю залученої зброї, жорстокістю та безкомпромісністю насилля та масштабами шкоди, заподіяної населенню та довкіллю України.*

Визначено, що кожного дня наше повітря, вода та земля потерпають від екологічних злочинів: навмисного забруднення води та ґрунтів відпрацьованим паливом, потраплянням у водойми залишків військової техніки та біологічних відходів, засміченням території уламками ракет, снарядів та мін, спричиненням промислових аварій, постійної загрози пошкодження або знищення радіаційно-небезпечних об'єктів, що призведе до важкої екологічної кризи, яка може роками переслідувати Україну.

Проаналізовано статистичні дані та дослідження фахівців щодо стану довкілля України у 2022-2023 роках. Наголошено на великому значенні Української екосистеми для Європи та проведено огляд кожної її складової окремо, з метою більш детального дослідження наслідків екологічної кризи.

Встановлено, що на сьогодні через військові дії відбувається руйнація об'єктів природно-заповідного фонду, під загрозою знищення перебувають 900 природоохоронних територій.

Розглянуто вплив війни на атмосферу, з'ясовано, що цей вплив є колосальним, й найстрашніше, що ми не здатні очистити атмосферу, бо можемо лише зупинити війну та чекати доки всі викиди асимілюються у природі, та пройдуть необхідний цикл хімічних реакцій.

Встановлено, що щоденні ракетні та артилерійські обстріли утворюють глибокі воронки, змінюють структуру ґрунтового покриву та отруюють землю ракетним паливом та уламками, внаслідок чого руйнуються родючі ґрунти України, нищаться ліси, що також

вплине і на продовольчу безпеку світу. Досліджено наслідки підриву Каховської ГЕС для України і світу.

В статті означені основні цілі та заходи, які сприятимуть відновленню екосистеми України в післявоєнний період.

Alla Khanenko

Ph.D. in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department
of Entrepreneurship, Trade and Stock Exchange,
National University "Zaporizhzhya Polytechnic"

ENVIRONMENTAL PROBLEMS IN UKRAINE DURING THE WAR

Abstract. *The article compares the full-scale war of the Russian Federation in Ukraine with the Second World War in terms of the number of weapons involved, the cruelty and uncompromising violence, and the scale of damage caused to the population and environment of Ukraine.*

It is determined that every day our air, water and land suffer from environmental crimes: deliberate pollution of water and soil with spent fuel, the ingress of remnants of military equipment and biological waste into water bodies, contamination of the territory with fragments of missiles, shells and mines, industrial accidents, the constant threat of damage or destruction of radiation-hazardous facilities, which leads to a severe environmental crisis that can haunt Ukraine for years.

The author analyses statistical data and expert studies on the state of Ukraine's environment in 2022-2023. The author emphasises the great importance of the Ukrainian ecosystem for Europe and reviews each of its components separately in order to study the consequences of the environmental crisis in more detail.

It is established that today, due to military operations, the destruction of nature reserve facilities is taking place, and 900 protected areas are under threat of destruction.

The impact of the war on the atmosphere is considered, and it is found that this impact is enormous, and the worst thing is that we are unable to clean the atmosphere, because we can only stop the war and wait until all emissions are assimilated in nature and the necessary cycle of chemical reactions is completed.

It is established that daily rocket and artillery shelling creates deep craters, changes the structure of the soil cover and poisons the land with rocket fuel and debris, which destroys the fertile soils of Ukraine and destroys forests, which will also affect the world's food security. The article examines the consequences of the Kakhovka hydroelectric power station explosion for Ukraine and the world.

The article outlines the main goals and measures that will contribute to the restoration of Ukraine's ecosystem in the post-war period.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Дослідження довкілля та стану екологічної системи будь-якої країни є дуже важливим для збереження здоров'я і життя людей, що проживають в ній, та збереження як унікальних видів тварин і рослин, які знаходяться під захистом, так і свійських тварин та окультуреної природної рослинності. Збереження екосистеми України, яка знаходиться в центрі Європи є важливим для усього континенту. Якщо території сусідніх країн можна розмежувати як фізичною огорожею, так і умовними кордонами, окресливши їх на мапі, то екосистеми розділити неможливо. І якщо відбувається руйнація в одній екосистемі, це обов'язково відіб'ється на іншій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Екологічним аспектам присвячені праці таких вітчизняних учених, як: О.Ф. Балацький, П.В.Барна, В.Н. Боронос, В.В. Буряковський, Л.П. Гацька, О.В. Годлевська, М. М. Китаєв, Л.Ф. Кожушко, Л.Г. Мельник, П.Н. Рубанов, П.М. Скрипчук, М.К. Шапочка та ін. Проблематикою екологічного менеджменту на протязі тривалого часу займалися відомі вчені економісти, а саме: О.І. Гуторов, О.М. Ворожко, М.Е. Ільїн, Н.М. Лозовська, В.Ф. Семнюк, О.Л. Михайлюк О.О. Павленко, Н.В. Селиванова, П.М. Скрипчук, Т. А.Трифоновна, В.О.Лук'янихіна та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на певні здобутки в даній сфері, залишаються недостатньо висвітленими питання руйнівного впливу повномасштабної війни, яку розпочала Росія, на екосистему нашої країни. Екологічна криза, яка на сьогодні менш очевидна ніж загибель десятків тисяч людей та руйнування важливої інфраструктури, проте не менш важка, і може роками переслідувати Україну. Руйнація ж нашого довкілля торкнеться багатьох країн Європейського континенту.

Формування цілей статті. Метою статті є висвітлення в інформаційному просторі питання про те, як довкілля України вже другий рік страждає від навали ворожих військ, як від російської агресії відбувається руйнація об'єктів природно-заповідного фонду, а від воєнних дій потерпають гідросфера, біосфера, погіршується якість ґрунтів і навіть змінюється клімат.

Викладення основного матеріалу. Повномасштабна війна в Україні за кількістю залученої зброї, жорстокістю та безкомпромісністю насилля може зрівнятися тільки з Другою світовою. Це перший за останні десятиліття міжнародний конфлікт із такою значною шкодою населенню, інфраструктурі та довкіллю, яке вже другий рік страждає від навали ворожих військ. Кожного дня наше повітря, вода та земля потерпають від екологічних злочинів. У

наших морях гинуть дельфіни, наші ліси горять, а більше 30% території країни заміновано. Все це є справжнім екоцидом.

Екологічна криза, яка на сьогодні менш очевидна ніж загибель тисяч людей та руйнування важливої інфраструктури, проте не менш важка, і може роками переслідувати Україну. Руйнація ж нашого довкілля торкнеться усього Європейського континенту.

Щодня відбувається навмисне забруднення води та ґрунтів відпрацьованим паливом, потрапляння у водойми залишків військової техніки та біологічних відходів, засмічення території уламками ракет, снарядів та мін, спричинення промислових аварій. А постійна загроза пошкодження або навіть знищення радіаційно-небезпечних об'єктів - є злочинами не тільки проти довкілля України, але й для всієї екосистеми планети.

Природа України багата заповідними зонами, які вміщують 35 % біорізноманіття Європи. На території України мешкає понад 70 тисяч біологічних видів; природна рослинність, а також доглянуті пасовища займають 29 %; ліси складають 16% території країни. 11 % Карпатського гірського масиву, де проростає третина всіх видів рослин Європи, також розташовані на території України. Країна покрита мережею 63 тисяч річок, серед яких наш славетний Дніпро- четверта за довжиною річка в Європі.

Щоб більш детально дослідити наслідки екологічної кризи, доцільно розглянути окремо кожен складову екосистеми України.

Заповідні зони.

Руйнація об'єктів природно-заповідного фонду є одним із страшних наслідків війни. На сьогодні через військові дії 900 природоохоронних зон пошкоджено або перебувають під загрозою знищення. До їх числа входять 10 національних природних парків, 8 природних заповідників, 2 біосферні заповідники.

Взагалі від дій російських нападників під загрозою знищення перебувають 2,5 млн. га природоохоронної мережі Європи. Це 160 об'єктів Смарагдової мережі. Смарагдова мережа це території природних оселищ для існування багатьох видів флори і фауни, що охороняються на загальноєвропейському рівні.

17 Рамсарських об'єктів площею 627,3 тис. га. перебувають під загрозою знищення. Це водно-болотні угіддя, що входять до Смарагдової мережі та мають міжнародне значення.

Враховуючи, що зазначені об'єкти входять до Смарагдової мережі, яка проходить по території всієї Європи, можна говорити про вплив не лише на українське довкілля, а вже й на довкілля в загальноєвропейському масштабі.

Екологи наголошують, що руйнування навіть одного об'єкту природно-заповідного фонду є великою втратою для екосистеми, адже приводить до зникнення унікальних видів

тварин та рослин, які були під захистом. Руїнуються також унікальні рельєфи і ґрунти, відновлення яких майже неможливе. Складно уявити, які втрати очікують природне середовище України, якщо в небезпеці знаходиться 20% площі всіх заповідних територій країни.

Європейське біорізноманіття, що охоплює тисячі видів рослин, які занесені до Червоної книги України і охороняються законом, гине під колесами та гусеницями ворожої техніки. Бойові дії порушують спокій диких тварин, вони або гинуть, або мігрують до інших територій, подалі від гарячих точок.

Проведення бойових дій на заповідних територіях знищує середовища існування рідкісних і ендемічних видів птахів. Це також змінює поведінку птахів аж до міграції.

Щоб було зрозумілим, якими можуть бути наслідки від вторгнення РФ в Україну, доцільно розглянути хоча б один приклад. На узбережжі Кривої коси на Донеччині була найбільша в Європі колонія червонокнижних мартинів каспійських. В 2015 році російські окупанти висадили десант на територію коси, в результаті чого там зникло усе різноманіття птахів. Хоча до цього на узбережжі масово гніздилися три тисячі пар цих рідкісних птахів.

Кількість злочинів проти об'єктів українського природно-заповідного фонду щоденно зростає, одним наймасштабіших з них є руйнація екосистеми Кінбурнської коси.

Кінбурнська коса – це унікальна заповідна територія, яка омивається Чорним морем та водами Дніпрово-Бузького лиману і Ягорлицької затоки. Тут дивовижно поєдналися прісні та солоні озера, солонці та солончаки; збереглися плавні та водно-болотні угіддя, природні нерестовища. Реліктові ліси межують з цілиними ділянками піщаного степу.

На території Кінбурнської коси налічувалось 415 рідкісних представників тваринного світу, причому, 166 з них занесено до Червоної книги України; проростало до 50 рідкісних видів рослин, грибів та лишайників. За час цієї злочинної війни уражено майже 10 000 гектарів цієї заповідної території, до складу ураженої території входить близько 30 % кінбурнських лісів.

Не меншим злочином є руйнація острова Зміїний, який перший відчув нищівні обстріли ворога. Острів Зміїний – заказник загальнодержавного значення з унікальною екосистемою. Крім того, острів був ще й унікальною історичною територією, що була сакральним місцем стародавніх греків. Чи можливе відновлення природи цього острова, наразі це питання, на яке немає відповіді.

Атмосфера.

Напевно найбільший вплив війна здійснює саме на атмосферу, адже воєнні дії пов'язані із постійними пожежами та вибухами. Обидві сторони підривають позиції одне одного, складає

боєприпасів та техніку. Мільйони тонн викидів потрапляють в атмосферу - дрібнодисперсний пил, оксиди азоту, оксиди сірки, альдегіди, ангідриди тощо.

Влучання ворожих ракет та снарядів в житлові будинки та критичну інфраструктуру спричиняють не лише їх руйнування, але супроводжуються масштабними загоряннями, в тому числі і загоряннями лісів, що призводить до значного забруднення атмосфери небезпечними речовинами. Крім того, коли детонують ракети та снаряди, відбуваються хімічні реакції і утворюються дуже небезпечні сполуки - чадний газ, бурий газ, діоксид азоту, формальдегід.

Неможна ігнорувати і обстріли окупантами вітчизняних промислових підприємств, які використовують у своїй діяльності різні хімічні речовини, що також приводить до вивільнення у повітря десятків тисяч тонн шкідливих речовин

Всі ці речовини змінюють якість повітря, й, зазнавши хімічних перетворень, впливають на інші компоненти довкілля: на гідросферу, біосферу, якість ґрунтів та навіть сприяють зміні клімату.

У спробах послабити Українські Сили Оборони, від початку повномасштабного вторгнення Росія обстрілювала нафтобази та нафтопереробні заводи. Вже на четвертий день повномасштабної війни, 27 лютого 2022 року, відбувся перший такий обстріл - балістичною ракетою було знищено нафтобазу у Васильківському районі Київської області. Пожежу було видно навіть з центру Києва, й горіння тривало кілька днів - до повного згоряння нафтопродуктів. За попередніми оцінками, лише від цієї атаки довкіллю було нанесено екологічні збитки, які становлять вісімсот десять мільярдів гривень! І це лише один приклад.

Вплив війни на атмосферу - колосальний. Й найстрашніше, що ми не здатні очистити атмосферу. Можемо лише зупинити війну та чекати доки всі викиди асимілюються у природі та пройдуть необхідний цикл хімічних реакцій. А також, можемо здійснювати постійний моніторинг перетворень забрудників, щоб розуміти закономірність цих процесів та їхній вплив на людину та на компоненти навколишнього середовища. Хоча такий моніторинг не зменшить збитки, проте дасть змогу створити чіткий алгоритм дій, коли відбуваються подібні події.

Треба наголосити, що забруднене повітря не знає меж. Викиди шкідливих речовин в атмосферу переносяться і осідають на території інших держав, іноді це можуть бути території, що знаходяться на відстані в тисячі кілометрів.

Руйнування ґрунтового покриву.

Воєнні дії руйнують родючі ґрунти України. Численні ракети та артилерійські снаряди щодня утворюють глибокі воронки, змінюють структуру ґрунтового покриву та отруюють землю ракетним паливом та уламками.

За повідомленням Держекоінспекції станом на 18 лютого 2023 року внаслідок збройної агресії забруднено 291 826 950 м² та засмічено 14 099 793 440 м² українських земель, сума шкоди становила понад 500 млрд. гривень. Звичайно, на сьогодні ці цифри значно виросли.

Нині 30 % або 170 тисяч квадратних кілометрів території України заміновані. Це окремий вид забруднення ґрунтового покриву. Під час розриву мін відбувається забруднення ґрунтів важкими металами, а саме: свинцем, стронцієм, титаном, кадмієм, нікелем. Ґрунти, які вміщують ці елементи, стають небезпечними і навіть непридатними для подальшого сільськогосподарського використання. Дуже часто від розриву мін також виникають лісові пожежи, які знову нагадують про проблему викидів в атмосферу.

Треба також наголосити, що руйнування ґрунтового покриву тягне за собою проблему продовольчої безпеки, свідчить про циклічність наслідків та взаємопов'язаність процесів, запущених цим вторгненням Росії в нашу країну.

Вплив війни на ґрунти - колосальний. Ці зміни впливають не лише на стійкість та баланс в екосистемах, а й на стабільність продовольчої безпеки. Українські землі є найбільш розореними у світі, й існує ризик, що доведеться розорювати нові території, щоб задовольнити попит, що дуже погано для навколишнього середовища. Наша країна до повномасштабної війни була лідером у постачанні пшениці, ячменю, кукурудзи, насіння ріпаку, соняшникової та ріпакової олій. Частка України у глобальному експорті самих лише зернових, становила 10% у 2020-2021 роках та 14% у 2021-2022 роках.

Вторгнення Росії призвело до пошкодження сільськогосподарських угідь, унеможливило проведення посівних робіт та, як наслідок, до відсутності врожаю на землях, які були порушені в результаті військової агресії.

Вже зараз гостро встає питання відновлення забруднених ґрунтів. Та вирішення цього питання є дуже складним, бо величезна територія країни наразі ще перебуває під окупацією; територія, що вже деокупована просто нашпигована мінами та нерозірваними снарядами, а після 6 червня, коли відбулася руйнація дамби Каховської ГЕС, до числа забруднених ґрунів додалися ще й ґрунти затоплених територій півдня України.

Проте, попри все, вітчизняні аграрії продовжують саджати та сіяти в очікуванні перемоги.

Ліси.

Коли Росія розпочала повномасштабну війну в Україні, то воєнними діями було охоплено майже три мільйони гектарів українських лісів – це ліси Чернігівщини, Київщини, Житомирщини та Сумщини. Щоб більш наглядно представити масштаби охоплення війною лісових масивів, варто зробити порівняння – це майже площа усієї Бельгії.

Окупанти не довго протрималися на цих землях, але встигли наробити багато лиха. Велика кількість дерев була пошкоджена, багато дерев спалено, а в Зоні відчуження навколо Чорнобильської АЕС ворожі війська танками та бронетехнікою підіймали радіоактивний пил, який забрунував навколишні ліси цим радіоактивним сміттям.

Після того, як під тиском ЗСУ російські війська втекли з території Чернігівщини, Київщини, Сумщини та Житомирщини, під ворожою окупацією залишилося ще 567 тисяч гектарів лісів України.

Ліси нищаться не тільки від воєнних дій, які безпосередньо точаться на їх території, а й від пожеж, які виникають після ракетних та артилерійських обстрілів промислових підприємств, інфраструктури та житлових масивів.

Наразі бойові дії відбуваються на сході та півдні України. В цих регіонах зазначається низька лісистість, що частіше представлена захисними лісосмугами, які захищають ґрунти цих територій від ерозії, а сільськогосподарські угіддя від пересихання, послаблюючи влітку негативний вплив суховіїв, а взимку – затримуючи на полях сніги.

Знищення та пошкодження лісів в цих регіонах може завдати дуже великої шкоди, бо може призвести до значних ерозійних процесів та позначитися на кліматі цих регіонів.

Що стосується південних областей України, то наслідками пошкодження та знищення військовими діями лісових насаджень можуть бути вітрова ерозія та навіть опустелювання, тим більш, що знищення Каховського водосховища на роки позбавить ці регіони можливості зрошування. Це звичайно негативно відіб'ється на сільському господарстві.

Та автор впевнений, що українці не опустять руки і вже відразу після закінчення війни почнуть відновлювати і ліси, і зрошувальну систему, хоча на це потрібний тривалий час. Адже, щоб виростити пошкоджені та спалені дерева потрібно 20-30 років.

Водойми.

Військові дії забруднюють також й водні ресурси. У наші ріки та озера влучають ракетами, наше узбережжя заповнене морськими мінами, у воду потрапляє величезна кількість нафтопродуктів та тіл загиблих.

Зараз важко сказати, які саме комбінації забрудників є у водах прифронтової зони, а які забрудники опинились у воді в інших частинах України внаслідок руйнування очисних споруд. Наприклад, коли після обстрілу російськими військовими, було зруйновано очисну споруду в Запоріжжі, вода з декількох районів міста почала надходити в Дніпро без очищення, забруднюючи його. Таких випадків відбулося чимало.

За час повномасштабного вторгнення Росії в Україну початку російські війська обстріляли або повністю знищили більше 500 водних об'єктів. Це очисні та гідротехнічні споруди, дамби, плотини, водосховища та інші об'єкти.

Через війну загострилися проблеми з доступом до питної води в Україні. Особливо ці проблеми актуалізувалися після підриву рашистами дамби Каховської ГЕС. Наразі без часткового, а в деяких населених пунктах без повного доступу не тільки до питної води, а й до системи поливу залишилися велика кількість громад Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської та частково Миколаївської областей, а також тимчасово окупованого Криму.

Не краща ситуація і на сході країни. Джерелом прісної води на Донеччині завжди була найдовша річка сходу України - Сіверський Донець. **Але враховуючи** інтенсивні бої, які точаться в регіоні, з масованим використанням артилерії, ракет, безпілотників та авіації, руйнацію чисельних промислових підприємств, наявність кинутих шахт, важко вважати цю річку джерелом питної води.

Сучасна війна не схожа на інші і абсолютно унікальна за багатьма проявами. Військово-промислові комплекси світу та тисячі вчених постійно створювали нову зброю, комбінували нові суміші ракетного палива, чи вибухівки у снарядах. Ці суміші засекречені, й ми навіть не можемо уявити які речовини зараз опинились у наших водоймах. Так само як і не знаємо їхню кількість, швидкість хімічних реакцій, наскільки вони стійкі до гідролізу, чи здатні потрапляти в організми гідробіоти. Ми не знаємо, як це впливає на людей, і не знаємо майже нічого про забруднення від сучасної зброї. Немає відповіді і на питання: чи потрапляють води, забруднені внаслідок воєнних дій, у пласти ґрунтових та підземних вод? Що із забрудниками відбувається за таких умов, які хімічні реакції? Невідомо. Вітчизняним екологам потрібно буде все це дослідити, визначити та розробити методику очищення всіх водних об'єктів України.

Важливо донести до Європейської спільноти, що забруднення українських річок не може не торкнутися сусідніх країн. Адже наша країна ділить великі річки, такі як Дунай, Дністер, Прут, Тиса і Західний Буг з країнами-сусідами: Польщею, Угорщиною, Румунією та Молдовою.

Тварини

У Червоній книзі України, де відстежується сучасний стан рідкісної фауни та флори, зареєстровано 687 видів тварин та 857 видів рослин, які перебувають під загрозою зникнення.

Постійні обстріли, пожежі, хімічне, фізичне та мінне забруднення біотопів призвели до масової загибелі як диких, так і свійських тварин. Понад 80 видів тварин наразі знаходяться на межі зникнення, й найстрашніше, що поки війна триває, можливості українців значно обмежені, і ми не можемо врятувати навіть половину тварин.

Національний природний парк Тузлинського лиману України зібрав дані про загибель дельфінів у Чорному морі. Відповідно цих даних у Чорному морі загинуло близько 50 тисяч дельфінів через використання російськими військовими кораблями сонарів, через що вварини просто не зогли орієнтуватися в просторі. Екологи дійшли таких висновків щодо кількості загиблих дельфінів, провівши розрахунки згідно з міжнародними дослідженнями, за якими тільки 5 % загиблих дельфінів виносить море на берег. На узбережжі України, Болгарії та Румунії було знайдено 2 500 трупів ссавців, що й стало умовою розрахунків.

Гинуть тварини й на чисельних фермах, що знаходяться в окупації чи на прифронтовій території. Масштабною стала трагедія на Чорнобаївській птахофабриці, що на Херсонщині, де загинуло близько чотирьох мільйонів курей.

Війна триває, важко сказати скільки ще таких катастроф може статися. Не можна все оцінити в грошовому еквіваленті, наприклад зміну місць міграції птахів. Тисячами років у них були певні маршрути, вони осідали, перебували на цих територіях. Внаслідок ведення бойових дій, вибухів, загибелі вони змінюють місця міграції.

У майбутньому ми не лише мусимо розробити план охорони та збереження тварин, а й розробити механізми захисту тваринного світу від воєнних дій, а також отримати репарації на його відтворення.

Ядерний тероризм.

Та чи не найбільшим злочином у світовій історії війни стало використання росіянами українських атомних електростанцій як військових баз, які вони перетворили у важелі шантажу й тероризму. Чорнобильська АЕС була захоплена в перші дні війни, й українці та світ були шоковані, коли показники радіації раптом підвищились у 30 разів.

Намагаючись отримати перевагу через несподіванку, росіяни пересувались Зоною відчуження на важкій військовій техніці та викапували окопи, піднімаючи радіоактивний пил в атмосферу. Зараз, коли ЧАЕС знову під контролем України, рівень радіації в нормі для зони, що пережила радіаційну аварію.

Наступним кроком росіян стало захоплення найбільшої у Європі Запорізької АЕС, й щоденний шантаж та тероризм з її території. Постійні обстріли, використання майданчика ЗАЕС для зберігання військової техніки та боєприпасів, катування співробітників та ігнорування всіх стовпів радіаційної безпеки – такою є стратегія Росії. Нині світ знову за крок від радіаційної аварії в Україні, бо був занадто довірливим до кремлівської пропаганди та нерішучим.

Тепер глобальне завдання світової спільноти - змінити систему реакцій міжнародних організацій на подібні події у світі, створити модель боротьби із ядерним тероризмом та розробити ефективні запобіжні заходи із запобігання повторення такої безпекової катастрофи.

Здоров'я людей.

Мирні жителі регіонів, дотичних до воєнних дій, вже зараз відчують наслідки екологічної кризи, спричиненої війною, і ці наслідки матимуть затяжний характер. Ці наслідки включають захворювання легенів та різні види раку через вдихання важких металів і канцерогенів, що містяться у вибухових речовинах, а також в уламках обстріляних будівель.

В структурах будівель, що руйнуються внаслідок бомбардувань, все ще присутній азбест, який може викликати ряд захворювань, починаючи від утрудненого дихання і закінчуючи раком легенів, шлунка, репродуктивних та інших органів. Азбест, дуже токсична речовина, яка лише нещодавно була заборонена в Україні, і причиняє дуже велику шкоду здоров'ю людей.

Не меншу шкоду здоров'ю людей (та взагалі всім живим істотам) завдає вживання забрудненої води із залишками токсичних речовин від влучань ракетами, вибухів мін та снарядів, від потрапляння у воду величезної кількості нафтопродуктів та тіл загиблих. Нвіть вживання очищеної води не гарантує безпеку, адже зараз важко сказати, які саме комбінації забрудників є у наших водоймах.

Щоб краще зрозуміти, яку руйнівну шкоду здоров'ю людей завдає російська агресія проти України, особливо жителів, що проживають на територіях, де проходять активні бойові дії, варто ознайомитись зі свідченнями післявоєнних досліджень, на територіях, де воєнні дії відбувалися раніше. Воєнно-техногенні впливи зумовлюють специфічні забруднення ґрунтового середовища. Разом із викидами органічних забруднювачів військова діяльність тісно пов'язана з забрудненням ґрунтів важкими металами. Отже, викиди забруднювальних речовин, пов'язаних із військовою діяльністю, можуть свідчити про безпосередній вплив на середовище існування та відігравати значну роль у стані здоров'я цивільного населення. Доведено, що вплив забруднювальних речовин воєнно-техногенного походження спричиняє негативні наслідки для здоров'я, пов'язані з серцево-судинними, метаболічними, неврологічними та онкологічними захворюваннями.

Низка досліджень окремо свідчить про несприятливі наслідки воєнно-техногенного впливу для здоров'я дітей, які проживають на територіях бойових дій. Виявлено, що затримка росту та неврологічного розвитку у дітей були пов'язані з внутрішньоутробним впливом важких металів, насамперед миш'яку, барію та молібдену. Збільшення кількості передчасних пологів та поширеності вроджених вад у новонароджених у районі Газа (Палестина)

обумовлено підвищеним впливом на жіноче населення високого рівня барію, миш'яку, кобальту, кадмію, хрому, ванадію та урану. Доведено, що в дітей військової зони Іраку спостерігається порушення неврологічного розвитку.

Потрапляння забруднювальних речовин в організм людини є фактором ризику розвитку різноманітних патологій, зростання й ускладнення перебігу низки хвороб. Багато мікроелементів, включно з необхідними для живих організмів, в аномально високих концентраціях є токсичними для людини. Виявляється, що навіть невеликі концентрації забруднювальних речовин змінюють активність ферментів в організмі людини, впливають на кровообіг ядер і синтез білка, викликають зміни на генетичному рівні.

Наслідки підриву Каховської ГЕС для України і світу.

Найжахливішим військовим злочином, проявом екоциду, який продемонструвала Росія, є підрив дамби на Каховській гідроелектростанції, який став шоком не тільки для українців, а й для усього цивілізованого світу.

Підрив однієї з найбільших гідротехнічних споруд у Європі призвів до масштабного неконтрольованого виливання води з Каховського водосховища та затоплення багатьох населених пунктів, включаючи Херсон, а також прилеглих сільськогосподарських угідь.

Росія спричинила найбільшу техногенну катастрофу в Європі за останні десятиліття та поставила під загрозу життя тисяч мирних жителів.

Підрив дамби загрожує Україні екологічною катастрофою та дефіцитом питної води у частині південних областей, в тому числі у тимчасово окупованому Криму. З Каховського водосховища починаються Каховський канал, Північно-Кримський канал і канал Дніпро - Кривий Ріг.

За даними досліджень державної компанії "Укргідроенерго", внаслідок підриву машинної зали зсередини, Каховську ГЕС повністю зруйновано. Станція відновленню не підлягає. Через підрив ГЕС стався масштабний витік масла з турбін електростанції у річку Дніпро. Об'єм може бути від 150 до 450 тон, і невідомо, розгерметизувались трансформатори чи ні. Тільки пізніше буде зрозуміло, що сталося з екологією в нижній частині Херсонської області.

Стрімке зниження рівня води в Каховському водосховищі створює додаткову загрозу для тимчасово окупованої Запорізької АЕС, що здійснює охолодження ядерних реакторів в басейні, який наповнюється з Каховського водосховища.

З приводу цього жахливого терористичного акту прем'єр-міністр України Денис Шмигаль заявив: «Світ має відреагувати, негайно. Але не просто словами, а діями. Росія має негайно забратися із ЗАЕС, аби уникнути подальшої катастрофи». І це не лише його думка.

Перелік загроз і шкоди від підриву Каховської ГЕС можна продовжувати, оскільки руйнівна сила його дуже масштабна.

Україна скликає термінове засідання Ради Безпеки ООН та закликає країни G7 та ЄС невідкладно розглянути накладення санкцій на російську ракетну індустрію та атомну галузь.

Для України підриу Каховської ГЕС - величезної гідрологічної споруди - це черговий виклик, який неодмінно зробить українців сильнішими, а підтримку міжнародних партнерів - ще більш рішучою.

Висновки

2022 -2023 роки стануть в історії України трагічними, руйнівними та нещадними як для українського довкілля, так і для природи цілої планети. Й найстрашніше, що людство не здатне очистити атмосферу. Можна лише зупинити війну та чекати доки всі викиди асимілюються у природі, та пройдуть необхідний цикл хімічних реакцій. А також, доцільно здійснювати постійний моніторинг перетворень забрудників, щоб розуміти закономірність цих процесів, їхній вплив на людину та на компоненти навколишнього середовища. Це не зменшить збитки, проте дасть змогу створити чіткий алгоритм реакції на подібні події.

Наша найперша ціль - Перемога, й ми впевнено рухаємося до цієї мети. Після Перемоги в нас буде багато важкої роботи з відновлення об'єктів природно-заповідного фонду. Знадобляться великі кошти, багато наснаги та допомоги. Це виклик, але українське та світове наукове товариство мусить його прийняти.

Від відновлення довкілля до природного стану залежить наше майбутнє. Ми повинні не тільки вивчити всю заподіяну шкоду, а й задокументувати та обрахувати її, щоб отримати репарації та розробити чіткі методики, за якими відновимо нашу країну. І природа знову розквітне.

Наразі спрогнозувати всі можливі наслідки та назвати остаточну шкоду, завдану довкіллю від агресії Росії, неможливо.

Одне можна сказати точно, відновлення потребуватиме десятків років. І тут без допомоги міжнародних партнерів нам не обійтись.

І головне: попри те, що ворожі війська випалюють, отруюють та руйнують нашу землю, рік війни довів, що навіть у складні часи українці залишаються не тільки сильними та мужніми, але й піклуються про свою країну, захищаючи її екологічний добробут.

Список літератури

1. <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/06/22/249216/>
2. <https://www.radiosvoboda.org/a/ekolohichna-katastrofa-cherez-viynu-rosiyi/31921705.html>
3. <https://eco.rayon.in.ua/blogs/551461-ekologichni-naslidki-viyni-v-ukraini-shcho-pishut-svitovi-zmi>
4. <https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.04.11.html>
5. <https://rubryka.com/2023/02/23/rik-ekotsydu-v-ukrayin-ekologichni-zlochyny-u-tsyfrakh/>
6. <https://suspilne.media/231917-ak-vijna-vplivae-na-dovkilla-i-ak-mozna-dopomogti-jogo-vidnovlupati-rozpovidaie-ekologina/>
7. <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-vijna-pivden-ekolohiya-spalena-zemlya/32191731.html>

References

1. Strilets R. (2022). Bomba spovilnenoi dii: chomu svit ne mozhe ihnoruvaty ekolohichni naslidky viiny v Ukraini. [A ticking time bomb: why the world cannot ignore the environmental consequences of the war in Ukraine]. *Ukrainska pravda - Ukrainian Pravda*. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/06/22/249216/> [in Ukrainian].
2. Faria J. (2022). Vypalena zemlia i zabrudnena voda: katastrofichni ekolohichni naslidky viiny Rosii proty Ukrainy. [Scorched earth and polluted water: the catastrophic environmental consequences of Russia's war against Ukraine]. *Radio Svoboda - Radio Liberty*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/ekolohichna-katastrofa-cherez-viynu-rosiyi/31921705.html>. [in Ukrainian].
3. Костюк Д. Ekolohichni naslidky viiny v Ukraini: shcho pyshut svitovi ZMI [The environmental consequences of the war in Ukraine: what the world's media say]. *Raion.Eko — District.Eco*. Retrieved from <https://eco.rayon.in.ua/blogs/551461-ekologichni-naslidki-viyni-v-ukraini-shcho-pishut-svitovi-zmi> [in Ukrainian].
4. Годлевська М., Харченко Т. (2019). Perspektyvy vprovadzhennia systemy ekolohichnoho menedzhmentu na ukrainskykh pidpriemstvakh. [Prospects for implementing an environmental management system at ukrainian enterprises]. *ΛΟΓΟΣ. ONLINE*. № 4. Retrieved from <https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.04.11.html>. [in Ukrainian].
5. (2023). Rik ekotsydu v Ukraini: ekolohichni zlochyny u tsyfrakh. [A year of ecocide in Ukraine: environmental crimes in numbers]. *Rubryka – Rubryka*. Retrieved from <https://rubryka.com/2023/02/23/rik-ekotsydu-v-ukrayin-ekologichni-zlochyny-u-tsyfrakh/>

6. Svezhentseva I. (2022). Yak viina vplyvaie na dovkillia i yak mozna dopomohty yoho vidnovliuvaty — rozpovidaie ekolohynia. [An environmentalist explains how the war affects the environment and how we can help restore it.]. Suspilne Novyny - Public. News. Retrieved from <https://suspilne.media/231917-ak-vijna-vplyvae-na-dovkilla-i-ak-mozna-dopomogti-jogo-vidnovluvat-ropovidaie-ekologina/>

7. Yankovskyi O. (2022). «Vypalena zemlia». Yak viina vplyvaie na ekolohiiu pivdnia Ukrainy? ["Scorched Earth. How does the war affect the environment of southern Ukraine?]. Radio Svoboda - Radio Liberty. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-viyna-pivden-ekolohiya-spalena-zemlya/32191731.html>

СЕКЦІЯ 076 ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА ТОРГІВЛЯ

УДК 378.147:33

JEL Classification: A220

Татьяна ПОЖУЄВА

д.е.н., проф., професор кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності

Національного університету «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9895-2557>

СУЧАСНА СТРАТЕГІЯ ВИКЛАДАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Анотація. Дана стаття ґрунтується на результатах спостережень за результатами викладання курсів для економічних спеціальностей. При роботі з методикою викладання доцільно усю стратегію поділити на окремі блоки, над якими можна працювати, в тому числі ізолювано. Результати викладання поділено на блоки, на які в кожному курсі було приділено увагу: технічний бік, аналітична частина, мислення, стратегічна частина та практика. Така градація дозволила сконцентрувати увагу на результативності викладання та відслідковувати процес набуття навичок, які мають здобути студенти при вивченні непевної дисципліни.

Усі викладачі стикаються з питаннями яким чином проводити заняття задля досягнення кінцевої мети – опанування студентами нових знань і навичок. Але через те, що останні роки ми були змушені перейти майже повністю на онлайн формат, то це спровокувало нові питання яким чином зробити процес навчання ефективним. Сучасна дистанційна освіта – це розгалужена система передачі знань на відстані за допомогою різних засобів і технологій, яка сприяє отриманню студентами необхідної інформації для використання у практичній діяльності. Дистанційне навчання відрізняється від інших форм навчання високою інтерактивністю та системою управління пізнавальною діяльністю студентів, передбачає диференціацію та індивідуалізацію навчання. Проаналізовано понад 150 доданків [7], з яких автором активно використовувались 15. Показано практичну значущість кожного з них, сильні сторони та «вузькі» місця. Доведено, що задля досягнення якомога кращих результатів навчання окреслені доданки слід використовувати комплексно.

Метою статті є дослідження які методи та способи сучасного викладання є найбільш результативними.

Приймак В.І. та Голубник О.Р. вивели модель регресійної залежності ВВП на душу населення від середньої тривалості навчання [11, с. 104]. Однак вони не уточнюють, що світові тенденції настільки швидкозмінні, що ми можемо лише припускати за якими напрямками буде активніше розвиватись економіка та відповідно яких фахівців з якими особистісними характеристиками потребуватиме. Тому краще давати децю розширений перелік навичок, щоб у швидко змінюваному зовнішньому середовищі фахівці були не лише достатньо освіченими, але й гнучкими й могли ефективно навчатись та аналізувати інформацію. Саме ця робота й була розкрита у статті.

Стаття приводить до сучасного розуміння освітньої стратегії для економічних спеціальностей та виокремленні важливих за умов нової економіки ключових факторів підготовки фахівців та підвищення практичної значущості отриманих навичок.

Ключові слова: *навички, дистанційна освіта, підсвідомість, стратегія, методи та способи викладання.*

Tetyana POZHUIEVA

Dr. Sc. (Econ.), Prof., Prof. of the Department of “Entrepreneurship, Trade and Exchange
Activity”

National University “Zaporizhzhia Polytechnic”

MODERN STRATEGY OF TEACHING ECONOMIC DISCIPLINES

Abstract. *This article is based on the results of observations of the results of teaching courses for economic specialties.*

All teachers are faced with the question of how to conduct classes in order to achieve the ultimate goal - the acquisition of new knowledge and skills by students. But due to the fact that in recent years we were forced to switch almost entirely to the online format, this provoked new questions about how to make the learning process effective. Modern distance education is an extensive system of knowledge transfer at a distance using various means and technologies, which helps students obtain the necessary information for use in practical activities. Distance learning differs from other forms of learning by high interactivity and a system for managing students' cognitive activity, and provides for differentiation and individualization of learning. More than 150 terms were analyzed [7], of which 15 were actively used by the author. The practical significance of each of them, strengths and "bottlenecks" are shown. It is proven that in order to achieve the best possible learning results, the outlined terms should be used comprehensively.

The purpose of the article is to research which methods and methods of modern teaching are the most effective.

Prymak V.I. and Golubnyk O.R. derived a model of the regression dependence of GDP per capita on the average duration of education [11, p. 104]. However, they do not specify that world trends are so rapidly changing that we can only assume in which directions the economy will develop more actively and, accordingly, which specialists with which personal characteristics will be needed. Therefore, it is better to provide a slightly expanded list of skills so that in a rapidly changing external environment, specialists are not only sufficiently knowledgeable, but also flexible and able to effectively learn and analyze information. It was this work that was revealed in the article.

The article leads to a modern understanding of the educational strategy for economic specialties and the identification of key factors of training specialists and increasing the practical significance of the acquired skills, which are important under the conditions of the new economy.

Key words: *skills, distance education, subconsciousness, strategy, teaching methods and methods.*

Постановка проблеми. На сьогодні світ досить швидко розвивається і питання щодо навчання протягом життя стають все більш актуальними проте, як свідчить практика, більшість рішень – близько 80% - ми приймає на підставі підсвідомих реакцій [1; 12, с. 15-23]. Тому закладення у студентів позитивного досвіду навчання та корисних навичок, що мають супроводжувати цей процес стають усе більш актуальними.

Протягом трудової діяльності, я спостерігала як в різних ВУЗах лише 2-3 студенти мають хоча б приблизне уявлення щодо предмету навчання та мають стійку мотивацію до отримання результату.

Радислав Гандопас на таку тенденцію стверджує, що можливо успіх не для всіх й не всі люди можуть його витримати [10]. Але якщо виходити з такого припущення, то можна й відмінити навчання – усі хто прагне успіху його досягнуть, решта ж залишиться там де є. Як показує світовий досвід, чим вище рівень освіти населення, тим вищі усі макроекономічні показники держави, зокрема й рівень життя населення [11].

Аналіз досліджень та публікацій. Усі викладачі стикаються з питаннями яким чином проводити заняття задля досягнення кінцевої мети – опанування студентами нових знань і навичок. Але через те, що останні роки ми були змушені перейти майже повністю на онлайн формат, то це спровокувало нові питання яким чином зробити процес навчання ефективним. Я згодна з думкою Назарко І.С., що сучасна дистанційна освіта – це розгалужена система передачі знань на відстані за допомогою різних засобів і технологій, яка сприяє отриманню студентами необхідної інформації для використання у практичній діяльності. Дистанційне

навчання відрізняється від інших форм навчання високою інтерактивністю та системою управління пізнавальною діяльністю студентів, передбачає диференціацію та індивідуалізацію навчання. У процесі ДН відбувається поєднання компетентності викладача, інформаційних технологій та мобільності з бажанням і цілеспрямованістю студента. Тому основною метою дистанційного навчання студентів є виховання особистості, яка має бажання і здатність до спілкування, навчання та самоосвіти [13].

Результати даної статті ґрунтуються на власних знахідках авторки, що з'явилися з одного боку з практики викладання, а з іншого шляхом впровадження наробок зокрема таких авторів, як Балашов Г., Гандопас Р., Голубнік О., Дмитрієв П., Карстен Е., Кехо Дж., Кудієвська П., Мочалова Н., Приймак В., Тітчева Е., Урбан О., Хікі А., Шичко Г.

Мета статті – дослідити які методи та способи сучасного викладання є найбільш результативними.

Основна частина. При роботі з методикою викладання доцільно усю стратегію поділити на окремі блоки, над якими можна працювати, в тому числі ізольовано.

При цьому важливим виглядає теза, що у більшості країн зі зростанням рівня освіченості їхнього населення росте рівень державних доходів, що, безумовно, поліпшує економічний добробут цього населення [11, с. 104].

1. Технічний бік

Звичайно, статистика свідчить, що лише 10% учнів досягнуть життєвого успіху в професійній діяльності, й лише 1% матимуть вкрай високі результати [12]. Якщо виходити з цих даних, то можна не напружуватись та й далі спостерігати занепад вітчизняної освіти. Особисто мені й досі незрозумілим є система оцінювання якості вищої освіти, що прийнята у нашій державі. Я просто не розумію, чому якість того, як я навчаю студентів визначається оцінками, які я їм поставлю за курс. З іншого боку ми підходимо цікавого питання: «Як реально оцінити результати навчання?» Тому я при поданні курсів, що викладаю, стала звертати увагу студентів не на оцінки, а на навички, які вони мають здобути в процесі вивчення курсу і як ці навички вони зможуть реалізувати у практичній діяльності. Нижче я приведу систему, яка дозволила підвищити зацікавленість студентів різних груп (бакалаврів та магістрів) до 80-90%. Виглядає неймовірно, але статистика річ вперта. При провадженні даної системи я не очікувала таких високих результатів, але розуміла, що лише постійне вдосконалення способів та методів викладання дозволить зробити навчання результативним. По-перше я відмовилась від диктантів. Тут я спробувала два способи: перший – видавати робочий зошит із усіма завданнями курсу, посиланнями на додаткові джерела (курс «Підприємництво та управління стартап проектами», підготований некомерційною компанією УЕРЗа усті іноземних партнерів); другий – у системі Moodle розмістила лекції та додаткові

матеріали по темам. Всупереч моїм очікуванням, другий варіант спрацював набагато краще. Звертаючись до досвіду міжнародних компаній, які спеціалізуються на продажу навчальних курсів (Laba [14], Prometheus [15], Corcera [2] та інші), я також звернула увагу, що вони зазвичай не надають робочі зошити, а всі навчальні матеріали структурують по темам. Також **в процесі навчання були протестовано низку застосунків [7]**. Так, при викладанні такі платформи як Viber, Telegramm, Instagram показали себе як низькоефективні, натомість Zoom, Moodle – високоефективні. YouTube, Meta, TikTok – як супровідні. Через технічні обмеження не вдалось використовувати Kahoon доводилось пояснювати графіки та формули малюючи їх на маленьких папірцях та розвертаючи до камери, що було незручно та досить дивно як на мій смак. Також попри заявлені «розширені» можливості Moodle, використовувати можна десь половину від переліку, бо деякі функції відсутні (зокрема необмежена у часі конференція та її запис відповідно), деякі функції переобтяжені та робити перехресне посилання важко та воно дублює курс, деякі типи завдань не подані в переліку і простіше їх прикріпити як Word, Pdf чи Jpeg та працювати як зі звичайним текстом, а не з тестами чи Mind-картами. Крім того, оскільки я завжди веду «живі» ефіри, а не викладаю записи, то доводиться вести ефір з телефону не відкривати Moodle на ПК, щоб пояснювати. Одночасно завести конференцію у Zoom та поєднати її з іншими програмами не вдається через технічні обмеження. Але робити записи та не проводити нормальні ефіри – шлях в нікуди, оскільки кожна група завжди має свій перелік питань і гарно в ході лекції їх з групою обговорити. Ще це неактивна робота груп у Viber, Telegramm. Нажаль, до самостійного навчання привчені десь 2 особи на групу, а за педагогічними підходами я маю орієнтуватись на середні показники. Тому ці платформи після двох років навчання я не використовую, а вразі потреби – передаю інформацію через старост. Й увесь курс я збираю саме в Moodle. З цього впливає наступний блок:

2. Аналітична частина

До кожного курсу по темам прикріплюються аналітичні дані. Тут моя мета не лише показати як аналізувати дані, але й виокремлювати яка інформація правдива, а яка викривлена. Ми порівнюємо зі студентами дані за певним питанням на різних джерелах інформації, вчимося логічно та структуровано викладати думки. **Нажаль в онлайн форматі не можна на сьогодні провести публічні виступи та розвинути пов'язані з цим навички.** А на будь-якій роботі та й в житті часто виникають ситуації, коли потрібно обґрунтувати господарські рішення тощо. Чому я про публічні виступи кажу в аналітичній частині, бо коли ти презентуєш щось, то маєш під своїми словами та висновками мати аналітичне підґрунтя.

3. Мислення

Усі курси було побудовано таким чином, щоб змінити мислення та закріпити практичні навички. Звучить наче дивно. Але візьмемо категорію «конкуренція». На сьогодні

в практиці господарювання це вже майже атавізм, й курс «Підприємництво та управління стартап проектами» є тому яскравим підтвердженням. Ментори даного курсу наголошують (і мають на це практичні підстави), що немає невдалої ідеї і навіть якщо хтось вже займається даним видом діяльності – це не привід відмовлятися від мрії, при цьому автори курсу завжди наводять як приклад компанію Facebook (Meta) чи TikTok. Засновники даних компанії не були новаторами, а у випадку TikTok здавалось, що уся ніша вже зайнята. Таким чином усе, що ми знали про конкуренцію раніше, за умов нової економіки вже спрацьовує за іншими законами. І таких прикладів безліч. **Тобто тут виникає парадокс: з одного боку я маю сказати, що конкуренція не існує, а з іншого ми досліджуємо конкурентне середовище!** Таким чином можна стверджувати, що настає час нового економічного мислення і саме це я намагаюсь прищепити на заняттях. Одним з найдієвіших лакмусів у цьому виступила книга Балашова «Как стать авантюристом» [3]. Виявилось, що студенти, які вже мають заострені погляди – не можуть осилити й 20 сторінок даної книги та вважають її несенітницею. Студенти ж «з живим» мисленням витягають звідти досить неочевидні на перший погляд висновки. Зокрема те, що там, де один підприємець буде втрачати активи, інший в малі терміни може досягти успіху.

Також на прикладі Балашова Г. зі студентами аналізуємо альтернативні політико-економічні погляди. Зокрема його передвиборчу програму 5.10.

Зокрема український політик, лідер лібертаріанської партії Балашов Г. в ефірі телеканалу "Наш" виступив на "захист" використання російської мови в Україні та розкритикував політику влади. Він зазначив, що завжди використовує у публічних виступах російську мову, оскільки вважає своїм правом користуватися рідною мовою. Політик висловив думку, що культура українською мовою не розвиватиметься, оскільки «її продавати нікуди, і нікому; немає споживача» [4]. 1 вересня 2021 року Державна фіскальна служба повідомила про арешт нерухомості народного депутата III скликання Геннадія Балашова на суму в 200 млн гривень за підозрою в ухиленні від сплати податку з доходів фізосіб та військового збору на суму понад 9,6 млн гривень шляхом продажу нерухомості іншим особам заниженою вартістю. 16 вересня Печерський районний суд Києва обрав запобіжний захід Геннадію Балашову і відправив його під варту до СІЗО [5]. Стосовно його подальшої долі, нажаль достовірних відомостей нема. А ось щодо причин арешту недостатньо даних, щоб зробити обґрунтовані висновки. Щодо мови, то сьогодні Україна та українське в моді і цього, мабуть, не міг спрогнозувати ніхто. Проте щодо викладання, то мені й досі переважну більшість питань на заняттях студенти ставлять саме російською мовою, а при відповіді часто просочується калька з російської мови. Однак через закон про мову я веду заняття виключно українською чи англійською. На пропозицію якою мовою проводити заняття (українська,

англійська, французька) студенти обирають українську, й навіть у курсі економіки англійською мовою часто ставлять питання російською. Намагаюсь до цього ставитись філософськи та не загострювати, бо не можна змусити щось любити насильно, щодо мови – то лише власний приклад. Мабуть коли викладання велось латиною, то викладачі мали схожі проблеми.

4. Стратегічна частина та практика

При розробці будь-якого курсу перше, на що я собі відповідаю, це чому я хочу навчити студентів у цьому курсі та які навички прищепити. Щодо останнього я маю їх не лише впровадити, але й зробити звичками, тобто прописати їх на рівні підсвідомості. В цьому питанні мені найбільше імponує досвід Шичко Г.А. [9], який показав як вдало можна замінювати погані звички корисними. І хоча він більшість робот присвячує боротьбі з палінням та алкогольною залежністю, однак його підходи виявились дієвими при закріпленні навичок.

Я згодні з Фрейдом З., Берном Е. та ін. які вважали, що більшість нашої поведінки визначається підсвідомими реакціями. Тому спираючись на практичні експерименти Ліберта Б. [6] окреслила для себе інструменти, якими досягала корисних господарських звичок. Так студентами пропонується завести електронний щоденник витрат (MoneyFu, CoinKeeper, Money Flow, Saldo або ж скористатись відповідними функціями, які доступні за їх рахунками в банку). При цьому я навіть на їх прохання не буду лізти до аналізу їх гаманця, бо вважаю це неетичним. Також ми робимо загальну групу у Google Classroom, де ще раз відпрацьовуємо розв'язання колективних задач на підприємстві та виділяємо зони відповідальності. Звичайно, мені більш подобається Power BI, але в купівлі даного за стосунку для роботи зі студентами мені було відмовлено. То може й на краще, бо довелось би розширити курс програмування, оскільки Power BI є надбудовою Excel.

Також студенти заводять щоденник (я даю заготовку), де за ключовими навичками для певного курсу вони вчать їх виокремлювати та розвивати. Первинним джерелом для аналізу тут виступає педагогічне колесо Керрінгтона А. та колесо життя [7, 8], з яких я зробила колесо навичок за різними аспектами (перелік можна зрозуміти після перших лекцій). Увесь процес пропрацювання та закріплення навичок ведеться відкрито та з покроковим поясненням що ї для чого ми робимо.

Щодо практики, то до кожної лекції прикріплені відео (YouTube, Meta, TikTok чи нарізки з різних фільмів), завдання зі зворотнім зв'язком від викладача, що веде практику, статті та інші матеріали. Оновлення кожної теми відбувається за день до лекції, оскільки важливо не пропустити законодавчі зміни чи подекуди виникає необхідність обговорити

поточну ситуацію. Крім того наступного року планую спробувати працювати за «дорожньою картою курсу» (проводити не стільки по лекціям як структурним елементам, а по навичкам) та Mind-картами та ввести блоки для обов'язкового запам'ятовування. Що з того вийде покаже практика.

Таким чином, на сьогодні кожна тема курсів, що я викладаю, виглядає приблизно таким чином (рис.). Також це знайшло відображення у робочій програмі (згідно вказівок до розробки робочій програмі такий блок відсутній). [Курс «Економіка праці та соціально-трудоі відносини»]

▼ Тема 4. Соціальне партнерство

4.1. Поняття та сутність соціального партнерства.

4.2. Засади соціального партнерства, вироблені МОП, їх сутність.

4.3. Нормативно-правові та організаційні проблеми становлення системи соціального партнерства в Україні

Література:

1. Гетьманцева Н. Соціальне партнерство як спосіб інтеграції інтересів суб'єктів соціально-трудоких відносин / Н. Гетьманцева // Підприємництво, господарство і право, 2016. - №3. - С. 82-86.

Електронний ресурс. - Режим доступу:

http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:CW-hpLiQqtQJ:nbuv.gov.ua/j-pdf/Pgip_2016_3_15.pdf+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua

2. https://www.studmed.ru/gorodecka-lo-ekonomka-prac-konspekt-lekcy_6a8c68ce4b1.html

ЛК 4

Ким працюють українці: цікава статистика

Зверніть увагу, що першу сходинку займає не промисловість і не сільське господарство! Який сектор на вашу думку буде ровиватись найвищими темпами. Чому? Чи може структура залишитись майже незмінною

Рис. – Загальний вигляд теми

Геннадий Балашов опублікував План по виходу из кризиса

Дані пропозиції ідуть в розріз з державною програмою. Саме в цьому проявляється її корисність для Вас як для майбутніх фахівців. Альтернативні роздуми щодо розвитку України. Що скажете? Що варто впроваджувати, а у чому можуть бути проблеми в майбутньому.

Що таке партнерство

Соціальний проект Vbrani

Імплементация європейських стандартів у соціальній сфері (станом на червень 2020 року)

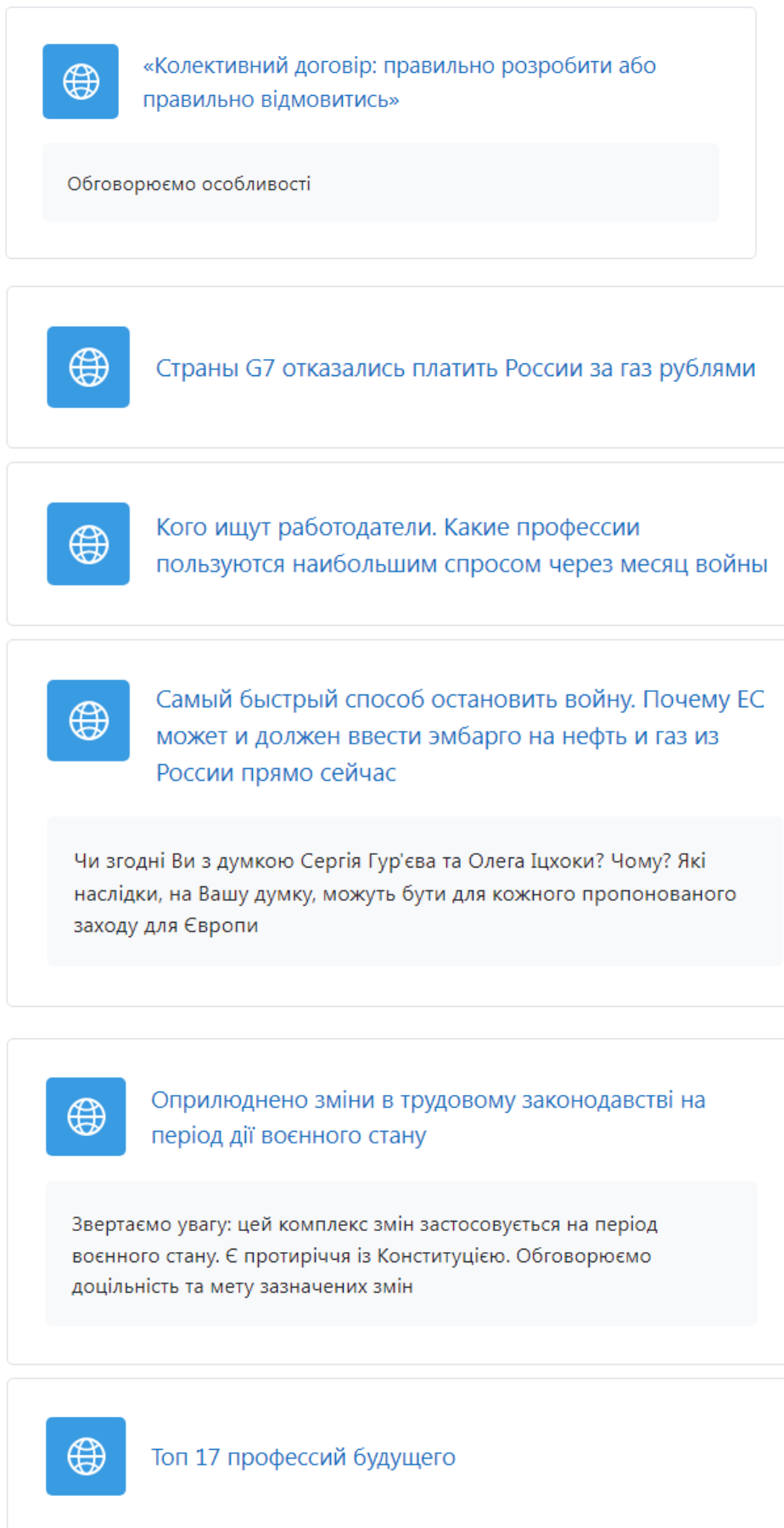
На офіційному сайті Міністерства соціальної політики розміщено таку презентацію. Яку принципову помилку Ви бачите? Назва відповідає посиланню на сайті.

Закон України "Про соціальний діалог"

Нагадаємо як виглядає Закон, що розміщено на офіційному сайті. Звертаємо увагу на складові: коли викладено, чи діючий та інш.

Рис. – Загальний вигляд теми (продовження)

«Колективний договір: правильно розробити або правильно відмовитись»

Обговорюємо особливості

Страны G7 отказались платить России за газ рублями

Кого ищут работодатели. Какие профессии пользуются наибольшим спросом через месяц войны

Самый быстрый способ остановить войну. Почему ЕС может и должен ввести эмбарго на нефть и газ из России прямо сейчас

Чи згодні Ви з думкою Сергія Гур'єва та Олега Іцхоки? Чому? Які наслідки, на Вашу думку, можуть бути для кожного пропонованого заходу для Європи

Оприлюднено зміни в трудовому законодавстві на період дії воєнного стану

Звертаємо увагу: цей комплекс змін застосовується на період воєнного стану. Є протиріччя із Конституцією. Обговорюємо доцільність та мету зазначених змін

Топ 17 професій будущего

Рис. – Загальний вигляд теми (продовження)

Такий підхід до побудови курсу дозволяє в процесі прочитання основного змісту лекції (ЛК4) не задиктовувати матеріал, а при роз'ясненні звертатись до доданих матеріалів без виникнення незручних пауз та залучити студентів до активної роботи на лекції. Також більшість студентів на сьогодні, нажаль, мають «кліпове» мислення і можуть зосередитись на 5-7 хвилин. Тому такий підхід зі зміною навчальної діяльності виявився вкрай ефективним. Єдине питання, яке я для себе ще не вирішила – це якою мовою робити посилання на статті, поки обмежуюсь мовою оригіналу, але питання та розгляд – українською.

Мій досвід онлайн викладання за останні роки збігається із результатами дослідження компанії Coursera [2], однак цифрові данні хоча й мають однакові тенденції, але не є тотожними.

Приймак В.І. та Голубник О.Р. стверджують, що нова економіка потребує значної кількості спеціалістів високої кваліфікації. З'являються нові професії, оволодіння якими вимагає від претендентів високого рівня освіченості, знання іноземних мов, вільного володіння комп'ютерною технікою тощо. У процесі виробництва продукції головну роль відіграє людський капітал [11, с. 102]. Крім того автори вивели модель регресійної залежності ВВП на душу населення від середньої тривалості навчання [11, с. 104]. Однак вони не уточнюють, що світові тенденції настільки швидкозмінні, що ми можемо лише припускати за якими напрямками буде активніше розвиватись економіка та відповідно яких фахівців з якими особистісними характеристиками потребуватиме. Тому краще давати дещо розширений перелік навичок, щоб у швидко змінюваному зовнішньому середовищі фахівці були не лише достатньо освідченими, але й гнучкими й могли ефективно навчатись та аналізувати інформацію. Саме ця робота й була розкрита у статті.

Список літератури

1. Кехо Дж. Техники принятия решения с помощью подсознания. Загружено: 20 янв. 2022 г. <https://www.youtube.com/watch?v=wgSqaTfRKsA>
2. Urban Alexandra, Karsten Eric, Hickey Alan. Drivers of Retention in Online Degree Programs <https://about.coursera.org/press/wp-content/uploads/2022/05/Courseras-Drivers-of-Retention-in-Online-Degree-Programs-Report-1.pdf>
3. Балашов Г., Кудиевская П. Как стать авантюристом? Размышления миллионера. – Изд-во: Gennady Balashov, 2011, 2014, 2019
4. Балашов обозвал тварями людей, которые просят перейти на украинский. Российские СМИ в восторге 17 січня, 2021, 12:51 <https://glavcom.ua/ru/news/balashov-obozval-tvaryami-lyudey-kotorye-prosyat-pereyti-na-ukrainskiy-rossiyskie-smi-v-vostorge-730926.html?1610880720>

5. "Еду в тюрьму": Печерский суд Киева отправил Балашова под стражу с залогом в 9,6 млн (видео) 16 сентября 2021 в 23:02 <https://focus.ua/politics/492958-edu-v-tyurmu-pecherskiy-sud-kieva-otpravil-balashova-pod-strazhu-s-zalogom-v-9-6-mln-video>

6. Титчева Е. Как работает подсознание и можно ли им управлять 14.06.2022 <https://trends.rbc.ru/trends/education/626b89c19a7947cefe02d61c>

7. Мочалова Н. Педагогічне колесо Алана Керрінгтона – як викладачам деталізувати освітні цілі та підібрати ефективні технології навчання <http://gohigher.org/poster>

8. Що таке колесо життя і як воно допоможе в особистому розвитку <https://blog.agrokebety.com/shcho-take-koleso-zhyttya>

9. Шичко Геннадій Андрійович https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%BE_%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D1%96%D0%B9_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D1%96%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

10. Гандопас Р. Алгоритмы успеха. Видеокурс Радислава Гандапаса (2015) https://www.youtube.com/watch?v=ELS7_nS7lRY

11. Приймак В.І., Голубник О.Р. ЗАЛЕЖНІСТЬ ДОБРОБУТУ НАСЕЛЕННЯ КРАЇНИ ВІД РІВНЯ ЙОГО ОСВІЧЕНОСТІ // БІЗНЕС ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КАПІТАЛ. Інтелект ХХІ – № 4. – 2019. – С. 101-106 http://www.intellect21.nuft.org.ua/journal/2019/2019_4/20.pdf

12. Дмитриев П. Сертификационный тренинг по гипнотерапии и НЛП: Учебное пособие для гипнологов, психологов, психотерапевтов, студентов психологических факультетов и др. – Изд-во НМТ Association LLC, 2016. – 202 с.

13. Назаренко І.С. Використання засобів дистанційної освіти для підвищення ефективності навчального процесу у ВНЗ https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/17337/1/konferencija_.pdf

14. Laba B2B University <https://l-a-b-a.com/lecture>

15. Prometheus <https://prometheus.org.ua/>

References

1. Kehoe J. Techniques of decision-making with the help of subconsciousness. Uploaded: Jan 20 2022. <https://www.youtube.com/watch?v=wgSqaTfRKsA>

2. Urban Alexandra, Karsten Eric, Hickey Alan. Drivers of Retention in Online Degree Programs <https://about.coursera.org/press/wp-content/uploads/2022/05/Courseras-Drivers-of-Retention-in-Online-Degree-Programs-Report-1.pdf>

3. Balashov G., Kudievskaya P. How to become an adventurer? Thoughts of a millionaire. – Publisher: Gennady Balashov, 2011, 2014, 2019

4. Balashov called people who ask to switch to Ukrainian as animals. Russian mass media are delighted January 17, 2021, 12:51 <https://glavcom.ua/ru/news/balashov-obozval-tvaryami-lyudey-kotorye-prosyat-pereyti-na-ukrainskiy-rossiyskie-smi-v-vostorge-730926.html?1610880720>

5. "I'm going to prison": Pechersk Court of Kyiv sent Balashov to custody with a bail of 9.6 million (video) September 16, 2021 at 11:02 pm <https://focus.ua/politics/492958-edu-v-tyurmu-pecherskiy-sud-kieva-otpravil-balashova-pod-strazhu-s-zalogom-v-9-6-mln-video>

6. Tytcheva E. How does the subconscious work and can it be controlled 06/14/2022 <https://trends.rbc.ru/trends/education/626b89c19a7947cefe02d61c>

7. Mochalova N. Alan Carrington's Pedagogical Wheel - how teachers can detail educational goals and choose effective learning technologies <http://gohigher.org/poster>

8. What is the wheel of life and how it will help in personal development <https://blog.agrokebety.com/shcho-take-koleso-zhyttya>

9. Shychko Gennadiy Andriyovych https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%BE_%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D1%96%D0%B9_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D1%96%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

10. Gandopas R. Algorithms of success. Video course by Radislav Gandapas (2015) https://www.youtube.com/watch?v=ELS7_nS7IRY

11. Priymak V.I., Golubnyk O.R. THE DEPENDENCE OF THE WELL-BEING OF THE POPULATION OF THE COUNTRY ON THE LEVEL OF ITS EDUCATION // BUSINESS AND INTELLECTUAL CAPITAL. Intellect XXI - No. 4. - 2019. - C. 101-106 http://www.intellect21.nuft.org.ua/journal/2019/2019_4/20.pdf

12. Dmitriev P. Certification training in hypnotherapy and NLP: Study guide for hypnologists, psychologists, psychotherapists, students of psychological faculties, etc. – Publishing house HMT Association LLC, 2016. – 202 p.

13. I.S. Nazarenko The use of distance education tools to increase the efficiency of the educational process in higher education institutions https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/17337/1/konferencija_.pdf

14. Laba B2B University <https://l-a-b-a.com/lecture>

15. Prometheus <https://prometheus.org.ua/>

УДК 330.341.1

JEL Classification: M210

Світлана ШАРОВА

к.е.н., доцент, завідувач кафедри «Фінанси, банківська справа та страхування»

Національний університет «Запорізька політехніка»

ORCID ID: 0000-0001-7687-2081

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ФАКТОРІВ ВПЛИВУ НА ПРИБУТКОВІСТЬ ПІДПРИЄМСТВА ТА ПОШУК РЕЗЕРВІВ ПІДВИЩЕННЯ ПРИБУТКУ

***Анотація.** В статті розглядається сутність визначень які покладено в основу функціонування будь якого підприємства, а саме «прибуток» і «прибутковість». В статті подано класифікацію прибутку, систематизовані внутрішні і зовнішні чинники, визначені його основні функції, що діють на прибутковість, а також розглянуті резерви збільшення прибутку. На процес отримання та приросту прибутку впливають фактори, що мають внутрішній та зовнішній характер.*

Внутрішні фактори, що чинять вплив на прибуток підприємства - це фактори, які залежать від ефективності діяльності підприємства: обсяг функціонування підприємства, стан та ступінь ефективності використання ресурсів підприємства, рівень доходів, рівень витрат, ефективність цінової політики та політики асортименту товару. До зовнішніх факторів належать: державний контроль за цінами в умовах сьогодення на товари, що складають споживчий кошик, ріст ціни на послуги інших галузей народного господарства, система оподаткування, зміна нормативних документів, що стосуються кредитування, збільшення облікової ставки за користування кредитними коштами, державна політика щодо формування доходів, відсутність індексації доходів населення залежно від темпів інфляції.

Ці фактори належним чином не є залежними від функціонування підприємства, але суттєво впливають на рівень його прибутку. Якщо ж брати до уваги чинники, які впливають на рівень економічної ефективності підприємств, то їх можна класифікувати за такими ознаками: джерела підвищення (ріст продуктивності праці, зменшення фондомісткості і матеріаломісткості продукції, покращення використання матеріальних ресурсів); напрямки вдосконалення виробництва (науково-технічний прогрес, запровадження високопрогресивної технології, модернізація застарілого обладнання, механізація і автоматизація виробництва,

запровадження прогресивних методів і форм організації виробництва і праці); місце реалізації (внутрішні - введення нових технологій, модернізація обладнання, та зовнішні). Основною метою аналізу прибутковості і рентабельності є виявлення і оцінка резервів приросту фінансових результатів та впровадження їх у виробництво.

Встановлено, що для зросту прибутковості діяльності підприємства, необхідно шукати не лише використані можливості, а в першу чергу резерви збільшення прибутку, серед яких основними можуть бути: зріст обсягів випуску та реалізації продукції; зменшення витрат на виробництво; покращення якості продукції. Резерви які відповідають заданим умовам можна знайти, як на стадії планування виробництва, так і на виробничому етапі та безпосередньо етапі реалізації.

Визначення поняття резерву збільшення прибутку ґрунтується на науковій методиці розробки заходів по його мобілізації. Запропоновано ряд рекомендацій щодо пошуку резервів підвищення прибутку підприємства у ринкових умовах, серед яких: збільшення продуктивності праці, вдосконалення норм та нормативів, дотримання стійкого режиму економії у всіх процесах виробничо-господарської діяльності підприємства, використання вторинних ресурсів та попутних продуктів, обрання правильної тактики при встановленні цінової політики.

Проблема знаходження допоміжних резервів є досить актуальною в сучасному стані економіки України. Значний податковий тиск та нестабільний курс валют призводить до банкрутства багатьох компаній, які не здатні бути конкуренто спроможними та збільшувати свій прибуток. Важливо постійно розвивати свій потенціал та знаходити нові шляхи до покращення. Резерви є одним із рушійних важелів для досягнення цієї мети. Головною метою сучасного етапу розвитку економіки є опанування підприємцями та керівниками ефективних методів управління підприємством, зокрема, прибутком, в процесі здійснення підприємницької діяльності, адже маса і норма прибутку - потужний важіль динамічного розвитку виробництва.

Ключові слова: прибуток, прибутковість, підприємство, витрати, резерви, собівартість, фінансовий результат.

Svitlana SHAROVA

Ph.D. in Economics, Associate Professor, Head of the Department of Finance, Banking and Insurance,
National University "Zaporizhzhia Polytechnic"

CHARACTERISATION OF THE MAIN FACTORS INFLUENCING THE PROFITABILITY OF AN ENTERPRISE AND SEARCH FOR RESERVES OF PROFIT INCREASE

Annotation. *The article examines the essence of the definitions that form the basis of the functioning of any enterprise, namely "profit" and "profitability". The article presents the classification of profit, internal and external factors are systematized, its main functions affecting profitability are determined, and reserves for increasing profit are considered. The process of profit accumulation occurs under the influence of internal and external factors.*

Internal factors affecting the company's profit are factors that depend on the efficiency of the company's activities: the volume of the company's activities, the state and efficiency of the use of the company's resources, the level of income, the level of expenses, the effectiveness of the price and assortment policy. External factors include: state regulation of prices in modern conditions for goods that are included in the consumer basket, rising prices of services in other sectors of the national economy, the taxation system, changes in regulatory documents on lending, an increase in the accounting rate for the use of credit, the state's policy on income formation, the lack of indexation of the population's income depending on the rate of inflation. These factors do not depend on the activity of the enterprise, but significantly affect its profit. If we talk about the factors on which the level of economic efficiency of enterprises depends, then they are classified according to several characteristics: sources of increase (increase in labor productivity, decrease in capital and material intensity of products, improvement in the use of material resources); areas of improvement of production (scientific and technical progress, introduction of progressive technology, modernization of outdated equipment, mechanization and automation of production, introduction of progressive methods and forms of organization of production and work); place of implementation (internal - introduction of new technologies, modernization of equipment, and external). The main purpose of the analysis of profit and profitability is to identify and assess reserves for the growth of financial results and their implementation in production.

It has been established that in order to increase the profitability of the enterprise, it is necessary to look not only for the used opportunities, but first of all for the reserves of increasing profits, among which the main ones can be: an increase in the volume of production and sale of products; reduction of production costs; improvement of product quality. Reserves that meet the given conditions can be found both at the production planning stage and at the production stage and directly at the implementation stage.

The definition of the concept of profit margin is based on the scientific method of developing measures for its mobilization. A number of recommendations for finding reserves for increasing the

profit of the enterprise in market conditions are offered, among them: increase of labor productivity, improvement of norms and norms, observance of a stable mode of economy in all processes of production and economic activity of the enterprise, use of secondary resources and by-products, choice of the right tactics in setting pricing policy.

The problem of finding auxiliary reserves is quite urgent in the current state of the Ukrainian economy. Significant tax pressure and volatile exchange rates lead to the bankruptcy of many companies that are unable to compete and increase their profits. It is important to constantly develop your potential and find new ways to improve. Reserves are one of the driving levers to this end.

Keywords: *profit, profitability, enterprise, expenses, reserves, cost, financial result.*

Постановка проблеми. Пошук підвищення прибутковості для підприємства є одною з головних цілей і задач для кожного підприємця. З року в рік прогрес не повинен залишатися на одному місці, інакше це може призвести до поступового зниження економічного потенціалу. В умовах сучасного стану економіки України це питання є досить актуальним, адже знаходження всіх ключових факторів які здатні вплинути на прибуток може допомогти уникнути багатьох негативних ризиків для підприємства. Щоб більш детально розібратися в цій проблемі та методах її вирішення, треба звернутися до основних наукових понять і визначень щодо прибутку, прибутковості та додаткових резервів покращення стану підприємств. Звичайно, серед різних трактувань немає одного загального бачення теоретичної сутності цих понять, але й так само як не існує єдиного шляху вирішення практичних завдань по підвищенню прибутковості діяльності підприємств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням прибутку і прибутковості підприємства приділяється значна увага з боку Міністерства фінансів України, Міністерства економіки, що знаходить своє відображення у законах, постановах та інструкціях. Крім цього, вагомий внесок у розвиток даних економічних категорій зроблено такими науковцями як, Мочерний С.В. [2], Гальчинський А.С. [3], Осовська Г.В. , Юшкевич О.О. [4], Філімоненков О.С. [5], Ільчук М.М., Іщенко Т.Д. [1], Буряковський В.В. [6], Біла О.Г. [7] та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні внутрішніх та зовнішніх факторів, що впливають на прибуток, а також виявленні та систематизації резервів підвищення прибутковості підприємств.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Прибутковість підприємства можна розглядати з різних боків, так як це дуже складна економічна категорія. Завдяки їй ми маємо змогу не тільки оцінити сучасний стан, але й спрогнозувати майбутні результати підприємства. Якщо враховувати всі фактори впливу на прибуток підприємства, то можливо в кінцевому результаті досягти високої прибутковості

підприємства. В системі економічної ефективності поняття прибутковості знаходиться серед відносних показників. Воно також загально показує рівень ефективності застосування різних видів ресурсів серед яких: грошові, матеріальні та трудові. Заради постійного забезпечення підвищення прибутковості, потрібно знайти додаткові можливості її збільшення, тобто резерви зростання прибутку [1, с. 35].

У більш повному обсязі визначення поняття «прибуток» наведений у таблиці 1.

Таблиця 1.

Визначення поняття «прибуток».

Мочерний С.В.	Прибуток – це перетворена, похідна форма додаткової вартості, яка з кількісного аспекту є різницею між ціною продажу і витратами капіталу на її виробництво.
Гальчинський А.С.	Прибуток – різниця між продажною ціною товару або послуги і витратами виробництва. Виражає вартість додаткового і частково необхідного продукту.
Осовська Г.В., Юшкевич О.О.	Прибуток – перевищення доходів від продажу товарів та послуг над витратами на виробництво і продаж цих товарів; один із найважливіших показників фінансових результатів господарської діяльності підприємства, підприємця. Прибуток обчислюється як різниця між виручкою від реалізації продукту господарської діяльності та сумою витрат факторів виробництва на цю діяльність у грошовому вираженні
Філімоненков О.С.	Прибуток – це частина вартості додаткового продукту, додатковий продукт, виражений у грошах частина чистого доходу, одна з його форм.
Ільчук М.М., Іщенко Т.Д.	Прибуток визначається зменшенням суми скоригованого валового доходу звітного періоду на суму валових витрат платника податку і суму амортизаційних відрахувань.
Буряковський В.В.	Прибуток – це грошовий вираз основної частини грошових збережень, створених підприємством будь-якої форми власності.
Біла О.Г.	Прибуток – позитивний фінансовий результат господарської діяльності підприємства, характеризує ефективність виробництва і зрештою свідчить про рівень і якість виробленої продукції, рівень собівартості.

Джерело: складено автором на основі [2, 3, 4, 5, 6, 1, 7]

На нашу думку, поняття прибутку розкривають в повній мірі Осовська Г.В., Юшкевич О.О., так як вони враховують не тільки метод знаходження даної категорії, а й наголошують на її рівні важливості серед інших показників фінансового результату підприємства

Прибутковість підприємства можна охарактеризувати за допомогою двох показників: прибутку та рентабельності. Слід зазначити, що між цими двома показниками існує дуже тісний зв'язок, але й не можна прибуток зовсім ототожнювати з рентабельністю. Прибуток – це абсолютний показник, у той час як рентабельність є відносним показником, тобто, можна сказати, що рентабельність – це рівень прибутковості. Таким чином, прибутковість – це показник, який характеризує ефективність діяльності підприємства з точки зору його здатності приносити прибуток та забезпечувати ефективне відтворення використаних ресурсів [8, с. 190]. Прибуток розглядають як частину чистого доходу підприємства, отриманого на вкладений капітал, що характеризує його винагороду за ризик підприємницької діяльності [9, с. 585]

На оцінку прибутковості впливає безліч факторів, які умовно поділяються на зовнішні та внутрішні. Розглядаючи кожний з цих факторів ми маємо змогу проаналізувати прибуток на всіх етапах серед яких: планування, прогнозування, облік, аналіз, регулювання та контроль. Саме під їхнім впливом відбувається процес накопичення прибутку.

На основі наукових джерел ми сформулювали загальні характеристики зовнішніх та внутрішніх факторів. Так до зовнішніх факторів відносять: нормативні документи галузі (в якій працює підприємство), умови та ставки кредитування, систему оподаткування та державне регулювання цін. До внутрішніх факторів відносять: цінову політику, обсяг діяльності (кількість та номенклатура продукції, ціни), фонд оплати праці, обсяг та характеристика витрат обігу, показники ефективності роботи обладнання та працівників, чисельність працівників. [10, с.45]

Внутрішні фактори, що діють на прибутковість підприємства - це фактори, які прямо залежні від функціонування підприємства: обсяг діяльності підприємства, стан та ефективність використання ресурсів підприємства, рівень доходів, рівень витрат, ефективність цінової та асортиментної політики [11, с.63].

Зовнішні фактори, що впливають на прибуток підприємства - це фактори, які не залежать від діяльності підприємства: державний контроль за цінами в умовах сьогодення на товари, що складають споживчий кошик, ріст ціни на послуги інших галузей народного господарства, система оподаткування, зміна нормативних документів, що стосуються кредитування, збільшення облікової ставки за користування кредитними коштами, державна політика щодо формування доходів, відсутність індексації доходів населення залежно від темпів інфляції. [12, с.25].

Фактори зовнішнього середовища мають досить значний вплив на прибутковість підприємства, тому їх слід розглядати як можливості та загрози для підприємства, їх позитивний чи негативний вплив буде залежати від ефективності управління підприємства. Фактори, такі як інфляція, відсутність індексації доходів населення, податки, курс валют, політична ситуація, скорочення іноземних інвестицій негативно позначаються на розвитку підприємств, і тому потребують ретельного дослідження для того, щоб надати доречні рекомендації по мінімізації їх впливу [13, с.87].

Залучення іноземних інвестицій надають ряд переваг для країни отримувача через сприяння впровадженню нових технологій на підприємстві, використанню передового зарубіжного досвіду, розвитку всіх видів бізнесу, зростанню інвестиційного потенціалу територій та ін. Прямі іноземні інвестиції в Україну постійно змінюються за своїм показником. У 2016 році вони становили 3284 млн. дол. США, у 2017 році дорівнювали 2202 млн. дол., а у 2018 стали 2355 млн. дол. Тобто у 2017 році в порівнянні з 2016 роком інвестиції скоротились

на 1082 млн. дол. або на 32,9%, а порівнюючи 2018 рік з 2017 роком, зросли на 153 млн. дол. або на 6,9% [14].

Зважаючи на дані статистики можна скласти діаграму частки прибуткових підприємств (Рис.1). З кожним роком кількість підприємств банкрутів на невеликий відсоток, але спадає. Банкрутство підприємств як економічне явище безпосередньо пов'язане зі зниженням ефективності їх діяльності [15].

Рис. 1. Частка прибуткових підприємств в економіці України
Джерело: складено на основі власних розрахунків за даними [15]

Аналіз даних, представлених на рис. 1. показує, що з 2016 р. по 2017 рік частка прибуткових підприємств повільно спадає, у 2016 році вона становила 73%, у 2017 році дорівнювала 72,4%, а у 2018 році досягла позначки 73,9%. Така висока кількість прибуткових господарюючих суб'єктів збільшує ефективність всієї економічної системи держави [14].

Аналізуючи динаміку сплати податку на прибуток підприємств побачимо, що його сплата поступово збільшувалась, так як збільшився прибуток. Якщо у 2016 році його сума становила 54344,1 млн. грн. і питома вага у загальній структурі доходів до бюджету склала 8.82%, у 2017 році податок на прибуток склав 66911,9 млн. грн. і його питома вага становила 8.44%, то у 2018 році розмір податку 96882,3 млн. грн. з питомою вагою 10.44% [14]. Згідно із знайденою інформацією за останні три роки державної служби статистики, спостерігається дуже позитивна динаміка розміру прибутку вітчизняних підприємств в абсолютному вимірі. Так у 2017 році, порівняно з 2016 роком прибуток в абсолютному вимірі збільшився на 139047,77 млн. грн., а вже у 2018 в порівнянні з 2017 збільшився на 119552,67млн. грн. Таким чином, якщо в 2016 році прибуток всіх підприємств становив 29705,02 млн. грн., то в 2018 році підприємства отримали прибуток у сумі 288305,46 млн. грн. Найбільший розмір прибутку отримали підприємства з категорій будівництва. Найменший розмір прибутку отримали підприємства охорони здоров'я [15]. Частка прибуткових підприємств у загальній їх кількості

за 2016-2018 рр. коливається, але в цілому має тенденцію до збільшення. Таким чином, порівнюючи питому вагу підприємств, що отримали прибуток у 2017 році з 2016 роком, можна відмітити їх зменшення лише на 0,6 %. А у 2018 році в порівнянні з 2017 роком збільшення на 1,5 %. Така ситуація свідчить про зменшення збиткових підприємств, що пов'язано з достатньо ефективним управлінням прибутком підприємств [15].

Таким чином, кількість прибуткових підприємств в Україні зростає, а ті підприємства, які виходять на збиток отримують його у меншому розмірі. Інвестиції в країну скоротились з 2016 року, через відсутність стабільної політичної та економічної ситуації в Україні та світі. Інфляційні процеси та падіння купівельної спроможності призвели до зменшення обсягів виробництва, і навіть банкрутства великої кількості підприємств. Проаналізувавши ситуацію в Україні, що склалася у теперішній час, можна виділити такі проблеми, з якими стикаються вітчизняні підприємці: високий рівень інфляції; нестабільний курс валют; скорочення інвестицій; нестабільна політична та економічна ситуація в країні і як результат падіння купівельної спроможності, висока конкуренція, банкрутство.

Для підвищення прибутковості функціонування підприємства, необхідно шукати не використані можливості, а саме резерви збільшення прибутку. Такі резерви можна знайти на стадіях планування виробництва, безпосередньо на етапі виробництва та етапі реалізації продукції. Визначення поняття резерву підвищення прибутку базується на науково обґрунтованій методиці розробки заходів по його мобілізації [16, с.15].

Досліджуючи резерви максимізації прибутку, слід зважати на те, що прибуток залежить як від доходів підприємства, так і від його витрат. Отже, для збільшення прибутку підприємства існує два шляхи: зменшення витрат на виробництво або збільшення доходу від реалізації. Тому для ефективної діяльності підприємства необхідно правильно сформулювати цінову стратегію й обрати оптимальний обсяг виробництва.

Розглянемо більш детально кожний з вже названих, а також допоміжних резервів збільшення прибутку підприємства.

1. Резерви збільшення прибутку шляхом збільшення обсягів випуску та реалізації продукції. Збільшення об'ємів реалізації призведе до більшого зростання прибутку за рахунок зменшення частки постійних витрат, що припадають на одиницю продукції [17, с.69].

2. Резерв зменшення обсягу витрат на виробництво та реалізацію продукції. Зі зниженням витрат на виробництво та реалізацію продукції зростає сума прибутку. Максимальна мобілізація резервів собівартості продукції є важливою умовою ефективної діяльності підприємства [18, с.254].

3. Одним із важливих резервів також є впровадження економічно обґрунтованих норм, адже економічно і технічно обґрунтовані норми й нормативи та їх своєчасний контроль

призводять до зменшення витрат виробництва [19, с.93]. Досягти цього можливо шляхом розробки норм та нормативів запасів сировини, матеріалів готової продукції та інших оборотних коштів, які відповідатимуть дійсним потребам підприємства.

4. Не менш важливим ресурсом виступає правильна цінова політика підприємства. Необхідно застосовувати правильну цінову політику, тому що іноді збільшення ціни призводить до певного скорочення обсягу продажу, але постійне проведення політики низьких цін може закінчитися для підприємства негативною ситуацією [19, с.94].

5. Ресурс впровадження досягнень науково-технічного прогресу. Впровадження у виробництво удосконаленої техніки та нових технологій дозволить скоротити витрати у розрахунку на одиницю продукції за рахунок збільшення обсягів виробництва та економії на оплаті праці.

6. Вагому частку в боротьбі за скорочення собівартості та підвищення рівня прибутку має дотримання стійкого режиму економії на всіх ділянках виробничо-господарської діяльності підприємства. Послідовне дотримання режиму економії на підприємства виявляється у зменшенні витрат матеріальних ресурсів на одиницю продукції, скороченні витрат на обслуговування виробництва, керування й інших непродуктивних витрат. Необхідно регулярно проводити інвентаризацію запасів і устаткування з метою ліквідації надлишків. Ці надлишки необхідно продавати за ринковими цінами [20, с.12].

7. Постійно необхідно підвищувати якість продукції. Підвищення якості продукції дозволить значно скоротити витрати на виправлення браку та втрати від бракованих виробів, що не підлягають відновленню. Досягти цього можливо за допомогою належного контролю за якістю продукції, мотивація та надання додаткових стимулів персоналу для скорочення кількості браку.

8. Також серед резервів збільшення прибутку на промисловому підприємстві є ширше використання вторинних ресурсів та попутних продуктів. Питома вага вторинної сировини в загальному обсязі матеріальних ресурсів, які використовуються у господарстві країни, все зростає [20, с.12].

9. Необхідно пам'ятати про підвищення продуктивності праці. Зі зростанням продуктивності праці знижуються витрати праці в розрахунку на одиницю продукції а отже, зменшується і питома вага заробітної плати у структурі собівартості [19, с.93]. Діями задля досягнення цієї мети є ліквідація невиробничих виплат по заробітній платі, по оплаті цілодобових простоїв і часів внутрішньозмінного простою, доплати за роботу в додаткові години, ліквідація невиробничих витрат і витрат у складі витрат по обслуговуванню підрозділів виробництва і управління [20, с.12].

10. В останні часи все більшу роль в створенні умов для підвищення прибутку відіграє маркетингова стратегія. Як показує світова практика, чимало видів новітніх виробів не зацікавлюють свого покупця на ринку без відповідної організації маркетингу. Тому в ринкових умовах господарювання увагу слід приділяти маркетингу [10, с.43].

Таким чином, узагальнюючи всю наведену вищу інформацію можна відмити, що дуже важливу роль в пошуках додаткових ресурсів на напрямків підвищення прибутковості підприємства відіграє ретельний техніко-економічний аналіз роботи підприємства, а також організація розроблених на отриманих даних стратегій.

Висновки з проведеного дослідження. В результаті проведеного аналізу було розкрито поняття прибутку, прибутковості, а також висвітлено основні види додаткових резервів покращення які ведуть до покращення рівню цих показників на підприємстві. Так як прибуток є основною метою діяльності підприємства, джерелом фінансування його розвитку, то потрібне постійне вдосконалення його матеріально-технічної бази та якості продукції, забезпечення всіх форм інвестування, адже він також є об'єктом оподаткування та джерелом сплати податків. Розглядаючи прибутковість ми керуємося визначенням його, як стійкого економічного явища, що проявляється як підтверджена здатність підприємства генерувати позитивний фінансовий результат від здійснення як основної так і всієї господарської діяльності. Було проведено дослідження основних факторів, які впливають на прибуток, серед яких були виділені зовнішні та внутрішні. Виокремленні та змістовно обґрунтовані ресурси, а саме: збільшення прибутку через підвищення обсягів випуску та реалізації продукції, зниження витрат на виробництво та реалізацію продукції, економічно обґрунтованих норм, правильна цінова політика підприємства, впровадження досягнень науково-технічного прогресу, дотримання стійкого режиму економії на всіх ділянках виробничо-господарської діяльності підприємства, покращення якості продукції і т.д. Кожне підприємство обирає для себе ті напрями які підходять максимально для їх фінансового рівня забезпечення та основних намірів щодо змін.

Список літератури

1. Ільчук М.М. Підприємницька діяльність та агробізнес / За ред. М.М. Ільчука, Т.Д. Іщенко. – К. : Вища освіта, 2006. – 543 с.
2. Економічна енциклопедія Т. 3. «П» (поручництво) – Я (японський центр продуктивності) / Редкол.: Б.Д. Гаврилишин, С.В. Мочерний (відп. ред.), О.А. Устенко (заст. відп. ред.) та ін. – К. – Тернопіль : ВЦ "Акад." ТАНУ, 2002. – 952 с.
3. Основи економічних знань: навч. посіб. / А.С.Гальчинський, П.С. Єщенко, Ю.І. Палкін. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Вища школа, 2002. – 543 с.

4. Осовська Г.В. Економічний словник / Г.В. Осовська, О.О. Юшкевич, Й.С. Завадський. – К. :Кондор, 2007. – 358 с.
5. Філімоненков О.С. Фінанси підприємств : навч. посібник / О.С. Філімоненков. – К. : Кондор, 2007. – 400 с.
6. Буряковський В. В. Фінанси підприємств : [навч. посібник] / Буряковський В.В., Кармазин В.Я., Каламбет С.В. / За ред. В.В. Буряковського. – Дніпропетровськ : Пороги, 2006. – 246 с.
7. Біла О.Г. Фінанси підприємств : навч. посібник / О.Г. Біла. – Львів: Магнолія, 2009. – 383 с.
8. Єпіфанова І. Ю. Прибутковість підприємства: сучасні підходи до визначення сутності / І.Ю. Єпіфанова, В.С. Гуменюк // Економіка і суспільство. – 2016. – №3. – С. 189 – 192.
9. Афанасьєв М. В. Економіка підприємства: підручник / М. В. Афанасьєв, О. Б. Плоха. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2013. – 585 с .
10. Семенов Г.А. Економіка підприємства / Г.А. Семенов. – К. : Центр навчальної літератури, 2016. – 324 с.
11. Білошапка В.А. Резерви зростання результативності бізнесу в умовах економічного спаду / В.А. Білошапка // Актуальні проблеми економіки. – 2013. – № 1(155). – С. 115–117.
12. Блонська В.І. Економіка підприємства: теорія і практикум / В.І. Блонська, Т.Г. Васильців, С.С. Гринкевич. – Львів: Магнолія 2012, – 688 с.
13. Клименко С.М. Управління конкурентоспроможністю підприємства / С.М. Клименко, О.С. Дуброва, Д.О. Барабась. – К.: КНЕУ, 2006. – 527 с.
14. Міністерство фінансів України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://minfin.com.ua/>.
15. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
16. Кучерява А. С. Прибутковість підприємства та шляхи її підвищення / А.С. Кучерява // Проблеми підвищення ефективності інфраструктури. – 2015. – №40. – С. 38 – 41.
17. Лойко В.В. Шляхи збільшення обсягу прибутку та підвищення дієвості управління прибутком промислового підприємства в сучасних умовах господарювання / В.В. Лойко, Е.С. Несенюк // Международный научный журнал. – 2015. – №7. – С. 68 – 71.
18. Кондратюк О.М. Сенергія інформації в управлінні витратами підприємства / О.М. Кондратюк, О.В. Школа // Держава та регіони. – 2010. – №6. – С. 253 – 255 .

19. Мелень О.В. Актуальність питань розробки напрямів підвищення прибутковості підприємства / О.В. Мелень, Т.А. Гарібян // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – №8. – С. 91 – 94.

20. Шлійко А.В. Економіка підприємництва на ринку товарів і послуг / А.В. Шлійко. – К.: ЦНЛ, 2012. – 376 с.

References

1. Ilchuk M.M. Entrepreneurship and agribusiness / Ed. M.M. Ilchuk, T.D. Ishchenko. - K.: Higher education, 2006. - 543 p.

2. Economic encyclopedia Vol. 3. "P" (guarantee) - I (Japanese productivity center) / Ed.: B.D. Gavrylyshyn, S.V. Mocherny (rep. ed.), O.A. Ustenko (deputy resp. editor) and others. – K. – Ternopil: VC "Akad." TANGU, 2002. – 952 p.

3. Basics of economic knowledge: education. manual / A.S. Galchynskyi, P.S. Yeshchenko, Yu.I. Palkin. - 2nd ed., revision. and added - K.: Higher School, 2002. - 543 p.

4. Osovska G.V. Economic dictionary / G.V. Osovska, O.O. Yushkevich, Y.S. Zavadsky - K.: Kondor, 2007. - 358 p.

5. Filimonenkov O.S. Finance of enterprises: yavch. manual / O.S. Filimonenkov. - K.: Condor, 2007. - 400 p.

6. VV Buryakovskiy, Enterprise Finances: [scholarship. manual] / Buryakovsky V.V., Karmazyn V.Ya., Kalambet S.V. / Under the editorship V.V. Buryakovsky. – Dnipropetrovsk: Porogy, 2006. – 246 p.

7. Bila O.G. Enterprise finance: education. manual / O.G. white – Lviv: Magnolia, 2009. – 383 p.

8. Epifanova I.Yu. Profitability of the enterprise: modern approaches to determining the essence / I.Yu. Epifanova, V.S. Humenyuk // Economy and society. – 2016. – No. 3. - P. 189 - 192.

9. Afanasyev M. V. Enterprise economics: a textbook / M. V. Afanasyev, O. B. Plokhа. - Kh.: VD "INZHEK", 2013. - 585 p.

10. Semenov G.A. Business economics / G.A. Semenov. - K.: Center of educational literature, 2016. - 324 p.

11. Biloshapka V.A. Reserves for the growth of business performance in the conditions of the economic downturn / V.A. Biloshapka // Actual problems of the economy. – 2013. – No. 1(155). - pp. 115–117.

12. Blonska V.I. Enterprise economics: theory and practice / V.I. Blonska, T.G. Vasylytsiv, S.S. Hrynkevich - Lviv: Magnolia 2012, - 688 p.

13. Ministry of Finance of Ukraine [Electronic resource] – Access mode: <http://minfin.com.ua/>.
14. State Statistics Service of Ukraine [Electronic resource] – Access mode: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
15. A.S. Kucheryava Profitability of the enterprise and ways to increase it / A.S. Kucheryava // Problems of improving infrastructure efficiency. – 2015. – No. 40. - P. 38 - 41.
16. Loiko V.V. Ways to increase the amount of profit and increase the effectiveness of profit management of an industrial enterprise in modern economic conditions / V.V. Loiko, E.S. Nesenyuk // International Scientific Journal. – 2015. – No. 7. - P. 68 - 71.
17. Loiko V.V. Ways to increase the amount of profit and increase the effectiveness of profit management of an industrial enterprise in modern economic conditions / V.V. Loiko, E.S. Nesenyuk // International Scientific Journal. – 2015. – No. 7. - P. 68 - 71.
18. Kondratyuk O.M. Synergy of information in enterprise cost management / O.M. Kondratyuk, O.V. School // State and regions. – 2010. – No. 6. - P. 253 - 255.
19. Melen O.V. The relevance of issues of development of ways to increase the profitability of the enterprise / O.V. Melen, T.A. Garibyan // Scientific Bulletin of the Kherson State University. – 2014. – No. 8. - pp. 91 - 94.
20. Shlyko A.V. Economics of entrepreneurship on the market of goods and services / A.V. Shlyko - K.: TsNL, 2012. - 376 p.

УДК 658.589(477)

JEL Classification: O310

Олена КРАЙНІК

К. е. н., доцент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності

Національний університет «Запорізька політехніка»

ORCID ID: 0000-0002-9787-0744

РОЗВИТОК МЕТОДІВ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ІННОВАЦІЙНО-ІНВЕСТИЦІЙНИХ ПРОЄКТІВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

***Анотація.** В статті проаналізовані методи оцінки ефективності інноваційно-інвестиційних проєктів сталого розвитку національної економіки. Сьогодні інноваційний потенціал держави є одним із найважливіших критеріїв конкурентоспроможності країни на світовій арені. Для його оцінки проводяться численні масштабні дослідження, основу яких становлять показники інноваційного розвитку держав.*

Передумовою прийняття рішень щодо інноваційно-інвестиційних проєктів є оцінка їх економічної ефективності. Вона необхідна для представлення їх зовнішньому інвестору, щоб довести доцільність інвестицій на окремий проєкт. Від правильного розрахунку ефективності проєкту залежатиме майбутнє суб'єкта господарювання. Оцінка інвестиційних проєктів здійснюється за допомогою значної кількості методів і показників. Всебічність та об'єктивність оцінки реалізації проєкту залежить від обраних методів. В основному вибір методичних засобів залежить від конкретних характеристик проєкту: від тривалості життєвого циклу проєктів, від галузі, в якій реалізується проєкт, а також від загальної ситуації в країні.

Визначено, що інноваційна діяльність бік обік пов'язана з інвестиційною, оскільки створення та розповсюдження нових технологій вимагає чималих фінансових вкладень. Взаємозв'язок інновацій та інвестиції створює головну проблему запровадження та впровадження результатів науково-технічного прогресу. Аналіз та оцінка ефективності інноваційно-інвестиційних проєктів є складним і трудомістким завданням.

У традиційних методах оцінки економічної ефективності інноваційних проєктів питанням визначення бізнес-результатів або меж їх реалізації не приділяється належної уваги. Тому в рамках вдосконалення методів оцінки пропонується оцінювати ефективність

інноваційних проєктів за двома напрямками: оцінка бізнес-результатів проєкту; оцінка ефективності управління інноваційними проєктами.

Ключові слова: *ефективність, методи оцінки ефективності, інноваційно-інвестиційні проєкти, національна економіка, інновацій, інвестиції.*

Olena KRAINIK

Ph.D. in Economics, Associate Professor of the Department of Entrepreneurship, Trade and
Exchange Activities
National University "Zaporizhia Polytechnic"

DEVELOPMENT OF METHODS FOR ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF INNOVATION AND INVESTMENT PROJECTS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY

Abstract. *The article analyzes the methods of evaluating the effectiveness of innovation and investment projects for the sustainable development of the national economy. Today, the innovative potential of the state is one of the most important criteria for the country's competitiveness on the world stage. To evaluate it, numerous large-scale studies are conducted, the basis of which are indicators of innovative development of states.*

The prerequisite for decision-making regarding innovation and investment projects is the assessment of their economic efficiency. It is necessary to present them to an external investor in order to prove the feasibility of investments in a separate project. The future of the business entity will depend on the correct calculation of the project's effectiveness. Evaluation of investment projects is carried out using a significant number of methods and indicators. The comprehensiveness and objectivity of project implementation assessment depends on the chosen methods. Basically, the choice of methodological tools depends on the specific characteristics of the project: on the duration of the life cycle of projects, on the industry in which the project is implemented, as well as on the general situation in the country.

It was determined that innovative activity is closely related to investment activity, since the creation and distribution of new technologies requires significant financial investments. The relationship between innovation and investment creates the main problem of introducing and implementing the results of scientific and technological progress. Analysis and evaluation of the effectiveness of innovation and investment projects is a complex and time-consuming task.

In traditional methods of evaluating the economic efficiency of innovative projects, the issue of determining business results or the limits of their implementation is not given due attention.

Therefore, within the framework of improvement of evaluation methods, it is proposed to evaluate the effectiveness of innovative projects in two directions: evaluation of business results of the project; evaluation of the effectiveness of management of innovative projects.

***Keywords:** efficiency, efficiency assessment methods, innovation and investment projects, national economy, innovation, investment.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Проблема збалансованого розвитку інноваційної та інвестиційної діяльності набуває особливого значення в умовах посилення нерівномірності економічного простору, що обумовлює необхідність включення просторового фактора до джерел розвитку економічних систем.

У сучасних умовах стандарти економічного зростання задаються країнами-лідерами інноваційного розвитку, що знаходяться на порозі шостого технологічного устрою. Високо технологічність та науко місткість стають обов'язковою умовою конкурентоспроможності сучасної економіки.

Сьогодні інноваційний потенціал держави є одним із найважливіших критеріїв конкурентоспроможності країни на світовій арені. Для його оцінки проводяться численні масштабні дослідження, основу яких становлять показники інноваційного розвитку держав.[1]

Питання інвестування в інновації зараз перебуває у центрі уваги економічної думки. Це пов'язано з тим, що інвестиції та інновації безпосередньо впливають на господарську діяльність, визначають процес економічного зростання країни та шлях розвитку економіки в цілому. В сучасних умовах вони виступають головним помічником виходу з економічної кризи, що прискорюють науково-технічний прогрес, підвищують якісні показники господарської діяльності економіки, як на мікро-, і на макрорівнях. Інноваційна ж діяльність на сьогоднішній день є основою динамічного розвитку будь-якої економічної системи, а також формує основу стійкого економічного зростання.

Інноваційний напрямок розвитку вітчизняної економіки визначається стратегічними цілями діяльності держави, основними з яких є формування напрямів та способів забезпечення у тривалій перспективі сталого зростання добробуту громадян, динамічний та поступальний розвиток економіки, національної безпеки країни, зміцнення позицій України у світовому співтоваристві.

Актуальним завданням є приведення параметрів системи оцінки ефективності інноваційно-інвестиційних проєктів у відповідність до економічних реалій сучасного ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної

проблеми, котрим присвячується означена стаття. Проблемі оцінки ефективності присвячено значну кількість наукових праць, опублікованих у нашій країні та за кордоном. Внесок у вивчення цих проблем зробили такі дослідники, як: М. Ассінка, А. Мазаракі, А. Сміт, Л. Морріс, Ю. Журавель, І. Школьник, В. Федосов, І. Чугунов, А. Ткаченко, Н. Левченко, Т. Сергієнко.

Отримані з них результати є фундаментальними з точки зору методології економічного аналізу та прийняття рішень щодо капітальних інвестицій. Водночас проведена робота не вичерпала коло проблем, пов'язаних з удосконаленням методів оцінки ефективності інноваційно-інвестиційних проєктів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження – порівняння методів оцінки ефективності інноваційно-інвестиційних проєктів з метою визначення доцільності використання того чи іншого методу в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Ринкова економіка не може розвиватися без інвестиційної діяльності. В економічній теорії поняття «інвестиції» розкривається з одного боку, як вкладення капіталу у будь-яку справу, з метою отримання додаткового прибутку чи на справи підприємства, з другої сторони інвестиції – це сукупність витрат, що реалізуються у формі довгострокових вкладень капіталу у промисловість, сільське господарство, транспорт та інші галузі господарства. Іншими словами, інвестиції – це вкладення капіталу з метою збільшення їх у майбутньому. Вкладення капіталу здійснюється шляхом придбання цінних паперів чи безпосередньо підприємства.

Інноваційна діяльність бік обік пов'язана з інвестиційною, оскільки створення та розповсюдження нових технологій вимагає чималих фінансових вкладень. Взаємозв'язок інновацій та інвестиції створює головну проблему запровадження та впровадження результатів науково-технічного прогресу.

Аналіз та оцінка ефективності інноваційно-інвестиційних проєктів є складним і трудомістким завданням.

Інноваційні проєкти мають специфічні особливості, зумовлені невизначеністю передінвестиційної стадії, більш тривалою термінами реалізації, підвищеними ризиками та ринковою новизною інноваційної продукції, а також їх впливом на екологічне та соціальне середовище.

Для інвестування інноваційних проєктів потрібні суттєві обсяги капіталовкладень, а інвесторам необхідно вирішувати питання вибору ефективних інноваційно-інвестиційних проєктів.[2]

Обмеженість ресурсів для реалізації інноваційних проєктів, залучення інвестицій вимагає розробки методів підвищення ефективності як інноваційної, так і інвестиційної діяльності. Ця проблема об'єктивно вирішується оцінкою ефективності наявних альтернатив з вибором найбільш оптимальних.

На сьогоднішній день цей обсяг інвестицій в інноваційну діяльність є недостатнім для її бурхливого зростання та реалізації, однак існує безліч інструментів для зміни даного становища. Одним з найактуальніших та ефективних способів покращення нинішнього становища є створення та подальший розвиток особливих економічних зон в нашій країні, у яких можуть формуватися технопарки регіонального масштабу, центри інновацій тощо.

Інноваційно-інвестиційний проєкт – це цілеспрямоване, обмежений у тимчасових та ресурсних рамках захід, орієнтоване на розробку та формування нового унікального продукту (послуги), тобто це нова ідея, втілена в життя у вигляді матеріального чи інтелектуального продукту (послуги).

Реалізація інноваційних проєктів, на відміну від інвестиційних, містить: значні витрати на НДДКР, новаторські методи організації праці, більш тривалі терміни реалізації, оскільки вони інтегрують інші бізнес-процеси, більш високий рівень невизначеності, ніж інвестиційні, тимчасову затримку із отриманням прибутку, пов'язану з тим, що споживачам потрібен час для «освоєння» нової продукції.

Крім оцінки показників, що характеризують економічний ефект від інвестицій в інноваційну діяльність, необхідно враховувати оцінку рівня досягнення цілей інноваційного проєкту, цілей учасників інноваційних проєктів, а також в обліку умов, необхідних при здійсненні оцінки: розрахунковий рік запровадження інновації приймається другий-третій календарний рік серійного виробництва нової продукції; сумісність показників заміної техніки з новою; сумісність проєктів з фактору часу, за обсягами виробництва, за соціальним, екологічним та іншим факторам; оцінки ефективності інновацій мають відображати інтегральний ефект від реалізації.

Інноваційні проєкти характеризуються відсутністю прибутку на початкових етапах своєї реалізації та мають великі ризики, внаслідок чого стандартні методи аналізу фінансово-господарської діяльності надають можливості комплексно зробити оцінку доцільності інвестицій у інноваційні проєкти.[3]

У традиційних методах оцінки економічної ефективності інноваційних проєктів питанням визначення бізнес-результатів або меж їх реалізації не приділяється належної уваги, тому в рамках вдосконалення методів оцінки пропонується оцінку ефективності інноваційних проєктів здійснювати за двома напрямки: оцінку бізнес-результатів проєкту; оцінку ефективності управління інноваційними проєктами, які мають наступні етапи:

- формалізація меж розробки та реалізації проєкту;
- оцінка необхідних обсягів інвестицій;
- оцінка критеріїв та вимог до ефективності інвестицій;
- оцінка та формалізація фінансових наслідків інвестування;
- зіставлення обсягів інвестицій та фінансових наслідків від них;
- оцінка ефективності інноваційного проєкту.

Особлива економічна зона може бути найважливішим плацдармом реалізації не лише інвестиційних проєктів в інноваційній сфері, а й проєктів удосконалення житлової, транспортної, соціальної інфраструктури.

Можна виділити основні переваги особливих економічних зон:

- сучасна матеріально-технічна база для розвитку та розширення діяльності відповідного типу особливої економічної зони;
- сприятливий інвестиційний клімат для ведення підприємницької активності;
- широка доступність до ефективних фінансових ресурсів (інвестиційні, венчурні фонди тощо);
- розширена мережа послуг для інноваційного бізнесу (консалтингових, маркетингових, юридичних та ін.);
- зниження адміністративних бар'єрів;
- широкий спектр можливостей для реалізації експортного потенціалу;
- систематичний добровільний обмін новітніми промисловими методами управління, технологіями тощо;
- звільнення від деяких податків (наприклад, від земельного податку, мит) або пільгові умови оподаткування.

При оцінці ефективності інноваційно-інвестиційних проєктів необхідно враховувати цілі учасників проєкту, галузеву специфіку, інноваційну складову, характер інноваційності, інвестиційні та експлуатаційні витрати протягом всього життєвого циклу, розрахунковий період, варіативність закладених параметрів. Усе це відбиває необхідність удосконалення існуючих методів оцінки ефективності інвестиційних та інноваційних проєктів.

Обмеженість джерел капіталу залучення інвестицій призводить до необхідності розробки методів підвищення ефективності інвестиційних заходів. Це робить об'єктивно необхідною оцінку ефективності аналізованих альтернатив з метою відбору найефективніших. Особливого значення набуває питання оцінки ефективності та вибору оптимальних проєктів в умовах невизначеності та ризику.[4]

Проблема вибору ефективних інноваційно-інвестиційних проєктів значно ускладнюється при їх оцінці за багатьма показниками ефективності прийнятих рішень.

Найкращі інвестиційні альтернативи, які обираються під час використання різних показників ефективності, зазвичай, не збігаються. Виникає додаткова невизначеність вибору ефективних рішень щодо сукупності показників.

На сьогоднішній день методичні рекомендації щодо обґрунтування інвестиційних проєктів не враховують інноваційну специфіку. Тому в даний час важливим є приведення всіх елементів системи аналізу та оцінки ефективності інноваційних інвестицій у відповідність до нових економічних реалій вітчизняного ринку. У свою чергу, це обумовлює проведення досліджень не тільки в галузі організаційно-методичного забезпечення комплексного аналізу та контролю інноваційно-інвестиційної діяльності, а й обґрунтування нових та розвитку теоретико-методологічних положень, що його діють. В умовах обмеженості фінансових ресурсів рішення про виділення наявних коштів на реалізацію конкретних програм і проєктів необхідно приймати на основі комплексного підходу до оцінки ефективності, який враховує рентабельність і рівень ризику проєктів.

Ключовим етапом прийняття рішення про необхідність та доцільність проєктів є добре розроблена методологія та чітка система показників, які дають реальне уявлення про ефективність пропонуваніх інноваційно-інвестиційних проєктів. У зв'язку з цим велике значення має розробка та впровадження відповідного аналітичного інструментарію для потенційних інвесторів в інновації.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Підсумовуючи, необхідно зазначити, що визначення критеріїв відбору та методів оцінки ефективності є ключовим фактором у процесі прийняття інвестиційних рішень. В умовах великої кількості існуючих критеріїв, важливо виділити ті, що відіграють певну роль в аспекті стратегічного розвитку.

Визначення ступеня ефективності також має ґрунтуватися на методах, здатних дати найточніший результат про кількісну характеристику інноваційного проєкту. Сукупність правильно визначених критеріїв та методів оцінки ефективності дозволить прийняти оптимальне інвестиційне рішення як в окремій організації, так і в рамках національної економіки.[5]

В рамках економіки країни буде можливим підвищення виробничих можливостей, усунення існуючих дисбалансів галузевого розвитку, прискорення науково-технічного прогресу, покращення добробуту громадян.

Інноваційна модернізація українського суспільства визнана головною домінантою державної політики та ідеології реформ. Проте в реальному секторі економіки, існують системні проблеми, тривале нехтування яких призвело до низької життєздатності

підприємствам адаптуватися до функціонування в умовах глобалізаційних ринків та адекватно реагувати до нових викликів.

Список літератури

1. Serhiyenko T., Kraynik O. (2019) Teoretyko-metodolohichni zasady upravlinnya investytsiyno-innovatsiynoyu diyal'nisty promyslovykh pidpryyemstv. Zaporizhzhya : Vydavnytstvo ZNU.

2. Upravlinnya stalym rozvytkom promysloвого pidpryyemstva: teoriya ta praktyka: kolektyvna monohrafiya (2021) / za red. Voronkovoyi V.H., Metelenko N.H. – Zaporizhzhya: Vydavnychyy dim «Hel'vetyka».

3. Berezhna O. R., Serhiyenko T. I. Pokaznyky otsinky innovatsiynoho potentsialu pidpryyemstva (2020). Zaporizhzhya: NU «Zaporiz'ka politekhnika».

4. Kraynik O.M., Serhiyenko T.I. (2021). Menedzhment staloho rozvytku promysloвого pidpryyemstva: suchasni tekhnolohiyi ta stratehichni napryamy pidvyshchennya efektyvnosti Zaporizhzhya : Vydavnychyy dim «Hel'vetyka».

5. Kraynik O., Kuris YU., Serhiyenko T. (2020). Mozhlyvosti ta mekhanizmy innovatsiynoho rozvytku pidpryyemstva yak osnova konkurentospromozhnosti v suchasnykh rynkovykh umovakh – Mizhnarodna naukova hrupa. – Boston.

References

1. Serhiyenko T., Kraynik O. (2019) Teoretyko-metodolohichni zasady upravlinnya investytsiyno-innovatsiynoyu diyal'nisty promyslovykh pidpryyemstv. Zaporizhzhya : Vydavnytstvo ZNU.

2. Upravlinnya stalym rozvytkom promysloвого pidpryyemstva: teoriya ta praktyka: kolektyvna monohrafiya (2021) / za red. Voronkovoyi V.H., Metelenko N.H. – Zaporizhzhya: Vydavnychyy dim «Hel'vetyka».

3. Berezhna O. R., Serhiyenko T. I. Pokaznyky otsinky innovatsiynoho potentsialu pidpryyemstva (2020). Zaporizhzhya: NU «Zaporiz'ka politekhnika».

4. Kraynik O.M., Serhiyenko T.I. (2021). Menedzhment staloho rozvytku promysloвого pidpryyemstva: suchasni tekhnolohiyi ta stratehichni napryamy pidvyshchennya efektyvnosti Zaporizhzhya : Vydavnychyy dim «Hel'vetyka».

5. Kraynik O., Kuris YU., Serhiyenko T. (2020). Mozhlyvosti ta mekhanizmy innovatsiynoho rozvytku pidpryyemstva yak osnova konkurentospromozhnosti v suchasnykh rynkovykh umovakh – Mizhnarodna naukova hrupa. – Boston.

УДК 658.1:005.332.4.001

JEL Classification: E23

Валентина КРУГЛІКОВА

к.е.н., доцент, доцент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності

Національний Університет «Запорізька Політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7680-592X>

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

Анотація. Враховуючи складні умови, в яких опинилася наша країна, саме зараз треба дбати про відновлення її економіки. Пам'ятати, що в умовах нестабільного розвитку світової економіки виникає необхідність формування конкурентоспроможності вітчизняних підприємств. Для того, щоб ефективно працювати на ринку, підприємству потрібно застосовувати відомі інструменти управління: мати чіткі цілі, стратегічне бачення майбутнього, формулювання місії, цінностей, щоб відповідали інтересам споживачів, і розроблені на їх основі тактичні та стратегічні принципи.

Виклики, з якими стикаються вітчизняні підприємства, можуть бути різноплановими. До війни головними проблемами в конкурентній боротьбі великих підприємств були: завоювання нових ринків, експортні перешкоди, намагання залучити іноземні ринки капіталу, недосконала судова система та неналежний правовий захист власності.

Відомо, що для малого та середнього бізнесу важливими проблемами були судова система та недосконалий захист прав власності, зростаюча корупція в контролюючих державних органах (як правило, це місцеві органи влади, хоча були випадки у централізованій), складна податкова система адміністрування, значне податкове навантаження та брак потрібного фінансування. Всі ці зазначені складові є передумовами гальмування конкурентоспроможності українських підприємств та економіки цілому.

Держава традиційно фокусується на проблемах великих компаній, тоді як малим і середнім підприємствам часто не вистачає ресурсів для самостійного вирішення проблем на конкурентному ринку. Однак існує сильне відчуття того, що розвиток економіки значною мірою залежить від розвитку малого та середнього бізнесу, від підвищення рівня конкурентоспроможності підприємств.

Зовнішнє середовище зазнає закономірної еволюції, що посилює нестабільність економічного розвитку: оновлення продукції, зміна споживчого попиту і запитів, ділової

активності, зміцнення або послаблення позицій конкурентів і т. д. Тому на кожному етапі життєвого циклу підприємства відбувається природна еволюція конкурентоспроможності підприємства.

Ключові слова: конкурентоспроможність галузі, конкурентоспроможність підприємства, конкурентоспроможність товару, якість продукції, ефективність.

Valentyna KRUGLIKOVA

Ph.D. in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department
of Entrepreneurship, Trade and Stock Exchange,
National University "Zaporizhzhya Polytechnic"

THEORETICAL ASPECTS OF ENTERPRISE COMPETITIVENESS FORMATION

Abstract. *Given the difficult conditions in which our country found itself, it is now necessary to take care of the restoration of its economy. Remember that in conditions of unstable development of the world economy, there is a need to form the competitiveness of domestic enterprises. In order to adapt well to modern market conditions, the enterprise must have clear goals, a vision of the future, its mission, values that correspond to the interests of consumers, and strategic principles developed on their basis.*

The challenges faced by domestic enterprises are quite different. Before the war, the main problems in the competitive struggle of large enterprises were integration into new markets, export barriers, gaining access to foreign capital markets, the judicial system and inadequate protection of property rights. For small and medium-sized enterprises, the main challenges were the judicial system and weak protection of property rights, petty corruption in various controlling state bodies (often local authorities, although it can also be central), complex tax administration, high tax burden and lack of available financing. All these mentioned components are prerequisites for inhibiting the competitiveness of Ukrainian enterprises and the economy as a whole.

The state traditionally focuses on the problems of large companies, while small and medium-sized enterprises often lack the resources to independently solve problems in a competitive market. However, there is a strong feeling that the development of the economy largely depends on the development of small and medium-sized businesses, on increasing the level of competitiveness of enterprises.

The external environment undergoes a natural evolution, which increases the instability of economic development: renewal of products, changes in consumer demand and requests, business

activity, strengthening or weakening of the positions of competitors, etc. Therefore, at each stage of the enterprise's life cycle, there is a natural evolution of the enterprise's competitiveness.

Keywords: *industry competitiveness, enterprise competitiveness, product competitiveness, product quality, efficiency.*

Формулювання проблеми. Будь яке підприємство є суб'єктом в системі мікро-, мезо- та макросередовищ, які формуються відповідно до конкретною галузі та національного господарства. Крім того, конкурентоспроможність галузі залежить від конкурентоспроможності підприємств, що входять в дану галузь, і стратегічного планування розвитку цих підприємств. Все, вище зазначене, має безпосередній вплив на якість та загальну конкурентоспроможність кінцевого продукту.

Крім того, дослідження показують, що результати функціонування підприємств значною мірою залежать від комплексного розвитку системи управління конкурентоспроможністю, досягнення та реалізації її конкурентних переваг. Таким чином, оволодіння механізмом управління конкурентоспроможністю підприємства стає життєво актуальною проблемою та необхідною складовою загальної системи управління розвитком підприємств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових праць таких видатних зарубіжних спеціалістів у галузі управління конкурентоспроможністю підприємств, як М. Портер, Ф. Котлер, А. Томпсон, Дж. Стрікланд, Е. Гринчуцький, Н. Гуржій, Н. Лейш та ін. показали, що актуальність її не втрачено.

Існують різні підходи до класифікації КСП (рис. 1.1). Залежно від об'єкта застосування даного терміну розрізняють «КСП народного господарства», «КСП продукції», «КСП підприємства», «КСП галузі» тощо. Кожна з цих категорій має істотні відмінності та характерні ознаки, що підтверджують правомірність і доцільність такого розмежування. Узагальнюючим для всіх розглянутих категорій є те, що вони відображають здатність об'єкта дослідження ефективно виконувати свої функції в умовах формування конкурентного середовища.

Невирішені аспекти проблеми У вітчизняних дослідженнях проблема КСП частіше розглядалася виключно з позицій продукції КСП. Як відомо, ці категорії є взаємопов'язаними що і зумовило обґрунтування мети написання даної статті. Відомо, що, що за часів панування адміністративно-командної системи управління відкритої конкуренції між підприємствами не існувало і говорити про їх конкурентоспроможність не доводилося. Ситуація змінилася з переходом на нові принципи господарювання. Крім того, зміни в економічній системі за часів переходу до ринкової економіки відокремили категорії конкурентоспроможності [3].

КСП товару — властивість товару, що характеризується ступенем задоволення конкретної потреби порівняно з аналогічними товарами на ринку. Тобто це можливість задовольнити сукупні потреби ринку в продукті, що забезпечує підприємцю отримання певної норми прибутку.

КСП товару визначається його технічними, якісними, ергономічними та іншими характеристиками, які повинні відповідати, як мінімум, рівню аналогічних характеристик конкурентів або мати нижчу ціну при гірших характеристиках, а як максимум - перевищувати характеристики продукції, що випускається конкурентами, і мають економічну привабливість для покупця. Вважається за можливе представити співвідношення основних категорій КСП на різних рівнях управління в такий спосіб (рис. 1) [1].

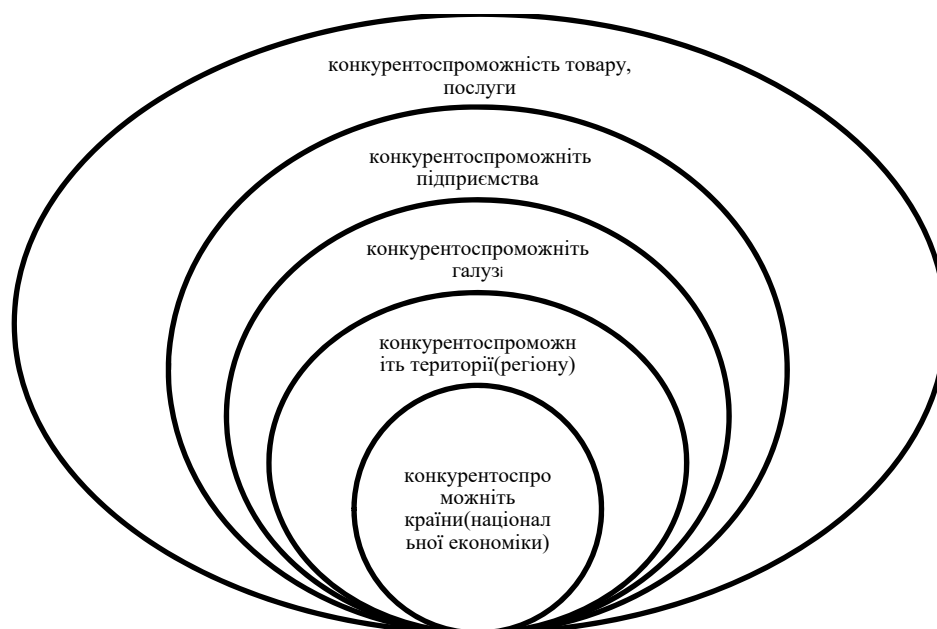

Рис. 1. Співвідношення категорій конкурентоспроможності

Таким чином, конкурентоспроможність підприємства за своєю економічною сутністю є більш широкою системною категорією, яка об'єднує послуги як підсистему КСП, що розглядається як передумова та необхідність, але не достатня умова надійних конкурентних позицій підприємства.

З точки зору впливу зовнішнього середовища. ця категорія конкурентоспроможності підприємства може бути визначена, як відносна категорія, тобто будь яке підприємство порівнюється з конкурентним (і, як тими чи іншими правило, в межах однієї галузі) на однотипному ринку за спорідненими характеристиками. Тому можна стверджувати, що конкурентоспроможність підприємства є поняттям відносним, оскільки воно можна

визначається на основі порівняння окремих економічних та технічних характеристик підприємства з характеристиками інших підприємств. конкурентоспроможність підприємства залежить від об'єкта порівняння, а також від факторів, які обираються для його оцінки. Стверджувати про абсолютну конкурентоспроможність підприємства не можливо: воно може бути «номером один» у своїй галузі в національній економіці, але не бути конкурентоспроможним на міжнародних ринках [3].

Основні фактори, що впливають на конкурентоспроможність продукції:

1) якість продукції – це технічний рівень продукції; технічний рівень виробництва; рівень якості організації та управління; благодійний ефект; інноваційний ефект; відповідність стандартам якості;

2) ціна продукту – витрати виробництва; витрати на маркетингові дослідження та рекламу; витрати на організацію та управління; формування прибутку; витрати на проведення НДР та відновлення зношеного обладнання; умови ринкової кон'юнктури ; відпускна ціна підприємства;

3) витрати в процесі споживання – це експлуатаційні витрати, особливістю яких є економія споживання енергоресурсів;

4) якість обслуговування - система обслуговування, що пов'язана з терміном експлуатації[2].

Як відомо, параметри конкурентоспроможності виробів поділяються на технічні, нормативні та економічні:

1) до технічних параметрів відносять характеристики властивостей товару, що залежать від сфери його застосування, від функцій, які він виконує в процесі споживання або експлуатації. Вченими визначено, щосьюди відносять , як приватні параметри, що відображають специфіку конкретного виробу (наприклад, для двигунів це можуть бути потужність і число обертів), так і більш загальні (наприклад, надійність, довговічність і т. д.);

2) нормативні параметри відображають відповідність продукції стандартам, технічним умовам, нормативним актам і законодавству. До них відносять можливі забруднення навколишнього середовища в результаті споживання або експлуатаціївиробу, відповідність технічним вимогам та параметрам, що діють на конкретному ринку, стандартам, технічним умовам тощо;

3) економічні параметри визначають, з одного боку, економічний ефект від споживання або експлуатації товару, а з іншого (рівень витрат, економічність , що виникають у зв'язку з його придбанням і споживанням, тобто відображають вплив товару на економіка споживача).

У процесі конкурентної боротьби відбувається взаємозв'язок «Продукції конкурентоспроможності» з іншими об'єктами конкурентоспроможності. У такому

взаємозв'язку необхідно виділяти макроекономічний рівень, де є зв'язок з такими об'єктами конкурентоспроможності, як промисловість і народне господарство, а також мікроекономічний рівень, який містить такі об'єкти конкурентоспроможності, як підприємство і галузь. На мікроекономічному рівні основний зв'язок відбувається між конкурентоспроможністю продукції, та таким об'єктом конкурентоспроможності, як підприємство. Це пояснюється тим, що підприємство саме здійснює виробництво, а вартість підприємства власного підприємства значною мірою залежить від рівня його конкурентоспроможності.

Отже, категорія « продукції» є складовою такого багатоаспектного поняття, як «конкурентоспроможність підприємства». Конкурентоспроможна продукція, яка найбільшою мірою задовольняє потреби споживачів, створює передумови для конкурентоспроможності виробника (підприємства). Високий рівень якості, оптимальна ціна, або ексклюзивність товару, що задовольняє потреби споживачів, роблять його конкурентоспроможним, а підприємство, яке виробляє конкурентоспроможну продукцію, завдяки більшим обсягам продажів і прибутку набуває популярності своєї торгової марки і стає конкурентоспроможним на ринку. Конкурентоспроможність продукції є важливою умовою конкурентоспроможності підприємства поряд з ефективністю його виробничо-господарської діяльності. З урахуванням впливу зовнішніх і внутрішніх факторів, підприємство досягає конкурентоспроможності виробничо-господарської діяльності [4].

Необхідність своєчасної адаптації підприємств до конкурентних умов нестабільного та мінливого зовнішнього середовища має враховуватись у процесі комплексного та постійного аналізу діяльності конкурентів, власного потенціалу підприємства та оцінки ефективності його діяльності. використання, а також при визначенні позиції підприємства на ринку товарів і послуг по відношенню до конкурентів, тобто оцінці КСП підприємств.

Перебуваючи у взаємозв'язку і взаємозалежності, категорії товарів і підприємств КСП відрізняються за своєю сутністю. Схема оцінки конкурентоспроможності підприємства (рис. 1.2) передбачає алгоритм визначення існуючих на ринку конкурентів [3].

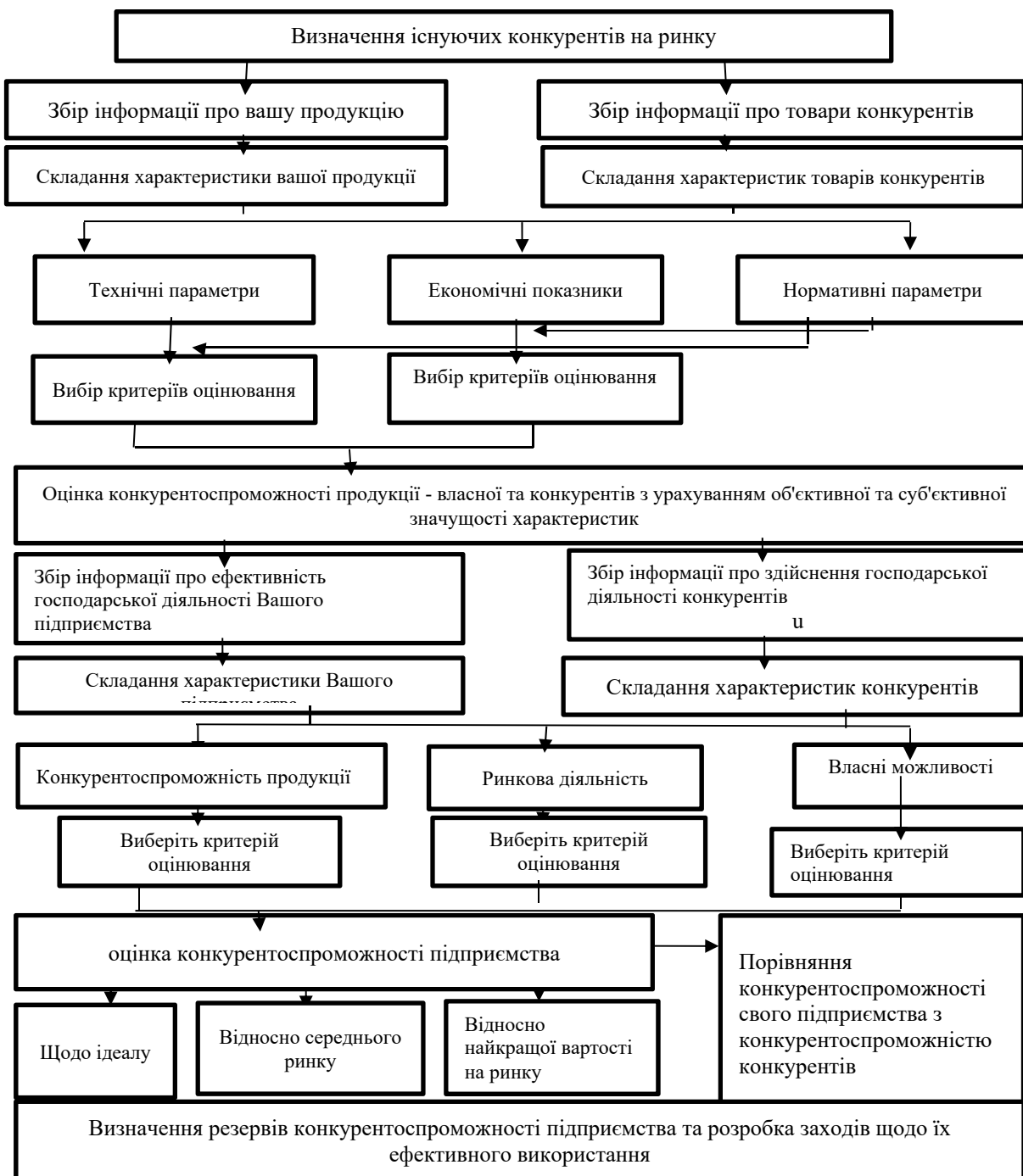

Рис. 2. Схема оцінки конкурентоспроможності підприємства

КСП підприємства залежить від його внутрішнього стану, а також зовнішнього положення підприємства. КСП підприємства не є його постійною характеристикою, вона визначає здатність вести успішну конкурентну боротьбу, протистояти основним конкурентам у певний період.

Теорія і практика менеджменту спричинили майже одночасну появу ряду методологічних підходів до оцінки КСП у працях вітчизняних і зарубіжних учених. Тому набір методів можна представити так [5].

1. Методи, що базуються на аналізі порівняльних переваг.

2. Методи, засновані на теорії фірмово-галузевої рівноваги.
3. Методи, побудовані на основі теорії ефективної конкуренції.
4. Методи, засновані на теорії якості продукції.
5. Матричні методи оцінки КСП.
6. Комплексні методи (в тому числі інтегральні).
7. Метод, заснований на теорії мультиплікатора.
8. Методика визначення позиції в конкурентній боротьбі з точки зору стратегічного потенціалу підприємства.

9. Одним із найпоширеніших методологічних підходів до аналізу та оцінки КСП підприємств є дослідження цієї категорії на основі теорії міжнародного поділу праці. Відповідно до цього підходу необхідною умовою для того, щоб галузь або підприємство завоювали сильні конкурентні позиції, є наявність порівняльних переваг, які дозволяють відносно нижчі виробничі витрати порівняно з конкурентною галуззю чи фірмою.

10. Використання їх як критерію оцінки собівартості продукції не дозволяє адекватно оцінити конкурентну позицію підприємства, оскільки вони характеризують масштаби та ефективність виробничої діяльності за певних умов зовнішнього середовища, але практично не відображають специфіки підприємства. процес взаємодії виробника продукції з ринком. Тому в рамках теорії порівняльних переваг використовуються й інші критерії - обсяг і норма прибутку; об'єм продаж; частка ринку тощо.

Нині відсутня загальноприйнята методика визначення та оцінки конкурентоспроможності підприємства. Світова практика виробила декілька підходів до оцінки конкурентоспроможності підприємства, основними з яких є:

- метод оцінки конкурентоспроможності підприємства, заснований на теорії ефективної конкуренції;
- метод визначення конкурентоспроможності підприємства на основі оцінки конкурентоспроможності продукції;
- метод, заснований на теорії конкурентної переваги;
- метод бенчмаркінгу.

Вище зазначені методи суттєво відрізняються за своїм змістом та показникам конкурентоспроможності. Вибір певного методу та аналізу конкурентоспроможності підприємства залежить від специфіки галузі, інтенсивності конкуренції в неї, а також виробничих особливостей даного підприємства.

Висновком що до вище зазначеного може бути те, що найбільш конкурентоспроможними є ті підприємства, де найкращим чином організована робота всіх

підрозділів та служб. На ефективність діяльності кожної служби впливає багато факторів і ресурсів підприємства. Тому, оцінка ефективності роботи кожного підрозділу передбачає оцінку ефективності використання цих ресурсів [6].

Ефективним для використання є метод, в основі якого лежить оцінка чотирьох групових показників, щовикористовуються для оцінки конкурентоспроможності підприємства.

До першої групи входять показники, що характеризують ефективність діяльності підприємства: рівень зниження витрат підприємства, ефективність використання основних фондів, використання сучасних технологій виготовлення товару, ефективність організація праці на підприємстві.

До другої групи об'єднані показники, що відображають ефективність використання обігових засобів: зниження залежності підприємства від зовнішніх джерел фінансування, здатність підприємства розраховуватися за своїми обов'язками, перспектива стабільного розвитку підприємства в майбутньому.

До третьої групи входять показники ефективності маркетингової діяльності, що дозволяють отримати уявлення про ефективність управління збутом та просуванням товару.

До четвертої групи входять показники рівня конкурентоспроможності товару та його ціна.

Вище зазначені показники, що необхідні для розрахунку, наведені в таблиці 1. У зв'язку з тим, що кожний з цих показників має різну ступінь важливості для розрахунку коефіцієнта конкурентоспроможності підприємства (ККП), експертним шляхом, на основі методу Делфи, розраховуються коефіцієнти вагомості кожного критерію та показника [1].

Таблиця 1. Показники оцінки конкурентоспроможності підприємства

Показники	Зміст показника	Алгоритм розрахунку
1. Оцінка використання науково-дослідного потенціалу підприємства:		
1.1. Частка нової продукції в обсягу випуску продукції підприємства (Н)	Відображає ступінь новизни продукції підприємства	$H = \frac{\text{Обсяг нової прод.}}{\text{Загальний обсяг прод.}}$
1.2. Частка витрат на науководослідні роботи (НДР) у валових витратах підприємства (ВН)	Характеризує спрямування ко- штів на НДР	$VH = \frac{\text{Витрати на НДР}}{\text{Валові витрати}}$
1.3. Показник рентабельності нової продукції (РНП)	Характеризує ступінь прибутковості нового продукту	$RNP = \frac{\text{Прибуток}}{\text{Від реалізації}} \times 100\% \text{ продукту}$
1.4. Продуктивність праці (ПП)	Демонструє ефективність використання робочої сили	$PP = \frac{\text{Обсяг виробництва}}{\text{чисельність робітників}}$
2. Фінансове положення підприємства (ФП)		
2.1. Коефіцієнт автономії (КА)	Характеризує незалежність підприємства від зовнішніх джерел фінансування	$KA = \frac{\text{Власний капітал підприємства}}{\text{Загальна сума залученого капіталу}}$
2.2. Коефіцієнт платоспроможності підприємства (КП)	Характеризує здатність підприємства виконувати свої фінансові зобов'язання та уникати кризових ситуацій	$KP = \frac{\text{Власний капітал}}{\text{Загальні зобов'язання}}$
2.3. Коефіцієнт абсолютної ліквідності підприємства (КЛ)	Показує якісний склад засобів, котрі є джерелами покриття поточних фінансових зобов'язань	$KL = \frac{\text{Грошові засоби та швидко реалізовані цінні папери}}{\text{Короткострокові фінансові зобов'язання}}$
2.4. Коефіцієнт обіговості обігових засобів (КОП)	Демонструє ефективність використання обігових засобів.	$KOP = \frac{\text{Реалізована продукція}}{\text{Середньорічний залишок обігових коштів}}$
3. Ефективність збуту та просування товару (ЕЗ)		
3.1.3.1. Рентабельність реалізації продукції (РП)	Демонструє рівень ефективності маркетингової політики підприємства	$RP = \frac{\text{Прибуток від реалізації}}{\text{Обсяг реалізованої продукції}} \times 100\%$
3.2.3.2. Коефіцієнт товарних залишків (КТЗ)	Відображає ступінь затовареності готовою продукцією складів.	$KTZ = \frac{\text{Обсяг нереалізованої продукції}}{\text{Обсяг реалізованої продукції}}$
3.3.3.3. Коефіцієнт завантаження виробничих потужностей (КЗП)	Характеризує ефективність виробничої діяльності і політики розподілу	$KZP = \frac{\text{Обсяг випуску продукції}}{\text{Виробнича потужність}}$
3.4.3.4. Коефіцієнт ефективності комунікаційної політики (КР)	Показує економічну ефективність використання реклами та PR	$KR = \frac{\text{Витрати на рекламу та PR}}{\text{Приріст прибутку від реалізації}}$
4. Конкурентоспроможність підприємства (КП)		
4.1.4.1. Комплексний показник конкурентоспроможності	Дає можливість виявити переваги чи відставання підприємства по відношенню до конкурентів	Сума одиничних показників конкурентоспроможності продукції асортиментного портфелю підприємства

Найчастіше використовуються нормовані показники значущості (ваги) одиничних показників конкурентоспроможності підприємства, тобто їх сума повинна дорівнювати одиниці. Тоді комплексний показник конкурентоспроможності буде вимірюватися в тій же шкалі виміру, що й одиничні показники конкурентоспроможності продукції.

На підставі коефіцієнтів вагомості за кожним критерієм визначається коефіцієнт конкурентоспроможності підприємства методом арифметичної середньозваженої.

Висновки. у світовій та вітчизняній практиці з метою оцінки досягнутого рівня конкурентоспроможності використовуються кількісні та якісні методи. Крім цього, заслуговують на увагу методики оцінки конкурентоспроможності підприємства на основі теорії конкурентних переваг М. Портера, метод різниць, який ґрунтується на основі теорії ефективної конкуренції, маркетингового стратегічного аналізу, а також безпосередньо на основі визначення рівня конкурентоспроможності продукції, окремого підприємства та ін. Тому, на наш погляд доцільне використання зазначених вище методик з розрахунку комплексу показників: ефективності діяльності підприємства, фінансового стану підприємства, ефективності збутової діяльності щодо просування товару, та безпосередньо визначення рівня конкурентоспроможності продукції підприємства.

Список літератури

1. Конкурентоспроможність підприємства : навч. посіб. / Р. Л. Лупак, Т. Г. Васильців. – Львів : Видавництво ЛКА, 2016. – 484 с.
2. Круглікова В.В. Дослідження конкурентоспроможності суб'єкта господарювання(магістерська робота).
3. Кемпбелл Э. Стратегический синергізм ; пер. с англ. / Э. Кемпбелл, Л. Саммерс. – СПб. : Питер, 2004.– 416 с.
4. Круглікова В.В. Оцінка конкурентоспроможності провідних компаній послуг Li-Fi на світовому ринку. Науковий журнал Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2017. – № 2 (95). – С. 34-38.
http://nbuv.gov.ua/UJRN/drep_2017_2_8
5. Лифшиц І. М. Теорія і практика оцінювання конкурентоспроможності товарів і послуг / І. М. Лифшиц. М.: Юрайт, 2001. 224
6. Кугушева Ю.С. Дослідження основних показників ефективності роботи підприємства на прикладі ПАТ Мотор січ.
http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/4240/1/MR_Kugusheva.pdf

References

1. Competitiveness of the enterprise: Navch. posib. / R. L. Lupak, T. G. Vasiltsiv. - Lviv : LCA Publishing House, 2016. - 484 p.
2. Kruglikova V.V. Continued competitiveness of the subject of the state (master's work).
3. Campbell E. Strategic synergy; per. from English. / E. Campbell, L. Summers. - St. Petersburg. : Peter, 2004.– 416 p.
4. Kruglikova V.V. Assessment of competitiveness of Li-Fi service providers in the world market. Scientific journal Power and Regions. Series: Economy and business. - 2017. - No. 2 (95). - S. 34-38.
http://nbuv.gov.ua/UJRN/drep_2017_2_8
5. Lifshits I. M. Theory and practice of assessing the competitiveness of goods and services / I. M. Lifits. Moscow: Yurayt, 2001. 224
6. Kugusheva Yu.S. Research on the main indications of the efficiency of robotic operations on the butt of PAT Motor Sich.
http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/4240/1/MR_Kugusheva.pdf

УДК 330.341:338.242.2

JEL Classification: O380

Наталія Бобко

старший викладач кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності

Національний університет «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2785-5143>

ІННОВАЦІЙНА СТРАТЕГІЯ – ОСНОВА ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

***Анотація.** Мета статті полягає у дослідженні сучасного стану інноваційної діяльності суб'єктів господарювання України відносно світового рівня на основі головних міжнародних індексів, а також визначення пріоритетних напрямів реалізації інноваційно-інвестиційної стратегії розвитку українських підприємств. Пріоритетним завданням для вітчизняних підприємств є формування та реалізація стратегії розвитку інноваційної діяльності, що дозволить підвищити конкурентоспроможність економіки України. Необхідність розробки теоретичних положень і методичних підходів з даної теми визначає її актуальність. Проведено дослідження сутності економічних категорій «інноваційна діяльність», «розвиток інноваційної діяльності», «стратегія інноваційного розвитку підприємства», а також ряду інших, взаємопов'язаних з ними визначень дозволило уточнити зміст поняття «стратегія розвитку інноваційної діяльності підприємства». В Україні порівняльний аналіз сучасного стану інноваційної діяльності суб'єктів господарювання щодо світового ступеня на основі головних міжнародних індексів, а саме Глобального інноваційного індексу, Глобального індексу конкурентоспроможності талантів, показав тенденцію до зниження рейтингових позицій України впродовж 2020–2022 рр. Розглянуті основні проблеми щодо формування та реалізації стратегії розвитку інноваційної діяльності українських підприємств на таких етапах процесу впровадження інновацій: макроекономічна нестабільність, недосконалість фінансово-кредитної системи та інноваційної інфраструктури; дефіцит інвестиційних ресурсів; відсутність щодо консультативного супроводу інноваційного проекту від задумки до фази комерціалізації, високий рівень податків, недостатній розвиток венчурного фінансування, недостатність фахівців у сфері управління інноваційною діяльністю тощо, повинні бути розв'язані за допомогою інструментів державної політики. Запропоновані пріоритетні напрями реалізації стратегії*

розвитку інноваційної діяльності українських підприємств потребують фінансування через систему державно-приватного партнерства.

Ключові слова: інновація, стратегія, розвиток, інноваційна діяльність, рейтинг, інноваційний процес, індекс, фінансування.

Nataliya Bobko

Senior Lecturer of the Department of “Entrepreneurship, Trade and Exchange Activity”

National University “Zaporizhzhia Polytechnic”

INNOVATION STRATEGY - THE BASIS FOR THE FORMATION OF COMPETITIVENESS OF THE NATIONAL ECONOMY

Abstract. *The purpose of the article is to study the current state of innovation activity of Ukrainian economic entities in relation to the world level on the basis of major international indices. The task is to determine the priority areas for implementing the innovation and investment strategy for the development of Ukrainian enterprises. The priority for domestic enterprises is the formation and implementation of a strategy for the development of innovation activities, which will increase the competitiveness of the Ukrainian economy. The need to develop theoretical provisions and methodological approaches on this topic determines its relevance. The study of the essence of the economic categories "innovation activity", "development of innovation activity", "strategy of innovation development of enterprise", as well as a number of other interrelated definitions allowed to clarify the content of the concept of "strategy of development of innovation activity of enterprise". In Ukraine, a comparative analysis of the current state of innovation activity of business entities in relation to the world level is used on the basis of major international indices, namely the Global Innovation Index and the Global Talent Competitiveness Index. These indices showed a tendency to decrease Ukraine's rating positions during 2020-2022. The main problems in the formation and implementation of the strategy for the development of innovation activities of Ukrainian enterprises at the following stages of the innovation process are considered: macroeconomic instability, imperfection of the financial and credit system and innovation infrastructure; lack of investment resources; lack of advisory support for an innovation project from the idea to the commercialization phase, high taxation, insufficient R&D. They should be addressed with the help of public policy instruments. The proposed priority directions for implementing the strategy for the development of innovation activities of Ukrainian enterprises require financing through the system of public-private partnership.*

Keywords: *innovation, strategy, development, innovation activity, rating, innovation process, index, financing.*

Вступ та постановка проблеми.

Основним фактором зростання конкурентоспроможності українських підприємств стають інновації, причому економічний ефект від їх впровадження досягається тільки в тому випадку, якщо інноваційна діяльність носить не епізодичний, а системний характер і здійснюється за допомогою реалізації інноваційних стратегій. У ході інноваційної діяльності виникають зміни в сфері економіки та соціальному векторі, у свідомості топ-менеджерів і робітників суб'єктів господарювання, в поведженні споживачів. У той час як більшість компаній промислово розвинених країн уже давно перейшли до стратегічного управління, в господарській практиці України теоретичні основи та методологічний інструментарій розробки та реалізації стратегічних планів опрацьовані недостатньо. Відсутність розробленої стратегії заважає підприємствам стабільно працювати, і найголовніше розвиватися, про що говорять міжнародні та вітчизняні аналітики.

Інноваційна діяльність дозволяє промисловим підприємствам перейти на новий технологічний рівень, проте для досягнення успіху в конкурентній боротьбі недостатньо володіти тільки технологічною перевагою, не менш важливими є інновації в їх управлінні. У зв'язку з цим проблема формування та реалізації ефективної стратегії розвитку інноваційної діяльності підприємств набула особливої значущості. Оскільки складна структура великих корпорацій уповільнює процес прийняття рішень, що веде до втрати конкурентної переваги, необхідно організувати ефективну систему управління інноваціями, одним з найважливіших елементів якої є інноваційна стратегія розвитку, що припускає формування довгострокових цілей інноваційної діяльності та вибір найбільш ефективних методів для їх досягнення.

Аналіз та дослідження публікацій.

Фундаментальні питання інноваційної діяльності досліджувалося багатьма зарубіжними вченими, серед яких слід зазначити Й. Шумпетера, П. Друкера, У. Шарпа, М. Портера, І. Бланка та інших. Серед вітчизняних дослідників відзначимо наукові публікації О. Гуторова [1], М. Ярути, С. Сисоєвої, О. Хименка [2] та інших.

Питання стратегічного управління та планування щодо інноваційної діяльності суб'єктів господарювання розглядалися у наукових роботах таких вчених, як І. Ансофф, О. Білик [4], П. Друкер, Г. Мохонько, А. Томпсон, О. Гук [3], Л. Шендерівська та інших.

Проте, незважаючи на значну кількість досліджень з цієї проблематики, на сьогодні ще не існує загального підходу до процесу формування та реалізації стратегії розвитку

інноваційної діяльності підприємств, що обумовлює необхідність розробки теоретичних положень і методичних підходів з даної теми.

Мета статті.

Метою статті є дослідження сучасного стану інноваційної діяльності суб'єктів господарювання України відносно світового рівня на основі головних міжнародних індексів, а також визначення пріоритетних напрямів реалізації інноваційної стратегії розвитку українських підприємств.

Виклад основного матеріалу.

Для формування та реалізації інноваційної стратегії розвитку вітчизняних підприємств потрібна наявність відповідної теоретичної бази, яка охоплювала б необхідний понятійний апарат, розробку методології, а також відповідний інструментарій.

Дослідження дозволило встановити, що у науковому середовищі відсутня єдність у розумінні змісту категорій, пов'язаних з поняттям «стратегія розвитку інноваційної діяльності підприємства». Відмінність у підходах до інтерпретації цього формулювання дозволить комплексно встановити ті варіанти уваги, на виконання яких мають зорієнтувати свої зусилля органи управління підприємств, регіону, країни.

Інноваційна стратегія розвитку – це агрегована модель операцій, дій, необхідних для досягнення поставлених організацією цілей на основі обраних показників (критеріїв).

Так, Гуроров О. І. вважає, що «Інноваційна діяльність – це діяльність, що цілеспрямована на використання та комерціалізацію результатів наукових опрацювань та розроблень, надає можливість випуску на ринок нової конкурентоспроможної продукції (робіт, товарів, послуг)» [1, с. 10].

Під інноваційною діяльністю суб'єктів господарювання на визначеній території О. В. Захарова розуміє новий трансформований погляд на проблему або вдосконалений підхід до процесу, що стосується всіх сфер виробничо-господарської діяльності та управління, який застосовується на кожному етапі життєвого циклу продукту або технології виробництва створення. Це потребує повного ресурсного та організаційно-управлінського забезпечення, що здійснюється на основі поєднання наукового та інтелектуального потенціалу та негайного впровадження в практичну діяльність [5].

Хименко О. А. розглядає сутність «розвитку інноваційної діяльності» як виокремлене економічне поняття. Прийняте суб'єктом підприємницької діяльності управлінське рішення стає інновацією управління. Це має здебільш ментальну (нематеріальну) складову частину та ініціює «розвиток інноваційної діяльності» як хід перетворення її ментальної частки в матеріальний елемент суб'єкта підприємницької діяльності. Успіх цього продукту чи бізнес-

процесу на ринку буде означати, що для цього суб'єкта господарювання «інноваційний розвиток» стався як такий, тобто досягнутий ефект від інноваційної діяльності [4].

Отже, вибір інноваційної стратегії є запорукою успіху господарської діяльності підприємства.

Формулювання інноваційної стратегії базується на цілях і напрямках розвитку, а також на аналізі зовнішніх факторів, що впливають на діяльність суб'єктів господарювання з урахуванням внутрішніх сильних і слабких сторін.

Такий підхід забезпечує розробку чіткої та життєздатної стратегії, здатної донести предмет управління стійкими та довгостроковими конкурентними перевагами. Особливістю стратегії інноваційності підприємства є те, що нововведення являють основний товарний продукт. В умовах глобалізації це збільшує рівень ризиків господарської діяльності суб'єктів господарства.

Грабчук І. Ф. деталізує значення поняття «стратегія інноваційного розвитку підприємства» та визначає його в такому сенсі, як модель дій суб'єкта господарювання на ринку або визначальна концепція, реалізація якої направлена на досягнення стратегічної мети інноваційного розвитку підприємства. У широкому сенсі стратегія інноваційного розвитку розглядається як загальний план або модель дій, яка у стратегічній перспективі дозволить трансформувати становище підприємства та його конкурентні переваги завдяки інноваціям та досягненню стратегічної мети інноваційного розвитку. Визначення та реалізація плану (моделі дій) мають здійснюватися на науковому обґрунтуванні з урахуванням наявності передумов інноваційного розвитку підприємства та ринкових можливостей і загроз (у т. ч. пов'язаними зі ступенем інноваційного потенціалу суб'єкта господарювання та наявним рівнем інтелектуального капіталу) [6].

Отже, в результаті аналізу понятійного апарату даних тлумачень пропонуємо розглядати стратегію розвитку інноваційної діяльності підприємства як сукупність цілей, апарату, правил прийняття вирішень та засобів переходу підприємства з наявного становища в новітню (цільову) ситуацію на базі запровадження різноманітних інновацій (продуктових, технологічних, організаційних, управлінських, економічних, соціальних) та позиціонування підприємства на існуючих ринках продукції (товарів, робіт, послуг).

Стратегією розвитку сфери інноваційної діяльності України на період до 2030 року наголошується, що в сучасних умовах успішний розвиток національних економік країн-лідерів міцно пов'язаний з пріоритетом у розробках і дослідженнях, появленню новітніх знань, виготовленням масової інноваційної продукції та розвитком високотехнологічного виробництва. Напрямом динамічного розвитку та здобутків, а також засобом забезпечення

безпеки та суверенітету країни, її конкурентоспроможності в умовах сьогодення є розвиток інноваційного потенціалу [7].

Оцінювання поточного стану інноваційної діяльності в Україні показує, що в країні конкурентна позиція є нестійкою – це відображено у деяких світових рейтингах.

Всесвітньою організацією інтелектуальної власності (ВОІВ) було оголошено Глобальний інноваційний індекс (ГІІ) 2022, що представляє сучасні міжнародні тенденції щодо інновацій та щорічні рівні інновацій по 132 економіках країн світу.

У Глобальному інноваційному індексі 2022 року проаналізовано світові тенденції в галузі інновацій в умовах пандемії COVID-19, що триває, уповільнення темпів зростання продуктивності праці та інших актуальних викликів, зокрема, повномасштабного вторгнення РФ в Україну.

В 2022 році за результатами цих досліджень Україна знизилася свій рейтинг і посіла 57 місце (49 позиція у 2021 році).

За загальним рейтингом Глобального інноваційного індексу 2022 Україна набрала 31 бал зі 100. Серед 39 економічних систем Європи, наша країна зайняла 34 позицію.

Динаміка основних індикаторів оцінювання України за ГІІ у 2021-2022 рр. представлена в таблиці 1.

Таблиця 1.

Динаміка основних індикаторів оцінювання України за ГІІ у 2021-2022 рр. [8]

№ з/п	Індикатори оцінювання	2021 р.	2022 р.	Зміна позиції
1	Бізнес середовище	99	104	5↑
2	Інформаційно-комунікаційні технології	63	69	6↑
3	Регуляторне середовище	75	78	3↑
4	Людський капітал та дослідження	49	44	5↓
5	Research and development	59	58	1↓
6	Знання та результати наукових досліджень	36	33	3↓
7	Освіта	26	23	3↓

ГІІ оцінює світові економіки за рівнем їх інноваційних можливостей, складається приблизно з 80 показників, згрупованих у інноваційні вклади та результати, ГІІ охоплює багатовимірні аспекти інновацій [9].

На рисунку 1 представлена динаміка рейтингів України за індексом ГІІ у 2020-2022 рр.

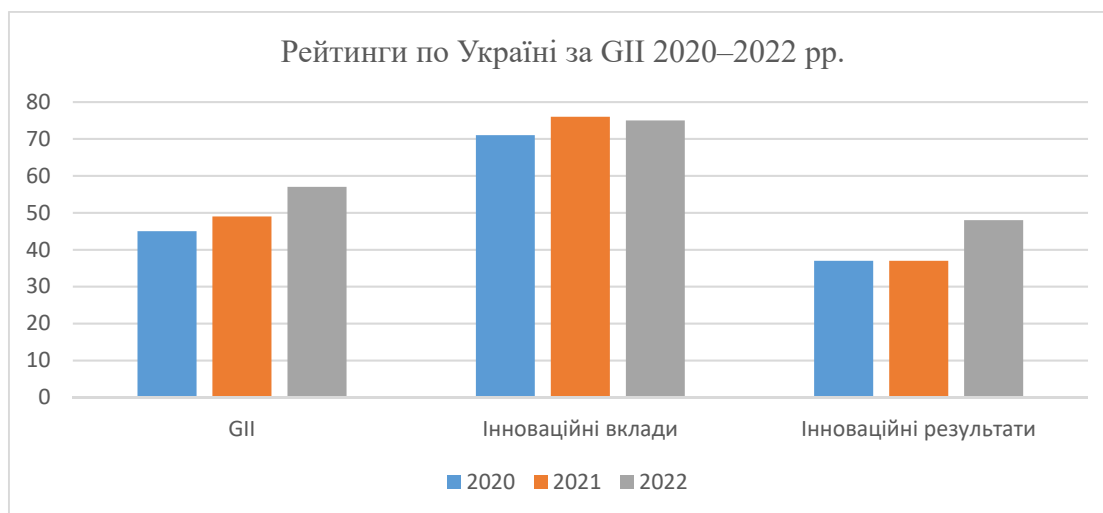

Рис. 1. Динаміка рейтингів України за індексом ГІІ у 2021-2022 рр.

Україна в 2022 році продемонструвала ліпші показники інноваційних досягнень, ніж інноваційних вкладень.

Україна посіла 75 місце за обсягами інноваційних вкладів у 2022 році. Це вище порівняно з 2021 роком, однак менше відносно 2020 року.

Україна за обсягами інноваційних результатів у 2022 році обійняла 48 місце. Ця оцінка менша порівняно з 2020-2021 рр.

Доступність і зміни в структурі моделі ГІІ впливають на порівняння рейтингів за рік.

У 2022 році досліджувана довірча межа для рейтингу України в ГІІ були в межах – 48 і 59 місце.

Україна посіла 4 місце серед 36 груп із доходом нижче середнього рівня економіки.

В таблиці 2 надано аналіз SWOT-аналізу індикаторів України в ГІІ у 2022 році.

Таблиця 2.

SWOT-аналізу індикаторів України в ГІІ у 2022 році [11]

Сильні сторони		Слабкі сторони	
Назва індикатора	Рейтинг	Назва індикатора	Рейтинг
Державне фінансування	12	Політична та оперативна стабільність	121
Співвідношення учень-вчитель	11	Глобальні корпоративні інвестори R&D, топ-3	38
Зарахування до вищої школи	19	Валове накопичення капіталу	125
Працевлаштовані жінки з вищим ступенем	2	ВВП (одиниця споживання енергії)	116
Корисні моделі за походженням	1	Кредити від мікро-фінансових організацій	53
Витрати на програмне забезпечення	9	Ринкова капіталізація	78

Експорт послуг ІТ	7	Одержувачі венчурного капіталу, угоди	99
Торгові марки за походженням	26	Отриманий венчурний капітал, вартість	88
Промислові зразки за походженням	19	Спільне підприємство/угоди стратегічного альянсу	122
Створення мобільних додатків	13	Національні художні фільми	69

У щорічному рейтингу стартап-екосистем Global Startup Ecosystem Index 2022 від Глобального дослідницького центру стартапів та інновацій StartupBlink у 2022 році Україна зайняла 50-те місце. Порівняно з 2021 роком (34 місце) Україна в 2022 році знизилася свої рейтинги на 16 пунктів. Таке різке зниження позицій України StartupBlink пов'язали з військовими діями РФ проти нашої країни. Це не могло не вплинути на формування української системи стартап-проектів [3].

Міжнародна бізнес-школа INSEAD разом з Adecco Group та Інститутом лідерства людського капіталу (HCLI) Сінгапуру щороку проводить оцінювання глобального індексу конкурентоспроможності талантів (Global Talent Competitiveness Index). У цьому дослідженні аналізуються чинники впливу технологічних змін на конкурентоздатність талантів і аргументується, що технології також створюють нові перспективи, незважаючи на передумову автоматизації виробництва, витіснення робочих місць машинами на всіх рівнях технологічного процесу. Майстерність працювати як з новітніми технологіями, так і з людьми, гнучкість і співпраця є основними навичками, які запорукою до успіху.

При розрахунку сумарного індексу враховується значення середньої арифметичної з шести критеріїв: нормативні умови на ринку праці; можливості для кар'єрного зросту; перспективи роботодавців прилучати таланти з усього світу (Індекс приваблювання талантів); здібність втримувати персонал відповідної кваліфікації; виробничі вміння та навички працівників і глобальні знання.

У 2021 році за здатністю утримувати в країні таланти Україна знаходилася на 119 місці серед 134 країн. Цього року отримали 118 серед 133 країн. Цьогорічний індекс позиціонує 133 країни. У загальному рейтингу Україна посідає 66 місце. Минулого року займали 61 позицію.

За загальним місцем у рейтингу Україна як і в 2021 році, є лідером у групі країн lower-middle income countries. Одночасно з Україною до цієї групи входять такі країни, як Іран, Камбоджа, Сенегал, Гана, Нігерія, Монголія, Непал – всього 37 країн світу.

Однак, за показником утримання талантів (brain retention), наприклад, такі країни як Гана, Сенегал, Нігерія займають вищі місця, ніж Україна – 41, 82, 89 відповідно. Тому постає проблема відтоку талановитих українців. Одним з найбільших показників в Україні є рівень отримання молоді вищої освіти – майже 60%. При цьому, Україна випереджає розвинені

країни світу за охопленням населення вищої освітою на 20%. Але у працевлаштуванні випускників наша країна поступається їм на 26% (59% проти 85%).

Серед європейських країн із середнім рівнем доходу в 2021 році за рейтингом ІТ-конкурентоспроможності Україна зайняла 11 місце. В 2021 році ІТ-фірми отримали перші місця щодо експорту послуг. Це дорівнювало підвищення більше 4% ВВП України. За останній досліджуваний період (3 роки) у ІТ-галузі експорт збільшився більше ніж у два рази. В 2021 році експортний дохід склав 6,9 млрд. доларів США. В 2022 році за умови збереження поточної динаміки, експортні доходи за прогнозом становили б 8,5 млрд. доларів США. Зараз на ринку праці, враховуючи стартап-проекти, ведуть активну діяльність більше 5000 ІТ-компаній.

Проведений порівняльний аналіз сучасного стану інноваційної діяльності суб'єктів господарювання України щодо світового ступеня на основі основних міжнародних індексів свідчить, що Україна в 2022 році порівняно з 2020 роком знизила свої рейтингові позиції, однак має високий освітній і науковий потенціал, незважаючи з проблеми щодо воєнних дій РФ проти України, здатний генерувати різноманітні інновації у вигляді задумів, наукових розробок, патентів.

Серед головних проблем реалізації стратегії розвитку інноваційної діяльності українських підприємств можна зазначити такі: недостатня якість бізнес-середовища; неконкурентоспроможний інвестиційний клімат; збереження нерозвиненості умов для справедливої конкуренції на ринках і отримання державної підтримки; слабка взаємодія бізнесу і держави при формуванні та реалізації інноваційної політики; збереження значних бар'єрів для розповсюдження в господарській діяльності суб'єктів господарювання нових технологій, що обумовлено регулюванням в галузях, митним і податковим адмініструванням, сертифікацією продукції тощо.

Прийнята Стратегія розвитку інноваційної діяльності на період до 2030 року [7] свідчить про вагомість загальнодержавного рівня впровадження інновацій для розвитку України.

Метою Стратегії є розбудова української інноваційної екосистеми, що забезпечить:

- високоякісну трансформацію креативних задумів в інноваційну продукцію (товари, роботи, послуги);
- підвищення ступеня інноваційності української економіки;
- створення слушних умов для розширення інноваційної середовища;
- зростання кількості впровадження інноваційних розроблень, підвищення їх фінансової віддачі;

- залучення інвестиційних ресурсів у інноваційну сферу.

Таким чином, реалізація зазначених програмних заходів здійснюється за такими основними напрямками:

1. Формування сприятливого нормативного та правового середовища для тих суб'єктів господарювання, які здійснюють інноваційну діяльність.

2. Методична та консультативна підтримка, поглиблення взаємозв'язків українських вчених винахідників і раціоналізаторів із закордонними корпораціями, розвиток інноваційної інфраструктури.

3. Підвищення ступеня дієздатності, що здійснюється як через просвітницьку та культурну діяльність, зростання рівня культури інновацій за допомогою освітньої діяльності, що цілеспрямована на забезпечення вдалого працевлаштування здобувачів вищої освіти після закінчення навчання у закладах вищої освіти за такими спрямуваннями:

- заснування власної підприємницької справи;
- діяльність на сучасному технологічному підприємстві;
- наукова (викладацька) робота.

Рівень державного фінансування наукової сфери є несумісним з цілями отримання нових знань та способів їх застосування, тому заходи щодо реалізації Стратегії повинні фінансуватися за рахунок коштів державного та місцевих бюджетних джерел, а також засобів, залучених через систему державно-приватного партнерства.

Висновки.

Постійний моніторинг стану інноваційної діяльності українських підприємств дозволяє виявляти особливості та проблеми, які негативно впливають на її розвиток. При цьому особлива увага повинна бути приділена дослідженню проблем здійснення інноваційної діяльності на підприємствах і в організаціях найбільш важливих сфер економічної діяльності.

Список літератури

1. Гуроров О. І., Ярута М. Ю., Сисоєва С. І. Економіка та організація інноваційної діяльності : навч. посіб. Харків, 2019. 227 с.

2. Хименко О. А. Розвиток інноваційної діяльності та державне управління: деякі методологічні аспекти. *БІЗНЕС ІНФОРМ*. 2020. № 1. С. 69–77.

3. Гук О. В., Шендерівська Л. П., Мохонько Г. А. Інвестування інноваційної діяльності: начальний посібник для здобувачів ступеня магістра за спеціальністю 073 Менеджмент. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, Видавництво «Політехніка», 2022. 186 с.

4. Білик О. С. Управління інноваційною діяльністю підприємства. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 6. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1693>
5. Захарова О. В., Барбанова І. С. Нормативне підґрунтя активізації інноваційного розвитку регіонів України. *Економіка і організація управління*. 2019. № 1 (33). С. 53–63.
6. Грабчук І. Ф., Бугайчук В. В., Аляб'єва В. М. Стратегія інноваційного розвитку підприємства. *Економіка та суспільство*. 2022. № 4. URL: <file:///C:/Users/user/Downloads/1861-D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-1788-1-10-20221212.pdf>
7. Стратегія розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#n12>
8. Інформаційні матеріали щодо стану інноваційної діяльності. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Print?lang=uk-UA&id=69b9a9bf-5fbc-4035-8c0f-ac26b853c0eb>
9. Global Innovation Index 2022. What is the future of innovation-driven growth? URL: https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/2022/
10. Global Innovation Index 2022: Ukraine. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_2000_2022/ua.pdf

References

1. Gutorov O. I., Yaruta M. Y., Sysoieva S. I. (2019). *Ekonomika ta orhanizatsiia innovatsiinoi diialnosti. [Economics and organization of innovation activity]*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Khymenko O. A. (2020). *Rozvytok innovatsiinoi diialnosti ta derzhavne upravlinnia: deiaki metodolohichni aspekty. [Development of innovation activity and public administration: some methodological aspects.]*. Kiev: Bisnes inform. [in Ukrainian].
3. Huk O. V., Shenderivska L. P., Mokhonko H. A. (2022). *Investuvannia innovatsiinoi diialnosti. [Investing in innovation activities]*. Kyiv: KPI. [in Ukrainian].
4. Bilyk O. S. (2020). *Upravlinnia innovatsiinoiu diialnistiu pidpriemstva. [Management of innovative activity of the enterprise]*. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok - Public Administration: Improvement and Development*. № 6. Retrieved from <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1693>. [in Ukrainian].
5. Zakharova O. V., Barbanova I. S. (2019). *Normatyvne pidgruntia aktyvizatsii innovatsiinoho rozvytku rehioniv Ukrainy. [Regulatory basis for activation of innovative development of the regions of Ukraine.]*. *Ekonomika i orhanizatsiia upravlinnia - Economics and management organization*. № 1 (33). 53–63. [in Ukrainian].

6. Hrabchuk I. F., Buhaichuk V. V., Aliabieva V. M. (2022). Stratehiia innovatsiinoho rozvytku pidpriemstva. [Strategy of innovative development of the enterprise.]. *Ekonomika ta suspilstvo - Economy and society*. № 44. Retrieved from <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/download/1861/1793>. [in Ukrainian].

7. Stratehiia rozvytku sfery innovatsiinoi diialnosti na period do 2030 roku. [Stratehiia rozvytku sfery innovatsiinoi diialnosti na period do 2030 roku]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#n12>. [in Ukrainian].

8. Informatsiini materialy shchodo stanu innovatsiinoi diialnosti. [Information materials on the state of innovation.]. Retrieved from <https://www.me.gov.ua/Documents/Print?lang=uk-UA&id=69b9a9bf-5fbc-4035-8c0f-ac26b853c0eb> [in Ukrainian].

9. Global Innovation Index 2022. What is the future of innovation-driven growth? Retrieved from https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/2022/. [in English].

10. Global Innovation Index 2022: Ukraine. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_2000_2022/ua.pdf. [in English].

УДК 658.0.12

JEL Classification: O110

Тетяна ЛІВОШКО

к.е.н., доцент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності

Національний університет «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3388-5899>

СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

***Анотація.** У статті розглянуто проблему впровадження стратегії розвитку економіки України через призму російської військової агресії та європейських аспектів її реалізації. Роз'яснено, які зусилля потрібно докласти з боку держави для успішної перебудови економічної системи України, зважаючи на глобалізаційні зміни в сучасному суспільстві. Обґрунтовано, що ефективна структурна реконструкція економічної системи потребує належної фінансової підтримки, яка покликана забезпечувати якісні зміни в суспільстві.*

Автором аргументовано, що державна політика у сфері модернізації економіки має бути складовою загального механізму сталого розвитку. Цей підхід передбачає вирішення трьох взаємопов'язаних проблем, таких як створення більш конкурентоспроможної економіки, підвищення життєвого рівня населення, поліпшення екологічної обстановки.

Автором розкрито основні напрямки економічної стратегії. Вона є системою й механізмом стратегічного управління активами і капіталом підприємств будь-якої галузі економіки в умовах відсутності точної та детальної картини майбутнього та високого ризику.

Приведені напрямки відновлення України які по прийнятій новій економічній стратегії включають загалом вісім програм. Обґрунтовано головну мету, яку українські компанії повинні прагнути на шляху до успіху як адаптацію до нових умов конкурентного ринку та закріплення зайнятих позицій.

Ринкове середовище вимагає від учасників швидкого реагування на зміни. Конкуренція на ринку, формування витрат й прибутку впливає на розвиток життєво здатних організацій. Ринкова економіка вимагає ведення раціонального господарювання, уміння рахувати витрати. У таких умовах організація економіки є життєздатним зв'язком та еквівалентним обміном. Крім того, ринок стимулює диференціацію отримання прибутку відповідно до кінцевих результатів господарської діяльності підприємства.

Незважаючи на війну, що триває, Україна продовжує національний огляд прогресу в досягненні цілей сталого розвитку. Сформульовані стратегічні напрями розвитку економіки України на сучасному етапі мають конкретні втілення. Автором зазначено що дослідження планів стратегічного розвитку економіки України є важливим аспектом програми відновлення у післявоєнний період та майбутнім розвитком країни.

Ключові слова: економіка, стратегія, відновлення економіки, програма, управління, фінансування.

Tatiana Livoshko

Ph.D. in Economics, Associate professor of the Department of “Entrepreneurship, Trade and Exchange Activity”
National University “Zaporizhzhia Polytechnic”

DEVELOPMENT STRATEGY OF THE ECONOMIC SYSTEM OF UKRAINE IN THE POST-WAR PERIOD

Abstract. *The article examines the problem of implementing a strategy for the development of Ukraine's economy through the prism of Russian military aggression and European aspects of its implementation. It is clarified what efforts must be made by the state to successfully rebuild the economic system of Ukraine, taking into account the globalization changes in modern society. It is substantiated that effective structural reconstruction of the economic system requires adequate financial support, which is designed to ensure qualitative changes in society.*

The author argued that state policy in the field of economic modernization should be a component of the general mechanism of sustainable development. This approach involves solving three interrelated problems, such as creating a more competitive economy, raising the standard of living of the population, and improving the environmental situation. The author revealed the main directions of the economic strategy. What is the system and mechanism of strategic management of assets and capital of enterprises of any branch of the economy in the absence of an accurate and detailed picture of the future and high risk. The given areas of recovery of Ukraine, which according to the adopted new economic strategy, include a total of eight programs.

The main goal that Ukrainian companies should strive for on the way to success as adaptation to new conditions of the competitive market and consolidation of occupied positions is substantiated.

The market environment requires participants to respond quickly to changes. Market competition determines the most viable structures. The market encourages rational management, the ability to calculate costs and profits. In a market economy, a viable relationship is an equivalent

exchange, a paid service. In addition, the market stimulates the differentiation of profits according to the final results of economic activity.

Despite the ongoing war, Ukraine continues its national review of progress in achieving the Sustainable Development Goals. Formulated strategic directions of the development of the economy of Ukraine at the current stage have specific implementations. The author states that the study of plans for the strategic development of Ukraine's economy is an important aspect of the recovery program in the post-war period and the future development of the country.

Keywords: *economy, strategy, economic recovery, program, management, financing*

Вступ та постановка проблеми

Терористична тактика ведення війни Росією, внаслідок якої зруйновано життя мільйонів українців, знищено тисячі будинків, об'єктів цивільної та критичної інфраструктури, ставить перед Україною нове завдання: потрібно не тільки досягти перемоги, а й виконати роботи з післявоєнного відновлення. При чому вже зараз, під час війни, потрібно планувати, як це буде відбуватися та за рахунок чийої фінансової допомоги. Відповідно до законодавства визначаються головні питання Національної ради з відновлення від наслідків війни. Вже виконується робота над проектами розділів плану заходів щодо післявоєнного відновлення та розвитку України. Розділи Плану заходів щодо відновлення будуть включати перелік робіт з післявоєнного відновлення України та пропозиції щодо пріоритетних реформ і стратегічних ініціатив. Крім того, перелік нових законодавчих нормативних актів, прийняття і реалізація яких є необхідними для ефективної роботи щодо відновлення України у воєнний і післявоєнний періоди. Об'єднання зусиль різних організацій дозволяють визначити пріоритетні напрямки відновлення економіки та джерела їх фінансування.

Аналіз та дослідження публікацій

Сьогодні ще мало наукових досліджень у сфері економічних відносин в період військового стану. Але особливості глобального конкурентного середовища та економічного зростання присвячено публікації різних вчених: І. Братіщев, М. Брун, А. Гірман, М. Портер, К. Прахалад, А. Ткаченко, М. Сторпер, А. Суботін, Г. Хамел та ін. Незважаючи на значну зацікавленість зарубіжних і вітчизняних науковців щодо комплексу науково-практичних проблем, пов'язаних з активізацією процесу державного управління соціальною та економічною системами в умовах глобальної світової конкуренції та відновлення економіки після військової агресії Росії питання стратегії розвитку ще залишається недостатньо дослідженим та продовжує вивчатися провідними спеціалістами.

Мета статті

Метою написання статті є дослідження яке виконується у сфері визначення нових сучасних підходів формування стратегії розвитку України у післявоєнний період. Проведене дослідження ґрунтується на теорії й концепції управління державним розвитком, а також на результатах наукових та практичних розробок з прикладних проблем реформування української економіки і її галузевих сегментів у післявоєнний період.

Виклад основного матеріалу

В умовах військового стану важливе значення набуває планування майбутньої стратегії розвитку держави. З урахуванням впливу військової агресії, Україна стає більш інтегрованою в глобальний світовий простір по новим стратегічним напрямкам. Сьогодні глобалізація стратегії розвитку набула нових рис. Тому це потребує нового підходу в розробці програм стратегічного розвитку держави.

В Україні «внаслідок функціонування протягом багатьох років ресурсо- та енергоємних галузей і технологій, сировинної орієнтації експорту, надмірної концентрації сучасного виробництва в промислових регіонах сформувалася така структура управління розвитком, яка загалом є неефективною та екологічно небезпечною» [3].

Основою теоретичного підходу до стратегії розвитку є застосування нового механізму формування та реалізації стратегії державного управління у післявоєнний період, який об'єднує різні організаційні форми підприємництва. Буде новий порядок і процедури взаємодії органів державної влади, приватного бізнесу й населення.

Військова агресія вплинула на всі складові економічної системи України. Для оцінки стану української економіки найбільш показовим використовується універсальний показник – це рівень валового внутрішнього продукту України. Показник валового внутрішнього продукту (далі – ВВП) України відноситься до макроекономічних показників. Цей показник представляє собою ринкову вартість всієї кінцевої виробленої продукції і наданих послуг у всіх галузях економіки країни за певний період, як правило, за визначений період часу.

Згідно проведених досліджень розвитку світової економіки, показник валового внутрішнього продукту характеризує рівень розвитку економіки. Цей показник характеризує кінцевий результат виробничої діяльності економічних одиниць-резидентів і вимірює вартість товарів та послуг, що вироблені цими одиницями для кінцевого використання. Тому, найчастіше економічні дослідження показують зміни стану економіки через цей показник. Падіння валового внутрішнього продукту, величезні втрати активів та доходів від експорту, безпрецедентні енергетичні та демографічні кризи – це приведений далеко не повний перелік наслідків військової агресії Росії для економіки України на кінець 2022 року.

Станом на 2020 рік (в умовах Covid-19) номінальний ВВП України становив 4194 млрд. [1] або 155,6 мільярдів доларів США [2]. По оцінкам державної служби статистики реальний валовий внутрішній продукт України у 2021 році зріс на 3,4% після спаду на 3,8% у 2020 році та номінальний ВВП України становив 5 трлн. 459,6 млрд. грн., тобто з розрахунку на одну особу – 131,94 тис. грн.

Проведені історичні дослідження спеціалістами державного органу статистики України показали, що найгіршим, в економічній історії України, був результат розвитку економіки за 1994 рік, коли ВВП скоротився на 22,9%, при цьому інфляція досягла 401%.

Проведена оцінка рівня економічної діяльності суб'єктів підприємництва, що виконало Міністерством економіки, валовий внутрішній продукт України за період військової агресії 2022 року скоротився на 32%, при тому, що інфляція має помірне зростання та не перевищила 34%.

Тобто, навіть з точки зору оцінок працівниками органів статистики, це отриманий задовільний результат спаду економіки. При тому, що масштаби здійсненої агресії, руйнувань і шкоди, завданих військами Росії, давали підстави фінансовим аналітикам робити розрахунки найгірших прогнозів скорочення ВВП, за всі роки незалежності України, тобто на 50% і більше відсотків. Але дослідження державних органів статистики не відображають справжнього здобутку 2022 року, що фактично відбувся – це адаптивність, гнучкість та некрихкість здійснення українського бізнесу. Завдяки енергії опору і виживання бізнес України вистояв і має подальше зростання економічних показників. Розглядаючи економічну стратегію будь-якої країни неможливо не звернути увагу на методи та підходи щодо її оцінки та спроможності.

Теоретично «економічна стратегія» — це сукупність економічних методів і прийомів, за допомогою яких можна ефективно оцінити та досягти основоположні цілі розвитку підприємства в мінливому конкурентному середовищі. Крім цього, економічна стратегія також розглядається як система й механізм стратегічного управління майном підприємств будь-якої галузі економіки в умовах відсутності точної та детальної картини майбутнього і високого рівня ризику.

Стратегічне управління економікою України, неможливо здійснити без проведення комплексного стратегічного аналізу, який організовується для:

- а) виконання відповідної функції управління, яка орієнтована на перспективу і така, що має високу невизначеність;
- б) дослідження економічної системи за критеріями, які визначають її майбутній стан та перспективу розвитку.

Український уряд ухвалив нову економічну стратегію в умовах війни, яка, зокрема, передбачає безповоротну грантову допомогу малому та середньому бізнесу, підтримку українських виробників. За напрямками відновлення уряд України передбачає, що нова економічна стратегія включає загалом вісім програм. Всі вони будуть спрямовані на створення нових робочих місць шляхом підтримки бізнесу, держзамовлення, будівництва, кредитування, працевлаштування тих, хто втратив роботу. Також ця стратегія відновлення передбачає безповоротну грантову допомогу малому й середньому бізнесу, підтримку вітчизняних виробників та будівництво нової інфраструктури. Інформаційні джерела при оцінці роботи фахівців-розробників Плану відновлення України від наслідків війни виокремлюють напрямки економічної стратегії по таким головним програмам:

Перша програма: мікрогранти на запуск власного бізнесу. Очікується що у результаті з'являться тисячі нових мікробізнесів, тобто створення нових робочих місць.

Друга програма: гранти на розвиток переробних підприємств, що спеціалізуються на деревообробці, меблевому виробництві, виробництві одягу, фурнітури, будматеріалів, агропереробку. На безповоротні гранти можна буде купити нове обладнання.

Третя програма — безповоротні гранти в агросфері (часткова компенсація вартості теплиць, тобто виділення коштів на будівництво типових проектів модульної теплиці розміром до 2 га). Для виконання цієї програми передбачається будівництво близько трьох тисяч теплиць.

Четверта програма — гранти (співфінансування держави з бізнесом) на висадку нових фруктових і ягідних садів. Очікують, що буде висаджено нових садів загалом на площах до 10 тисяч га.

Будь-які державні програми потребують фінансування, тому командою уряду разом із партнерами із інших країн, уже сьогодні плануються та визначаються головні джерела фінансування.

Наразі, уряд України обговорює чотири основні джерела фінансування Плану післявоєнного відновлення, це в першу чергу, конфісковані російські кошти в Україні та світі; по-друге, кошти міжнародних партнерів, в тому числі міжнародних фінансових організацій; а також безпосередньо кошти з державного бюджету України і кошти різних донорів та приватного сектору бізнесу.

Дослідження показали, що найбільше, через військову агресію в Україні, постраждали такі економічні галузі, як будівництво житла, транспорт, торгівля та промисловість. Про це говориться у підготовленому звіті, який надав Світовий банк. Серед областей України, що зазнали найбільших втрат: Донецька, Луганська, Харківська, Київська, Чернігівська та Запорізька.

Експерти оцінили, що «вартість відбудови і відновлення України коштуватиме щонайменше \$349 млрд., за спільною оцінкою уряду України, Єврокомісії та Світового банку. Майже третина цих коштів потрібна у наступні півтора - три роки» [5].

Фінансові аналітики журналу «Forbes Ukraine» [5] обрали топ-10 напрямків, які на думку авторів звіту, потребують найбільший обсяг інвестицій у відновлення України.

В обговорюваному Плані відновлення України було визначено головні напрямки проведення відновлювальних заходів, які потребують найбільших інвестицій: відбудова транспортної інфраструктури, розмінування територій, відбудова житла, відновлення торгівлі та промисловості, ефективний соціальний захист, відновлення аграрного сектору економіки, ефективне та розгалужене надання медичних послуг закладами охорони здоров'я, відновлення енергетики, повернення та відбудова закладів освіти, відновлення фінансового ринку.

Так, для відбудови транспортної інфраструктури необхідно приблизно \$73,8 млрд., з них \$8,9 млрд. необхідні вже сьогодні. Завдані збитки від знищення та руйнувань у цій галузі становлять приблизно \$29,9 млрд.

Підраховано, що в Україні пошкоджено або знищено близько 9000 км покриття національних доріг та більш ніж 7000 км обласних і сільських доріг. Крім цього зруйновано 3,5 млн. м² мостів та 1119 км залізничних шляхів. Зруйновано 93 залізничні станції, 63072 м² залізничних мостів, понад 400000 приватних автомобілів, 16 аеропортів та більше 800 одиниць міського громадського транспорту. І це не остаточна цифра.

Витрати на розмінування територій України по оцінкам експертів, перевищать \$73,2 млрд. Уже зараз необхідно \$11 млрд. на закупівлю спеціального обладнання та навчання спеціалістів, проведення обстеження та виконання самого процесу розмінування.

Об'єднані зусилля України із партнерами щодо очищення території країни від вибухово-небезпечних предметів, можливо, доведеться продовжувати протягом ще кілька десятиліть. Так, з огляду на досвід інших країн розглядаються всі додаткові механізми щодо прискорення цього процесу.

За оцінками, які виконали працівники Державної служби з надзвичайних ситуацій та Міністерства внутрішніх справ України, більше 15% території України є забрудненими небезпечними матеріалами. Руйнування Каховської ГЕС збільшило площу забруднення вибухово-небезпечними предметами.

Потреби на відновлення та відбудову зруйнованого житла, по різних оцінках, становлять понад \$70 млрд., у тому числі, з них необхідні \$33,1 млрд. на витрати для першочергового забезпечення внутрішніх переселенців тимчасовим житлом. Кошти необхідні для підготовки до зими, виконання ремонту частково пошкоджених житлових будинків. Сума завданої шкоди, через знищення будівель, становить близько \$39,2 млрд. Наразі пошкоджено

близько 817000 житлових будинків, з яких близько 40% становлять ті, що не можливо відновити.

Загальні потреби на відновлення торгівельної мережі та промисловості, по різних оцінках становлять \$20,8 млрд., з яких \$6,6 млрд. вже частково отримано від державних і приватних суб'єктів господарювання. По оцінках експертів, торгівля та промисловість є одним із найбільш постраждалих від війни секторів економіки. Тому що були зруйновані металургійні заводи в Донецькій області, пошкоджені та знищені в Україні 2900 роздрібних магазинів, торгових центрів та складів. Сукупні збитки галузей економіки становлять більше \$47,5 млрд. Розрахунки збитків показали, що понад 80% потреб у фінансуванні необхідні на роботи з відбудови і модернізації будівель. Крім цього кошти необхідні на закупівлю нового обладнання та відновлення виробничих товарно-матеріальних запасів.

Підрахунки розміру фінансування для соціальної сфери становлять \$20,6 млрд. Більшість з цих витрат необхідні для соціальних виплат та надання послуг категорії населення, що перебуває у складних життєвих обставинах. Багато треба витратити ресурсів задля вирішення проблеми створення робочих місць та заохочення працівників до повернення додому. Ці витрати за оцінкою соціальних служб складають приблизно 50,6 млрд. доларів США. Такий становище пов'язано з втратою роботи, погіршенням економічного становища громадян та підвищення витратків на соціальні потреби.

Існує план відновлення економіки України з потребою у фінансуванні державного сектору аграрної галузі. Витрати на це оцінюються у \$18,7 млрд. доларів США.

Сільськогосподарські підприємці збираються вкладати власні кошти. До інвестицій мають включати пошкоджені активи, фінансову допомогу на відновлення аграрних підприємств. Загальний обсяг збитків оцінюється у сумі 28,3 млрд. доларів США. Збитки від окупації мають компенсувати втрату машин, будівель та худоби.

Ресурси на відновлення медицини складають 15,1 млрд доларів США. Ці фінансові ресурси включають оцінку відбудування інфраструктури. Це потрібно для відновлення пошкоджених об'єктів медицини та реабілітаційної діяльності в Україні. За різними оцінками ця сума складає 1,2 млрд. доларів США.

Також, зменшення доходів приватними надавачами послуг, збитки від відсутності фінансування медичних закладів та кошти на додаткові витрати щодо покращення рівня здоров'я населення.

Збитки для енергетики включають шкоду різним галузям енергетичного господарства.

Розрахунок фінансів на відновлення сфери освітніх послуг становить понад \$9,0 млрд, з яких необхідні термінові кошти оцінено у сумі \$2,8 млрд. Ці кошти включають вартість робіт з відбудови будівлі шкіл відповідно до нових стандартів безпеки та забезпечення фінансування

проміжних і довгострокових освітніх послуг. Сфера освітніх послуг отримала руйнувань на \$3,4 млрд. Постраждало у війні більше, ніж 1800 освітніх закладів, з яких 178 установ було повністю знищено. Найбільших втрат зазнали освітні заклади на сході України. Це все вплинуло на організацію освітнього процесу. Нанесення збитків щодо організації освітнього процесу стосується майже 1 млн. учнів та студентів сходу України.

Розрахунки фінансування на відбудову фінансового сектору економіки України приблизно оцінено у \$8 млрд., з яких \$6,4 млрд. оцінюють як необхідні на сьогодні. Ці кошти необхідні для створення резерву на покриття кредитних збитків. Також фінанси потрібні та відновлення інфраструктури. Реальні збитки українських банків оцінено у \$8,1 млрд. Інформація щодо розмірів збитків небанківських фінансових установ повністю не оцінена.

Наразі, знадобиться багато місяців, щоб оцінити розмір завданої шкоди фінансовому сектору та підлягав кількісному вимірюванню.

Стратегічне управління економікою країни нерозривно пов'язано із системою управління підприємством в цілому.

Цикл стратегічного управління державними програмами передбачає довгостроковий період і включає в собі кілька періодів середньострокового управління, а останнє — кілька періодів короткострокового (поточного) управління. Це забезпечує безперервність процесу реалізації стратегії. Таким чином, «основні цілі управління в процесі реалізації стратегії конкретизуються і передаються з контуру стратегічного управління держави в контур середньострокового і поточного управління промисловим виробництвом. Тому, можливо зробити висновок, що головна мета, яку українські компанії повинні прагнути на шляху до успіху — адаптація до нових умов конкурентного ринку, а також «перебудова матриці мислення на Європейський стандарт» [4].

Сьогодні політика взаємопідтримки урядів різних країн світу та бізнесу України допомагає вчасно реагувати на всі виклики сучасного стану і своєчасно вносити зміни до державної стратегії.

Висновки

Основою методичного підходу до відновлення України, у запропонованому автором підході до формування стратегії державного розвитку, є нова можливість підвищити якість стратегічного планування, як функції державної влади. Такий організаційний механізм формування стратегії відновлення економіки враховує ключові аспекти, що виникають у процесі розробки й реалізації стратегії. Це дає можливість забезпечити державну регулятивну політику ефективним інструментарієм, необхідним не тільки для організації всього процесу стратегічного планування, а й для подальшого ефективного виконання розробленого комплексу заходів щоб досягти необхідних пріоритетів.

У післявоєнний період є організаційний механізм формування та виконання стратегії державного економічного розвитку, який визначає необхідні форми, порядок і процедури взаємодії органів державної влади, бізнесу й населення для планування та реалізації стратегії розвитку.

Для євроінтеграції Україна зобов'язана впровадити у практику оцінки вітчизняних компаній EGS – принципи. Верифікація ESG-інтеграції буде сприяти збільшенню інвестиційної привабливості українських компаній. Вона необхідна для зберігання та включення цінних паперів емітентів до портфелів відповідальних світових інвесторів. Надання інформації щодо факторів ESG важливе для прийняття ділових та інвестиційних рішень учасниками ринку. Інформація щодо стійкого розвитку діяльності підприємства допомагає демонструвати прозорість та ефективність управлінських процесів, що створює сприятливі умови для залучення довгострокових ресурсів. Впровадження відкритості і прозорості законодавства, науково-технічного потенціалу в національну систему інновацій та інвестицій допоможе прискорити реалізацію стратегічних планів України для забезпечення довгострокової стабілізації економіки. Автором зазначено, що дослідження планів стратегічного розвитку економіки України у післявоєнний період є важливим аспектом програми відновлення та відбудови і є темою для подальших досліджень проблем, пов'язаних з формуванням цієї стратегії. Це дозволяє впроваджувати різні можливі варіанти і напрямки її виконання з адаптацією до вимог сучасного глобального світу на найближчий період.

Список літератури

1. Державна служба статистики України «Виробництво та розподіл валового внутрішнього продукту за видами економічної діяльності. Валова додана вартість (у фактичних цінах; млн. грн.)». 2021. (дата звернення: 12.02.2023). URL: <https://profilbaru.com/uk/>
2. ВВП України у 2021 р. зріс на 3,4% – Держстат. Інформаційне агентство Interfax-Україна. 2021. (дата звернення: 12.02. 2023). URL: <https://interfax.com.ua/news/general/811845.html>.
3. Гірман А. П., Гвоздов Б.Ю., Брусенцева А.С. Формування стратегії розвитку України в умовах глобалізації. *Регіональні студії*. 2021. №24. С.116-122. URL: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/24/18.pdf> (дата звернення: 15.02.2023). DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2021.24.16>.
4. Tkachenko A.M., Maslov D.G. The formation of competitive advantages, an urgent task of the modern Ukrainian enterprise. *Економічний вісник ДВНЗ УДХТУ*. №1(15). 2022. С.90-103.

URL: http://ek-visnik.dp.ua/wp-content/uploads/pdf/2022-1/Tkachenko_M.pdf. (дата звернення: 15.02.2023). DOI: 10.32434/2415-3974-2022-15-1-90-105.

5. Гордієнко Ольга. \$350 млрд на відновлення України. 10 головних напрямків, на які потрібно найбільше грошей. *Журнал Forbex Ukraine*. 09.09.2022. (дата звернення: 14.02.2023). URL: <https://forbes.ua/money/top-10-napryamkiv-za-obsyagami-investitsiy-u-vidnovlennya-uryad-ukraini-spilno-zi-svitovim-bankom-ta-evrokomisieyu-predstavili-sviy-plan-09092022-8247>

References

1. Derzhavna sluzhba statystyky Ukraini «Vyrobnytstvo ta rozpodil valovoho vnutrishnoho produktu za vydamy ekonomichnoi diialnosti. Valova dodana vartist (u faktychnykh tsinakh; mln hrn)». (2021)/ Retrieved from <https://data.gov.ua/dataset/cf0f1189-141b-4492-a359-32b941384030> [in Ukrainian].

2. VVP Ukrainy u 2021 r. zris na 3,4% – Derzhstat. (2021). *Informatsiine ahentstvo Interfax-Ukraina*. Retrieved from <https://interfax.com.ua/news/general/811845.html> [in Ukrainian].

3. Hirman, A., Hvozdoz, B., Brusentseva, A. (2021). Formuvannia stratehii rozvytku Ukrainy v umovakh hlobalizatsii. *Rehionalni studii*. 2021. 24. pp. 116-122. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2021.24.16> [in Ukrainian].

4. Tkachenko, A., Maslov, D. (2022). The formation of competitive advantages, an urgent task of the modern Ukrainian enterprise. *Ekonomichnyi visnyk DVNZ UDKhTU*. 1 (15) 2022. pp. 90-103. Rezhym dostupu: http://ek-visnik.dp.ua/wp-content/uploads/pdf/2022-1/Tkachenko_M.pdf/ DOI: 10.32434/2415-3974-2022-15-1-90-105 [in English].

5. Hordiienko, O. (2022). \$350 mlrd na vidnovlennia Ukrainy. 10 holovnykh napriamkiv, na yaki potribno naibilshe hroshei. *Zhurnal Forbex Ukraine*. 09.09.2022. Retrieved from: <https://forbes.ua/money/top-10-napryamkiv-za-obsyagami-investitsiy-u-vidnovlennya-uryad-ukraini-spilno-zi-svitovim-bankom-ta-evrokomisieyu-predstavili-sviy-plan-09092022-8247> [in Ukrainian].

УДК 338.2; 339.13

JEL classification: L10; M310

Олександр ШАФАЛЮК

д.е.н., проф., професор кафедри маркетингу ім. А.Ф. Павленка
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-1145-7973>

Анна ТАЩЕНКО

к. соц. н., доц., асистент кафедри соціальних структур та соціальних відносин,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6038-7337>

РОЗВИТОК КЛІЄНТСЬКОГО ДОСВІДУ В СИСТЕМІ МАРКЕТИНГУ ТА КОМЕРЦІЇ ПІДПРИЄМСТВ

***Анотація.** В статті показано значущість і роль управління клієнтським досвідом у розвитку ефективних взаємодій з різними контингентами споживачів, групами зацікавлених у результатах діяльності підприємств осіб. Досліджено можливості і актуальні проблеми прогресу маркетингових систем взаємодії зі споживачами на принципах або сталого розвитку і безперервного удосконалення клієнтського досвіду та бізнес-моделей компаній. Доводиться результативність концептуального базису CX-менеджменту в оптимізації підсистем і параметрів взаємодії підприємств зі споживачами, підвищення ефективності їх маркетингової та комерційної діяльності. Опрацьовано особливості врахування у прикладному моделюванні специфіки різних часових горизонтів планування розвитку діяльності підприємств і особливих умов кризових ситуацій. Акцентовано увагу на стратегічних аспектах і перспективних напрямках підвищення результативності оптимізації клієнтського досвіду у маркетингу і комерції підприємств України. Демонструється значущість і проблемні аспекти у забезпеченні системності на етапах діагностики проблем й розробки конструктивних рішень з удосконалення клієнтського досвіду, розвитку брендів з довгостроковим збереженням цілісності їх концепцій, у тому числі за часів кризи. Розроблено й обґрунтовано науково-практичні рекомендації і алгоритми щодо діагностичної ідентифікації та конструктивного опрацювання актуальних проблем бізнесу в управлінні клієнтським досвідом, підвищенні ефективності взаємодій зі споживачами. Показано особливості і складності розвитку омніканальності та інших сучасних форматів*

взаємодії зі споживачами, позитивні кейси антикризової мобілізації зусиль компаній для «інноваційного руйнування» застарілих бізнес-процесів, а також підвищення конкурентоспроможності та економічної результативності підприємств, що мають високий рівень керованості і адаптивності ланцюгів створення цінності для споживачів. Ідентифіковано перспективи і переваги використання нових принципів та підходів розвитку взаємодій підприємств зі споживачами для прогресу підсистем бренд-менеджменту та корпоративної культури компаній.

Ключові слова: *клієнтський досвід, споживач, взаємодія, маркетинг, комерція, омніканальність, ефективність, оптимізація, підприємство*

Oleksandr SHAFALYUK

D.Sc. (Economics), Professor, Department of Marketing named after A.F.Pavlenko
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Ukraine

Anna TASHCHENKO

Candidate of Sociological Sciences (Ph.D. in Sociology), Assistant Professor,
Department of Social Structures and Social Relations,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

DEVELOPMENT OF CUSTOMER EXPERIENCE IN THE MARKETING AND COMMERCE SYSTEM OF ENTERPRISES

Abstract. *The article shows the significance and role of customer experience management in the development of effective interactions with different contingents of consumers, and groups of persons interested in the results of the enterprises' activities. The possibilities and actual problems of the progress of marketing systems of interaction with consumers based on the principles of sustainable development and continuous improvement of customer experience and business models of companies have been studied. The effectiveness of the conceptual basis of CX-management in optimizing subsystems and parameters of interaction of enterprises with consumers, increasing the efficiency of their marketing and commercial activities is proven. The peculiarities of taking into account in applied modeling the specifics of different time horizons of planning the development of enterprises and special conditions of crises have been elaborated. Attention is focused on strategic aspects and promising directions for improving the effectiveness of optimizing the client experience in the marketing and commerce of Ukrainian enterprises. The significance and problematic aspects of ensuring systematicity at the stages of diagnosing problems and developing constructive solutions*

for improving the client experience, and developing brands with long-term preservation of the integrity of their concepts, including during times of crisis, are demonstrated. Scientific and practical recommendations and algorithms for diagnostic identification and constructive processing of current business problems in customer experience management, increasing the efficiency of interactions with consumers have been developed and substantiated. Features and complexities of the development of omnichannel and other modern formats of interaction with consumers are shown, positive cases of anti-crisis mobilization of companies' efforts for "Creative Destruction" of outdated business processes, as well as increasing the competitiveness and economic performance of enterprises with a high level of manageability and adaptability of value creation chains for consumers. The prospects and advantages of using new principles and approaches to the development of interactions between enterprises and consumers for the progress of subsystems of brand management and corporate culture of companies have been identified.

Key words: *customer experience, consumer, interaction, marketing, commerce, omnichannel, efficiency, optimization, enterprise*

Постановка проблеми. За поточного контексту розвитку компаній в Україні та світі, формування дієвих стратегій і планів розвитку їх маркетингу чи бізнесу у цілому виявляється непростим завданням, обмеження якого швидко змінюються і зростають. Збільшення витрат і цін на товари компаній за сучасного кризового періоду (пандемія тощо), а також вибагливості споживачів, пріоритети вибору яких швидко змінюються на фоні глобальних технологічних й соціально-економічних трансформацій, що характеризуються істотними відмінностями їх локальних проявів, - робить доволі проблематичним ефективно маркетингове забезпечення конкурентоспроможного і високоприбуткового розвитку пропонувачів брендів традиційними прийомами й інструментами. Агресивне зростання шляхом злиття/поглинання інших компаній, навіть за високого їх технологічного, комерційного тощо потенціалів і прогресивності, загрожує майбутньому бізнесу численними притаманними ризиками. Окрім іншого та частіше за все, первинне нарощування клієнтської бази об'єднаного підприємства лише короткочасно підживлює перегріті механізми підсистем залучення споживачів компаній, що прагнуть зростання, і дуже швидко набирає сили процес відтоку клієнтів. Саме тому забезпечення сталого і прибуткового зростання є особливо і надзвичайно складним завданням для великих підприємств, які вже характеризуються значними обсягами продажів на різних ринках, масштабами бізнесу [1; 2].

Відповідно, компанії-лідери активно шукають і впроваджують результативні інноваційні підходи у маркетингу, зокрема у розвитку системної взаємодії з клієнтами (рис. 1) [2; 3, 59–68], проактивного перепозиціонування пропонувачів ринку, їх удосконалення й

підвищення унікальності в межах інтегрованих систем бізнес-взаємодії, повномасштабного опанування прогресивних бізнес-моделей, орієнтованих на формати й мережі спільного споживання і т.п. [4; 5].

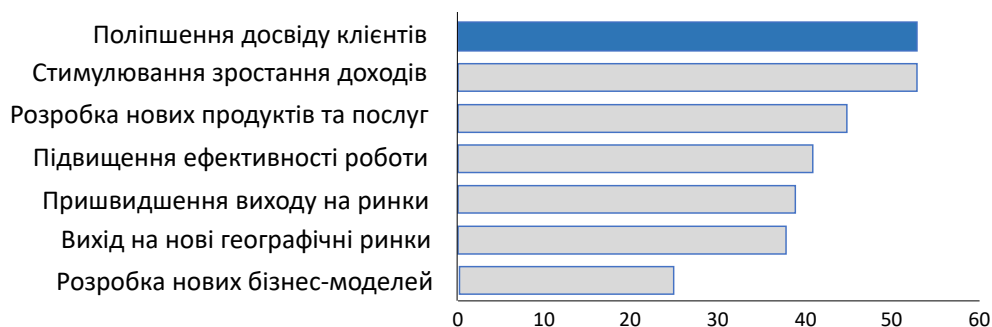

Рис. 1. СХ у рейтингу пріоритетів директорів з маркетингу, % респондентів

Джерело: побудовано на основі [2]

Для підприємств України, де характерним серед фахівців є сприйняття споживача доволі звужене і одновекторне, без відповідної інституціоналізації зустрічного обміну благами учасниками ринкових взаємодій, стратегії, орієнтовані на системне підвищення ефективності ланцюжків створення цінності для споживачів (за широкого розуміння кола останніх), є пріоритетними й перспективними [6].

Загальновідомим є факт, що найуспішніші фірми у світі зростають головним чином завдяки інтенсифікації розвитку вже сформованих контингентів споживачів (за широкого їх визначення, капіталізації всього спектру нематеріальних активів), отриманню більших доходів на цій основі. У сучасній висококонкурентній економіці з багатоформатним пропонуванням благ, широкої їх варіативності й персоніфікації, споживачі очікують й інтегрованої та багатоканальної екосистеми організації безбар'єрної взаємодії з підприємствами-постачальниками та іншими взаємопов'язаними учасниками ринку.

При цьому слід відзначити, що багатообіцяючі декларації компаній щодо констатацій легкості використання зручних маркетингових каналів (у тому числі омніканальності), не завжди успішно проходять перевірку реальністю, забезпечують доступність/зручність переходів між каналами товаропросування/продажу товарів, одночасного чи інтегрованого їх використання [7; 8]. Окрему групу проблем тут для маркетингу і комерції формують невдалі інтерфейси взаємодії зі споживачами, їх ускладнення зайвими опосередковуваними контактами, необхідністю використання декількох каналів або пристроїв у реалізації відносно простої/типової трансакції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відзначимо, що проблематику ефективності

маркетингових взаємодій зі споживачами постійно розкривають у численних публікаціях авторитетні науковці [9, 10]. Тут доцільно за спрямуванням і важливо за впливовістю згадати праці українських вчених, таких як Павленко А.Ф., Войчак А.В., Окландер А.М., Зозулев О.В. тощо, а також розробки, що мають безпосередній зв'язок з тематикою цієї роботи [11, 356-365; 12, 403-417]. Проблеми знаходяться у полі постійної уваги майже усіх дослідників сфери маркетингу і комерції [13, 611-632; 14], а також фахівців суміжних галузей і напрямків науки та практики [15, 776-808; 16].

Незважаючи на вищезазначене, у теорії та практичній маркетинговій діяльності, аналогічно, й тісно пов'язаній з нею в управлінні розвитком соціально-економічних систем різного масштабу і специфіки, актуальним для конструктивного опрацювання залишається широке коло питань. Так, наприклад, традиційно і зараз, що підтверджують результати глобальних досліджень провідних консалтингових компаній (Deloitte Insights тощо), найбільшу впливовість і рівень експертизи щодо клієнтського досвіду менеджмент бізнес-структур вбачає характерною ознакою відділів продажу (близько 50% опитаних). Маркетинг в управлінні клієнтським досвідом більш ніж у 4 рази рідше сприймається власником відповідних бізнес-процесів (10-15% респондентів) [2].

Важливо, що дотепер актуальними залишаються питання коректного визначення клієнтського досвіду, позиціонування інструментів його покращення як високоефективних важелів та стратегії інтенсивного зростання результативності бізнесу. Закріплення даного напрямку розвитку взаємодій зі споживачами за сферою відповідальності маркетингу, його керівників є не лише найбільш ефективним, але й безальтернативним, з позицій забезпечення повномасштабної інтеграції зусиль щодо підвищення лояльності клієнтів, результативних довгострокових взаємовідносин з ними, прибуткового управління категоріями і форматами ринкових пропонувань, нарощування нематеріальних активів бізнесу тощо. Без орієнтації на кероване нарощування сприйнятої споживачами цінності пропонувань компаній неможливо реалізувати інвестиційну модель розвитку маркетингу, так саме як і післякупівельного обслуговування/супроводження споживачів і т.п., відійти від витратного їх сприйняття та фінансового забезпечення [17, 105-199; 18, 115-121].

Постановка завдання. Метою підготовки даної публікації є конструктивне опрацювання проблемних питань і перспективних можливостей нарощування ефективності та маркетингового потенціалу розвитку взаємодій підприємств зі споживачами, за трансформації їх контингентів і клієнтського досвіду. Завданнями даної роботи також є підготовка методичних схем, альтернативних способів щодо збору й обробки інформації, які мають підтверджену результативність і формують базове розуміння тенденцій розвитку клієнтського

досвіду та перспективних можливостей удосконалення підсистем взаємодії зі споживачами у маркетингу і комерції.

Результати дослідження. Схильність до збереження звичного «статус-кво» компаніями, ігноруюча актуальні ризики супротив змінам з боку співробітників бізнес-організацій тощо, – донедавна вбачалися керівниками маркетингових підрозділів підприємств основною перешкодою у розвитку маркетингових систем взаємодії зі споживачами (рис. 2) [2]. Так, наприклад, незважаючи на загальноринкові негативні тренди, посилення міжформатної конкуренції, навіть компанії-лідери в Україні, надзвичайно повільно реагували на зміни, великою мірою ігнорували проблемні аспекти клієнтського досвіду. І це, відповідно та цілком очікувано, не створювало передумов і не дозволяло прогнозувати інтенсивне зростання, з достатніми для сталого розвитку бізнесу його темпами (рис. 3) [19].

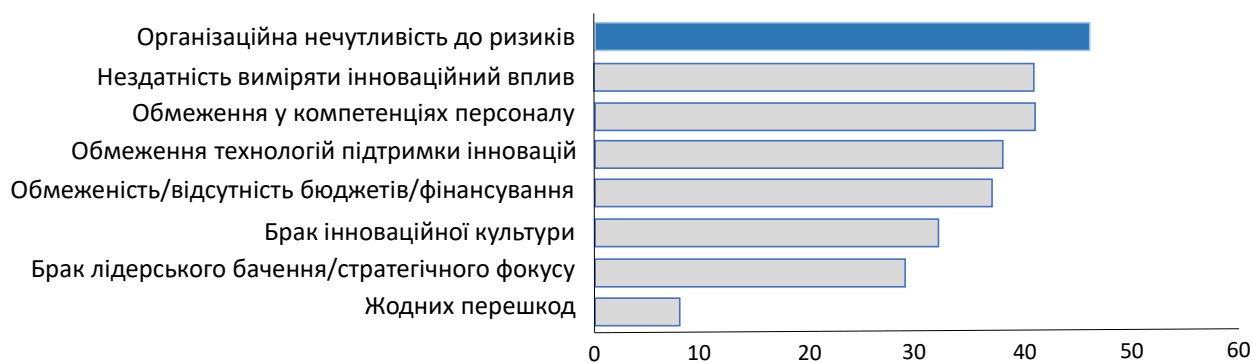

Рис. 2. Найбільш критичні перешкоди розвитку маркетингу у компаніях, % респондентів

Джерело: побудовано на основі [2]

Проте ситуації на грані виживання бізнесу, що спричинила пандемія COVID-19, примусили більшість компаній кардинально переглянути ставлення до ризиків, прийнятного рівня витрат та інших параметрів розвитку більш стабільних бізнес-моделей, у тому числі за контекстом проактивного характеру реалізації масштабних змін.

У кризовий період, на фоні дефіциту коштів, підприємствам довелося інтенсивно розвивати (формувані), зокрема, цифрові канали взаємодій зі споживачами і за нових форматів останніх активно забезпечувати позитивний досвід споживання клієнтам. Рівень змін, що було реалізовано, у тому числі за характеристиками трансформаційної гнучкості, інноваційності маркетингових підходів і рішень, чутливості до сигналів зворотного зв'язку тощо, за звичайного перебігу життя вбачалися б неможливими, неефективними, недосяжними щодо виконання передбачених завдань у короткі терміни часу.

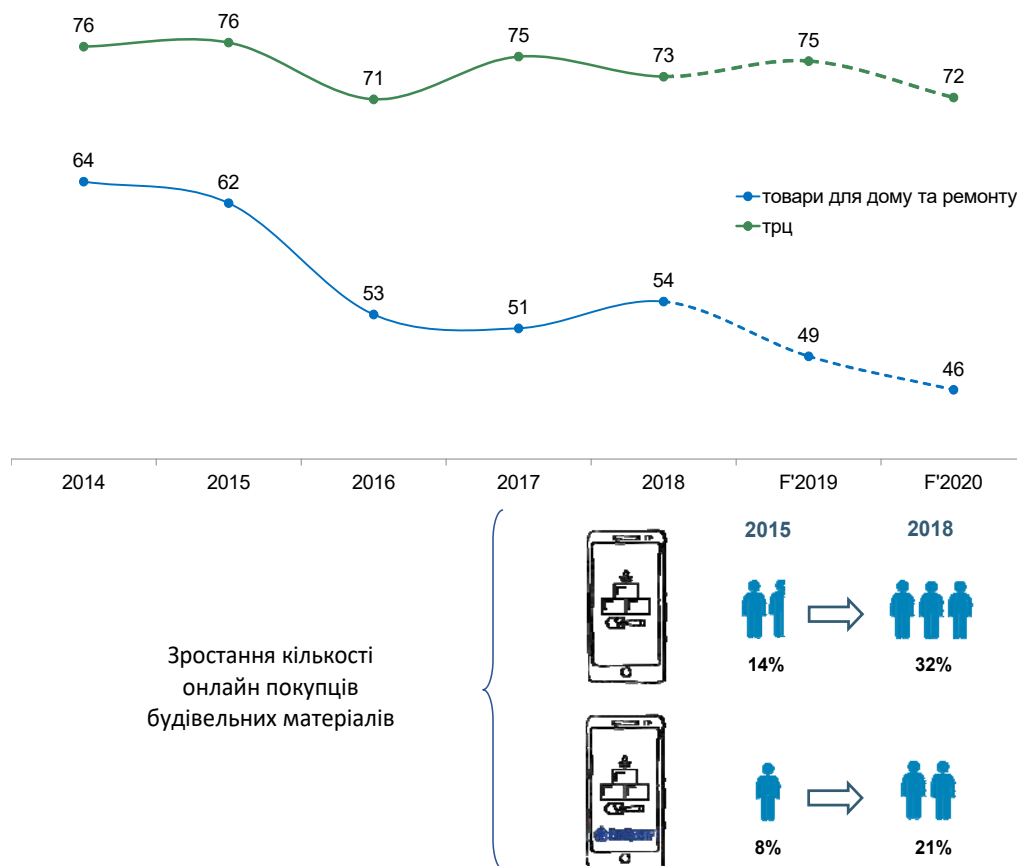

Рис. 3. Прогнози параметрів розвитку бізнесу Епіцентр^к (відвідуваності) у доковідний період, на фоні суміжних форматів торгівлі

Джерело: побудовано на основі [19]

Забезпечення звичної для клієнтів або навіть виключної якості бізнес-процесів, а також і перш за все позитивних вражень від взаємодії з брендами, стало надзвичайно важливим за нових обставин конкуренції, зростання мінливості й непередбачуваності поведінки покупців. Багатьом компаніям у стислі строки необхідно було по-новому винайти унікальні аспекти позиціонування пропонувальних, нарощування їх цінності для споживачів, за складної кон'юнктури ринків і критичних економічних станів бізнесу, джерела його зростання. Так, використання штучного інтелекту в онлайн-бізнесі, відкриття окремих магазинів у власних торгових центрах та нарощування продажів FMCG-товарів, запуск мережі хімчисток – не повний перелік реалізованих під час війни у 2022-2023 рр. проєктів вже згадуваної вище мережі Епіцентр^к.

Маркетингова інтеграція і координація зусиль усіх підсистем бізнесу, у тому числі взаємодій в межах розширених партнерських мереж, набула нової та критичної значущості, так саме як і передумов нарощування ефективності.

Спробуємо узагальнено представити найбільш продуктивні підходи в організації робіт з виявлення можливостей і напрямків оптимізації/удосконалення підсистем клієнтського досвіду для підприємств. За результатами реалізації дослідницьких і консалтингових проєктів можна констатувати варіативність послідовності типових кроків, яка зумовлюється особливостями бізнес-ситуацій і цілями компаній, рівнями опрацювання, гармонізації та інтеграції підсистем бізнес-, маркетинг- і CX-стратегій (рис. 4).

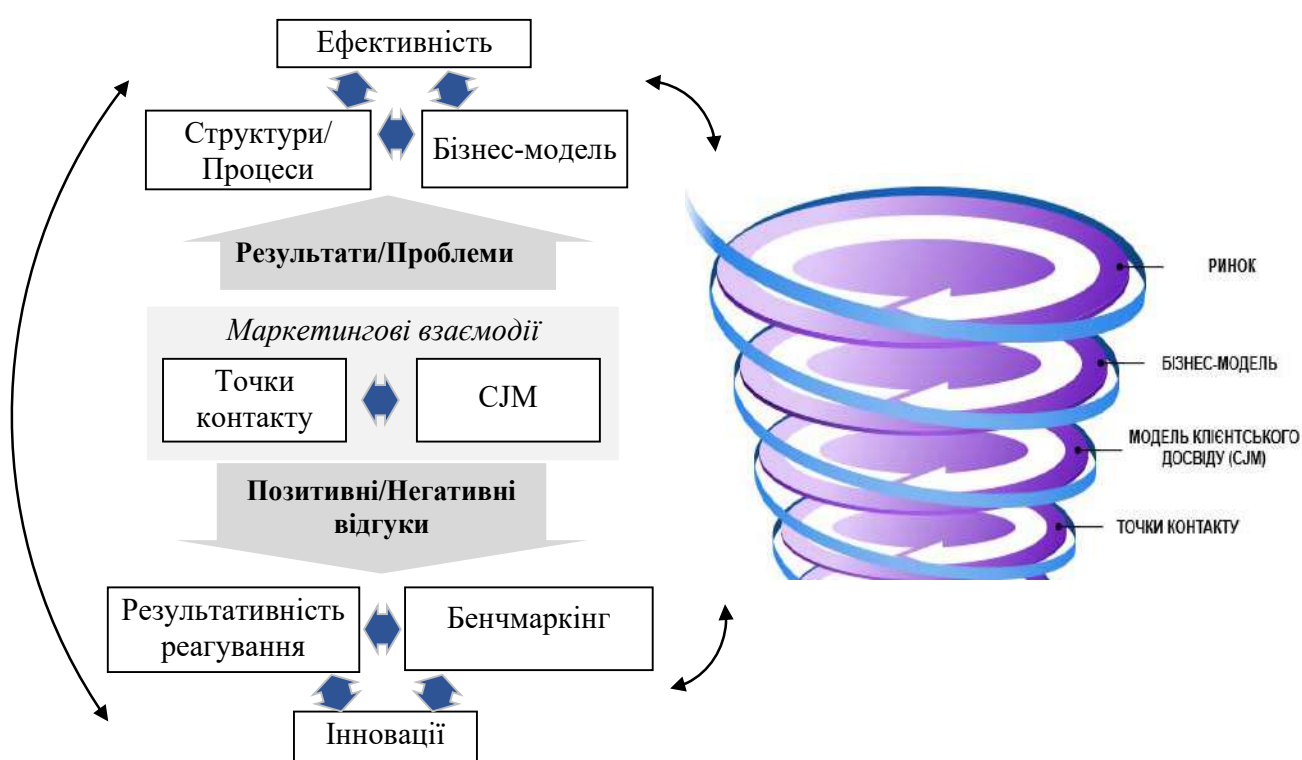

Рис. 4. Імперативи та підсистеми стратегій зростання на основі досвіду

Джерело: власна розробка

Зі схеми на рисунку легко побачити передбачену інтеграцію оцінок стратегічного та тактичного/оперативного рівнів (результативність бізнесу-конкретних ситуацій взаємодії), які тим не менш є результатами алгоритмічно відокремлених векторів пошуку важливих для розвитку бізнесу/клієнтського досвіду рішень (рис. 5). Представлена схематично логіка має переважно ілюстративний характер і відображає ключові взаємозв'язки і блоки робіт, які можливо доповнювати чи змінювати, залежно до завдань проєктування, особливостей бізнес-моделі чи взаємодій зі споживачами компаній.

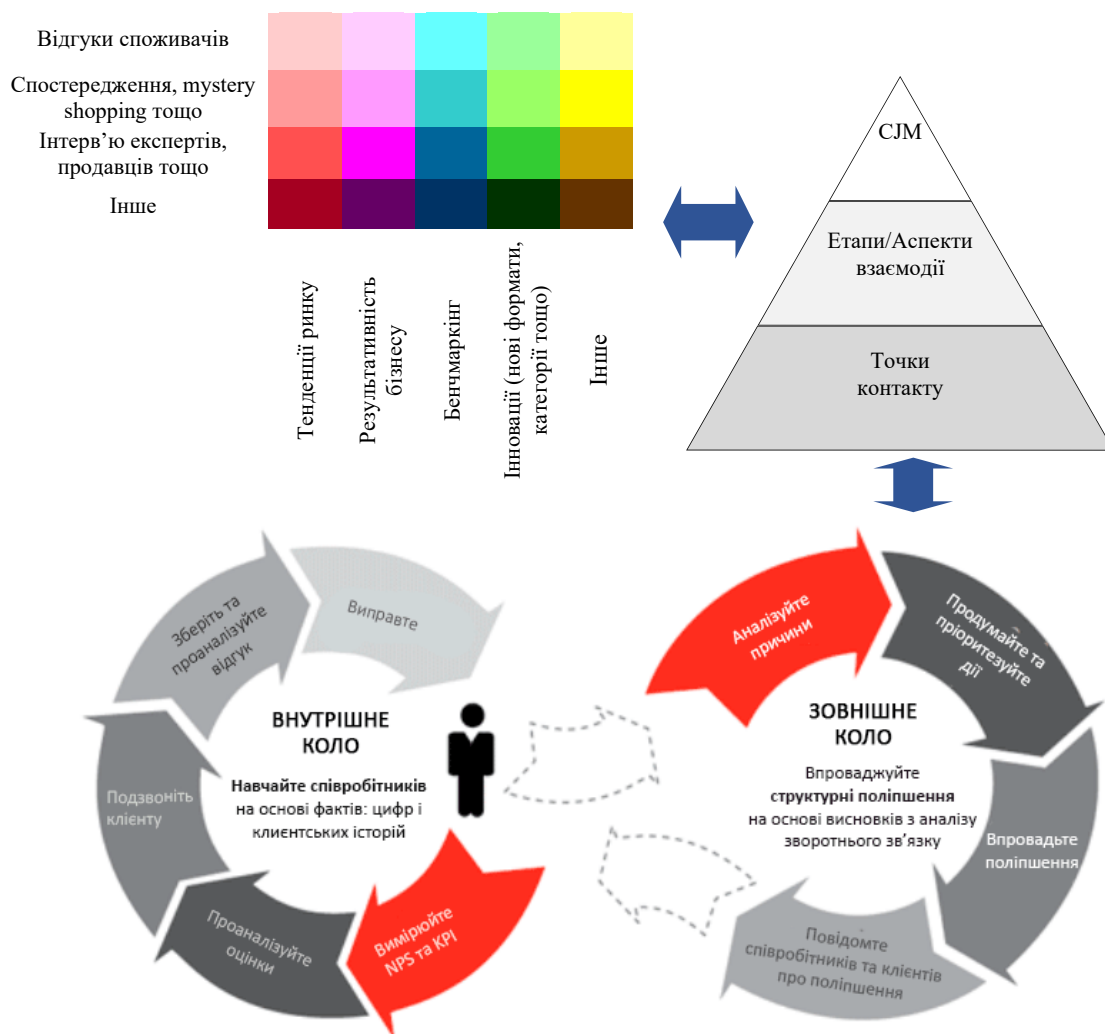

Рис. 5. Організація пошуку та опрацювання інсайтів щодо удосконалення взаємодій зі споживачами

Джерело: розроблено з використанням [21]

Для ефективного управління взаємодіями зі споживачами сучасні компанії все більше потребують комплексного уявлення про особливості окремих етапів та шлях клієнта у цілому, чинники успішного і цінного клієнтського досвіду. При цьому сьогодні для високоприбуткових інвестицій у покращення досвіду клієнтів фахівцям необхідно потрібно інтерактивно отримувати персоналізовані сигнали від споживачів, а не лише фрагментарну інформацію за результатами опитувань покупців чи інших традиційних маркетингових досліджень.

За умов кризи оперативний рівень реагування на передумови або фактичні зміни клієнтського досвіду, параметрів споживання набуває масштабів і впливовості близького до стратегічно значущих. Так, у період останньої пандемії більше 30% споживачів експериментували, купуючи нові продукти/бренди [22]. Передусім, доступність останніх, що була забезпечена компаніями-постачальниками попри надзвичайні складнощі ситуації і

кардинальні зміни «правил гри», спонукала покупців до зміни стереотипної поведінки, виходу за межі зон комфорту. Результати подібних експериментів, коротко- і довгострокові відтоки споживачів надзвичайно критичні для ефективності бізнесу, підвищують конкурентоспроможність підприємств високим рівнем керованості складними, гнучкими, але надійними ланцюгами поставок.

Постійний моніторинг параметрів і характеристик клієнтського досвіду за контексту ринкових ситуацій різного масштабу і часових горизонтів впливовості дозволяє не лише виявити проблеми задоволеності споживачів, які потребують оперативного реагування, але й перспективних напрямків вдосконалення взаємодій з ними, коли інновації, бенчмаркінг тощо суттєво підвищують ефективність бізнес-моделей компаній на довгострокових горизонтах розвитку (рис. 6).

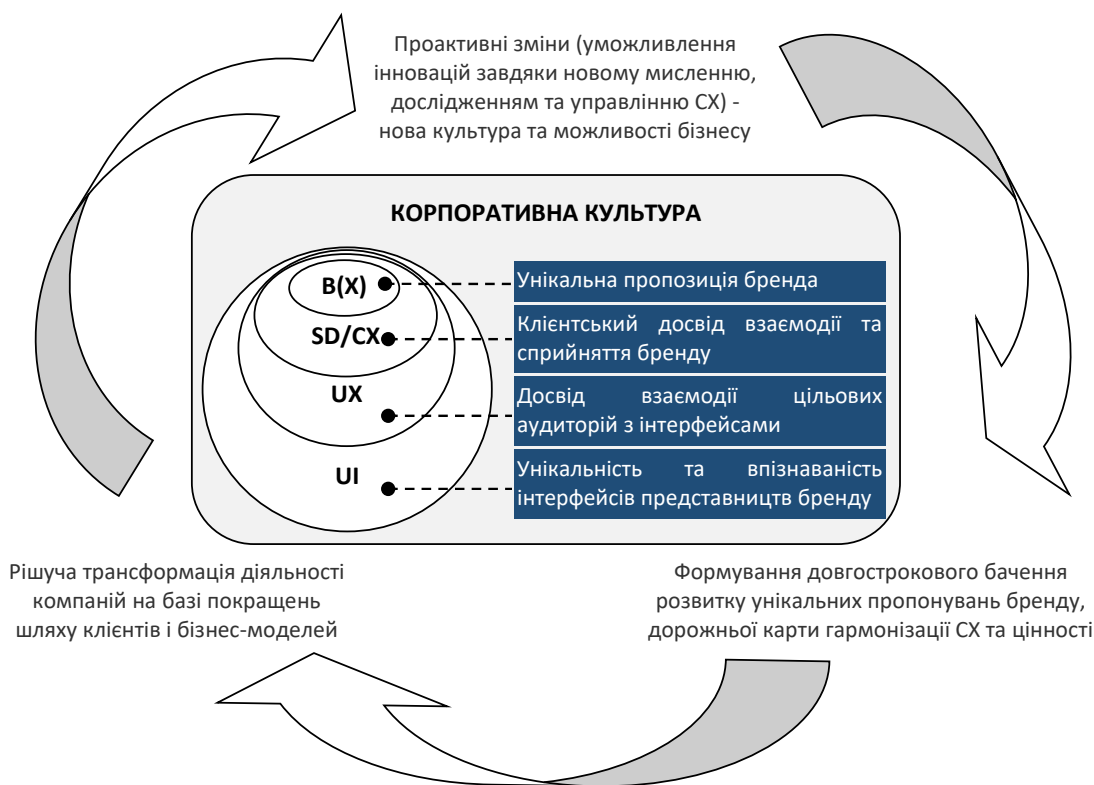

Рис. 6. Рівні та засади інтеграції розвитку брендів та клієнтського досвіду

Джерело: розроблено з використанням [4, 22]

Сталий розвиток бізнесу, створення нових можливостей на основі удосконалення клієнтського досвіду, підвищення ефективності взаємодій зі споживачами - передбачають необхідність змін у корпоративній культурі. Активізація використання прогресивних технологій та інструментів дизайн-мислення, міжфункціональної співпраці, машинного навчання та нової CX-аналітики – не є тут самодостатньою без глибинних якісних

трансформацій бізнес-моделей і систем [21, 22].

Зростання на основі клієнтського досвіду базується на глибокому розумінні проблем та незадоволених запитів споживачів, які перешкоджають зростанню бізнесу (ускладнений процес закупівлі товарів, погана інтеграція каналів, розриви і брак проактивності у комунікаціях та інших важелях підвищення рівня регулярних покупок тощо), що дозволяє дієво трансформувати ринкові і фінансові цілі в удосконалення «подорожей клієнтів» та конкурентспроможні бізнес-моделі з ефективними міжфункціональними взаємодіями усіх ланок компанії. Таким чином, перспективні цілі бізнесу формують нову цінність пропонуваних брендів та прозорий механізм ефективного виконання їх обіцянок.

Висновки. Результати численних досліджень засвідчують, що за сучасного прогресу маркетингу та комерції, а також бізнес-моделей компаній у цілому, зосередження на проактивному та всебічному покращенні досвіду споживачів, коло і цільові контингенти яких визначено за усіма напрямками розгортання обмінів благами, потенційно (з великою ймовірністю) забезпечує проривне зростання, з подвоєнням його темпів, відносно середніх для ринку значень.

Успішні маркетингові стратегії, що покращують досвід і підвищують задоволеність споживачів, позитивно відображаються на фінансових результатах підприємств через зростання перехресних продажів, збільшення частки товарів компаній у закупівлях в категорії тощо.

Можливості сучасної прогнозної аналітики, що базується зокрема на прогресивних технологіях машинного навчання, у тому числі застосунків штучного інтелекту, які лише набирають потужності і масштабу використання, проте з вражаючим вже зараз потенціалом інтеграції у бізнес-моделях підприємств, формують у розвитку маркетингу новітні стратегічні горизонти щодо сталого і високоприбуткового зростання.

За складних ситуацій на ринку надзвичайно важливим є час вживання керівниками підприємств заходів реагування на короткострокову і середньострокову перспективи для утримання/залучення споживачів. В останні роки найбільш дієвими були покращення стратегій ціноутворення, які гарантували, що пропозиції компаній залишаться актуальними для клієнтів у періоди інфляції, а також зміни позиціонування та диференціація товарів у роботі з перспективними (у тому числі стабільними) контингентами споживачів. Проте це не відмінняє стратегічної значущості довгострокових проєктів прогресивної трансформації клієнтського досвіду, системної оптимізації взаємодій бізнесу зі споживачами. Чим більше і швидше компанії розуміють рушійні сили ефективних взаємодій з клієнтами, запобігання їх вимушених експериментів, виснаження попиту та відтоку, проактивно використовуючи дані та аналітику ринків, тим швидше запускається цикл сталого зростання.

Модернізація підходів оцінювання ефективності управління клієнтським досвідом у маркетингу і комерції компаній, їх методик і показників, що враховують сучасні особливості організації аналітичного забезпечення рішень менеджменту щодо розвитку економічних підсистем різного рівня і масштабу, потребують подальшого удосконалення та завданнями у підготовці наступних публікацій.

Список літератури

1. Aminetzah, D., Baroyan, A., Kravchenko, O., Denis, N., Dewilde, S., Ferreira, N., Revellat, J. & Verlan I. (2022). A reflection on global food security challenges amid the war in Ukraine and the early impact of climate change. <https://www.mckinsey.com/industries/agriculture/our-insights/a-reflection-on-global-food-security-challenges-amid-the-war-in-ukraine-and-the-early-impact-of-climate-change>
2. Milne, N. (2020). Positive Brand Friction: Generating growth and value from Customer Experience. <https://www.youtube.com/watch?v=zhZUP56Gqww>
3. Шафалюк М. С., Шафалюк О. К. Потенціал розвитку партнерських програм маркетингу за зміни контингентів і досвіду спільнот споживачів / О. К. Шафалюк, М. С. Шафалюк // Економіка та підприємництво: зб. наук. пр. – К.: КНЕУ, 2018. – № 41. – С. 59–68.
4. Bough, V., Ehrlich, O., Fanderl, H. & Schiff, R. (2023). Experience-led growth: A new way to create value. <https://www.mckinsey.com/capabilities/growth-marketing-and-sales/our-insights/experience-led-growth-a-new-way-to-create-value>
5. Laczkowski, K., Padhi, A., Rajagopal, N. & Sandrone, P. (2018). How OEMs can seize the high-tech future in agriculture and construction. <https://www.mckinsey.com/industries/automotive-and-assembly/our-insights/how-oems-can-seize-the-high-tech-future-in-agriculture-and-construction>
6. Шафалюк О.К. Гуманістична концепція споживача в маркетингу: [монографія] / О.К. Шафалюк. — К.: КНЕУ, 2008. — 200 с.
7. Fiocco, D., Harrison, L. & Plotkin, C. L. (2019). Cultivating the omnichannel farmer. <https://www.mckinsey.com/capabilities/growth-marketing-and-sales/our-insights/cultivating-the-omnichannel-farmer>
8. Bryan, Sh., Fiocco, D., Issler, M., Perdur, RS M. & Taksyak, M. (2020). Creating value in digital-farming solutions. <https://www.mckinsey.com/industries/agriculture/our-insights/creating-value-in-digital-farming-solutions>
9. Kotler, P., Kartajaya, H., & Setiawan, I. (2010). Marketing 3.0. From Products to Customers to the Human Spirit. John Willey & Sons. — 188 p.

10. Kotler, P., Kartajaya, H., & Setiawan, I. (2017). *Marketing 4.0. Moving from Traditional to Digital*. John Willey & Sons. — 208 p.
11. Holmlund, M., Vaerenbergh, Y.V., Ciuchita, R., Ravald, A., Sarantopoulos, P., Ordenes, F.V. & Zaki, M. (2020), “Customer experience management in the age of big data analytics: A strategic framework”, *Journal of Business Research*, Vol. 116, pp. 356-365. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.01.022>
12. Suharto, S. & Yuliansyah, Y. (2023), “The Influence of Customer Relationship Management and Customer Experience on Customer Satisfaction”, *Integrated Journal of Business and Economics*, Vol. 7, № 1, pp. 403-417. <http://dx.doi.org/10.33019/ijbe.v7i1.641>
13. Rahman, S.M., Carlson, J., Gudergan, S.P., Wetzels, M. & Grewal, D. (2022), “Perceived Omnichannel Customer Experience (OCX): Concept, measurement, and impact”, *Journal of Retailing*, Vol. 98, № 4, pp. 611-632. <https://doi.org/10.1016/j.jretai.2022.03.003>
14. Bascur, C. & Rusu, C. (2020), “Customer Experience in Retail: A Systematic Literature Review”, *Applied Sciences* 10(21), 7644. <https://doi.org/10.3390/app10217644>
15. Bolton, R.N., McColl-Kennedy, J.R., Cheung, L., Gallan, A., Orsingher, C., Witell, L. & Zaki, M. (2018), "Customer experience challenges: bringing together digital, physical and social realms", *Journal of Service Management*, Vol. 29 No. 5, pp. 776-808. <https://doi.org/10.1108/JOSM-04-2018-0113>
16. Garcia, J. G., Castano, E.P., Garcia, J.S. & García, M.G. (2020), “Bibliometric analysis of the customer experience literature”, *Economic Research-Ekonomska Istrazivanja*, Vol. 36, № 2, 2137822. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2022.2137822>
17. Doyle, P. (2008). *Value-based Marketing* John Willey & Sons. – 384 p.
18. Danyliuk, V., Riepina, I., Shafalyuk, O., Kovylyna, M. & Nitsenko, V. (2020), “Functional and investment strategies of technical development of enterprises”, *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, № 3, pp. 115-121. <https://doi.org/10.33271/nvngu/2020-3/115>
19. Звіти Kantar TNS в Україні «ММІ Україна». <https://tns-ua.com/>
20. Debruyne, F. & Dullweber, A. (2015). *The Five Disciplines of Customer Experience Leaders*. <https://www.bain.com/insights/the-five-disciplines-of-customer-experience-leaders/>
21. Jayasuriya, D., Kasumova, A., Lal, Sh., Meilhac, L. & Seyfert A. (2021). *Benchmarking in the dairy industry: Strengthening performance amid double volatility*. <https://www.mckinsey.com/industries/consumer-packaged-goods/our-insights/benchmarking-in-the-dairy-industry-strengthening-performance-amid-double-volatility>
22. Denis, N., Dilda, V., Kalouche, R. & Sabah, R. (2020). *Agriculture supply-chain optimization and value creation*. <https://www.mckinsey.com/industries/agriculture/our-insights/agriculture-supply-chain-optimization-and-value-creation>

References

1. Aminetzah, D., Baroyan, A., Kravchenko, O., Denis, N., Dewilde, S., Ferreira, N., Revellat, J. & Verlan I. (2022). A reflection on global food security challenges amid the war in Ukraine and the early impact of climate change. <https://www.mckinsey.com/industries/agriculture/our-insights/a-reflection-on-global-food-security-challenges-amid-the-war-in-ukraine-and-the-early-impact-of-climate-change> [in English].
2. Milne, N. (2020). Positive Brand Friction: Generating growth and value from Customer Experience. <https://www.youtube.com/watch?v=zhZUP56Gqww> [in English].
3. Shafaliuk, M. S., Shafaliuk O. K. Potensial rozvytku partnerskykh proqram marketynhu za zminy kontynhentiv i dosvidu spilnot spozhyvachiv [“Potential for the development of partner marketing programs for the change of contingents and for the benefit of the spilnots”]. *Ekonomika ta pidpriemnytstvo*. 41. (2018): 59–68. [in Ukrainian].
4. Bough, V., Ehrlich, O., Fanderl, H. & Schiff, R. (2023). Experience-led growth: A new way to create value. <https://www.mckinsey.com/capabilities/growth-marketing-and-sales/our-insights/experience-led-growth-a-new-way-to-create-value> [in English].
5. Laczkowski, K., Padhi, A., Rajagopal, N. & Sandrone, P. (2018). How OEMs can seize the high-tech future in agriculture and construction. <https://www.mckinsey.com/industries/automotive-and-assembly/our-insights/how-oems-can-seize-the-high-tech-future-in-agriculture-and-construction> [in English].
6. Shafalyuk, O. (2008). Humanist Concept of a Consumer in Marketing. *KNEU* [in Ukrainian].
7. Fiocco, D., Harrison, L. & Plotkin, C. L. (2019). Cultivating the omnichannel farmer. <https://www.mckinsey.com/capabilities/growth-marketing-and-sales/our-insights/cultivating-the-omnichannel-farmer> [in English].
8. Bryan, Sh., Fiocco, D., Issler, M., Perdur, RS M. & Taksyak, M. (2020). Creating value in digital-farming solutions. <https://www.mckinsey.com/industries/agriculture/our-insights/creating-value-in-digital-farming-solutions> [in English].
9. Kotler, P., Kartajaya, H., & Setiawan, I. (2010). *Marketing 3.0. From Products to Customers to the Human Spirit*. John Willey & Sons. — 188 p. [in English].
10. Kotler, P., Kartajaya, H., & Setiawan, I. (2017). *Marketing 4.0. Moving from Traditional to Digital*. John Willey & Sons. — 208 p. [in English].
11. Holmlund, M., Vaerenbergh, Y.V., Ciuchita, R., Ravald, A., Sarantopoulos, P., Ordenes, F.V. & Zaki, M. (2020), “Customer experience management in the age of big data analytics: A

strategic framework”, *Journal of Business Research*, Vol. 116, pp. 356-365. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.01.022> [in English].

12. Suharto, S. & Yuliansyah, Y. (2023), “The Influence of Customer Relationship Management and Customer Experience on Customer Satisfaction”, *Integrated Journal of Business and Economics*, Vol. 7, № 1, pp. 403-417. <http://dx.doi.org/10.33019/ijbe.v7i1.641> [in English].

13. Rahman, S.M., Carlson, J., Gudergan, S.P., Wetzels, M. & Grewal, D. (2022), “Perceived Omnichannel Customer Experience (OCX): Concept, measurement, and impact”, *Journal of Retailing*, Vol. 98, № 4, pp. 611-632. <https://doi.org/10.1016/j.jretai.2022.03.003> [in English].

14. Bascur, C. & Rusu, C. (2020), “Customer Experience in Retail: A Systematic Literature Review”, *Applied Sciences* 10(21), 7644. <https://doi.org/10.3390/app10217644> [in English].

15. Bolton, R.N., McColl-Kennedy, J.R., Cheung, L., Gallan, A., Orsingher, C., Witell, L. & Zaki, M. (2018), "Customer experience challenges: bringing together digital, physical and social realms", *Journal of Service Management*, Vol. 29 No. 5, pp. 776-808. <https://doi.org/10.1108/JOSM-04-2018-0113> [in English].

16. Garcia, J. G., Castano, E.P., Garcia, J.S. & García, M.G. (2020), “Bibliometric analysis of the customer experience literature”, *Economic Research-Ekonomska Istrazivanja*, Vol. 36, № 2, 2137822. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2022.2137822> [in English].

17. Doyle, P. (2008). *Value-based Marketing* John Willey & Sons. – 384 p. [in English].

18. Danyliuk, V., Riepina, I., Shafalyuk, O., Kovylyna, M. & Nitsenko, V. (2020), “Functional and investment strategies of technical development of enterprises”, *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, № 3, pp. 115-121. <https://doi.org/10.33271/nvngu/2020-3/115> [in English].

19. ZvIti Kantar TNS v UkraYinI «MMI UkraYina». <https://tns-ua.com/> [in Ukrainian]

20. Debruyne, F. & Dullweber, A. (2015). *The Five Disciplines of Customer Experience Leaders*. <https://www.bain.com/insights/the-five-disciplines-of-customer-experience-leaders/> [in English].

21. Jayasuriya, D., Kasumova, A., Lal, Sh., Meilhac, L. & Seyfert A. (2021). *Benchmarking in the dairy industry: Strengthening performance amid double volatility*. <https://www.mckinsey.com/industries/consumer-packaged-goods/our-insights/benchmarking-in-the-dairy-industry-strengthening-performance-amid-double-volatility> [in English].

22. Denis, N., Dilda, V., Kalouche, R. & Sabah, R. (2020). *Agriculture supply-chain optimization and value creation*. <https://www.mckinsey.com/industries/agriculture/our-insights/agriculture-supply-chain-optimization-and-value-creation> [in English].

UDC 336.77

JEL Classification: G21

Наталія ЛЕВЧЕНКО

доктор наук з державного управління, професор

професор кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності

Національний університет «Запорізька політехніка», м. Запоріжжя, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3283-6924>

ПОТРЕБИ У РЕСУРСАХ, НЕОБХІДНИХ ДЛЯ РЕЗУЛЬТАТИВНОГО ТА ЕФЕКТИВНОГО ВІДНОВЛЕННЯ ТРАНСПОРТНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ

***Анотація.** У статті констатовано, що не дивлячись на те, що воєнні дії в Україні ще продовжуються, відновлення країни вже розпочато. Проаналізовано економічні втрати транспортного сектору економіки України та транспортної інфраструктури внаслідок повномасштабного вторгнення РФ на територію країни. Акцентовано, що втрати транспортної інфраструктури мають катастрофічний вимір. Розуміння їх обсягів є вкрай актуальним для оцінки сьогоденного стану вітчизняного економічного середовища, а з тим і потреб у ресурсах, необхідних для результативних та ефективних процесів відновлення України. Наголошено, що немає жодних сумнівів, що Україна впорається з існуючими викликами. Втім, успіх відновлення України значною мірою залежатиме від того, наскільки, з одного боку, швидко і повноцінно країна зможе інтегруватись до європейських структур, з іншого - наскільки дієвою буде міжнародна допомога і як результативно Україна зможе її використати. Відтак, важливим є здійснення спроби «зазирнути» в найближче економічне майбутнє країни, щоб будь-які сценарії відновлювальних процесів в Україні мали реалізовуватись з урахуванням потреб не лише мирного будівництва нової України, але й забезпечення виконання міжнародних угод. Обґрунтовано, що узагальнені напрями дій, спрямовані на відновлення, мають переслідувати дві «макромети» - формування безпекової структури національної економіки, а також її повноцінну інтеграцію до європейського економічного середовища. Джерелом їх фінансування має бути іноземна фінансова допомога. Втім, навіть за значної підтримки партнерських країн держава не матиме достатніх ресурсів на масштабні докорінні зміни. Відтак, у вирішенні завдань відновлення транспортної інфраструктури країни визначальну роль має відігравати приватний сектор, де зможуть бути реалізовані програми і проекти найбільш ефективно вписані у транс'європейські виробничі та логістичні мережі. Обґрунтовано, що саме успішні приватизаційні процеси та*

інвестиційне розширення здатні посилити результативність одне одного.

Ключові слова: економічні втрати країни, відновлення країни, транспортний сектор, транспортна інфраструктура

Natalia Levchenko

Doctor of Science in Public Administration,
Professor of the Department of Entrepreneurship, Trade and Stock Exchange,
National University «Zaporizhzhia Polytechnic», Zaporizhzhya, Ukraine

REQUIREMENTS FOR RESOURCES NECESSARY FOR RESULTATIVE AND EFFICIENT RESTORATION OF THE TRANSPORT INFRASTRUCTURE OF UKRAINE

Abstract. The article states that, despite the fact that military operations in Ukraine are still ongoing, the country's reconstruction has already begun. The economic losses of the transport sector of the Ukrainian economy and transport infrastructure as a result of the full-scale invasion of the Russian Federation into the territory of the country are analyzed. It was emphasized that the losses of transport infrastructure have a catastrophic dimension. Understanding their volumes is extremely relevant for assessing the current state of the domestic economic environment, and with it, the resource needs necessary for the effective and efficient recovery processes of Ukraine. It was emphasized that there is no doubt that Ukraine will cope with the existing challenges. However, the success of Ukraine's recovery will largely depend on, on the one hand, how quickly and fully the country will be able to integrate into European structures, and on the other hand, how effective international aid will be and how effectively Ukraine will be able to use it. Therefore, it is important to make an attempt to "peek" into the nearest economic future of the country, so that any scenarios of recovery processes in Ukraine should be implemented taking into account the needs of not only the peaceful construction of a new Ukraine, but also the implementation of international agreements. It is justified that the generalized directions of actions aimed at recovery should pursue two "macro goals" - the formation of a security structure of the national economy, as well as its full integration into the European economic environment. The source of their financing should be foreign financial assistance. However, even with significant support from partner countries, the state will not have sufficient resources for large-scale fundamental changes. Therefore, in solving the tasks of restoring the country's transport infrastructure, the private sector should play a decisive role, where programs and projects most effectively integrated into trans-European production and logistics networks can be implemented. It is successful privatization processes and investment expansion that can strengthen each other's effectiveness.

Keywords: economic losses of the country, recovery of the country, transport sector, transport infrastructure

Вступ та постановка проблеми.

Сьогодні військові дії в Україні ще продовжуються, проте відновлення країни вже розпочато. Оцінки економічних втрат країни мають катастрофічний вимір. Розуміння цього є вкрай актуальним для оцінки сьогоденного стану вітчизняного економічного, соціального, гуманітарного середовища, а з тим і потреб у ресурсах, необхідних для результативних та ефективних процесів відновлення України [1, с.9].

Наразі немає жодних сумнівів, що Україна впорається з існуючими викликами. Наша країна ідеологічно вже стала невід'ємною складовою Європи, і, зрозуміло, що успіх відновлення країни значною мірою залежатиме від того, наскільки, з одного боку, швидко і повноцінно країна зможе інтегруватись до європейських структур, з іншого - наскільки дієвою буде міжнародна допомога і як результативно Україна зможе її використати. Тому важливим вже сьогодні є здійснення спроби «зазирнути» в найближче економічне майбутнє країни [2, с.86], не зосереджуючись при цьому лише на втратах, а й на перспективах. А відтак, слід звернути увагу:

по-перше, на вельми привабливі ніши (зокрема, мультимодальні перевезення та контейнеризацію, які загально визнано важливим факторами економічного розвитку України);

по-друге, на так званій «транспортний безвіз», завдяки якому вітчизняним перевізникам тимчасово надано право здійснювати міжнародні перевезення територією країн ЄС без додаткових спеціальних дозволів;

по-третє, на створення сприятливого інвестиційного середовища та можливість відбудови транспортної інфраструктури [1, с.11].

Перелічені заходи сприятимуть включенню України до європейських транспортних і логістичних мереж, що вкрай важливо для прискорення процесів відновлення країни.

Аналіз та дослідження публікацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що питання відновлення України, а саме транспортного сектору та транспортної інфраструктури не залишають байдужими як урядовців, так і науковців та практиків. Зокрема, в працях таких науковців, як Юрчишин В., Зимовець В., Куницький О., Міщенко М., Пашкова М., Пищуліної О., Сунгуровського М., Чекунової С., Бураковського І., Болжеларського Я., Гревцова С., Возняка О., Санницького Н Якименко Ю., Ткаченко А.М., Левченко С. та ін. всебічно обґрунтовано, що успіх відновлення як транспортного сектору економіки країни, так і України в цілому значною мірою залежить від того, наскільки, з одного боку, швидко і повноцінно країна зможе інтегруватись до європейських структур, з іншого - наскільки дієвою буде міжнародна допомога і як

результативно Україна зможе її використати. А відтак, дослідження потреби у ресурсах, необхідних для результативного та ефективного відновлення транспортної інфраструктури України є вкрай актуальними [1, с.11].

Мета статті полягає в дослідженні економічних втрат та потреб в інвестиціях, необхідних для повноцінного відновлення транспортного сектору економіки України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Внаслідок війни значна частка логістичної структури України (навіть на віддалених від зони бойових дій територіях) зазнала руйнування і втрат. Відтак, обсяги транспортних перевезень (авіаційних, морських та наземних) зменшились до катастрофічного рівня і не мають потенціалу для прискореного відновлення як через «природні» обмеження (руйнування), так і через існуючі ризики нових ворожих атак [1, с.17].

З моменту завершення RDNA1 обсяги збитків, втрат і потреб на відновлення транспортного сектору України суттєво змінився, зокрема, через повернення певних територій під контроль уряду, інтенсивних бойових дій у південних та східних прифронтових містах. Зокрема, з червня 2022 р. в Донецькій, Луганській, Запорізькій, Херсонській та Харківських областях було пошкоджено ще 88 залізничних станцій, понад 400 залізничних мостів, 28 мостів мережі автомобільних доріг державного значення, 76 мостів мережі автомобільних доріг місцевого значення тощо.

Відтак, станом на 24.02.23 р. обсяг пошкоджень в транспортній галузі оцінюється в 35,7 млрд. дол. США, в тому числі за областями (табл. 1).

Таблиця 1.

**Пошкодження транспортної інфраструктури, втрати та потреби
на відновлення за областями (млн дол. США) [3]**

Область	Пошкодження	Втрати	Потреби
Черкаська	28.1	771.3	81.8
Чернігівська	1,661.2	897.8	6,022.1
Чернівецька	2.0	293.4	30.8
Дніпропетровська	151.7	2,886.6	725.7
Донецька	9,254.5	1,819.4	20,250.5
Івано-Франківська	5.0	645.5	22.6
Харківська	3,679.9	2,101.5	9,387.9
Херсонська	5,363.0	703.9	14,044.5
Хмельницька	9.8	616.2	36.8
Кіровоградська	48.9	528.2	115.1
Київська (включаючи м. Київ)	1,981.4	8,837.3	5,344.4
Луганська	5,358.7	464.8	13,073.0
Львівська	19.2	1,584.7	68.9
Миколаївська	1,277.6	829.5	4,407.7
Одеська	130.3	1,488.7	402.3

Полтавська	7.9	1,379.1	52.7
Рівненська	2.4	498.8	19.8
Сумська	1,315.7	728.5	4,231.1
Тернопільська	-	410.8	15.1
Вінницька	48.1	968.3	313.4
Волинська	1.9	560.2	27.3
Закарпатська	2.7	440.1	22.6
Запорізька	5,076.9	1,468.4	12,331.4
Житомирська	249.6	687.5	1,050.3
Разом	35,676.6	31,610.6	92,078.0

При цьому потреби на відновлення транспортної інфраструктури України оцінюються в 92,1 млрд. дол. США (табл. 2).

Таблиця 2.

Потреби у відновленні та реконструкції (млн. дол. США) станом на 24.2.2023 року [3]

Категорія	Види діяльності/інвестицій	Коротко-строковий період (2023-2026)	Середньо- та довгостроковий період (2027-2033)	Всього (2023-2033)
Потреби на реконструкцію	Автомобільні мости (націо-нальні дороги)	872.5	6,398.2	7,270.6
	Автомобільні мости (місцеві дороги)	91.2	668.9	760.2
	Автомобільні дороги, автомагістралі та інші національні дороги	3,171.0	23,254.0	26,425.0
	Обласні та сільські дороги	636.7	4,669.0	5,305.6
	Комунальні дороги	1,013.3	7,430.6	8,443.8
	Аеропорти	201.3	1,476.2	1,677.5
	Залізничні колії, мости та станції	2,792.7	20,479.9	23,272.7
	Залізничний рухомий склад	294.3	2,157.9	2,452.2
	Залізничне обладнання та інші активи	171.7	1,259.0	1,430.7
	Приватні транспортні засоби	819.0	6,006.2	6,825.2
	Порти та інфраструктура внутрішніх водних шляхів	39.7	291.3	331.0
Потреби на відновлення інфраструктури	Рухомий склад міського громадського транспорту, інфраструктура, депо, об'єкти обслуговування	529.0	3,879.5	4,408.5
	Ремонт національних доріг та мостів	1,498.6	-	1,498.6
	Ремонт доріг та мостів місцевого значення	324.8	-	324.8
	Ремонт комунальних доріг та мостів	176.4	-	176.4
	Аварійно-відновлювальні роботи на залізничній інфраструктурі	524.4	-	524.4
	Залізничний рухомий склад та обладнання	169.6	-	169.6
Ремонт міського транспорту	23.5	-	23.5	

	Рухомий склад та обладнання міського транспорту	173.4	-	173.4
	Ремонт портів	4.6	-	4.6
	Розширення пунктів перетину кордону	51.0	-	51.0
	Ремонт інфраструктури внутрішніх водних шляхів та розширення портів на річці Дунай	30.0	-	30.0
	Обладнання для ремонту та обслуговування інфраструктури міського транспорту	29.9	-	29.9
	Обладнання для ремонту та обслуговування національних та регіональних доріг і мостів	68.8	-	68.8
	Обслуговування дорожньої та мостової інфраструктури інфраструктури, що постраждала, але не але не пошкодженої війною	399.9	-	399.9
Разом		14,107.3	77,970.6	92,078.0

Найбільша концентрація потреб на відновлення та реконструкцію транспортної інфраструктури на період 2023-2026 рр. передбачається на:

залізничну інфраструктуру (30 %), що пов'язано з тим, що сьогодні першочергові кошти мають виділятися на структурне оновлення залізничного транспорту відновлення якого: по-перше, ніяк не повинно бути поверненням до пострадянських мереж, отриманих у спадок від СРСР; по-друге - має базуватись як на безпекових основах (сфокусоване на будівництві та «переключенні» залізничної інфраструктури з радянських колій (шириною 1520 мм) на європейські (1435 мм), що має починатися безпосередньо зі східних областей України, а також від чорноморських портових міст. Хоча це інженерно складне завдання, яке до того ж потребує значних обсягів фізичної робочої сили, однак потенційні вигоди (і загрози) вимагають швидких рішень та їх втілень), так і на євроінтеграційних завданнях. Це, по-перше, суттєво скоротить часові та фінансові логістичні витрати під час транспортування вантажів до країн ЄС9, по-друге, підвищить інтерес до оновлення українського коридору в рамках Ініціативи «Один пояс один шлях», у т.ч. для китайського бізнесу (оскільки російсько-білоруський маршрут поступово завмиратиме), що може виявитись і політично вигідно для України [2]. Тобто, йдеться про першочерговість нового залізничного інфраструктурного середовища, а ніяк не чергового «великого будівництва» [1, с.18];

автостради, шосе та ін. національні дороги (29 %);

місцеві обласні, сільські та комунальні дороги разом (16%) тощо.

Лише на 2023 року, за оцінками експертів, необхідно 3,5 млрд. дол. США для термінового розширення логістичних ланцюгів на захід, першочерговий аварійно-

відновлювальний ремонт послуг - до реконструкції (табл.3).

Таблиця 3.

**Орієнтовні пріоритети впровадження на 2023 рік (млн дол. США) станом на
24.02.2023 р. [3]**

Категорія	Типи пріоритетних видів діяльності/інвестицій	Орієнтована вартість
Потреби на реконструкцію	Очікується після 2023 року	-
	Ремонт доріг та мостів національного значення	1,498.6
	Ремонт доріг та мостів місцевого значення	324.8
	Ремонт комунальних доріг і мостів	176.4
	Аварійний ремонт залізничної інфраструктури	524.4
	Рухомий склад та обладнання залізниць	169.6
	Ремонт інфраструктури міського транспорту	23.5
Потреби на відновлення інфраструктури	Рухомий склад та обладнання міського транспорту	173.4
	Ремонт портів	4.6
	Розширення пунктів перетину кордонів (ППК)	51.0
	Ремонт інфраструктури внутрішніх водних шляхів та розширення портів на річці Дунай	30.0
	Обладнання для ремонту та обслуговування міської транспортної інфраструктури	29.9
	Обладнання для ремонту та обслуговування національних та регіональних доріг і мостів	68.8
	Обслуговування дорожньої та мостової інфраструктури, що постраждала, але не була пошкоджена війною	399.9
Разом		3,475.0

Більш довгострокову реконструкцію, враховуючи необхідність складної підготовки проектів та ймовірність того, що державні інституційні та фіскальні механізми сприятимуть створенню сприятливого інвестиційного середовища, планується розпочати з 2027 року. Але, навіть за таких умов, очевидно, що у повоєнний період Україна не матиме внутрішніх ресурсів в обсязі, достатньому для повноцінного відновлення транспортної інфраструктури.

Як свідчить досвід повоєнного відновлення інших країн, основним джерелом фінансування має бути іноземна фінансова допомога [3, с.95]. Втім, потреби України в інвестиціях суттєво перевищують обсяги, які найближчими роками зможе згенерувати держава. Навіть за значної підтримки партнерських країн держава не матиме достатніх ресурсів на масштабні докорінні зміни. Тому щоб інвестиції, були результативними та ефективним, їх слід спрямовувати у ті проекти, які зможуть бути найбільш ефективно вписані у транс'європейські виробничі та логістичні мережі [2], оскільки ЄС продовжує ухвалювати рішення, які надають Україні чіткі сигнали про її прийнятність для кола європейських країн. Зокрема, у червні 2022 р. під час саміту глави держав і урядів «Ініціативи трьох морів» («Тримор'я»), до якої входять 12 країн ЄС, розташованих між Балтійським, Чорним та Адріатичним морями, було ухвалено рішення щодо участі України в усіх проектах об'єднання на правах країни-партнерки [6], приєднано українські логістичні маршрути до чотирьох

шляхів Транс'європейської транспортної мережі (TEN-T), подовжено Північно-Балтійський коридор тощо [7]. Очікується фінансування і на подовження на схід базової гілки Via Carpatia. До того ж розглядаються деякі «екзотичні» транспортні проекти [1, с.18].

Зокрема, наразі Світовий банк оголосив про проект «Відновлення основної логістичної інфраструктури та приєднання до мережі» (RELINC), вартістю 50 млн. дол. США, спрямований на відбудову основних мостів і залізниці для відновлення зв'язку між населеними пунктами. Він має покращити транспортний зв'язок у західному напрямку та знизить негативні наслідки порушення судноплавства в Чорному морі. Проект підтримуватиме закупівлю модульних мостів, обладнання та матеріалів для термінового ремонту пошкоджених з'єднань доріг з мостами та життєво важливих залізничних шляхів. В рамках цього гранту також буде надана допомога на придбання безбортових залізничних платформ та додаткового рухомого складу для розширення можливостей залізниці у перевезенні вантажів у контейнерах. Але, як бачимо, цих коштів для відбудови пошкодженої транспортної інфраструктури недостатньо [8].

Відтак, у вирішенні завдань відновлення транспортної інфраструктури країни вимальовується зростаюча роль приватного сектору, завдяки якому зможуть бути реалізовані програми і проекти найбільш ефективно вписані у транс'європейські виробничі та логістичні мережі. Саме успішні приватизаційні процеси та інвестиційне розширення, у т.ч. з допуском міжнародних інвесторів, здатні посилити результативність одне одного.

Ще один напрям прискорення процесу відновлення у транспортній інфраструктурі пов'язується з використанням механізмів державно-приватного партнерства. Насамперед, концесії - завдяки яким держава чи місцева громада можуть надавати приватному інвестору за плату права на створення, будівництво та управління інфраструктурними об'єктами (на визначений строк чи з подальшим повним викупом). Тому прискорення інфраструктурного відновлення значною мірою залежить від рівня її концесійного «наповнення» [1, с.18].

Втім варто пам'ятати, щі у повоєнний період Україна не повинна повторювати попередніх помилок, пов'язаних з посиленням фіскального та адміністративного тиску, нібито для наповнення державної скарбниці та подальшого розподілу ресурсів за державними пріоритетами. Війна суттєво послабила адміністративний і фіскальний контроль бізнесів, які залишились в країні. І саме завдяки такому послабленню частина підприємств змогла продовжувати діяльність. Наближення переможного закінчення війни вже активізує хвилю пошуку нового витку податкових вилучень, відміну пільг і допомог, натомість не пропонуючи жодних стимулів для прискореного відновлення постраждалих і нових бізнесів. Тобто відбувається відверте посилення ризиків повоєнного розширення фіскалізації економічного середовища країни. [2, с.86].

Виходячи з вище викладеного, основними рекомендаціями на майбутнє є наступні:
поширення, з одного боку, вільного економічного вибору, з іншого - міжнародної координації та співпраці, насамперед інституційної;

створення сприятливого інвестиційного середовища. Незважаючи на нищівну війну, Україна зберігає шанс через подальше відкриття внутрішнього ринку для інвестицій, посилення захисту прав інвесторів прискорити інтеграцію до європейського економічного простору, знайти гідні ніші у світовому розподілі праці [2, с.86].

забезпечення стійкого лібералізованого розвитку фінансового сектору країни та, в першу чергу, його інституціонального середовища. Без належного інституціонального забезпечення прямі заходи фінансової лібералізації матимуть здебільшого контрпродуктивні наслідки у вигляді посилення макроекономічних дисбалансів та провокування системного ризику фінансової нестабільності [2, с.86];

запровадження інституційного механізму повоєнного відновлення, складовими якого мають стати:

по-перше, механізм координації зусиль міжнародної спільноти, оскільки сучасний стан інституційного та нормативного регулювання не забезпечують сталого розвитку вітчизняного ринку і не відповідає європейським намірам України. Є чіткий вектор необхідних змін - законодавство Євросоюзу. І це не просто побажання України, а вже її обов'язок як кандидата до вступу до ЄС [2, с.88];

по-друге, утвердження ефективного національного механізму управління процесом відновлення [9].

Висновки.

Таким чином, за результатами дослідження констатовано, що не дивлячись на те, що воєнні дії в Україні ще продовжуються, відновлення країни вже розпочато. Проаналізовано економічні втрати транспортного сектору економіки України та транспортної інфраструктури внаслідок повномасштабного вторгнення РФ на територію країни. Акцентовано, що втрати транспортної інфраструктури мають катастрофічний вимір. Тож, розуміння їх обсягів є вкрай актуальним для оцінки сьогоденного стану вітчизняного економічного середовища, а з тим і потреб у ресурсах, необхідних для результативних та ефективних процесів відновлення України.

Наголошено, що немає жодних сумнівів, що Україна впорається з існуючими викликами. Втім, успіх відновлення України значною мірою залежить від того, наскільки, з одного боку, швидко і повноцінно країна зможе інтегруватись до європейських структур, з іншого - наскільки дієвою буде міжнародна допомога і як результативно Україна зможе її використати. Відтак, важливим є здійснення спроби «зазирнути» в найближче економічне

майбутнє країни, щоб будь-які сценарії відновлювальних процесів в Україні мали реалізовуватись з урахуванням потреб не лише мирного будівництва нової України, але й забезпечення виконання міжнародних угод.

Обґрунтовано, що узагальнені напрями дій, спрямовані на відновлення, мають переслідувати дві «макромети» - формування безпекової структури національної економіки, а також її повноцінну інтеграцію до європейського економічного середовища. Джерелом їх фінансування має бути іноземна фінансова допомога. Втім, навіть за значної підтримки партнерських країн держава не матиме достатніх ресурсів на масштабні докорінні зміни. Відтак, у вирішенні завдань відновлення транспортної інфраструктури країни визначальну роль має відігравати приватний сектор, де зможуть бути реалізовані програми і проекти найбільш ефективно вписані у транс'європейські виробничі та логістичні мережі. Обґрунтовано, що саме успішні приватизаційні процеси та інвестиційне розширення здатні посилити результативність одне одного.

Список літератури

1. Юрчишин В., Зимовець В., Міщенко М., Пашков М., Пищуліна О., Сунгуровський М. та Чекунова С. Політичні, економічні і структурні наслідки російської агресії для України і світової спільноти: завдання економічного відновлення України у повоєнні роки з врахуванням євроінтеграційних пріоритетів. Центр Разумкова. 2023. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/04/21/2023_04_consequences_of_the_war_for_ukraine.pdf
2. Юрчишин В. З чим світ входить у 2023 р: Економічні перспективи відновлення України. Центр Разумкова. 2023. URL: https://razumkov.org.ua/images/pdf/2023_MATRA_I_KVARTAL.pdf
3. UKRAINE RAPID DAMAGE AND NEEDS ASSESSMENT. The World Bank, the Government of Ukraine, the European Union, the United Nations. March 2023. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099184503212328877/pdf/P1801740d1177f03c0ab180057556615497.pdf>
4. Бураковський І. Україна: очікування від 2023 року. Тези. — Інтерфакс-Україна, URL: <https://interfax.com.ua/news/blog/894284.html>.
5. Куницький О. Лідери «Тримор'я» погодили партнерство для України. - URL: <https://www.dw.com/uk/lidery-initsiatyvy-trokhmoriv-pohodyly-partnerstvo-dlia-ukrainy/a-62195728>
6. Болжеларський Я., Гревцов С., Возняк О., Назар Санницький Н. Відновлення локальних транскордонних залізничних сполучень як шлях вирішення глобальної проблеми інтеграції транспортних систем. Railway Supply. 2022. URL:

<https://www.railway.supply/uk/vidnovlennya-lokalnih-transkordonnihzaliznichnih-spoluchen-yak-shlyah-virishennya-globalnoi-problemi-integraczii-transportnih-sistem>

7. Dupuis O. The rails of war: An EU railway initiative for the defence of Ukraine. — <http://www.leuropeen.eu/2022/07/26>.

8. Якименко Ю. Відновлення України: точка відліку і напрями дій влади. Аналітична доповідь. 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2022/11/10/2022-MATRA-IV-KVARTAL.pdf>

9. Світовий банк схвалив перший грант у розмірі 50 млн.дол. США на ремонт транспортної інфраструктури України. URL: <https://www.worldbank.org/uk/news/press-release/2023/02/10/world-bank-approves-50-million-grant-to-help-repair-transport-infrastructure-in-ukraine>

References

1. Yurchyshyn V., Zymovets V., Mishchenko M., Pashkov M., Pyschulina O., Sungurovskyi M. and Chekunova S. (2023). Political, economic and structural consequences of Russian aggression for Ukraine and the world community: the task of economic recovery of Ukraine in the postwar years taking into account European integration priorities. *Analytical report*. Razumkov Center. 2023. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/04/21/2023_04_consequences_of_the_war_for_ukraine.pdf [in Ukrainian].

2. Yurchyshyn V. With what the world enters 2023: Economic prospects for the recovery of Ukraine. *Analytical report*. Razumkov Center. 2023. URL: https://razumkov.org.ua/images/pdf/2023_MATRA_I_KVARTAL.pdf [in Ukrainian].

3. UKRAINE RAPID DAMAGE AND NEEDS ASSESSMENT. The World Bank, the Government of Ukraine, the European Union, the United Nations. *Analytical report*. 2023. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099184503212328877/pdf/P1801740d1177f03c0ab180057556615497.pdf> [in Ukrainian].

4. Burakovsky I. Ukraine: expectations from 2023. *Theses*. — *Interfax-Ukraine*. URL: <https://interfax.com.ua/news/blog/894284.html> [in Ukrainian].

5. Kunytskyi O. The leaders of "Trymorya" agreed on a partnership for Ukraine. *Analytical report*. 2022. URL: <https://www.dw.com/uk/lidery-initsiatyvy-trokhmoriv-pohodyly-partnerstvodia-ukrainy/a-62195728> [in Ukrainian].

6. Bolzhelarskyi J., Grevtsov S., Wozniak O., Nazar Sannytskyi N. Restoration of local cross-border railway connections as a way to solve the global problem of integration of transport systems. Railway Supply. *Analytical report*. 2022. URL: <https://www.railway.supply/uk/vidnovlennya-lokalnih-transkordonnihzaliznichnih-spoluchen-yak-shlyah-virishennya-globalnoi-problemi-integraczii-transportnih-sistem>

integracii-transportnih-sistem [in Ukrainian].

7. Dupuis O. The rails of war: An EU railway initiative for the defense of Ukraine. — <http://www.leuropeen.eu/2022/07/26>.

8. Yu. Yakymenko. Restoration of Ukraine: reference point and directions of government actions. *Analytical report*. 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2022/11/10/2022-MATRA-IV-KVARTAL.pdf> [in Ukrainian].

9. The World Bank approved the first grant in the amount of 50 million dollars. USA to repair the transport infrastructure of Ukraine. 2023. URL: <https://www.worldbank.org/uk/news/press-release/2023/02/10/world-bank-approves-50-million-grant-to-help-repair-transport-infrastructure-in-ukraine>

СЕКЦІЯ 231 СОЦІАЛЬНА РОБОТА

УДК 304.2

JEL Classification Z130

Альона СТАДНИК

кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та психології,
Національний університет «Запорізька політехніка».

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2986-9765>

Марія КУЗЬМІНА

викладач кафедри соціальної роботи та психології,
Національний університет «Запорізька політехніка».

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2101-0630>

Наталія САЛЬНІКОВА

здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівня (спеціальність: 231 –
«Соціальна робота»)

Національний університет «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-5033-6278>

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ІЗ ЛЮДЬМИ, ЩО МАЮТЬ РИЗИКОВАНУ СЕКСУАЛЬНУ ПОВЕДІНКУ

***Анотація.** Ризикована сексуальна поведінка – це одна з форм девіантної поведінки: діяльність, що не відповідає нормам, стереотипам, зразкам сексуальної поведінки, що встановилися в суспільстві та є спрямованою на досягнення такої сексуальної мети, яка пов'язана з ризиком настання негативних медичних (СНІД, захворювання, що передаються статевим шляхом, небажана вагітність), психологічних (формування сексуальних відхилень), соціальних (проституція) та інших наслідків.*

Визначено поняття ризикованої сексуальної поведінки як суспільно значущої проблеми сучасного світу, окреслено головні шляхи організації соціальної роботи із особами групи «ризик» та означено, що соціальна робота сприяє вирішенню соціальних проблем сучасного суспільства; проведено ґрунтовне соціологічне дослідження розповсюдженості захворювань, що передаються статевим шляхом внаслідок ризикованої сексуальної поведінки та розглянуті технології соціальної роботи із клієнтами, які мають ризиковану сексуальну поведінку.

Проаналізовано дослідження вітчизняних дослідників, які зауважують на тому, що ризикована сексуальна поведінка включає: ранній сексуальний дебют, низьку поінформованість про особливості статевого життя, незахищені статеві контакти, часту зміну сексуальних партнерів, поєднання сексуальної активності з вживанням алкоголю і наркотиків та ін. Негативними наслідками ризикованої сексуальної поведінки є поширення інфекцій, що передаються статевим шляхом, ВІЛ/СНІД, ранні незаплановані вагітності, аборти. Крім того, люди, що мають ризиковану сексуальну поведінку можуть стати жертвами різних негативних дій сексуального характеру (згвалтування, розпусні дії), виявитися залученими до сексуальної експлуатації (проституція, порнобізнес).

Практичне значення результатів дослідження: дослідження може слугувати матеріалом, що узагальнює попередній досвід організації соціальної роботи із особами, що мають ризиковану сексуальну поведінку; відправною точкою для нових досліджень у галузі соціальної роботи, а саме: використання соціальних технологій, форм, методів, засобів впливу на представників «груп ризику» з метою зниження рівня суспільної небезпеки розповсюдження інфекцій, що передається статевим шляхом, а також в якості лекційного матеріалу в закладах вищої та післядипломної освіти при викладанні курсу «соціальна робота».

Ключові слова: *соціальна допомога, соціальна поведінка, ризикована поведінка, допомога.*

Aliona STADNYK

Ph.D. in Sociology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Social
Work and Psychology,
National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

Mary KUZMINA

Lecturer of the department of social work and psychology,
National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

Natalia SALNIKOVA

student of higher education of the first (bachelor's) level (specialty: 231 - "Social work")
National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

SOCIAL WORK WITH PEOPLE WHO HAVE RISKY SEXUAL BEHAVIOR

***Abstract.** Risky sexual behavior is one of the forms of deviant behavior: activity that does not correspond to the norms, stereotypes, patterns of sexual behavior established in society and is aimed at achieving such a sexual goal, which is associated with the risk of negative medical conditions (AIDS, diseases sexually transmitted, unwanted pregnancy), psychological (formation of sexual deviations), social (prostitution) and other consequences.*

The concept of risky sexual behavior as a socially significant problem of the modern world is defined, the main ways of organizing social work with persons of the «risk» group are outlined, and it is stated that social work contributes to the solution of social problems of modern society; a thorough sociological study of the spread of sexually transmitted diseases as a result of risky sexual behavior was conducted and the technologies of social work with clients who have risky sexual behavior were considered. The research of domestic researchers was analyzed, which noted that risky sexual behavior includes: early sexual debut, low awareness of the peculiarities of sexual life, unprotected sexual contact, frequent change of sexual partners, combination of sexual activity with alcohol and drug use, etc.

The negative consequences of risky sexual behavior are the spread of sexually transmitted infections, HIV/AIDS, early unplanned pregnancies, and abortions. In addition, people with risky sexual behavior can become victims of various negative acts of a sexual nature (rape, lewd acts), be involved in sexual exploitation (prostitution, porn business). Practical significance of the research results: the research can serve as material summarizing the previous experience of organizing social work with persons with risky sexual behavior; a starting point for new research in the field of social work, namely: the use of social technologies, forms, methods, means of influence on representatives of "risk groups" in order to reduce the level of social danger of the spread of sexually transmitted infections, as well as as lecture material in institutions of higher and postgraduate education when teaching the "social work" course.

***Key words:** social assistance, social behavior, risky behavior, assistance.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Ризикована сексуальна поведінка є однією з найбільш актуальних проблем у сучасному суспільстві адже вона підвищує ймовірність набуття негативних наслідків для фізичного, соціального та психологічного здоров'я нації, пов'язаних із статевим контактом. Щодня більше 1 мільйона людей отримують інфекцію, що передається статевим шляхом (ІПСШ). За оцінками ВООЗ, щорічно 500 мільйонів людей хворіють однією з чотирьох ІПСШ: хламідіоз, гонорею, сифіліс та трихомоніаз. Понад 530 мільйонів людей

мають вірус, що викликає генітальний герпес. На подальший розвиток епідемії ВІЛ/СНІД також безпосередньо впливають чинники збільшення кількості осіб, що мають ризикову сексуальну поведінку, що поглиблює критичну ситуацію в країні у сфері розповсюдження ВІЛ/СНІДу. Поширеність інфекцій, що є пов'язаними із ризикованою сексуальною поведінкою та передаються статевим шляхом є вагомим тягарем для вітчизняної системи громадського здоров'я та належить до важливих напрямів діяльності органів охорони здоров'я й соціальних служб, оскільки вони є соціально-небезпечними й мають серйозний негативний вплив на сексуальне та репродуктивне здоров'я населення нашої держави.

Глобальною стратегією Всесвітньої організації охорони здоров'я до 2030 року є припинення поширення ПСШ як загроз для громадського здоров'я. Досягнення цієї цілі вимагатиме значного скорочення числа нових випадків інфікування з акцентом на зусилля щодо значного розширення заходів соціальної профілактики ризикової сексуальної поведінки в суспільстві.

Проституція, наркоманія, ВІЛ/СНІД, безладні сексуальні контакти – усі ці чинники негативно впливають на здоров'я та життя людей. Для вирішення цих проблем необхідно використовувати комплексний підхід, який включає не тільки медичну допомогу, а й соціальну роботу.

Однією з технологій соціальної роботи з ризикованою сексуальною поведінкою є соціальна терапія. У даному дослідженні буде розглянуто її ефективність та можливості застосування у роботі з людьми груп ризику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Розроблення теорії та методології ризиків започаткували такі автори, як К. Арроу, У. Бек, П. Бернстайн, Е. Гіденс, М. Дуглас, Ф. Найт, О. Ренн та ін. науковці в працях яких знайшли відображення загальні уявлення про поняття і сутність ризикової сексуальної поведінки як негативного явища, що зачіпає різні сфери життєдіяльності суспільства.

Теоретичні напрями дослідження ризикової сексуальної поведінки представлені у низці робіт, які умовно можна розділити виходячи з наступних підходів: соціологічний аналіз (Т. Парсонс, Р. Бейлс), історико-філософський аналіз (М. Фуко, Г. Маркузе), психологічний (З. Фрейд), соціокультурний (М. М. Бахтін, С. Пропп, О. М. Фрейденберг), етнографічний (М. Мід, Г. Мердок, К. Провост).

Аналіз публікацій з проблеми ризикової сексуальної поведінки показав відсутність єдиного підходу до розуміння та трактування цього феномена. З одного боку, ризиковану поведінку відносять до «особливого стилю поведінки, який з високим ступенем ймовірності

може призвести до втрати здоров'я, фізичного та соціального благополуччя особистості», з іншого боку, ризик розглядають як «цінність сучасного суспільства, обумовлену динамічністю перетворень, що відбуваються в ньому».

На формування та підтримання ризикованої поведінки впливають соціальні (мікро та макро), медико-біологічні, а також психологічні та поведінкові фактори.

Проблему організації соціальної роботи із представниками груп ризику розглянуто в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників: К.А. Брукмайер, М. Гогбен, Дж. Кінсі, Дж. Хендерсон, К. Сенгер, М. Хеннінгер, М.П. Лукашевич, Т.В. Семигіна, А.Й. Капська, І. А. Звереві, Г.К. Лактіонової та ін. Проблемі кризового втручання в соціальній роботі та головним аспектам організацій вуличної соціальної роботи присвячено дослідження О. Ваздюк, І. Трубавіної, С. Філь, М. Панасюк та ін.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження – проаналізувати теоретико-методологічні особливості технологій соціальної роботи з людьми із ризикованою сексуальною поведінкою.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Ризикова сексуальна поведінка є однією з найбільш актуальних проблем в сучасному світі. Це може включати проституцію, наркоманію, ВІЛ / СНІД та інші небезпечні звички. Ці явища негативно впливають на здоров'я та життя людей, тому розробка ефективних стратегій соціальної роботи є надзвичайно важливою.

В останні роки одним із пріоритетних напрямів діяльності центрів ЦСССДМ є здійснення первинної та вторинної профілактики ІПСШ та ВІЛ/СНІДу у підлітковому та молодіжному середовищі. Профілактична робота центрів ЦСССДМ забезпечується через мережу спеціалізованих формувань: служби соціальної підтримки сім'ї; Служби Телефон Довіри; служби роботи з ін'єкційними споживачами наркотиків; школи волонтерів; консультативних пунктів у пологових будинках та відділеннях тощо.

Профілактична робота містить: групові форми роботи (груповий досвід протидіє відчуженню, допомагає вирішенню міжособистісних проблем); індивідуальну роботу (робота спеціаліста, спрямована на одного клієнта за відсутності сторонніх осіб); рекламно-видавничу діяльність (інформаційні матеріали, соціальна реклама) [3].

Перевагами методу групової роботи є те, що вона має значний емоційний вплив на підлітків та молодь, що мають ризиковану сексуальну поведінку, дає можливість їх активізувати, підвищити зацікавленість у інформації з проблеми, формує емоційне ставлення, швидко організовується та охоплює досить велику кількість людей.

Переваги індивідуальної роботи полягають у тому, що індивідуальна робота спрямована на неодноразову зустріч із клієнтом, що забезпечує більшу ефективність соціальної роботи.

Виготовлення та розповсюдження профілактичних інформаційно-просвітницьких матеріалів здійснюється в рамках інформаційно-просвітницьких профілактичних заходів; навчальних заходів профілактичного спрямування; індивідуальної профілактичної соціальної роботи.

Слід зазначити, що на сьогодні в Україні існують певні фактори, які заважають якісній первинній профілактичній соціальній роботі із особами, що мають ризиковану сексуальну поведінку. До них можна віднести: разове використання окремих методів профілактики; недостатній рівень підготовки фахівців щодо надання соціальних послуг із формування здорового способу життя, профілактики соціально небезпечних хвороб; відсутність на державному рівні єдиного центрального органу влади, який відповідає за здійснення первинної профілактики; відсутність міжвідомчої, міжвідомчої координації; профілактична робота щодо запобігання наркоманії та ВІЛ-інфекції/СНІДу не розглядається важливим, пріоритетним напрямком роботи органів місцевого самоврядування [1].

Провідною професійною організацією, яка у співпраці з ключовими громадськими організаціями, Міністерством охорони здоров'я та іншими державними органами, є Міжнародний благодійний фонд «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні», що веде боротьбу з епідемією ВІЛ/СНІД в Україні, керуючи профілактичними програмами та надаючи якісну технічну підтримку та фінансові ресурси організаціям на місцях. Всі ці зусилля спрямовані на досягнення в країні універсального доступу до комплексних послуг з ВІЛ/СНІД в Україні та ефективною відповіді на епідемію на рівні спільнот на основі досягнутих результатів та передового досвіду [5].

Місією Альянсу є зниження поширення ВІЛ-інфекції та смертності від СНІДу та зменшення негативного впливу епідемії шляхом підтримки суспільної протидії епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні, а також шляхом поширення ефективних підходів до профілактики та лікування ВІЛ у Східній Європі та Центральній Азії.

Одним з напрямків діяльності організації є соціальна профілактика поширення ІПСШ та ВІЛ/СНІД в групах ризику.

Розкриваючи зміст соціальної профілактики як діяльності з попередження соціальної проблеми, соціального відхилення або утримання їх на соціально терпимому рівні за допомогою усунення або нейтралізації причин, що їх породжують, потрібно посилити профілактику серед ключових груп населення та їх сексуальних партнерів - людей, які вживають наркотики, чоловіків, які мають статеві контакти із чоловіками, осіб, які займаються

проституцією, мігрантів, ув'язнених. Нажаль, стигматизація та дискримінація заганяють багатьох із них у підпіллі, відводять від аутич-працівників і, отже, обмежують доступ до послуг з профілактики та терапії.

Одним з ключових інструментів соціальної роботи з клієнтами, які мають ризиковану сексуальну поведінку, є соціальна терапія. Це підхід, який поєднує класичну психотерапію з соціальною роботою. Соціальна терапія дозволяє працювати з клієнтами, які мають складну життєву ситуацію, надаючи їм необхідну психологічну підтримку та допомогу [4].

Один з основних принципів соціальної терапії - це визнання, що клієнти самі знають, що для них найкраще. Соціальний терапевт допомагає клієнтам зрозуміти свої потреби та бажання, а також надає підтримку у їх реалізації. Це може включати розробку плану дій, який допоможе клієнту змінити свою поведінку та життєву ситуацію.

Соціальна терапія також допомагає клієнтам розуміти, як їхнє поведінка впливає на їхнє здоров'я та життя. Це може включати надання інформації про захист від ВІЛ / СНІД та інших статевих захворювань, а також про шляхи зменшення ризику в разі залучення до проституції [6].

Необхідно підкреслити, що одним з ключових аспектів соціальної терапії із особами, що мають ризиковану сексуальну поведінку є робота з даною групою клієнтів на різних рівнях. Це може включати індивідуальну терапію, групову роботу та роботу з родинами, що дозволяє соціальному терапевту працювати з клієнтами на різних рівнях, надаючи їм необхідну підтримку та допомогу [8].

У випадку з клієнтами, які мають ризиковану сексуальну поведінку, соціальна терапія може бути особливо ефективною. Вона дозволяє працювати з клієнтами на різних рівнях, надаючи їм необхідну психологічну підтримку та допомогу. Крім того, соціальна терапія допомагає клієнтам зрозуміти, як їхня поведінка впливає на їхнє здоров'я та життя, та надає інформацію про шляхи зменшення ризику в разі залучення до проституції.

Отже, соціальна терапія є ефективним інструментом соціальної роботи з клієнтами, які мають ризиковану сексуальну поведінку. Вона дозволяє працювати з клієнтами на різних рівнях, надаючи їм необхідну підтримку та допомогу, а також допомагає їм зрозуміти, як їхня поведінка впливає на їхнє здоров'я та життя. Розробка ефективних стратегій соціальної роботи є надзвичайно важливою для боротьби з ризикованою сексуальною поведінкою та покращення якості життя людей.

Первинна профілактика ПСШ включає оцінку «поведінкового» ризику (оцінку сексуальної поведінки особи, яка може призвести до інфікування) та біологічного ризику (тестування на фактори ризику інфікування або передачі ПСШ/ВІЛ). У рамках клінічного

ведення медичні працівники повинні регулярно збирати анамнез пацієнта, включно з поведінковим ризиком, і приділяти значну увагу його зниженню [7].

На додаток до отримання оцінки поведінкового ризику комплексна оцінка повинна включати скринінг на ПСШ, оскільки вони є біологічними маркерами ризику, особливо для інфікування та передачі ВІЛ серед ЧСЧ. У більшості клінічних випадків проведення скринінгу на ПСШ є важливим, але недостатньо використовуваним компонентом оцінки ризику ПСШ та ВІЛ.

Сучасні дані свідчать, що поведінкові консультації з профілактики – найефективніша стратегія боротьби з ПСШ та ВІЛ, яка повинна надаватися всім сексуально активним підліткам та всім дорослим, які мають підтверджену ПСШ, перенесли ПСШ протягом минулого року або мають/мали кількох статевих партнерів.

Таким чином, результати проведеного аналізу науково-методичних джерел свідчать про те, що соціальна профілактика ризикованої сексуальної поведінки, заснована на принципі міждисциплінарності, визнається найефективнішою у вирішенні проблеми подальшого поширення ПСШ та СНІД та відповідає новій стратегії охорони здоров'я, яка протиставлена класичній епідеміологічній стратегії, заснованій на виключно медичному підході.

При здійсненні соціально-профілактичних заходів необхідно враховувати особливості соціально-культурного середовища виховання та освіти особистості, інакше заходи, пов'язані з профілактикою сексуального ризику, можуть виявитися контрпродуктивними для цього суспільства. Соціокультурними детермінантами регуляції сексуальних та тендерних відносин є складові сексуальної культури: статеві ролі, стереотипи маскулінності та фемінінності, статева мораль та інші компоненти [2].

Важливо також забезпечити доступ до належної медичної допомоги та захисту від захворювань, які передаються статевим шляхом. Тільки за умови комплексного підходу можна досягти успіху у боротьбі з ризикованою сексуальною поведінкою та зберегти здоров'я населення.

Нами обґрунтовано, що ризикова сексуальна поведінка, пов'язана з ризиком зараження ПСШ та ВІЛ, формується відповідно до соціальних умов, виховання, освіти, а також соціально-психологічних, особистісних, ситуативно-адаптивних установок, які є традиційними предметами вивчення соціальних наук.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Ризикована сексуальна поведінка є однією з найбільш небезпечних проблем, які стикається сучасне суспільство. Це поведінка, яка може призвести до серйозних наслідків для здоров'я людини та для суспільства в цілому.

Соціальна профілактика ризикованої сексуальної поведінки є дуже важливим елементом збереження здоров'я та соціальної адаптації населення. Зростаюча кількість випадків зараження венеричними хворобами та ВІЛ-інфекцією в нашому суспільстві свідчить про необхідність проведення ефективної профілактики ризикованої сексуальної поведінки.

Одним з найважливіших завдань є попередження раннього початку сексуальної активності та зменшення ризику зараження венеричними хворобами та ВІЛ-інфекцією. Для цього в роботі з представниками груп ризику використовуються різні методи та підходи.

Одним з найбільш ефективних методів є проведення інформаційно-освітньої роботи з молоддю. Це можуть бути лекції, тренінги, семінари, дискусії та інші форми роботи. Важливим елементом є роз'яснення молоді про ризики, які пов'язані з раннім початком сексуальної активності та незахищеним сексом. Також важливим елементом є робота з батьками та педагогами. Вони можуть надавати молоді необхідну інформацію та підтримку, яка допоможе зменшити ризик виникнення ризикованої сексуальної поведінки.

Окрім цього, використовуються різні методи заохочення до здорового способу життя, такі як спорт, культурні заходи та інші форми дозвілля. Це допомагає молоді зайняти свій час та зменшити ризик виникнення ризикованої сексуальної поведінки.

Онлайн-просвітницька робота повинна завжди враховувати соціально-економічні, культурні, мовні та політичні контексти, які оточують життя осіб, що мають ризиковану сексуальну поведінку. Інвестиції в культурно чутливі онлайн-програми та послуги для сексуальної освіти, адвокації та профілактики ВІЛ у всьому світі є надзвичайно важливими. Створення подібних соціальних ініціатив є обов'язковим в сфері соціальної роботи та просування професії вперед у глобальному контексті.

Також важливим елементом є доступ до якісних послуг з охорони здоров'я. Це можуть бути консультації лікарів, тестування на венеричні хвороби та ВІЛ-інфекцію, а також надання необхідних медикаментів.

Отже, використання різних методів, технологій та підходів соціальної роботи дозволяє ефективно впливати на представників груп ризику та зменшити небезпеку виникнення ризикованої сексуальної поведінки.

Список літератури

1. Впаун А. (2016), *Supervizor u sotsial'niy roboti :superviziya dohlyadu v hpomadi, den. ta statsionap. ustanovakh.* [Supervision in social care: supervision of care in the community, day. and station institutions] Kyuiv: Pul'sapy, Ukraine.

2. Barantsova T. (2014), *Sotsiokul'turna rehabilitatsiya molodi ta ditey invalidiv.* [Sociocultural rehabilitation of disabled youth and children]. *Sotsial'na polityka i sotsial'na robota.* № 1. S.65 – 72

3. Boyko A. (2021), *Sotsial'na robota z kliyentamy iz zalezhnistyu vid psykhoaktyvnykh rehovyn*. [Social work with clients with addiction to psychoactive substances]. *Sotsial'na polityka i sotsial'na robota*. № 1. S.73 – 79

4. Hryha I.K. (2014), *Sotsial'na robota: teoriya ta praktyka (robota z konkretnymy hrupamy kliyentiv)*. [Social work: theory and practice (work with specific groups of clients)]. *navchal'nyy posib*. Kyiv: Kyievo-Mohylyans'ka akademiya, Ukraine.

5. Lukashevych M., Myhovych I. (2010), *Teoriya i metody sotsial'noyi roboty*. [Theory and methods of social work]. Kyiv: MAUP, Ukraine.

6. Myhovych I. (2015), *Teoriyi i metody sotsial'noyi roboty: pidruchnyk dlya studentiv vyshchyykh navchal'nykh zakladiv*. [Theories and methods of social work: a textbook for students of higher educational institutions]. Kyiv : Akademvydav, Ukraine.

7. Ivashchenko K. (2016), *Tekhnolohiyi sotsial'noyi roboty: navch. posibnyk*. [Technologies of social work: education. manual]. Uman': Zhovtyy, Ukraine.

8. Shalayeva K. (2019), *Strategies of social work with young women. Social work in Ukraine: theory and practice*. [Strategies of social work with young women. Social work in Ukraine: theory and practice]. No. 4. P.109 - 120.

References

1. Bpaun A. (2016), *Supervizop u sotsial'niy poboti :superviziya dohlyadu v hpomadi, den. ta statsionap. ustanovakh*. [Supervision in social care: supervision of care in the community, day, and station institutions] Kyiv: Pul'sapy. [in Ukrainian].

2. Barantsova T. (2014), *Sotsiokul'turna reabilitatsiya molodi ta ditey invalidiv*. [Sociocultural rehabilitation of disabled youth and children]. *Sotsial'na polityka i sotsial'na robota*.. № 1. S.65 – 72. [in Ukrainian].

3. Boyko A. (2021), *Sotsial'na robota z kliyentamy iz zalezhnistyu vid psykhoaktyvnykh rehovyn*. [Social work with clients with addiction to psychoactive substances]. *Sotsial'na polityka i sotsial'na robota*. № 1. S.73 — 79. [in Ukrainian].

4. Hryha I.K. (2014), *Sotsial'na robota: teoriya ta praktyka (robota z konkretnymy hrupamy kliyentiv)*. [Social work: theory and practice (work with specific groups of clients)]. *navchal'nyy posib*. Kyiv: Kyievo-Mohylyans'ka akademiya. [in Ukrainian].

5. Lukashevych M., Myhovych I. (2010), *Teoriya i metody sotsial'noyi roboty*. [Theory and methods of social work]. Kyiv: MAUP. [in Ukrainian].

6. Myhovych I. (2015), *Teoriyi i metody sotsial'noyi roboty: pidruchnyk dlya studentiv vyshchyykh navchal'nykh zakladiv*. [Theories and methods of social work: a textbook for students of higher educational institutions]. Kyiv: Akademvydav. [in Ukrainian].

7. Ivashchenko K. (2016), *Tekhnolohiyi sotsial'noyi roboty: navch. posibnyk*. [Technologies of social work: education. manual]. Uman': Zhovtyy. [in Ukrainian].
8. Shalayeva K. (2019), *Strategies of social work with young women. Social work in Ukraine: theory and practice*. [Strategies of social work with young women. Social work in Ukraine: theory and practice]. No. 4. P.109 — 120. [in Ukrainian].

УДК 330.341.1

JEL Classification: I280

Маргарита ЛІСНІЧЕНКО

к.е.н., доцент, доцент кафедри економіки та митої справи

Національного університету «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9519-5888>

Дмитро ПЛИНОКОС

к.е.н., доцент, доцент кафедри підприємництва торгівлі та біржової діяльності

Національного університету «Запорізька політехніка»,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3004-0279>

ДЕРЖАВНИЙ МОНІТОРИНГ РОЗВИТКУ НЕФОРМАЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

***Анотація.** Стаття присвячена дослідженню питань державного регулювання розвитку та визнання неформальної освіти в Україні. Визначенню понять та основних принципів впливу на процеси розвитку неформальної освіти, а також моніторингу розвитку неформальної освіти, як одному з елементів ефективного впливу з боку уповноважених органів на зазначені процеси, управління станом і розвитком неформальної освіти, відображення, оцінки та аналізу процесів і тенденцій, що відбуваються в секторі неформальної освіти, а також прогнозування подальшого розвитку. Моніторинг є одним з основних джерел даних для статистичного дослідження процесів навчання протягом життя і важливим елементом регулювання розвитку неформальної освіти. Формальна і неформальна освіта мають взаємодіяти, породжуючи принципово нові освітні можливості та нові підходи з управління системою безперервної освіти. Моніторинг розвитку неформальної освіти має на меті не тільки відбивати стан трансформацій, але і забезпечувати якісну інформаційну базу для прийняття управлінських рішень на національному рівні. Для досягнення цієї мети необхідно забезпечити систематичний аналіз показників попиту та пропозиції в секторі неформальної освіти, а також оцінку основних тенденцій його розвитку, зокрема процесів визнання результатів неформальної освіти, її впливу на ринок праці та інноваційний розвиток підприємств, тощо. Державний моніторинг має сформувати інформацію, яка дозволяла б органам державного регулювання освіти судити про те, наскільки система освіти відповідає умовам, встановленим для освітньої діяльності, і в якій мірі вона досягає своїх цілей, що забезпечують досягнення цілей держави.*

Крім того під час проведення моніторингу треба врахувати інтереси стейкхолдерів, студентів, представників бізнесу, державних органів влади. Реалізація системи моніторингу стане дієвим інструментом державного впливу на розвиток неформальної освіти в Україні на основі підвищення її гнучкості та здатності швидко реагувати на зміни, забезпечення якості освітніх послуг відповідно до вимог інноваційно-орієнтованої економіки.

Ключові слова: *система освіти України, державне регулювання освіти, неформальна освіта, моніторинг, освіта протягом життя.*

Marharyta Lisnichenko

Ph.D. in Economics, Associate professor,
Department of Economics and Customs,
National University "Zaporizhzhia Polytechnic"

Dmytro Plynokos

Ph.D. in Economics, Associate professor,
Department of Entrepreneurship, Trade and Stock Exchange,
National University "Zaporizhzhia Polytechnic"

STATE MONITORING OF NON-FORMAL EDUCATION DEVELOPMENT IN UKRAINE

Abstract. The article is devoted to the study of issues of state regulation of the development and recognition of non-formal education in Ukraine. Definition of the concepts and basic principles of influence on the processes of development of informal education, as well as monitoring of the development of informal education, as one of the elements of effective influence by the authorized bodies on the specified processes, management of the state and development of informal education, reflection, evaluation and analysis of processes and trends that taking place in the non-formal education sector, as well as forecasting further development. Monitoring is one of the main sources of data for the statistical study of lifelong learning and an important element of regulating the development of non-formal education. Formal and non-formal education should interact, generating fundamentally new educational opportunities and new approaches to managing the lifelong learning education system. Monitoring the development of non-formal education aims not only to reflect the state of transformations, but also to provide a quality information base for making management decisions at the national level. To achieve this goal, it is necessary to provide a systematic analysis of demand and supply indicators in the sector of informal education, as well as an assessment of the main trends in its development, in particular, processes of recognition of the results of informal

education, its impact on the labor market and innovative development of enterprises, etc. State monitoring should generate information that would allow state education regulatory bodies to make a decision to which the education system meets the conditions established for educational activity and to what extent it achieves its goals, which ensure the achievement of state goals. In addition, the interests of stakeholders, students, business representatives, and state authorities should be taken into account during monitoring. The implementation of the monitoring system will become an effective tool of state influence on the development of informal education in Ukraine based on increasing its flexibility and ability to quickly respond to changes, ensuring the quality of educational services in accordance with the requirements of an innovation-oriented economy.

Keywords: education system of Ukraine, state regulation of education, non-formal education, monitoring, lifelong education.

Вступ та постановка проблеми. Підвищення ролі неформальної освіти в соціально-економічному розвитку держави зумовлюється ускладненням та прискоренням економічних, технологічних, соціально-культурних змін як на глобальному, так і на державному рівнях. Сучасні умови формування конкурентоспроможного людського капіталу України вимагають формування фахівця, здатного до позитивного сприйняття і здійснення нововведень, інтелектуальної та креативної діяльності, а також з прагненням безперервного підвищення свого компетентісно-кваліфікаційного рівня. Важливим чинником формування таких характеристик людського капіталу виступає саме неформальна освіта.

У процесі трансформації суспільства змінюється спрямованість системи вищої освіти на створення інтелектуального ресурсу, а отже, змінюється й структура її функцій (нагромадження та передача «традиційних» знань або створення нових знань). Причому потрібно враховувати, що розвиток сучасної системи вищої освіти характеризується не стільки кількісними показниками (наприклад, кількість випускників або охоплення населення вищою освітою), скільки якісними, тобто розширення через урізноманітнення освітніх контекстів.

Диверсифікація освіти спричинена низкою викликів економічного й соціального характеру. Наявність широкого спектра професійних і соціальних запитів у сучасному суспільстві приводить до формування не тільки формальних освітніх структур, а й особливого неформального освітнього середовища, що впливає на ринок освітніх послуг та ринок праці України. Державний моніторинг розвитку неформальної освіти дозволить виявити тенденції розвитку й передбачати майбутні стани освітнього ландшафту в країні, забезпечивши випереджальний характер впливу освіти, особливо професійної освіти дорослих, на соціально-трудова сферу.

Аналіз та дослідження публікацій. Функціонування та розвиток системи вищої освіти ґрунтовно досліджували українські вчені В. Андрущенко, Т. Боголіб, І. Каленюк, В. Кремень, В. Луговий, А. Музиченко, та ін. Проблема розвитку людського капіталу в системі вищої освіти та підготовки висококваліфікованих фахівців приділяли увагу такі вітчизняні науковці, як Н. Верхоглядова, О. Левченко, Е. Лібанова та ін. Можливості трансформації сучасної системи освіти та розвитку її нових форм в умовах переходу до нової економіки в своїх наукових працях розглядали Д. Ільницький, Д. Плинокос, Н. Савицька, Н. Ушенко, А. Шевчук та ін.

Однак розвиток неформальної освіти є процесом складним і в науково-методичному плані недостатньо розробленим. Формування високоякісного людського капіталу, орієнтованого на продуктивну творчу зайнятість, не може відбуватись стихійно, що зумовлює необхідність стимулювання розвитку неформальної освіти з боку держави й суспільства та поглиблення теоретико-методичних засад удосконалення державного регулювання розвитку цього виду освіти в Україні, що неможливо без ефективної системи моніторингу розвитку неформальної освіти.

Мета статті. Мета статті полягає в поглибленні теоретичних засад та формуванні практичних рекомендацій щодо моніторингу неформальної освіти, який би забезпечив не тільки відображення сучасного стану трансформацій неформального сектору освіти, а і якісну інформаційну базу для прийняття управлінських рішень в освітній галузі на національному рівні.

Виклад основного матеріалу. У Глобальному звіті з освіти і підготовки дорослих ЮНЕСКО підкреслюється необхідність розвитку політики освіти дорослих у комплексних рамках політики з освіти впродовж життя. Державна політика має створювати законодавчо-нормативні та фінансові засади, так само як і структури регулювання, що сприятимуть кращому поєднанню формальної, неформальної та інформальної освіти в єдину систему [1].

Неформальна освіта значною мірою регулюється ринком, в тому сенсі, що тут велика частина послуг продається і купується за ринковими законами. Те це не означає, що роль держави повинна бути обмежена, принаймні, так само, як і у всій ринковій економіці. В більшості розвинених країн вплив і участь держави у процесах розвитку неформальної освіти все ж досить велика. Особливо це стосується професійної освіти дорослих [2, с.313-315].

В Україні в 2022 році було видано наказ Міністерства освіти і науки України № 130 від 08.02.2022 р. «Про затвердження порядку визнання у вищій та фаховій перед вищою освітою результатів навчання здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти», саме цим документом регламентується правила і методика визнання результатів неформальної освіти. Слід зазначити, що Міністерство освіти і науки України, як орган державної влади, зробив

необхідні кроки з упорядкування процедур з визнання неформальної освіти, та виконав покладені на нього функції з державного регулювання питань освіти. Безперечно, як і будь яка інноваційна модель або підхід потребує подальшого вивчення та вдосконалення в разі необхідності, в цьому і закладені основні принципи ефективного державного регулювання.

Ми можемо надати таке визначення поняття «державне регулювання розвитку неформальної освіти» - це вплив органів державної влади на функціонування неформального сектору освіти для забезпечення ефективності процесів формування якісного людського капіталу. Для підвищення ефективності функціонування національної системи освіти необхідно здійснювати її регулювання на принципах цілісності, стратегічної спрямованості, випереджувачого розвитку та рівноправній участі всіх зацікавлених сторін.

Для розбудови сильної, інноваційно-орієнтованої економіки в Україні, необхідно забезпечити макроекономічну стабільність та сталий соціально-економічний розвиток держави. Надзвичайно важливим є забезпечення гарантій того, що кожен громадянин України матиме доступ до високоякісної освіти всіх ступенів формалізації – формальної, неформальної та інформальної.

Формування і розвиток людського капіталу, орієнтованого на креативність, інновації та самореалізацію, в тому числі в Україні, передбачає модернізацію національної системи освіти, тобто її адаптацію до вимог економіки у підготовці фахівців високої компетентності. Отже, перед Україною гостро постають питання розвитку і регулювання освіти, яка буде індивідуалізованою, відкритою, такою, що підтримує освітні потреби людини протягом усього її життя і максимально ефективно використовувати новітні технології.

Система неформальної освіти розглядається як сукупність інституціональних структур (юридичні та фізичні особи), які надають освітні послуги та забезпечують отримання здобувачами знань та навичок, а також професійних і інших якостей, які дозволяють здійснювати професійну діяльність і підвищують конкурентоздатність здобувача на ринку праці.

У процесі трансформації суспільства змінюється спрямованість системи вищої освіти на створення інтелектуального ресурсу, а отже, змінюється і структура її функцій (нагромадження та передача «традиційних» знань або створення нових знань). Причому, слід враховувати, що розвиток сучасної система вищої освіти характеризується не стільки кількісними показниками (наприклад, кількістю випускників або охоплення населення вищою освітою), скільки якісними, тобто розширення через урізноманітнення освітніх контекстів.

Моніторинг визначається як систематична діяльність зі збору та обробки інформації, яка може бути використана для поліпшення процесу прийняття рішень, для інформування громадськості, або як інструмент зворотного зв'язку з метою здійснення проектів, оцінки

програм або вироблення політики. Він, як форма організації інформаційних процесів в державному регулюванні, пов'язаний з обробкою економіко-статистичних показників, та являє собою комплекс засобів, які забезпечують систематичний нагляд та контроль за поточним станом і тенденціями розвитку неформальної освіти в Україні [3, с.214].

На нашу думку, моніторинг неформальної освіти – це діяльність з нагляду за станом і розвитком неформальної освіти, відображення, оцінки та аналізу процесів і тенденцій, що відбуваються в секторі неформальної освіти, а також прогнозування її стану. Він є одним з основних джерел даних для статистичного дослідження процесів навчання протягом життя і важливим елементом регулювання розвитку неформальної освіти.

Об'єктом моніторингу виступає система неформальної освіти в усьому своєму різноманітті структур, що здійснюють освітню діяльність, а також зміст, характер, умови реалізації і результати освітньої діяльності в неформальному секторі.

В залежності від предмета та мети моніторингу, розрізняють педагогічний та освітній моніторинг. Якщо перший стосується певних сторін педагогічного процесу, то другий проводиться щодо процесів, які відбуваються на певному рівні системи освіти (міжнародному, державному, регіональному або локальному) [4, с. 55 – 57].

Моніторингові методи покликані оцінити якість освіти, її комплексних характеристик, та здатності до розвитку. Існує точка зору, згідно якої моніторинг в освіті, розглядається як системна процедура, яка проводиться з метою визначення чинників розвитку суб'єктів освітньої діяльності, тенденцій та змін в їх діяльності задля формування стратегії розвитку освітньої галузі [5, с. 10].

В умовах інтенсивного розвитку освітнього середовища, моніторинг неформальної освіти повинен дати відповідь на питання про якість освітніх послуг в неформальному секторі та їх можливості задоволення запитам економічного і соціального розвитку. Оскільки основний зміст політики зводиться до підтримки і розвитку здатності освіти забезпечувати потреби держави в кадрах, то загальну мету моніторингу можна визначити, як збір і обробка інформації, що дозволяє визначити, наскільки освіта різних ступенів формалізації у взаємодії виконує завдання забезпечення національної економіки конкурентоспроможними фахівцями.

Слід враховувати, що для здійснення оцінки відповідності пропозиції освітніх послуг в неформальному секторі вимогам економіки, може знадобитися і інша інформація (наприклад, про стан ринку праці, стратегічно важливі галузі в економіці та ін.). Умовами, які визначають моніторинг, виступають цілі держави в галузі освіти і вимоги, що висувуються до навчального процесу, як в системі формальної освіти, так і поза її межами.

Формальна і неформальна освіта мають взаємодіяти, породжуючи принципово нові освітні можливості і, одночасно, проблеми управління системою безперервної освіти. Такі

трансформації освіти вимагають від органів державного регулювання галузі освіти в Україні формування нового інструментарію. Одним з таких інструментів може стати моніторинг цієї сфери, оскільки він дозволяє відстежувати кілька принципово важливих напрямків:

- наявність потреб у формальній та неформальній освіті серед населення, при цьому повинні бути виявлені кількісні (величина) і якісні (структура) характеристики зазначених потреб;
- наявність потреб у роботодавців в навчанні своїх працівників саме в секторі неформальної освіти, зумовлених його особливостями (знову-таки в кількісному і якісному розрізах);
- наявність можливостей задоволення виявлених (сформованих) потреб як в кількісному, так і якісному аспекті (пропозиція на ринку освітніх послуг в формальному та неформальному секторі);
- визначення невідповідності між потребами (населення та роботодавців) в освіті і можливостями їх задоволення.

Державний моніторинг має сформувати інформацію, яка дозволяла б органам державного регулювання освіти судити про те, наскільки система освіти відповідає умовам, встановленим для освітньої діяльності, і в якій мірі вона досягає своїх цілей, що забезпечують досягнення цілей держави.

Вимоги до освітнього процесу встановлені законодавчо, і їх можна вважати відносно стабільними і незмінними. Цілі ж держави можуть і повинні змінюватися і, в загальному випадку, прямо не відносяться до освіти. Це означає, що цілі розвитку або діяльності галузі освіти повинні бути сформовані в результаті декомпозиції цілей держави, цілі держави можуть виступати для моніторингу не в якості умов, а в якості вхідної інформації. Виходом моніторингу буде інформація, що характеризує ступінь відповідності стану освіти цілям держави.

Оцінка ступеня досягнення поставленої державою цілі може бути забезпечена при формулюванні відповідей на питання в наступних аспектах діяльності системи вищої освіти:

- здатність неформальної освіти навчати відповідно до потреб національної економіки в освічених і кваліфікованих фахівцях;
- відповідність якості навчання вимогам ринку праці;
- ефективність функціонування освіти як системи, яка споживає матеріальні та фінансові ресурси;
- доступність освіти для громадян.

Підвищення інтелектуалізації виробничої сфери та всіх сфер суспільного життя,

масштабне освоєння і застосування інноваційних технологій, обумовлюють інтенсифікацію процесу перерозподілу робочих місць зі стрімким зростанням частки високоосвічених та кваліфікованих працівників у сукупній чисельності зайнятих за одночасного зменшення кількості робочих місць для працівників з низьким рівнем кваліфікації. Це викликає необхідність адаптації галузі освіти до вимог підготовки фахівців високої компетентності. Моніторинг, як діяльність, що дозволяє зробити висновок про сучасний стан неформальної освіти в будь-який момент та спрогнозувати її розвиток, є запорукою формування гнучкості та високої адаптивності цієї системи до потреб національної економіки.

Як вже зазначалось, формування висококваліфікованих фахівців, які мають необхідний в умовах інтелектуалізації економіки рівень знань та навичок, а також таких професійно-особистісних якостей, як прагнення креативності та самореалізації, відбувається комплексно в системі формальної та неформальної освіти. Відповідно, вкрай важливо проводити моніторинг необхідно в різних за ступенем формалізації секторах системи вищої освіти.

Результатом моніторингу буде інформація, на підставі якої будуть прийматися управлінські рішення щодо регулювання галузі освіти і розробляватись пропозиції щодо зміни цілей політики держави в цій галузі (рис. 1).

Рис. 1. Взаємозв'язок державних цілей, державної політики в галузі освіти та моніторингу вищої освіти

Джерело: авторська розробка

Діяльність з моніторингу виконується в три основних етапи:

- на першому етапі формується проміжна інформація про стан неформальної освіти, яка є інформаційно-аналітичною базою моніторингу;

– на другому етапі на основі узагальнення проміжної інформації формуються результативні показники моніторингу, які дозволяють провести оцінку та аналіз отриманої інформації,

– на третьому етапі на основі аналізу тенденцій в системі вищої освіти формуються висновки та рекомендації, тобто створюється інформація необхідна для прийняття управлінських рішень на державному рівні.

По суті, моніторинг здійснює подвійне перетворення інформації. Основним змістом проміжної вихідної інформації всередині системи моніторингу є інформація про структуру вхідних показників (індикаторів стану неформальної освіти), і вихідних показників розвитку неформальної освіти в зіставленні з цілями держави і уподобаннями громадян.

Тобто, моніторинг об'єднує три важливих компоненти: спостереження та контроль різних аспектів функціонування неформальної освіти; аналіз різних аспектів функціонування неформальної освіти; інформаційне забезпечення державного регулювання. Концептуальна модель моніторингу неформальної освіти представлена на рисунку 2.

Перед системою моніторингу неформальної освіти стоять задачі спостереження за станом неформальної освіти; своєчасне виявлення тенденцій та чинників, що впливають на неформальну освіту; прогнозування та попередження негативних явищ; оцінка ефективності функціонування неформальної освіти. Діяти вона має відповідно таких принципів:

– безперервності – означає, що моніторинг – це цілісна система, що динамічно розвивається;

– науковості – означає таку організацію спостереження, яка побудована на науково - обґрунтованих засадах;

– прогнозичності – означає, що сенс моніторингу не стільки в тому, щоб отримати конкретну картину стану, скільки в тому, щоб зробити висновки про тенденції розвитку відстежуваних явищ, і передбачити можливі напрямки регуляторної діяльності;

– адаптованості – означає швидкі зміни моніторингу під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників;

– цілісності – означає єдність процесів спостереження, діагностики, прогнозування та регулювання.

Крім того, процес моніторингу системи вищої освіти для найефективнішого досягнення своєї мети має відповідати певним вимогам. По-перше, він має бути систематичним і регулярним, проводиться в такі терміни, щоб забезпечувати оперативною актуальною інформацією Міністерство освіти і науки України, тобто створювати інформаційну базу для управлінських рішень.

Так, в багатьох розвинених країнах в рамках внутрішнього моніторингу якості проводяться регулярні опитування та анкетування студентів та викладачів (2-3 рази на семестр), що охоплюють різноманітні аспекти діяльності навчального закладу: якості викладання предметів та навчальних матеріалів, об'єктивності оцінок, матеріально-технічного стану навчального закладу тощо.

Аналіз анкет та результатів опитування дозволяє визначити ефективність діяльності окремого викладача, інших працівників і служб, та своєчасно вживати заходів щодо підвищення ефективності функціонування навчальних закладів [6, с. 9-19].

По-друге, моніторингу неформальної освіти характерний цільовий характер. Тобто, він є проблемно-орієнтованим та задовольняє інформаційні потреби органів регулювання галузі освіти для вирішення певних проблем.

По-третє, він виконує інтегруючу роль, що означає поєднання кількісних і якісних показників розвитку об'єктів моніторингу.

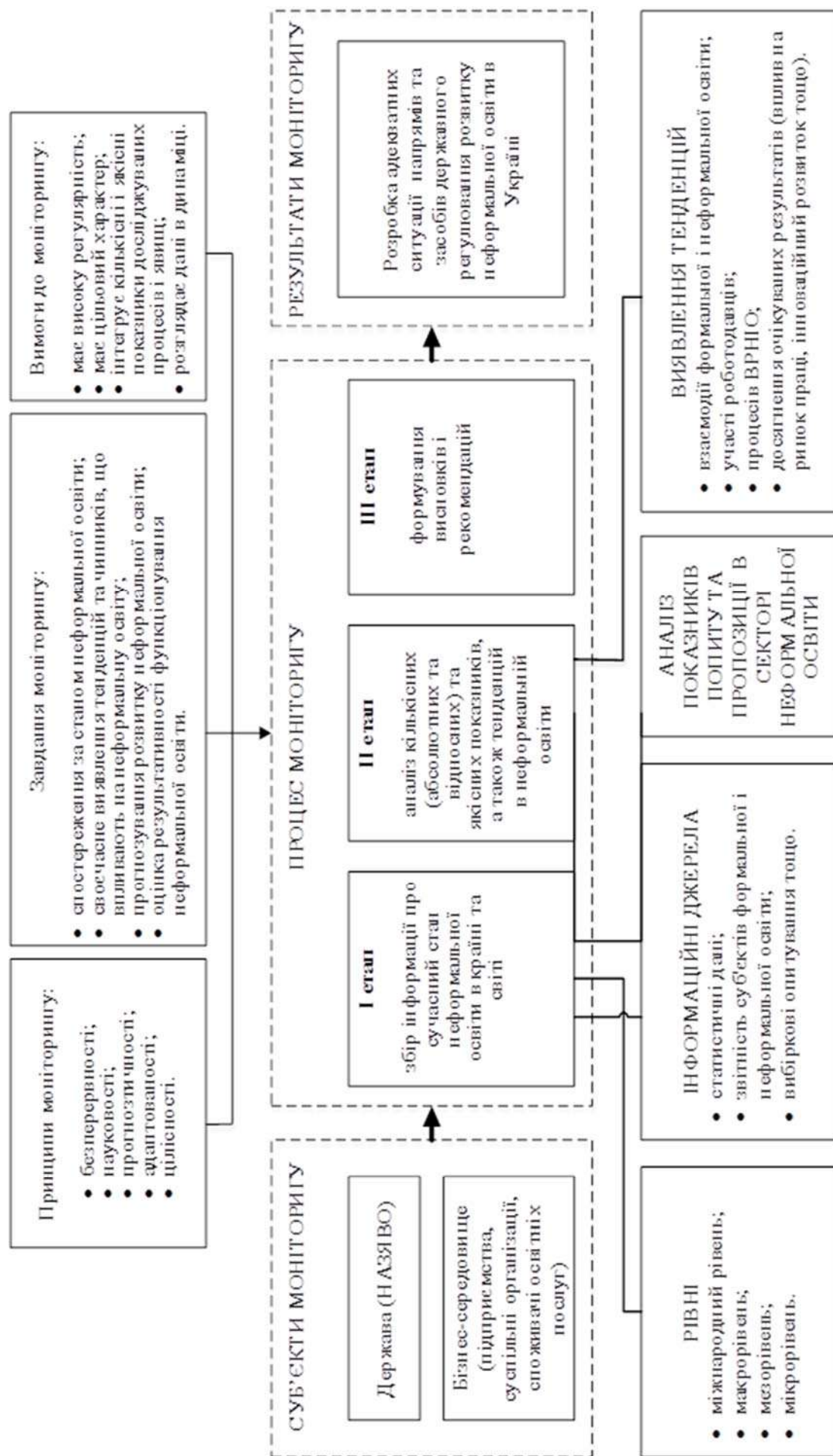

Рис. 2. Концептуальна модель моніторингу неформальної освіти

Джерело: авторська розробка

По-четверте, він, окрім фіксації динаміки показників розвитку системи вищої освіти, здійснює аналіз основних тенденцій та чинників, які на них впливають, тобто має дослідницький характер.

До основних методів моніторингу відносяться статистичні спостереження, обстеження (в тому числі соціологічні) діяльності організацій, які здійснюють освітню діяльність, інформації, розміщеної на офіційних сайтах освітніх організацій в мережі «Інтернет», інформації, опублікованої в засобах масової інформації.

На першому етапі моніторингу за допомогою різних методів і засобів (статистична звітність, опитування населення, і т.п) збирається інформація у вигляді статистичних показників (індикаторів): кількість інституцій неформальної освіти за видами (тип організації, галузь знань, фінансування тощо), кількість осіб, які проходили навчання, протягом певного звітного періоду (6 або 12 місяців), умови та характер освітньої діяльності, кількість років (годин) навчання тощо.

На другому етапі моніторингу відбувається агрегування отриманої інформації, тобто формуються результативні показники моніторингу про попит на неформальну освіту та пропозицію освітніх послуг в неформальному секторі.

Попит характеризують такі показники:

- охоплення неформальною освітою;
- структура населення по відношенню до навчання: відсоток тих, хто навчався в формальній освіті; в неформальній освіті; в формальній та неформальній освіті;
- причини, що спонукали до навчання та ініціатори освітньої діяльності (особа, роботодавець, центр зайнятості тощо);
- фінансування навчання (за рахунок фізичних осіб, роботодавця, громадських та благодійних організацій, державне фінансування)
- найпопулярніші освітні програми;
- результати освітньої діяльності на рівні особи (підвищення оплати праці, кар'єрне просування тощо) та на рівні національної економіки (ступінь відповідності результатів запитам економіки).

Пропозицію характеризують такі показники:

- динаміка росту (зменшення) кількості та структура інституцій неформальної освіти (за розміром, формою власності, джерелом фінансування тощо);
- характер та умови реалізації освітньої діяльності (курсове професійне навчання, навчання на робочому місці, електронні освітні платформи тощо).

Важливо зазначити, що показники розвитку неформальної освіти мають аналізуватись

в динаміці, задля виявлення головних тенденцій і закономірностей, а також для прогнозування кон'юнктури ринку освітніх послуг в неформальному секторі та виявлення проблем і перспектив розвитку неформальної освіти в Україні.

Для виконання своєї мети державний моніторинг неформальної освіти розглядає інформацію, які формуються на макро-, мезо- та мікрорівні (таблиця).

Таблиця

Рівні проведення моніторингу системи вищої освіти

Рівень проведення моніторингу	Зміст моніторингу	Інформаційне забезпечення	Результат моніторингу
Макрорівень	Дослідження показників на національному рівні	Державна статистика системи освіти, економічні показники, нормативно-правова база	Інформація для органів державної влади: оцінка стану і перспектив розвитку системи вищої освіти
Мезорівень	Дослідження структурних показників (траєкторії, платформи, суб'єкти, тенденції розвитку)	Обстеження інститутів освіти різних ступенів формалізації, інтерв'ювання учасників	Інформація для суб'єктів галузі освіти: виявлені проблеми і рекомендації щодо їх усунення
Мікрорівень	Дослідження суб'єктивних показників (потреби, установки, очікування, задоволеність)	Соціологічне опитування суб'єктів освітніх траєкторій, інтерв'ю проведення	Інформація для зацікавлених осіб - суб'єктів освітніх траєкторій (споживачів освітніх послуг)

Джерело: авторська розробка

Аналіз отриманої інформації стає підґрунтям для розробки пропозицій щодо державної політики в галузі освіти, які формуються на третьому етапі моніторингу. Результатом моніторингу стає вихідна інформація, яка є інформаційною базою управлінських рішень МОН.

Формування та розвиток інтелектуального капіталу в Україні потребує здійснення комплексу заходів щодо підвищення пропозиції якісної освіти з одного боку, та щодо сприяння збільшення попиту на неї. Ефективний вплив держави на ці процеси забезпечує саме моніторинг.

Згідно статуту Національного агентства з забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО) [7], воно готує щорічну доповідь про якість вищої освіти в Україні, робить висновок про її відповідність завданням інноваційного розвитку суспільства, а також надає пропозиції щодо законодавчого забезпечення якості вищої освіти, направляючи відповідні документи до органів державного регулювання освітньої галузі.

Тому НАЗЯВО як уповноважений Законом України «Про вищу освіту» органом на реалізацію державної політики у сфері забезпечення якості вищої освіти має стати суб'єктом моніторингу неформальної освіти в Україні та проводити збір, агрегування та аналіз інформації про стан і розвиток неформальної освіти.

Отже, до повноважень НАЗЯВО необхідно включити моніторинг неформальної освіти,

як діяльність націлену на збір інформації про систему вищої освіти, обробку, систематизацію та зберігання отриманої інформації, а також безперервний системний аналіз стану та перспектив розвитку неформальної освіти в Україні, виконаний на основі зазначеної інформації.

Мета здійснення моніторингу Національним агентством (НАЗЯВО) – це інформаційна підтримка розробки та реалізації національної політики України в галузі вищої освіти, збільшення результативності функціонування неформальної освіти за рахунок підвищення якості прийнятих управлінських рішень та безперервний системний аналіз діяльності і перспектив розвитку неформальної освіти в Україні.

Для створення системи моніторингу неформальної освіти в Україні необхідно чітко визначити проблемне поле, яке підлягає дослідженню; розробити і затвердити правила та методiku його проведення; визначити індикативний набір, за яким він здійснюється.

Моніторинг процесів в галузі освіти має на меті не тільки відбивати стан трансформацій, але і забезпечувати якісну інформаційну базу для прийняття управлінських рішень на національному рівні. Реалізація Національним агентством (НАЗЯВО) моніторингу стане дієвим інструментом ефективного державного впливу на розвиток неформальної освіти в Україні. Результати моніторингу стануть підґрунтям розвитку національної систем вищої освіти, підвищення її гнучкості та здатності швидко реагувати на зміни, забезпечення підвищення якості освітніх послуг відповідно до вимог інноваційно-орієнтованої економіки.

Висновки. Таким чином, запропонована концептуальна модель моніторингу неформальної освіти, яка передбачає принципи, завдання та вимоги до цього процесу, а також етапи проведення моніторингу, забезпечуватиме не тільки відображення сучасного стану трансформацій неформального сектора освіти, але і забезпечувала якісну інформаційну базу для прийняття управлінських рішень на національному рівні.

Були представлені основні показники за якими має проводитись моніторинг неформальної освіти в Україні, які дають змогу оцінити попит і пропозицію в секторі неформальної освіти. Попит характеризують структура населення по відношенню до навчання; причини, що спонукали до навчання та ініціатори освітньої діяльності результати освітньої діяльності на рівні особи та на рівні національної економіки, тощо Пропозицію характеризують динаміка росту (зменшення) кількості та структура інституцій неформальної освіти; характер та умови реалізації освітньої діяльності.

Реалізація державного моніторингу стане дієвим інструментом державного впливу на розвиток неформальної освіти в Україні на основі підвищення її гнучкості та здатності швидко реагувати на зміни, забезпечення якості освітніх послуг відповідно до вимог інноваційно-орієнтованої економіки

Список літератури

1. Global report on adult learning and education. *The UNESCO Institute for Lifelong Learning* : web-site. url: http://uil.unesco.org/fileadmin/keydocuments/AdultEducation/en/GRALE_en.pdf (дата звернення: 27.03.2023).
2. Коваленко М.О. Європейський досвід визнання результатів неформальної освіти та перспективи його застосування в Україні. *Актуальні проблеми державно-правового розвитку України в контексті євроінтеграційних процесів* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Запоріжжя : «Просвіта», 2016. С.313-315.
3. Зінченко В.О. Моніторинг якості навчального процесу у вищому навчальному закладі : монографія. Луганськ: ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2013. 360 с.
4. Денисенко А. О. Організація моніторингу виховної системи вищих педагогічних навчальних закладів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2008. 220 с.
5. Ляшенко О. І. Якість освіти як основа функціонування й розвитку сучасних систем освіти. *Педагогіка і психологія*. 2005. № 1. С. 5 – 12.
6. Аналітична доповідь про стан моніторингу якості освіти в Україні. / за заг. ред. І. Л. Лікарчука. Київ : Факт, 2011. 96 с.
7. Статут Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти. Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти : веб-сайт. URL : https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2019/08/Статут_н_в.pdf (дата звернення: 27.03.2023).

References

1. Global report on adult learning and education. (2010). uil.unesco.org. Retrieved from http://uil.unesco.org/fileadmin/keydocuments/AdultEducation/en/GRALE_en.pdf [in English].
2. Kovalenko M.O. (2016). Yevropeiskyi dosvid vyznannia rezultativ neformalnoi osvity ta perspektyvy yoho zastosuvannia v Ukraini [European experience of recognition of the results of non-formal education and prospects for its application in Ukraine]. Actual problems of state and legal development of Ukraine in the context of European integration processes '16 : materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii – Proceedings of International Scientific and Practical Conference (pp. 313-315). Zaporizhzhia : Prosvita [in Ukrainian].
3. Zinchenko V.O. (2013). Monitorynh yakosti navchalnoho protsesu u vyshchomu navchalnomu zakladi [Monitoring the quality of the educational process in a higher educational institution]. Luhansk: LNU imeni Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].
4. Denysenko A. O. (2008). Orhanizatsiia monitorynhu vykhovnoi systemy vyshchyykh pedahohichnykh navchalnykh zakladiv [Organization of monitoring of the educational system of

higher pedagogical educational institutions]. Candidate's thesis. Kharkiv [in Ukrainian].

5. Liashenko O. I. (2005). Yakist osvity yak osnova funktsionuvannia y rozvytku suchasnykh system osvity. [The quality of education as a basis for the functioning and development of modern education systems.] *Pedahohika i psykholohiia – Педагогіка і психологія*, 1, 5 – 12 [in Ukrainian].

6. Likarchuk I. L. (Eds.) (2011). Analytical report on the state of monitoring the quality of education in Ukraine. Kyiv : Fakt [in Ukrainian].

7. Statut Natsionalnoho ahentstva iz zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity [Charter of the National Agency for Quality Assurance of Higher Education.]. (2019). naqa.gov.ua Retrieved from https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2019/08/Статут_н_в.pdf [in Ukrainian].

УДК 364,6 : 316,36

JEL classification: I00

Галина БАРШАЦЬКА

кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та психології,

Національний університет «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2361-0226>

Василь ПОПОВИЧ

доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціальної роботи та

психології,

Національний університет «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9288-3765>

Сергій ЩЕРБИНА

кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та психології,

Національний університет «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9211-1773>

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ДІТЬМИ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД НАСИЛЬСТВА

***Анотація:** Основним принципом побудови правової, соціально-орієнтованої держави є забезпечення охорони життя, здоров'я кожного члена суспільства, його честі і гідності, недоторканості і безпеки. Осередком збереження «людяності», гуманності суспільства за всіх часів була сім'я. Протягом тисячоліть інститут сім'ї «випробовувався на міцність», зазнаючи тиску з боку інших суспільних інститутів, трансформуючись унаслідок соціально-економічних змін.*

Життєздатність сім'ї визначається, насамперед, характером взаємодії між елементами її статусно-рольової структури. Нерідко взаємини у сім'ї набувають форму конфліктної взаємодії, в межах якої конфліктна ситуація вирішується у насильницький спосіб. Звичайно, така форма взаємодії не є результатом людської еволюції та актуальність її не обумовлена раптовою появою цього феномену в суспільному житті.

Проблема насильства щодо дітей, на жаль, існувала в усі часи. Факти про жорстоке та принизливі покарання, нехтування потребами та недбалість, сексуальні домагання та

інші форми насильства щодо дітей надходять до нас ще з часів стародавніх цивілізацій. Останні документи про масштаби та вплив насильства щодо дітей чітко вказують, що і сьогодні це дуже серйозна та вагома глобальна проблема. Жорстоке поводження з дитиною – будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною в сім'ї або поза нею. Насильство в сім'ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї стосовно іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю. У наданні соціально-педагогічної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах, надзвичайно важливою є міжвідомча взаємодія.

У статті розглянуті види насильства у сім'ї, проаналізована соціальна-педагогічна робота з дітьми, які постраждали від жорсткого поводження у сім'ї. Розкрити методи соціальної роботи протидії жорсткого поводження з дітьми.

Ключові поняття: *Насильство, Дитинство, Сім'я, Допомога, Самодопомога, Жорстоке поводження, Протидія, Методи соціальної роботи.*

Galina BARSHATSKA

Ph.D. in Sociology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Social Work and Psychology,
National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

Vasyl POPOVYCH

Doctor of Science in Philosophy, Professor, Professor of the Department of Social Work and Psychology,
National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

Sergey SHCHERBYNA

Ph.D. in Sociology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Social Work and Psychology,
National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

SOCIAL AND PEDAGOGICAL WORK WITH CHILDREN AFFECTED BY VIOLENCE

***Abstract:** The main principle of building a legal, socially oriented state is to ensure the protection of the life and health of every member of society, his honor and dignity, inviolability and security. The center of preservation of "humanity", humanity of society at all times has been the family. For thousands of years, the institution of the family has been "tested for strength", undergoing pressure from other social institutions, being transformed as a result of socio-economic changes.*

The viability of the family is determined, first of all, by the nature of the interaction between the elements of its status-role structure. Often, family relationships take the form of conflict interaction, within which the conflict situation is resolved in a violent way. Of course, this form of interaction is not the result of human evolution, and its relevance is not due to the sudden appearance of this phenomenon in social life.

Unfortunately, the problem of violence against children has existed at all times. The facts of cruel and degrading punishment, neglect and negligence, sexual harassment and other forms of violence against children have come down to us since ancient civilizations. Recent documents on the scale and impact of violence against children make it clear that this is still a very serious and important global problem. Child abuse is any form of physical, psychological, sexual or economic violence against a child inside or outside the family. Domestic violence - any intentional act of physical, sexual, psychological or economic orientation of one family member against another family member, if these actions violate the constitutional rights and freedoms of a family member as a person and a citizen and cause him moral damage, damage to his physical or mental health. In the provision of social and pedagogical assistance to children and families in difficult life circumstances, interdepartmental interaction is extremely important.

The article considers the types of domestic violence, analyzes the socio-pedagogical work with children who have suffered from domestic abuse. To reveal the methods of social work to combat child abuse.

***Keywords:** Violence, Childhood, Family, Help, Self-help, Abuse, Antidote, Methods of social work*

Child abuse is recognized as one of the most common forms of human rights violations in the world. Without overcoming this harmful phenomenon, it is impossible to create conditions for the full development of the child, the realization of his personality. The problem of violence against children indicates the need for careful study and development of preventive measures aimed at

solving it, since children are the most unprotected, the most vulnerable and almost completely dependent on adults part of society.

Regardless of the form in which the violence takes place, over time its manifestations become more and more violent. Psychological violence is the most common in family relationships: rudeness, humiliating each other, as well as physical violence, in particular, beating.

From 1 to 3 million children in Ukraine witness or become victims of domestic violence, in particular, psychological.

Every tenth Ukrainian believes that "slapping" a child on the buttocks is not violence in certain cases. Only a third of Ukrainians perceive demonstrative neglect of a child as violence.

According to the National Hotline "La Strada Ukraine", in 2022, more than 88% of women who have minor or underage children reported during the consultation that their children often witnessed an act of violence against a woman.

Violence is considered in four planes: legal, moral, socio-political and psychological. In the legal sphere, most cases of violence are punishable by law. But the problem is that victims of violence do not always turn to law enforcement agencies for help.

In the context of the stated problem, the socio-legal protection of the child from violence and abuse in the family is extremely relevant.

General aspects of the problem of violence against children are studied by leading scientists T.F. Alekseenko, O.B. Bezpalko, N.Yu. Maksimova, K.L. Milyutina, T.Ya. Safonova, E.I. Cymbal et al.

The issue of violence against a child in the family is highlighted in the works of such scientists and practitioners as N. Abdel-Hadi, L.S. Alekseeva, K. Babenko, A.D. Bondarovska, Ya. Volavka, N.I. Dmytrenko, A.S. Kogalovska, N.Yu. Maksimova, R.P. Mansudov, M.M. Moskovka, N. Shcherbak and others.

Practical and legal aspects of child abuse are determined by N.H. Agarova, N.K. Asanova, N.V. Gaydarenko, V.E. Kvashis, K.B. Levchenko, I. Lysenko, H.M. Laktionova, I.M. Trubavina and others.

It should be emphasized that the analysis of scientific-pedagogical and psychological literature, legislative acts, social programs, and statistical data showed that various aspects of the problem of social-legal protection of children from violence have already been the subject of scientific research. But in connection with the adoption of new legal documents and the expansion of the circle of social institutions dealing with this problem, it needs further research. At the same time, this problem has its own peculiarities that need to be studied and researched.

Modern views of society on education, intolerance to violence against children and neglect by parents were formed relatively recently. Violence against children has existed at all times and

occurred much more often in previous generations than today. Cases of cruel treatment of children have been recorded in the literature and art of many countries. A large number of scientific publications are devoted to this problem [8; 9; 10].

The social and psychological immaturity of children makes them completely dependent on adults. This dependence, as well as the inability to protect themselves, makes them particularly vulnerable to various forms of violence.

It is impossible to talk about child abuse and lack of parental care without taking into account the family context. Family relationships are the first and strongest social relationships that significantly affect a child's self-esteem, ability to adapt, and sense of well-being. For most of us, family influences are positive and are the main source of upbringing, in the process of which the principles of social interaction are formed, which are then preserved throughout life. Others, however, are negatively affected by family events and experiences. An unfavorable atmosphere in the family creates the conditions for the most violent forms of violence in the family and society.

For normal development, children need an atmosphere of care and attention in which two needs are equally satisfied: control and attachment and determinants of healthy parent-child relationships, as well as determinants of family roles based on these two main needs [1].

Despite the fact that this topic has been developed quite actively during the last decades, there is no clear definition of the concept of violence. At the moment, violence is considered a real action or threat of intentional physical, sexual, psychological or economic action, coercion by one person against another with the purpose of control, intimidation, instilling a sense of fear. In the process of violence, one person imposes himself, his goals and norms on another, trying to subjugate him to himself. This is a usurpation of human freedom, these are not random actions that cannot be explained. Each family member experiences such actions in his own way, which leaves his mark on the value-oriented sphere. This especially applies to the child, because his personality is just being formed [2].

In our society, this problem is gaining more and more importance, but this is not enough for a rational solution to the issue. For quite some time abroad, they have been practicing the creation of special centers in which the rehabilitation of victims of violence takes place. Specialists work with them, they also provide the necessary material assistance. But the contingent that applies to such centers are mainly women, less often children. In the USA, for example, every teenager knows about his right to file a lawsuit or contact social services if he believes that his rights and dignity have been violated. Unfortunately, in our country, the first thing they want to do is to return the child to the family, often without trying to properly understand why, in fact, she decided to leave it. According to statistics, 48% of children run away because of various types of family violence directed against them.

The UN Convention on the Rights of the Child states that child abuse is all forms of physical and/or emotional abuse, sexual abuse, neglect, trafficking or other forms of exploitation that can lead to or lead to actual harm to a child's health, its survival, development or dignity in the context of responsibility, trust or power [3].

Among the masses, there is an opinion that cruelty is only those cases that are reported by the media: beating a child to death, neglecting a child who dies of hunger, does not correspond to age-related development; children who are driven out by their parents to earn money, who are looking for money for themselves. But such a view of the problem of violence against children makes other actions invisible: upbringing in terror of the belt, regulation of the child's life in accordance with the views of the parents; family scolding for any fault of the child or expression of one's wishes; choice of friends, type of activities, schools for children by parents. There is a stereotype in Ukrainian society: violence, child abuse, careless treatment are the problems of only poor families in crisis or financially poor. But the conducted public opinion survey gives reasons for the opposite conclusions - the most well-off citizens give the least tolerant answers to this question.

Cruelty can also be shown by persons who are not directly members of the family, but are related to them by certain relationships. This must be taken into account in socio-pedagogical work with families.

Violence against children can be both instantaneous and prolonged over time, both conscious and unconscious on the part of adults, parents, and educators. It can lead to emotional or mental trauma, or even the death of the child [6].

Childhood is a period of absence of adult responsibility, legitimized dependence on the care and economic support of society. A child is fully incapacitated, but has all human rights. Children have the right to protection from abuse, violence of various types and forms.

Cruel treatment, from the point of view of violation of the rights of the child, can be interpreted as:

- ignoring the needs of children, violating their rights;
- lack of care for them (or unsatisfactory care);
- isolation of the child, boycott (in the children's group);
- lack of manifestations of parental love, kindness, sensitivity;
- irresponsibility towards children;
- inactivity of parents regarding a child in a difficult situation;
- brutality, mockery, disrespect for the child's dignity and personality;
- not taking into account age characteristics: the child simply cannot do what his parents demand of him;
- authoritarian style of communication with the child;

- child neglect;
- deception of a child [7].

The basis of violence against a child is a misunderstanding of the value of a child, the absence of a system of democratic values that determine the model of family life and family upbringing in a particular family.

In the legal framework of Ukraine, the definition of violence, which is a component of child abuse, is represented by the Law of Ukraine No. 2789-III "On Prevention of Violence in the Family" dated November 15, 2001. Article 1 "Definition of Terms" defines the types of violence:

- physical violence – intentional infliction of beatings, bodily injuries by one family member on another, which may lead to or have led to the death of the victim, violation of physical or mental health, damage to his honor and dignity. All actions aimed at causing physical harm to a child are prohibited by law;
- sexual violence – illegal encroachment of one family member on the sexual integrity of another family member, as well as acts of a sexual nature against a minor family member. The concept of "sexual violence" includes not only rape, but also sexual harassment, indecent offers, as well as any offensive actions of a sexual nature;
- psychological violence - violence associated with the effect of one family member on the psyche of another by means of verbal insults or threats, harassment, intimidation, which specifically creates emotional insecurity, inability to protect oneself and may cause or is causing damage to mental health;
- economic violence - intentional deprivation by one family member of another's housing, food, clothing and other property or means to which the victim has a legal right, which may lead to his death, cause a violation of physical or mental health [4].

A special type of violence is family violence, which can combine signs of all the above types of violence. At the same time, it is perhaps the most dangerous, the one that has a prolonged nature and the fact that a person experiences violence from the one who, by family or marital status, should protect and support the victim, and not hurt him. This type of violence against children is especially dangerous, as it significantly deforms the child's personality and creates resentment towards others, causing suicides.

Based on the experience of working with families and directly with children, the following types of child abuse can be identified: severe physical punishment, physical abuse, beatings; beating; pushing; attempts to strangle; twisting of hands, etc.; the child witnesses the abuse of other family members: the father beats or rapes the mother in the presence of the children; a "bad" child is physically punished in the presence of a "good" child; the child witnesses physical abuse of another person who is not a member of his family, etc.; sexual violence, incest: rape; forcing sexual relations;

sexual touching/kissing; incest (blood mixing); showing pornography; involvement of a child in the production of a pornographic product, etc.; using the privileges of adults: treating children as slaves or servants; punishment, treatment as subordinates; treatment as one's own property; refusal to report visitation and custody decisions; instilling fear with the help of stories, actions, tests, views; shouting, stressful behavior; cruelty to other beings; controlling the child's access to other people: grandparents, peers, brothers/sisters, father/mother, other people; control of the child's stay in the house, prohibition to leave the house; emotional violence [5].

Social work with children and youth is the activity of authorized bodies of enterprises, organizations and institutions, regardless of their subordination and form of ownership, and individual citizens, which is aimed at creating social conditions for life, harmonious and versatile development of children and youth, protection of their constitutional rights, freedoms and legitimate interests, satisfaction of cultural and spiritual needs.

Social work in the aspect of combating child abuse has the following tasks:

- inform about the essence and consequences of child abuse, responsibility for them;
- to show models of family and social upbringing, human relations, which are based on humane and democratic principles;
- explain the rights of family members, teach them to implement and protect them, and build their own models of family life and family upbringing on this basis;
- to change the society's attitude towards the cruel treatment of children, activates the public position of people;
- to promote self-realization of children and adults [6].

The methodology of socio-pedagogical work in the aspect of combating child abuse is the concept of "help for self-help", which changes the consciousness and behavior of adults and children.

"Help for self-help" considers a person as a subject of social work and his own life, provides a set of services aimed at support, help and self-help of the individual. The peculiarity of this concept in our case is the stimulation of a person to learn to solve problems independently through training:

- human rights;
- life skills and skills that implement these rights in real life, allow to prevent their violation;
- tolerance, changing the attitude towards child abuse to rejection and rejection of such treatment [4].

Such training is combined with social support (psychological, pedagogical, legal), which allows you to stabilize, not worsen the situation, to consolidate positive changes in the personality. At the same time, it is necessary to focus social work on self-help: in our case, this is reflection on the behavior of those who treat children cruelly, combined with self-control. This, too, must be taught: how to assess the situation in terms of cruelty, how to curb one's emotions and behavior, and remind

one of parental and professional responsibilities towards children. At the same time, social work relies both on the life experience of adults and children, and on examples of humane behavior with children.

In "help for self-help", the emphasis is on the responsibility of each person who abuses children, on the desire to change, on their own choice of life path. This implements the voluntary acceptance of services in social work and it is an opportunity to prevent the application of legal norms and punishment [3].

Social-pedagogical work with a dysfunctional family in which children are abused is carried out in the following directions:

- deinstitutionalization of children in foster families;
- normalization of children with disabilities in physical and mental development in biological and foster families;
- public guardianship of families;
- formation of conscious parenthood;
- "strengthening" of disadvantaged families;
- organization of a group of self- and mutual support and assistance, activities of family education facilitators;
- formation of gender equality, protection of women's and children's rights in the family and society;
- prevention and fight against violence in the family;
- prevention and fight against drug addiction, smoking, alcoholism, prostitution, which are factors that provoke child abuse;
- teaching family members how to behave in crisis situations (supporting the seriously ill, caring for them, communicating with them and the microenvironment);
- support of family members in extreme situations (death of a family member, child starting an independent life, cases of violence in the family, forced change of residence, loss of job by family members);
- birth of a child with special needs;
- adaptation of the family in the new micro- and macro-environment; ensuring conditions for combining work with family responsibilities and with the life interests of a person;
- protection of motherhood and childhood;
- family planning, prevention of early and unwanted pregnancies;
- the union of generations (non-working, but experienced pensioners and young active, but with insufficient education and experience) [1].

Thus, this work is aimed at:

- for the family to fulfill and restore its functions;

- her realization of her rights in society and the rights of family members in the family, and because of this - restoration of family relations, improvement of relations with the micro- and macro-environment;

- compensation for an incomplete family structure and rehabilitation of the family, directing it through cooperation to self-determination and self-realization;

- the realization of people's rights to family and living in the best conditions for survival, protection and development, the natural environment and the main center of society - in the family.

Taking into account the essence and causes of child abuse, based on the concept of "help for self-help" in social and socio-pedagogical work on this problem, it is necessary to work with children to ensure social conditions for realizing their right to express their own views in parallel with work in micro - and macroenvironments regarding their realization of this right. Child abuse that they can report is a warning to those who commit it. In addition, cruel treatment can be less when a child knows how to talk about his rights and interests, to bring them to other people. Therefore, it is important to hear the voice of the child, his opinion, and on this basis build work to ensure the realization of his rights, his protection [7, с. 14].

In our opinion, the following are the main methods of social work with children:

- socio-psychological, aimed at the inner world of the child, which provide for a certain correction of his system of values and orientations, as well as ideas and preferences, which improve his psychological capabilities and the provision of appropriate support and assistance (methods of psychodiagnosis and psychocorrection, psychological counseling, etc.);

- socio-pedagogical, which make it possible to raise the educational and intellectual level of the child, to form a system of value orientations and ideas adequate to the surrounding conditions (methods of education and enlightenment, pedagogical correction and pedagogical counseling);

- social and medical, which are intended to provide the child with timely and necessary medical assistance (treatment, social and medical rehabilitation and adaptation, organization of the necessary and comfortable living environment, etc.);

- socio-legal, which include certain procedures and operations that allow to bring the life process of the child in accordance with the existing norms of law and law (legal and legal protection of the interests of the child, legal education, legal control, legal sanctions);

- socio-economic, which are aimed at solving the problems of the child's material well-being, material support and assistance, employment, etc.);

- social-group, which allow the social worker and other specialists to work with the child's social environment (family counseling, correction of the system of relations in the children's team, organization of children's teams that are focused on positive activities) [5, с. 28].

Scientists T. Safonov, E. Tsymbal, L. Olefirenko, I. Demyanenko highlight the following age-related features of a child's mental state and behavior, which make it possible to suspect violence against them:

- passive reaction to pain;
- lack of resistance, reconciliation with the existing state of affairs;
- nightmares, fears [4, p. 70].

It is also possible to identify the following physical and somatic signs that a child is being abused:

- enuresis;
- encopresis;
- hyperactivity;
- bruises (on the shoulders and chest, buttocks, lower back, surface of the thighs, cheeks, lower jaw, inner surface of the ear) of a characteristic shape (belt buckle, fingers, cord, etc.);
- multiplicity and different "age" of bruises (from dark to yellow);
- bites, burns (especially on the limbs, round clear burns from cigarettes);
- fractures;
- "shaking syndrome" (hemorrhages on the conjunctiva of the eye, fingerprints on the chest);
- damage to the genital and anal areas in the form of bruises, swellings, tears, pigmentation, bleeding;
- sexually transmitted diseases, urinary tract infections;
- neuropsychiatric disorders;
- psychosomatic diseases (unexplained lower abdominal pain, dermatitis, etc.) [4, p. 75].

If the presence of these signs is detected during observation, the child is likely to experience violence in the family. Some researchers, for example I. Trubavina, also define insufficient care for a child as an element of cruel treatment [9]. This is especially relevant at an early age, when a child does not receive not only parental care, but also basic necessities: clothes, food, etc.

L.L. Siedelnik suggests the following signs of identifying children who are victims of violence at this particular age:

- the desire to hide the cause of injuries and injuries;
- loneliness, isolation, lack of friends or deterioration of relationships with peers;
- fear of going home after school;
- low success rate;

- age-uncharacteristic sexually colored behavior;
- imbalance, aggressiveness, tendency to destructive actions and damage to things;
- poor attention, delayed speech, inability to learn;
- avoiding peers, desire to play only with small children;
- fear of physical contact;
- fear of returning home;
- the child's absence from school or the appearance of injuries or damage after the child received a low grade (or after the parents' meeting);
- regressive manifestations (actions and deeds characteristic of a younger age) [2, p. 105].

Social and preventive work regarding child abuse has the following forms:

- primary – as a general education of the population about this phenomenon: what it is, why it is bad and unacceptable. It is used mainly for prosperous families, has the following forms: group preventive work (trainings, interactive discussions, video lectures, seminars, etc.) is carried out by specially trained specialists among school and student youth, young families, military personnel and is focused on the prevention of domestic violence in families, to create a partner family, and individual work with a certain category of the population that constitutes a risk group, such as, for example, children from disadvantaged families.

- secondary (where it is recorded whether the abuse of children, family members, pets is observed) is purposeful work with separate groups of adults and children with the aim of changing attitudes towards the treatment of children, forming a humane attitude of adults towards children, life skills and skills in adults and children, clarification of the essence and responsibility for child abuse);

- tertiary prevention is carried out with those who suffered from brutal treatment for the purpose of self-defense training; with those who carry out such behavior - as social training and control, which is a condition for preserving the family, leaving parental rights, etc. This is already rehabilitation work directly with victims of violence.

But, unfortunately, despite certain positive developments in solving the problem of violence, the mechanism of social and legal protection of victims of violence remains imperfect: there is a lack of appropriate institutions for providing assistance to victims and specially trained specialists in the field of violence prevention, the early detection system is ineffective cases of violence in the family. The system of sanctions applied to persons who commit domestic violence is also insufficiently effective.

Список літератури

1. Замашкіна О.Д. Педагогіка сімейного виховання: навчальний посібник – Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2016. – 400 с. [Електронний ресурс] / Режим доступу:

<http://dspace.idgu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/621/1/%D0%9F%D0%B5%D0%B4%20%D1%81%D1%96%D0%BC%20%D0%B2%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf>

2. Кожна п'ята дитина в Україні потерпає від сексуального насильства – Микола Кулеба. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.unian.ua/society/10758972-kozhna-p-yata-ditina-v-ukrajini-poterpaye-vid-seksualnogo-nasilstva-kuleba.html>

3. Насильство в сім'ї: завіса мовчання / Мой сайт [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://fam-center.at.ua/load/14>

4. Онищенко Ю.В. Насильство в сім'ї: стан та проблеми // Педагогіка толерантності. 2011. №3-4. С. 39-47/ Режим доступу : <https://pedtolerant.com/>

5. Проблема сексуального насильства над дітьми: інф. лист. для мед. працівників всіх рівнів надання медичної допомоги/ [авт. І.Загайкевич] - Вінниця 2017. - 8 с. URL: <http://www.vin.gov.ua/images/doc/vin/depohor-zdor/nasylstvo1.pdf>

6. Система захисту дітей від жорстокого поводження: Навчально-методичний посібник / За ред.: К.Б. Левченко, І.М. Трубавіної. К.: Держсоцслужба, 2005. 396 с.

7. Сексуальне насильство над дітьми: причини, наслідки, профілактика : інформ.-метод. посібник / Автори-упоряд. Цюман Т. П., Малієнко Ю. М.; За заг. ред. Цюман Т. П. – К.: ФОП Пономаренко Я.М. – 2011. – 76 с. https://childfund.org.ua/Uploads/Files/books_pdf/Manual_sexual_abuse.pdf

8. Nadybska O., Fedotova H., Shcherbyna S., Chornous Yu., Basysta I. Children`s rights ombudsman: experience of Ukraine and foreign countries. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues Volume 23, Issue 3, 2020 P.1 – 6. <https://www.abacademies.org/articles/Childrens-rights-ombudsman-experience-of-Ukraine-and-foreign-countries-1544-0044-23-2-476.pdf>

9. Popovych V, Holonic J, Shcherbyna S., Dudaryov V. The main problems of adolescents raised in disadvantaged families in Ukraine: the regional aspect. Pakistan journal of society, education and language. PJSEL Volume 6 (1) january 2020, P. 13–26. <https://pjsel.jehanf.com/index.php/journal/article/view/62>

10. Shydelko A., Holovach T., Bamburak N., Barshatska H., Shcherbyna S. PREREQUISITES FOR FORMATION OF SEXUAL PERVERSIONS IN MODERN YOUTH: RESEARCH RESULTS. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience. Vol. 14, No. 1. 2023. P. 30 – 58 <https://www.edusoft.ro/brain/index.php/brain/article/view/1356>

References

1. Zamashkina O.D. (2016). *Pedahohika simeinoho vykhovannia [Pedagogy of family education]*. Izmail: IDGU. Retrieved from <http://dspace.idgu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/621/1/%D0%9F%D0%B5%D0%B4%20%D1%81%D1%96%D0%BC%20%D0%B2%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf> [in Ukrainian].
2. Kuleba M. (2019). *Kozhna piata dytyna v Ukraini poterpaie vid seksualnogo nasylstva [Every fifth child in Ukraine suffers from sexual violence]*. Retrieved from <https://www.unian.ua/society/10758972-kozhna-p-yata-ditina-v-ukrajini-poterpaye-vid-seksualnogo-nasilstva-kuleba.html> [in Ukrainian].
3. *Nasylstvo v simi: zavisia movchannia [Domestic violence: the veil of silence]*. Retrieved from <http://fam-center.at.ua/load/14> [in Ukrainian].
4. Onyshchenko Yu.V. (2011). *Nasylstvo v simi: stan ta problemy [Domestic violence: status and problems]*. *Pedahohika tolerantnosti - Pedagogy of tolerance..№3-4*. Retrieved from <https://pedtolerant.com/>. [in Ukrainian].
5. Zahaikivych I. (2017). *Problema seksualnogo nasylstva nad ditmy: inf. lyst. dlia med. pratsivnykiv vsikh rivniv nadannia medychnoi dopomohy. [The problem of sexual abuse of children: information letter for health care workers at all levels of medical care]*. Retrieved from <https://www.vin.gov.ua/images/doc/vin/dep-ohor-zdor/nasylstvo1.pdf> [in Ukrainian].
6. Levchenko K.B., Trubavinoi I.M. (2005). *Systema zakhystu ditei vid zhorstokoho povodzhennia. [A system for protecting children from abuse]*. Kyiv: Derzhsoctsluzba. [in Ukrainian].
7. Tsiuman T. P., Maliienko Yu. M. (2011). *Seksualne nasylstvo nad ditmy: prychny, naslidky, profilaktyka. [Sexual abuse of children: causes, consequences, prevention]*. Kyiv: FOP Ponomarenko. Retrieved from https://childfund.org.ua/Uploads/Files/books_pdf/Manual_sexual_abuse.pdf [in Ukrainian].
8. Nadybska O., Fedotova H., Shcherbyna S., Chornous Yu., Basysta I. (2020). *Children`s rights ombudsman: experience of Ukraine and foreign countries. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues Volume 23, Issue 3, P.1 – 6*. Retrieved from <https://www.abacademies.org/articles/Childrens-rights-ombudsman-experience-of-Ukraine-and-foreign-countries-1544-0044-23-2-476.pdf> [in English].
9. Popovych V., Holonic J., Shcherbyna S., Dudaryov V. (2020). *The main problems of adolescents raised in disadvantaged families in Ukraine: the regional aspect. Pakistan journal of*

society, education and language. PJSEL Volume 6 (1) january. 13–26. *Retrieved from* <https://pjsel.jehanf.com/index.php/journal/article/view/62>. [in English].

10. Shydelko A., Holovach T., Bamburak N., Barshatska H., Shcherbyna S. (2023). PREREQUISITES FOR FORMATION OF SEXUAL PERVERSIONS IN MODERN YOUTH: RESEARCH RESULTS. *Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. Vol. 14, No. 1, 30 – 58. *Retrieved from* <https://www.edusoft.ro/brain/index.php/brain/article/view/1356>. [in English].

УДК 316.347:364

JEL Classification Z130

Володимир ТАРАН

доктор філософських наук, професор
професор кафедри “Соціальна робота та психологія”
Національний університет «Запорізька політехніка»

Віктор КУЗЬМІН

Кандидат соціологічних наук, доцент
в.о. завідувача кафедри “Соціальна робота та психологія”
Національний університет «Запорізька політехніка»

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ МЕНТАЛЬНОСТІ

***Анотація:** Стаття присвячена проблемі ментальності, яка, не зважаючи на наявність значних досягнень світової і вітчизняної науки в розумінні її сутнісних ознак, продовжує зберігати в собі чимало дискусійних моментів. Останнім часом посилення інтересу до цієї проблеми викликали серйозні політичні конфронтаційні процеси у світі, зокрема російсько-українська війна, що актуалізувало пошуки глибинних етно-психо-соціальних механізмів, які лежать в основі експансіоністської рашистської політики та озброєного спротиву українського народу за збереження власної державності й національної ідентичності. Подібна роль ментальності змушує нас ще раз звертатися до природи різноманітних проявів даного феномена з урахуванням досягнень сучасних етно-соціальних та етно-психологічних досліджень науки. А отже, метою даної статті є окреслення найбільш загальних обріїв проблемного поля феномена ментальності. Завданням – визначення вузлових аспектів проблеми ментальності, здатних бути переведеними у практичну площину.*

***Ключові слова:** ментальність, менталітет, національна ментальність, суб'єкт ментальності, структура ментальності, раціональне та ірраціональне, елементи ментальності, архетипи, рівні ментальності.*

Volodymyr TARAN

Doctor of Science in Philosophy, Professor
of the Department "Social work and psychology"
National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

Viktor KUZMIN

Ph.D. in Sociology, Associate Professor

Acting Head of the Department "Social Work and Psychology"

National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

SOME ASPECTS OF THE MENTALITY PROBLEM

***Summary:** The article is devoted to the problem of mentality, which, despite the presence of significant achievements of world and domestic science in understanding its essential features, continues to retain many debatable points. Recently, the increased interest in this problem was caused by serious political confrontational processes in the world, in particular the Russian-Ukrainian war, which actualized the search for deep ethno-psycho-social mechanisms that underlie the expansionist racist policy and the armed resistance of the Ukrainian people for the preservation of their own statehood and national identity. Such a role of mentality forces us to turn once again to the nature of various manifestations of this phenomenon, taking into account the achievements of modern ethno-social and ethno-psychological research of science. Therefore, the purpose of this article is to outline the most general boundaries of the problem field of the phenomenon of mentality. The task is to determine the key aspects of the mentality problem that can be transferred into the practical plane.*

***Key-words:** mentality, national mentality, subject of mentality, structure of mentality, rational and irrational, elements of mentality, archetypes, levels of mentality.*

Проблема ментальності завжди була у полі зору вітчизняних і зарубіжних дослідників. Прямо, або опосередковано, через поняття колективної свідомості, національного характеру і національної ідеї, ментальність визнавалась константою людського мислення, важливим мотиваційним моментом людських вчинків, своєрідним стрижнем історичного процесу. У різних наукових контекстах з'ясовувалось питання відповідності явища, що об'єктивно існує рівню знань про нього.

В межах цієї проблеми особлива увага приділялася дослідженню взаємозв'язку між ментальністю народу і спрямованістю соціальних процесів. При цьому зазначався подвійний характер такого зв'язку. З одного боку, ментальність розглядалася як продукт впливу на характер народу природних і соціокультурних умов його існування, з іншого – вплив ментальних рис народу на уклад власного життя і подальшу його долю, а також на характер

взаємовідносин з іншими народами. Наявність подібного зв'язку з очевидністю підтверджується усім історичним ходом розвитку світової цивілізації.

Сьогодні, в умовах нових реалій, обумовлених озброєним нападом РФ на Україну і черговим випробуванням для нашої країни у її боротьбі за збереження своєї державності і національної ідентичності, інтерес до ментальності як важливого фактора впливу на соціально-політичні процеси, зокрема й на процес фашизації російського політичного режиму, культивуваці в ньому ідей експансіонізму, шовінізму, нацизму, українофобії, геноциду, отримав додаткового міцного поштовху. Це знайшло відображення в роботах таких вітчизняних і зарубіжних авторів як В.Гриневич, С.Дацюк, Г.Карпюк, Є.Анісімов, Н.Розов, Дж.Хоскінг, Р.Суні, А.Еткінд, Е.Томпсон та ін. З іншого боку, посилюється інтерес і до ментальності українців, як важливого фактора протистояння російській військово-політичній та духовно-культурній експансії заради збереження своєї державності і національної ідентичності, що демонструють у своїх дослідженнях О.Бойко, І.Данилюк, С.Грабовський, В.Гресько, Г.Джулай, І.Коваль, Є.Копельців-Левицька, О.Лозова, С.Максименко, Ю.Прохасько та ін.

Однак тема є надзвичайно складною і багатоаспектною, що потребує її подальшого комплексного дослідження. У зв'язку з цим є необхідність у висвітленні ряду ключових проблем, що торкаються сутнісних ознак самого поняття ментальності, що дозволяє краще зрозуміти й політичну складову даної проблеми.

Отже, метою даної статті є окреслення найбільш загальних обріїв проблемного поля феномена ментальності. Завданням – визначення вузлових аспектів проблеми ментальності, здатних бути переведеними у практичну площину.

Проблема ментальності традиційно розглядається представниками різних наук: філософії, історії, соціології, політології, психології, етнології, лінгвістики, культурології, релігієзнавства тощо, що привело до виникнення широкого розмаїття теоретичних концепцій та світоглядних парадигм стосовно даного питання. Не випадково її часто характеризують порізно – як: соціокультурний феномен (Г.Джулай), складову світогляду, «духовний планетарій» (Т.Поплавська), фактор політичного життя соціуму (О.Лисеєнко), складову правосвідомості (Є.Копельців-Левицька, І.Коваль), генетичний код народу, «склад його душі» (Т.Власевич), психологію народу (В.Вундт), «поведінковий код» народу (Т.Філіпова), історичну пам'ять народу (А.Пантін), історію затримання в часі (Ж.Ле Гоф), світобачення, спосіб думати (М.Блок, Л.Февр), саморозуміння певної групи (Ю.Мітке), всезагальну установку, колективний образ мислення (Г.Теленбах), набір (типових для колективу) способів і змістів мислення та сприйняття (П.Динцельбахер) тощо.

Є навіть спроби систематизувати типи визначень ментальності. Так, Р.Додонов виділяє шість таких типів: 1) описові дефініції – сукупність уявлень, способів поведінки і реакцій

певних груп людей, котрі безсвідомі і невідрефлексовані (Г.Теленбах), 2) психологічні дефініції – певна сукупність неусвідомлених форм світосприйняття, що склались і притаманні певній групі людей, які визначають спільні риси їх поведінки стосовно феноменів свого буття (В.Нестеренко), або узагальнення всіх притаманних розуму характеристик (Дж.Чаплін); 3) нормативні дефініції – норми реакції, характерні для повного соціального чи етнічного утворення (А.Дж.Тойнбі); 4) структурні дефініції – структура ментальних процесів (Ф.Селлін), склад душі людини, соціуму, етносу, співвідношення її елементів та стан останніх (Ю.Канигін, М.Холодна); 5) генетичні дефініції – чинники (природні й соціальні), котрі детермінують процес зародження та подальшого розвитку етнічної ментальності, забезпечуючи її спадкоємність (Е.Шулін); 6) історичні дефініції – своєрідна пам'ять народу про минуле, психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, за всіляких обставин вірних своєму кодові, що склався історично (І.Пантін). При цьому, всі типи визначень певним чином доповнюють один одного [6].

Це пояснює факт наявності багатьох дефініцій категорії «ментальність», адже кожен з авторів акцентує увагу на тих особливостях цього феномена, які досліджуються в контексті конкретно наукового і методологічного підходу.

У науковому вжитку паралельно з поняттям «ментальність» часто зустрічається поняття «менталітет», які є близькими за змістом. Достатньо послатися на етимологію цих двох понять. Ментальність – від лат. *mens* – розум, спосіб мислення, склад душі – сприйняття і тлумачення світу в системі духовного життя народу, нації, соціальних суб'єктів. Менталітет – від франц. «*mentalite*» – «умонастрій», «мислительну настанову», «колективне уявлення», «уявлення взагалі» і «склад мислення». На теоретичному рівні існують спроби визначити певну відмінність між ними. У такому разі менталітет часто розуміють як інтегральну ціннісну характеристику соціальної спільноти; сформовану систему елементів духовного життя і світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способу життя групи; включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення. До менталітету належать звички, прагнення, символіка, традиції, інтуїтивне несвідоме, які існують на рівні несвідомих психічних процесів (Т.Уварова) [18]. Ментальність же – як категорію, що визначає сучасний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власного етносу (нації, народності) [4].

В цілому ж дослідниками зазначається, що поняття «ментальність» є більш широким за значенням – це процес (система вірувань, звичок, способів мислення та поглядів, що формується історично під впливом певних соціокультурних факторів та прийнятих і поширених у соціальному середовищі певної групи людей або у визначеному суспільстві);

поняття ж «менталітет» – це даність (сформована на даний час сукупність психологічних та світоглядних особливостей конкретної соціальної групи, етносу, нації) [2]. Отже, ментальність може розглядатися як мінлива сторона національно-психологічних характеристик, менталітет – як стала (константа) сторона цих характеристик. Їх нетотожність нерідко представляється як співвідношення загального і часткового, де ментальність – це загальне, а менталітет – часткове, або, з точки зору системного підходу, менталітет розглядається як підсистема ментальності. Нетотожність підкреслюється відмінностями у їх предметному полі, адже в межах етнопсихологічного підходу, ментальність – це національна картина світу, а менталітет – національний характер. Дехто з вчених розрізняють їх і за функціональними ознаками: функціями менталітету вказано доконечно-постачальну, проекційно-рефлексивну і методологічно-ідеологічну, а функціями ментальності – онтологічно-перцептивну, етнічно-продукувальну, моделювальну-очищувальну і ментально-нормотворчу (І.Коваль) [7].

Однак змістовна близькість обох понять все ж таки дозволяє в певних випадках вживати їх в синонімічній близькості. Не випадково у Вікіпедії вони не диференціюються і мають спільне визначення – сприйняття та тлумачення світу, що поширене в певній спільноті та виражається в її соціокультурних феноменах. Ментальність визначається архетипами та стереотипами культури цієї спільноти [11].

Аналіз виникнення та утвердження поняття «ментальність» дає можливість стверджувати, що з'ясування ментальних основ розвитку етнічних спільнот пов'язані з процесом національного «народжування» сучасної Європи. Тому безпосередній зв'язок ментальності з її етнонаціональною природою підкреслюється поняттям «національний менталітет».

Національний менталітет – глибинні психічні структури, що історично та соціально вкорінені у свідомості, колективній пам'яті та поведінці багатьох поколінь людей. Національний менталітет базується на системі поглядів, ідеалів, інтересів, традицій, оцінок, соціальних установок та норм, в основу яких покладено синтез реальних суспільних потреб, досвіду, архетипів колективного несвідомого, й чітко проявляється в типовій поведінці носіїв через стереотипи сприйняття, реакції (ухвалення рішень) і поведінки.

На індивідуальному рівні національний менталітет формується у процесі соціалізації особи (виховання в сім'ї, навчання, самореалізації, вибору своєї ролі, засвоєння національної культури, ідентифікації себе з найближчим соціальним, етнічним оточенням), на побутовому рівні часто набуває релігійних та містичних форм. Це специфічні вияви психічного життя людей, обумовлені політико-економічними і соціокультурними факторами та обставинами. До чинників, що впливають на становлення національного менталітету, також належать: географічне середовище, політичні інститути й соціальні структури суспільства.

Національний менталітет є надзвичайно важливим і дієвим фактором суспільного розвитку, однак, на перший погляд, малопомітний, оскільки імпульси, що він посиляє народу чи окремій людині, йдуть із глибин історії та підсвідомого. У процесі ідентифікації індивід може перебувати в межах полярного ставлення до національного менталітету: від повного сприйняття й засвоєння його основ та усталеного іміджу (сприйняття на віру чи осмислення елементів культури й духов. цінностей) до дотримання позиції критичного аналізу та виявів коливання в процесі суспільного самовизначення. Залежно від специфіки світобачення та світосприйняття, ступень засвоєння та адаптації домінуючих у спільноті поглядів, цінностей та традицій в індивіда може сформуватися різний рівень національної самоідентифікації. Основи ментального світобачення – своєрідна формула, що визначає та підтримує на належному рівні міру згуртованості, інтеграції, етнічної спільності, а також орієнтир, що дозволяє усвідомити кожному індивіду своє місце та роль у системі категорій «ми–вони», «свої–чужі» [13].

Окреме питання – це питання суб'єкта ментальності. Відомо, що ментальність чи менталітет знаходять прояв і на індивідуальному, і на груповому, етнонаціональному, суспільному рівнях. Однак вважається, що суб'єктом ментальностей є не індивід, а соціум. Адже, виходячи із природи ментального та за визначенням психологічної науки ХХ століття, саме на колективному/суспільному рівні формується принципово інший, докорінно відмінний від індивідуального, спосіб організації психічного життя. Це здатність людської психіки зберігати й передавати з покоління в покоління найрізноманітнішу інформацію.

Ментальність органічно пов'язана з етнокультурним середовищем нації. Вона проявляється в словесній мові (вербальній культурі суспільства), мові жестів, у поведінці, звичаях, традиціях і віруваннях. Поняття ментального дозволяє з'єднати аналітичне мислення, розвинені форми свідомості з напівусвідомленими культурними шифрами. Ментальне зв'язує численні опозиції – природного й культурного, емоційного й розумового, ірраціонального й раціонального, індивідуального й суспільного. У сучасному гуманітарному знанні поняття ментальності набуло широкого змісту й уживається не тільки для позначення тих або інших культурних стереотипів, типових для більших соціальних груп або характеристики духовної настроєності всього суспільства, але й для тлумачення напряму думок, вірувань, невеликої групи людей. Виходячи з цього, ментальність – це певна сукупність сталих неусвідомлених форм світосприйняття, властива певній групі людей, яка визначає ставлення і поведінку цих людей стосовно феноменів їх буття – життя й смерті, здоров'я й хвороби, праці й відпочинку, природи, дитинства й старості, сім'ї й держави, минулого й майбутнього. Таким чином, ментальність – важливий етнопсихологічний феномен, який виступає інтегральною етнопсихологічною ознакою особистості, народу, нації (В.Г.Нестеренко).

Ще однією стороною проблеми ментальності є питання співвідношення в ній сталих і мінливих складових, що визначає ступінь її кореляції з конкретними соціокультурними і соціально-політичними реаліями.

Говорити про метално-психологічні особливості народу доцільно тільки з урахуванням всього розмаїття його складових. Структурувати ж таке розмаїття можна по-різному: особливо значимими залишаються генераційні, соціально-економічні, освітні та географічні відмінності. Також суттєві відмінності ментально-психологічних характеристик можуть визначатися за світоглядними критеріями, що тісно пов'язане з соціальною позицією індивідів і соціальних груп. Одиницею розмаїття національного менталітету є габітус – комплекси установок (фреймів, символів, ідентичностей та поведінкових стереотипів), або сталі сполучення значень з перемінних подібного роду. Однак, чи існує якась єдність у такому розмаїтті габітусів? Вважається, що так. Перш за все, це загальний набір фреймів (схем осмислення навколишнього світу) і символів (святинь, символів), в рамках котрих люди з різними габітусами по-різному поміщають себе й встановлюють життєві переваги. (Н.Розов).

Показово, що незважаючи на існування таких фреймів як постійних перемінних, в них активно взаємодіють два начала ментально-психологічних якостей – позитивне і негативне. Співвідношення ж останніх, а також міра прояву кожного з них залежить від конкретно-історичних соціокультурних обставин. Важливу роль у цьому процесі відіграє й ідеологічна складова політики держави, яка втілює відповідні світоглядно-ціннісні пріоритети у соціальне середовище і здатна активно залучати для цього різноманітні важелі впливу – систему освіти й виховання, мистецтво, церкву, інформаційне поле тощо [16]. Отже, йдеться про те, що історично сформовані на даний момент ментальні особливості тих чи інших соціальних груп, етносу, суспільства, зберігаючи свої основні риси, під впливом об'єктивних і суб'єктивних обставин здатні суттєво змінюватися, посилюючи у своїй структурі одні риси і послаблюючи інші.

Інтерес викликає й проблема співвідношення ментальності і суспільної свідомості. Ментальність часто розглядається як складова суспільної свідомості, пов'язана практично з усіма її формами (О.Скрипченко). Хоча іноді її прямо зараховують до однієї із форм суспільної свідомості: соціальної психології (Р. Манду), ідеології (Ж. Дюбі), «уявлюваного» (Ж. Ле Гофф), «історії людських уявлень» (Г.-В. Гетц) тощо. Разом з тим, ментальність не є жодною з них, у тому числі й ідеологією. Остання, як аналог теоретичного рівня свідомості, має справу з продуманими системами мислення; ментальність залишається сферою невідрефлектованого і логічно не виявленого. Ментальність – не філософська, наукова чи естетична система, а той рівень суспільного світоуявлення, на якому думка не відділена від емоцій, латентних звичок і прийомів свідомості. Ідеї на рівні ментальності – не завершені в

собі, народжені індивідуальною свідомістю духовні конструкції, а власне змінюване сприйняття ідей певним соціальним середовищем (І.Грабовська, С.Грабовський) [12]. Ментальність є цілісним проявом духовних напрямків, які не зводяться до суми форм суспільної свідомості, а виступає специфічним відображенням дійсності, що зумовлюється процесом життєдіяльності етносу/нації в певному географічному, історичному і соціокультурному просторах (О.С.Баронін).

В контексті цього питання доречно взагалі говорити про особливий взаємний зв'язок ментальності з духовним. Ментальність в принципі не існує поза сферою духовного, а духовне, відокремлене від ментальності, набуває знеособленого вигляду. Відповідно до своєї природи ментальність пронизує всі види і форми існування духовного, становить невід'ємну частину його змісту. Саме тому на ментальність поширюються всі якісні визначення, притаманні духовності й духові.

У своїй суб'єктивній формі ментальність становить духовний світ людини, репрезентований динамікою внутрішніх душевних станів і психічними якостями людини, котрі вона виявляє у своєрідності реакцій на процеси природного і соціального середовища, а також у своєрідності відповідних протидіянь. Вона постає одним із потужних чинників активізації та спрямування людської діяльності, творчої потенції, формує систему мотивацій поведінки й учинків, пояснює, чому саме так, а не інакше діє і чинить людина.

У суб'єктивній формі ментальність трансформує людину в особистість, націлену індивідуальними рисами та соціальними, історико-культурними характеристиками. У цьому є і певний парадокс. З одного боку, ментальність персоніфікує, індивідуалізує вияви людини як такої, з іншого – вона є онтологічною основою реально-потенційної її соціалізації.

Важливим аспектом проблеми є й питання структури ментальності. Ця структура є досить складною, що обумовлюється багатофакторними умовами її формування і різноманітними формами прояву. Адже, ментальність виявляється у домінуючому настрої людини, у характерних особливостях світосприйняття, у системі моральних вимог, норм, цінностей і принципів виховання, у формах взаємин між людьми, у сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, свят, у конкретних актах самоорганізації етносу тощо. В ній також знаходять відображення певні форми етно/націокультури – мова, звичаї, обряди, вірування, магія, міфи, мистецтво, мораль.

У той же час, структура ментальності не є постійною: під тиском історичної реальності та умов індивідуального існування вона певною мірою змінюється, що зумовлює перетворення ментальних особливостей у розвитку конкретної спільноти з плином історичного та біологічного часу її існування. Єдність ознак утворює свою особливу сферу,

якій властиві специфічні закономірності і ритми. Ця сфера суперечливо й опосередковано пов'язана із світом ідей, що панують у суспільстві, але ніколи не зводиться до нього.

Ще один цікавий момент – співвідношення в ментальності свідомого (раціонального) і несвідомого (ірраціонального) начал. В принципі переважна більшість дослідників розглядають ментальність як складне утворення, в якому присутні і свідоме (раціональне), і несвідоме (ірраціональне). Однак, нерідко перевагу надають одній із цих складових.

Так, для певного кола фахівців, менталітет постає у першу чергу етнопсихологічною ознакою, етнічним несвідомим, психологічним ядром нації. Деякі висновки несуть навіть вплив містичного підходу до тлумачення ментальності, говорячи зокрема, що ментальність є родом «постійного осаду», недоступного для подальшого аналізу, що твориться поза всіма суспільними різновидами і відтінками та складається з висловлювань, переконань, понять, з якими згідні всі члени даного суспільства (О.Кульчицький) [9].

Справді, в ментальності можна виділити сукупність сталих психологічних реакцій соціального суб'єкта на зовнішні фактори, обумовлених історичними особливостями розвитку конкретного етносу/нації. (етнопсихологічний підхід). Фактично, це певною мірою перегукується з концепцією К.Юнга про колективне несвідоме. Останнє з'являється за допомогою колективних переживань етнічної групи як певних неусвідомлених реакцій, що виявляються в характерних для цієї групи універсальних прообразах (символах), які є підсвідомими детермінантами поведінки і мислення кожного індивіда. К.Юнг називав їх архетипами колективного несвідомого. Архетип визначає суть, форму та спосіб зв'язку успадкованих, несвідомих прообразів і структур психіки, які передаються від покоління до покоління. Архетипи утворюють апріорні психічні та поведінкові програми [19] і представляють собою сталі поведінкові реакції представників певної етнічно-соціальної групи на різні фактори зовнішнього середовища.

Однак, існують суттєві відмінності між ментальністю та архетипністю. Передусім, ці поняття відрізняються за походженням: ментальність розвивається під впливом зовнішніх чинників; тоді як архетипність є результатом інтеріоризації, оскільки архетип входить в глибини пам'яті, а процес його засвоєння відбувається в ході етнізації. Іншою ознакою відмінності ментальності від архетипності виступає міра відкритості іншим етносам. Архетип – це прихована, непомітна для інших сторона етносу, тоді як ментальність дозволяє етносу розкриватися перед іншими групами. Також слід відзначити, що архетип і ментальність відіграють різні ролі у житті етносів та етнофорів (О.Савицька, Л.Співак). [17].

З іншого боку, в ментальності міститься і система цінностей, що лежать в основі світоглядних уявлень позначаються на раціоналізації ставлення соціального суб'єкта до зовнішніх процесів у вигляді норм поведінки, вибору способів саморегуляції, установок та

внутрішньої програми дій. Так, Для В.В. Козловського «менталітет – це спосіб, тип мислення, склад розуму, який виявляється в пізнавальному, емоційному, вольовому процесах і характері поведінки, доповнюваний системою ціннісних установок, властивих більшості представників конкретної соціальної спільноти» [8; 35]

Зрозуміло, що логічніше говорити про єдність в структурі ментальності психічного і раціонального. У зв'язку з цим І.Данилюк прямо пише: «Ментальність це й глибинний рівень колективної та індивідуальної психології, зокрема й підсвідомого; а також і сукупність готовностей, настановлень та переконань індивіда або соціальної групи діяти, мислити, відчувати та сприймати світ певним чином, залежним від традицій, звичаїв, соціальних інституцій і всього довкілля людей» [4].

Існують й інші аспекти структурного членування ментальності.

Так, розповсюдженням є виділення в структурі ментальності чотирьох елементів: розуміння, інтуїції, ментальної свідомості, ментальних структур.

Розуміння в структурі ментальності характеризує перш за все онтологічне, але не гносеологічне визначення суб'єкта. Розуміння – це завжди певний, чітко сформований світогляд, котрий створює життєво-змістовні орієнтири буття та практичні дії.

Інтуїція як структурний елемент ментальності поєднує несвідому та ментальну свідомість та забезпечує перехід першої у другу.

Ментальна свідомість – це поглиблений рівень індивідуальної свідомості, який є універсальною основою кожного знання про світ у реальності, умовою, за якої людське знання виявляє істинні значення для життя, отримує онтологічні характеристики.

Ментальні структури розглядаються як елемент несвідомого, вони базисом світовідчуттів та емоційного забарвлення свідомості. Завдяки інтимно-особистісному характеру ментальні структури постають безпосередньо життєвою реальністю, яку майже неможливо визначити та виразити у раціональних остаточних поняттях (Т.Поплавська) [14].

Разом з тим, запропонована структура може розглядатися як неповна. Адже структурними елементами ментальності, без сумніву, є й пам'ять, емоції, почуття, установки, афекти й інші психологічні моменти.

Є спроби розглядати в структурі ментальності ще й рівні:

- соціокультурних світів та типів культури (ментальність архаїчна, антична, західноєвропейська, східна);
- національних культур (ментальність українців, росіян, японців, китайців, американців);
- субкультур, носіями котрих є різні соціальні групи (ментальність аристократів, селян, військових, злочинців, крамарів) (І.Власевич) [1; 62].

Щоправда, і така класифікація не є досконалою. Адже критерії визначення рівнів є досить «розмитий», орієнтованими на різні ознаки сукупностей людей.

Згідно з іншим підходом, у структурі ментальності виділяють наступні три компоненти:

- емоційний (емотивний) – емоційні стани, які передують виникненню вербального та поведінкового компонентів, сприяючи систематизації знань і появі певної поведінки;

- когнітивний (вербальний) – знання про об'єкти і ситуації життєдіяльності, що є результатом набуття індивідуального життєвого досвіду (навчання);

- поведінковий (конативний), який призводить до актуалізації елементарних фіксованих установок, ціннісних орієнтацій та етнічних цінностей. Ментальна установка виявляється в діях і вчинках людини, оскільки вчинок є єдиною структурою, що відповідає реальним цілісним проявам самореалізації людини як особистості, індивіда, громадянин (О.Лозова). [10].

В межах етнопсихологічного підходу пропонується виділити три основні елементи ментальності: національний характер, національну свідомість та етнічне підсвідоме (І.Поліщук) [15 Поліщук І.О. Національна ментальність. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.33.109730>]. Або три рівні ментальності (етнічної), кожний з яких доповнює один одного.

По-перше, це первинний, нижчий рівень, який фіксує кількість тієї психо-емоційно-розумової енергії, яку необхідно задіяти етнофору для вирішення певної задачі. Виражається він в темпераменті, пасіонарності, типової для певного етносу. Особливе місце тут посідає пасіонарність (від *passio* – пристрасть), яку звичайно розуміють як характерологічну домінанту, внутрішнє прагнення до діяльності, спрямоване на здійснення певної мети. Л.Гумільов виводив пасіонарність із біогеохімічної енергії живої речовини біосфери і розглядав пасіонарне поле, пасіонарні імпульси разом з такими явищами як інстинкт самозбереження [3]. Важливим є висновок, що пасіонарність передається винятково генетичним шляхом, а отже, її не можна виховати. Вгасання ж пасіонарності на рівні етносу протікає в результаті масової загибелі носіїв відповідного генофонду у війнах, епідеміях, у процесі етноциду, асиміляції й т.п.

По-друге, несвідомий. Він був виділений і описаний К.Юнгом, який увів поняття архетипу. Несвідомий рівень менталітету, у свою чергу, також складається з різних підрівнів, що визначаються різними факторами – етнічними, расовим та загальнолюдським. Найглибшим серед них вважається архетипічний рівень. Як довів, досліджуючи його механізм К.Юнг, психіка людей має етнокультурну обумовленість, посилену механізмом біологічної передачі в спадщину певного несвідомого стану (наявність в певних культурах традиції самопожертви власним життям заради інтересів своєї спільноти). Тобто, колективне

несвідоме можна трактувати як розум наших прадавніх предків, спосіб, яким вони думали й відчували, спосіб, яким вони досягали життя й світ.

Обидва названі рівні менталітету – психоенергетичний і несвідомий – близькі в тому, що виявляють причину колективних форм поведінки поза соціальним життям й міжособистісними стосунками. При цьому можна апелювати як до фізичних уявлень (Л.Гумільов), так і до психологічних підструктур (К.Юнг).

По-третє, це вищий рівень етнічної ментальності, котрий має вихід безпосередньо на мислення. Завдяки цьому «розумовому», уявному рівню в структурі ментальності, вона у принципі доступна для наукового пізнання. Однак, якщо мислення – це пізнання світу, то менталітет – це манера мислення, його склад, його особливості, його своєрідність (І.Данилюк) [5].

Усі три названі рівні поєднуються загальним механізмом ретрансляції з покоління в покоління інформації про найбільш оптимальні підходи до вирішення стандартних завдань, що встають перед членами даної спільноти. Причому, перший акцентує увагу на психоенергетичному компоненті, другий – на несвідомому, третій – на вроджених стереотипах мислення.

Виходячи із вищенаведеного, можна зробити певні висновки:

1) у сучасній філософській, соціологічній, історичній, політологічній та психологічній літературі існує значна кількість тлумачень змісту терміна «ментальність»: від розширеного визначення як душі, психології, національного характеру, вдачі у поєднанні зі специфікою світосприйняття взагалі, картини світу, властивій певній спільноті, до обмеження змістовного поля поняття складом думок, умонастроєм, розумовими здібностями певної соціальної та етнічної єдності, навіть особливостями особистісного світосприйняття, психологічного складу представників певної етнічної спільноти або історичної епохи;

2) ментальність у найбільш загальному розумінні – це сприйняття і тлумачення світу в системі духовного життя народу, нації, соціальних суб'єктів; це загальна духовна налаштованість, відносно цілісна сукупність думок, вірувань, навиків духу, яка створює картину світу і скріплює єдність культурної традиції або будь-якого товариства; це те спільне, що народжується з природних даних і соціально обумовлених компонентів і розкриває уявлення людини про життєвий світ, характеризуючи собою глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості. Під ментальністю найчастіше розуміють глибинний рівень свідомості, від якого залежить специфіка світосприйняття, світобачення, орієнтація і поведінка людини (спільноти) в реальності. Ментальність постає як вираження життєвих і практичних установок людей, стійких образів світу, емоційних рис, властивих даному

суспільству і культурній традиції. Ментальність постає як опосередкована, зумовлена структура, що виникає між людиною і безпосереднім світом її життя.

3) незважаючи на свою складну внутрішню структуру, яка є історично мінливою, ментальність – це те спільне, що об'єднує свідоме і позасвідоме, раціональне й інтуїтивне, суспільне й індивідуальне, теоретичне й практичне;

4) ментальність є одним із потужних чинників активізації та спрямування людської діяльності, творчої потенції, формує систему мотивацій поведінки й учинків; при цьому вона, з одного боку, сприяє індивідуалізації проявів людини, з іншого – її соціалізації;

5) ментальність, зумовлена не стільки біологічними, скільки соціокультурними чинниками, містить етичні, естетичні, релігійні, політичні, правові та інші цінності; вони можуть бути сприйняті через сферу освіти, систему виховання, ідеологію, мистецтво, ЗМІ та ін. і змінюватися в процесі соціокультурних змін; не утворюючи стрункого і продуманого морального, правового чи релігійного кодексу, а засвоюючись переважно несвідомо, ментальність впливає на історичні традиції, культуру, економічні, соціальні й політичні структури, перебіг явищ і процесів життєвого світу людей;

б) розширення наших уявлень про сутності ментальності дає можливість створювати найбільш реалістичні прогнози розвитку нації, її орієнтації на певну цивілізаційну модель самоорганізації, а більш глибоке осмислення відмінностей в ментальних рисах різних націй – передбачувати перспективи міждержавних/міжнаціональних відносин на регіональному і глобальному рівнях.

Список літератури

1. Власевич Т. Ментальність як вихідний вимір народного світобачення. DOI : http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/1_2016/7.pdf.

2. Гордійчук О. Генеза категорії ментальності в соціально-філософському дискурсі. DOI <https://doi.org/10.30970/2078-6999-2019-23-4>

3. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилев. Л. : Наука, 1990. 280 с.

4. Данилюк І.В. Проблемне поле етнічної психології як науки /І.В. Данилюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія. Педагогіка. Соціальна робота. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. Випуск 3. С. 7–10

5. Данилюк І.В., Гресько В.В. Менталітет як провідна етнопсихологічна характеристика // Вісник Одеського національного університету. Серія : Психологія. 2017. Т. 22, Вип. 1. С. 68-78.

6. Додонов Р. До проблеми визначення поняття ментальність / Р.Додонов // Придніпровський науковий вісник. 1997. №14. С.11-14.
7. Коваль І.М. Метаантропология менталітету: правовий вимір. Дис. на здобуття наук. ступ. канд. юр. наук: спец. 12.00.12 – філософія права. Львів: НУ «Львівська політехніка», 2017. С.3-4. 216 с.
8. Козловский В.В. Понятие ментальности в социологической перспективе / В.В. Козловский // Социология и социальная антропология. – С. – Пб. : Петрополис, 1997. – С. 32–43. С.35.
9. Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. К., Генеза, 1995. С. 708 – 718.
10. Лозова О. М. Структура й семантика етнічної свідомості / О. М. Лозова // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць. 2007. № 1(19). С. 83–87; Етнопсихологічний вимір України: семіозис, міфотворчість, ідентичність: моногр. / авт. кол.; під наук. кер. Лозової О.М. К.: ТОВ. НВП «Інтерсервіс», 2014. 193 с.
11. Ментальність. Вікіпедія. DOI : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>.
12. Ментальність / І. М. Грабовська, С. І. Грабовський // Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018.
13. Національний менталітет / О. Д. Бойко // Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. DOI : <https://esu.com.ua/article-71042>.
14. Петінова О.Б. Ментальність як соціокультурний феномен в контексті соціально-філософського аналізу. URL : <http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/76586/32>.
15. Поліщук І.О. Національна ментальність. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.33.109730>.
16. Розов Н. Современный российский менталитет: разнообразие габитусов и направления изменений. URL : <http://razdatok.narod.ru/users/pages/s077/p077.htm>.
17. Савицька О.В., Співак Л.М. Етнопсихологія. Київ : Каравела, 2011. С.64-65. 264 с.
18. Уварова Т.І. Термінологічна проблематика категорії ментальності в культурології / Т. І. Уварова // Наукові записки. Серія «Культурологія». Острого: Ви-во Нац. ун-ту «Острозька академія». 2012. № 9. С.3–13.

19. Юнг К.Г. Архетипи і колективне несвідоме / Переклала з німецької Катерина Котюк; науковий редактор українського видання Олег Фешовець. 2-ге опрац. вид. Львів: Видавництво «Астролябія», 2018. 608 с.

References

1. Vlasevych T. (2011). Mentalnist yak vykhidnyi vymir narodnoho svitobachennia. [Mentality as the initial dimension of the folk worldview]. Visnyk Lvivskoho Universytetu - Bulletin of Lviv University. Issue 1. Retrived from http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/1_2016/7.pdf [in Ukrainian].

2. Hordiichuk O. (2019). Heneza katehorii mentalnosti v sotsialno-filosofskomu dyskursi. [Genesis of the category of mentality in socio-philosophical discourse]. Visnyk Lvivskoho Universytetu - Bulletin of Lviv University. Issue 23. Retrived from <https://doi.org/10.30970/2078-6999-2019-23-4> [in Ukrainian].

3. Humylev L. N. (1990). Neohrafiya etnosa v ystorycheskyi peryod. [The geography of ethnicity in the historical period]. Nauka. [in Russian].

4. Danyiuk I.V. (2012). Problemne pole etnichnoi psykholohii yak nauky. [Problematic field of ethnic psychology as a science]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Psykholohiia. Pedagogika. Sotsialna robota - Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Psychology. Pedagogy. Social work. № 3. 7–10. [in Ukrainian].

5. Danyiuk I.V., Hresko V.V. (2017). Mentalitet yak providna etnopsykholohichna kharakterystyka. [Mentality as a leading ethnopsychological characteristic]. Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Psykholohiia - Bulletin of Odesa National University. Series: Psychology. № 22, 68-78. [in Ukrainian].

6. Dodonov R. (1997). Do problemy vyznachennia poniattia mentalnist [To the problem of defining the concept of mentality]. Prydniprovskyi naukovyi visnyk - Prydniprovskyi naukovyi vestnik. №14, 11-14. [in Ukrainian].

7. Koval I.M. (2017). Metaantropolohiia mentalitetu: pravovyi vymir. [Metaanthropology of Mentality: Legal Dimension]. Lviv: NU «Lvivska politekhnik». [in Ukrainian].

8. Kozlovskiy V.V. (1997). Poniatye mentalnosti v sotsyolohycheskoi perspektyve. [The concept of mentality in sociological perspective]. Sotsyolohiia y sotsyalnaia antropolohiia - Sociology and Social Anthropology. 32–43. [in Russian].

9. Kulchytskyi O. (1995). Entsyklopediia ukrainoznavstva. [Encyclopaedia of Ukrainian Studies.] Kyiv, Heneza. [in Ukrainian].

10. Lozova O. M. (2007). *Struktura y semantyka etnichnoi svidomosti*. [Structure and semantics of ethnic consciousness]. *Visnyk NTUU «KPI». Filosofii. Psykholohiia. Pedahohika: zbirnyk naukovykh prats - Bulletin of NTUU "KPI". Philosophy. Psychology. Pedagogy: a collection of scientific papers. № 1(19). 83–87. [in Ukrainian].*

11. *Mentality*. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>. [in Ukrainian].

12. Hrabovska I. M. , Hrabovskyi S. I. (2018). *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. [Encyclopaedia of Modern Ukraine]. Kyiv, Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

13. Boiko O.D. (2020). *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. [Encyclopaedia of Modern Ukraine]. Kyiv, Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-71042>. [in Ukrainian].

14. Petinova O.B. (2004). *Mentalnist yak sotsiokulturnyi fenomen v konteksti sotsialno-filosofskoho analizu*. [Mentality as a socio-cultural phenomenon in the context of socio-philosophical analysis]. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/76586/32>. [in Ukrainian].

15. Polishchuk I.O. (2017). *Natsionalna mentalnist*. [The concept of national mentality]. *Visnyk NIuU. Serii: Filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia - Bulletin of NSW. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*. Retrieved from <https://doi.org/10.21564/2075-7190.33.109730>. [in Ukrainian].

16. Rozov N. *Sovremenny rossiyskiy mentalytet: raznoobraziye habytusov y napravleniia yzmeneni*. [Modern Russian mentality: Diversity of habitus and directions for change]. Retrieved from <http://razdatok.narod.ru/users/pages/s077/p077.htm>. [in Russian].

17. Savytska O.V., Spivak L.M. (2011). *Etnopsykholohiia*. [Ethnopsychology]. Kyiv: Karavela. [in Ukrainian].

18. Uvarova T.I. (2012). *Terminolohichna problematyka katehorii mentalnosti v kulturolohii*. [Terminological problems of the category of mentality in culturology.] *Naukovi zapysky. Serii «Kulturolohii» - Scientific Notes. Series "Culturology". № 9. 3–13. [in Ukrainian].*

19. Yung K.G.(2018). *Arkhetypy i kolektyvne nesvidome*. [Archetypes and the Collective Unconscious]. Lviv: Vydavnytstvo «Astroliabiia». [in Ukrainian].

УДК 331.5.024.5

JEL Classification I380

Ксенія БОНДАРЄВСЬКА,

д.е.н., доцент, професор,

Університет митної справи та фінансів, м. Дніпро

<https://orcid.org/0000-0001-8683-6834>

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗРОБКИ СТРАТЕГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

У статті визначено концептуальні засади розробки стратегії забезпечення соціальної безпеки в Україні. Зокрема, проведено аналіз сучасних дефініцій поняття «стратегія» та визначено авторське бачення стратегії забезпечення соціальної безпеки, охарактеризовано взаємозв'язки стратегії, тактики та політики у контексті необхідності формування стану захищеності соціальних інтересів населення. У ході дослідження було визначено важливі структурні компоненти розробки та впровадження стратегії, серед яких: наявність мети і завдань, визначення суб'єктів, об'єкту та предмету, висвітлення основоположних принципів стратегії, характеристика та оцінка зовнішніх і внутрішніх загроз соціальній безпеці (зокрема, за допомогою SWOT-аналізу), критерії та індикатори соціальної безпеки, пріоритетні напрями, заходи та механізми щодо забезпечення соціальної безпеки з урахуванням її багаторівневості. З метою характеристики зовнішніх та внутрішніх загроз соціальній безпеці, а також можливостей щодо її забезпечення, було визначено доцільність використання SWOT-аналізу. Запропоновано індикатори та критерії реалізації стратегії на прикладі сфери безпеки ринку праці. Важливою умовою розробки і впровадження стратегії має стати наявність декількох варіантів прогнозів розвитку подій та явищ. Враховуючи необхідність формування стану захищеності інтересів населення, визначено важливість розробки пріоритетів стратегії, які беруться до уваги при плануванні конкретних заходів, а також ресурсного забезпечення (нормативно-правового, фінансового, трудового, інформаційного, науково-методичного тощо) та інструментарію стратегії, що враховує сукупність законодавчих, організаційно-економічних, програмних, методичних та інших інструментів, що застосовуються в процесі реалізації запланованих напрямів щодо забезпечення соціальної безпеки. Всі наведені структурні елементи стратегії формують очікуваний результат від її імплементації, що у перспективі матиме своє вираження у зростанні рівня збалансованості розвитку соціальної сфери, нейтралізації ключових загроз, покращенні добробуту населення.

Ключові слова: стратегія, соціальна безпека, стратегія забезпечення соціальної безпеки, соціальна тактика, соціальна політика, соціальна програма, соціальний проєкт.

Kseniia BONDAREVSKA,
Doctor of Economic Science,
Associated Professor, Professor
University of Customs and Finance, Dnipro

CONCEPTUAL BASIS OF THE DEVELOPMENT OF THE STRATEGY FOR PROVIDING THE SOCIAL SECURITY IN UKRAINE

The article defines the conceptual principles of developing the strategy for providing the social security in Ukraine. In particular, the analysis of modern definitions of the concept of "strategy" was carried out and the author's vision of the strategy of ensuring social security was determined, the interrelationships of strategy, tactics and policy were characterized in the context of the need to form a state of protection of the social interests of the population. During the research, important structural components of the development and implementation of the strategy were determined, including: the presence of goals and objectives, definition of subjects, object and subject, highlighting of the fundamental principles of the strategy, characterization and assessment of external and internal threats to social security (in particular, with the help of SWOT analysis), criteria and indicators of social security, priority directions, measures and mechanisms for ensuring social security, taking into account its multi-levels. In order to characterize external and internal threats to social security, as well as opportunities for its provision, the expediency of using a SWOT analysis was determined. Indicators and criteria for the implementation of the strategy are proposed using the example of the sphere of labor market security. The important condition for the development and implementation of the strategy should be the availability of several options for forecasts of the development of events and phenomena. Taking into account the need to form a state of protection of the interests of the population, the importance of developing strategy priorities, which are taken into account when planning specific measures, as well as resource provision (normative-legal, financial, labor, informational, scientific-methodical, etc.) and strategy tools that take into account the totality of legislative, organizational and economic, programmatic, methodical and other tools used in the process of implementation of the planned directions for ensuring social security. All of the above structural elements of the strategy form the expected result of its implementation, which in the future will be expressed in the growth of the level of balance in the development of the social sphere, the neutralization of key threats, and the improvement of the welfare of population.

Key words: strategy, social security, strategy for providing the social security, social tactics, social policy, social program, social project.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливим науковими чи практичними завданнями. В умовах війни в Україні особливого значення набуває необхідність нейтралізації негативного впливу наслідків дії соціальних викликів та загроз, а також формування концептуального бачення стратегії забезпечення соціальної безпеки на перспективу післявоєнного відновлення держави. Кардинальні зміни, викликані бойовими діями та тимчасовою окупацією українських територій, визначають появу нових загроз та небезпек, серед яких: скорочення кількості робочих місць та розповсюдження безробіття через фінансово-економічну неспроможність компаній утримувати персонал та здійснювати своєчасну виплату заробітної плати у повному обсязі; збільшення неповної зайнятості; зниження рівня трудових доходів населення та поширення бідності, катастрофічні міграційні втрати трудових ресурсів та інтелектуального потенціалу, необхідність збільшення фінансування соціальної сфери. Діагностика поточного стану дотримання соціальних інтересів населення, а також визначення перспективних напрямів забезпечення соціальної безпеки стає можливим лише за умови обґрунтування концептуальних засад розробки відповідної стратегії. Розробка та імплементація стратегічних напрямів забезпечення соціальної безпеки, в свою чергу, повинні включати відповідні напрями і заходи на всіх її рівнях: держави, регіону, суб'єктів господарювання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Дослідженню особливостей розробки і концептуального наповнення стратегій присвячена значна кількість наукових напрацювань, серед них наукові роботи таких дослідників, як: О.А. Дороніна, Н.О. Грицюк, Л.Г. Ліпич, Д.А. Ломоносов, Л.В. Страшинська та інші [1-5]. Проблематика розробки стратегії соціальної безпеки досліджується в роботах науковців О.Г. Сидорчук та О.М. Поплавської та інших [6-8]. У той же час наразі виникає об'єктивна необхідність обґрунтування концептуального бачення стратегії забезпечення соціальної безпеки населення України в умовах викликів та загроз воєнного часу, що і обумовило мету та завдання дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є визначення концептуальних засад розробки стратегії забезпечення соціальної безпеки в Україні. Враховуючи особливості сучасних дефініцій поняття «соціальна безпека», необхідною є сутнісна характеристика розповсюджених підходів до визначення поняття «стратегія», а також формування авторського визначення стратегії забезпечення соціальної безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Думки сучасних вчених та дослідників стосовно дефініції поняття «стратегія» розділилися, що вплинуло на формування двох різних підходів стосовно даного поняття. Згідно так званого «старого», традиційного підходу, стратегія розглядалася, як процес, механізм здійснення послідовності дій; згідно «нового» підходу стратегія орієнтується на результат і є кінцевою метою певних дій. Зокрема, школа дизайну визначала стратегію, як кінцеву мету діяльності, на основі проектування та моделювання; школа планування під стратегією розуміла систематичний процес формального планування, а школа позиціонування вивчала стратегію як окрему позицію, становище суб'єкта [3]. Крім того, у науковій літературі зустрічається характеристика стратегії, виходячи із суб'єктів її здійснення. Саме тому можна зробити висновок, що суб'єктом втілення стратегії може бути як особа, підприємство, організація чи установа, так і регіон та держава. Так, на думку дослідників Л. Г. Ліпича та Н. О. Грицюка, стратегія – це «план довгострокових дій, які направлені на досягнення стратегічних цілей підприємства, що діє в умовах невизначеності, обмеженості ресурсів» під впливом зовнішнього середовища [3]. Дослідниця Л. В. Страшинська визначає поняття економічної стратегії, що являє собою «ділову концепцію організації певну стратегічну перспективу, що представлена у вигляді довгострокової програми дій, які спроможні реалізувати дану концепцію та забезпечити організації конкурентні переваги в досягненні цілей» [5]. Таким чином, ці визначення стосуються у більшій мірі рівня суб'єктів господарювання. Більш універсальне визначення стратегії пропонує Д. А. Ломоносов. На його думку, «стратегія – це послідовність дій, спрямованих на досягнення наперед визначених довгострокових цілей та вирішення поточних завдань, що постають у процесі їх здобуття під впливом зовнішнього середовища, з використанням при цьому існуючих можливостей» [4, с. 158].

Широке визначення стратегії на державному рівні надає проф. О. А. Дороніна, зокрема, в контексті антикризової політики: так, стратегія антикризової кадрової політики на засадах гідної праці являє собою «довгостроковий план дій у системі багаторівневої кадрової політики щодо антикризового управління людськими ресурсами, яке ґрунтується на принципах гідної праці та спрямоване на забезпечення соціально-економічного та інноваційного розвитку» [2, с. 370]. Отже, визначальною складовою будь-якої стратегії є наявність певного плану та послідовності дій, а також цільова спрямованість, направленість на досягнення конкретної мети. На рисунку 1 наведена структурно-логічна схема взаємозв'язків стратегії, тактики та політики забезпечення соціальної безпеки.

Визначаючи *стратегію забезпечення соціальної безпеки*, вважаємо її багаторівневою програмою дій довгострокового характеру щодо забезпечення стану захищеності соціальних

інтересів населення в умовах нестабільності та невизначеності економічного середовища з урахуванням принципу соціальної справедливості, що має на меті подолання відповідних загроз та забезпечення високого рівня доходів і добробуту населення.

Складність соціально-економічної ситуації потребує використання тактичних заходів, які сприятимуть досягненню пріоритетних стратегічних цілей. Саме тому в процесі формування політики щодо забезпечення соціальної безпеки, важливо враховувати відповідну тактику.

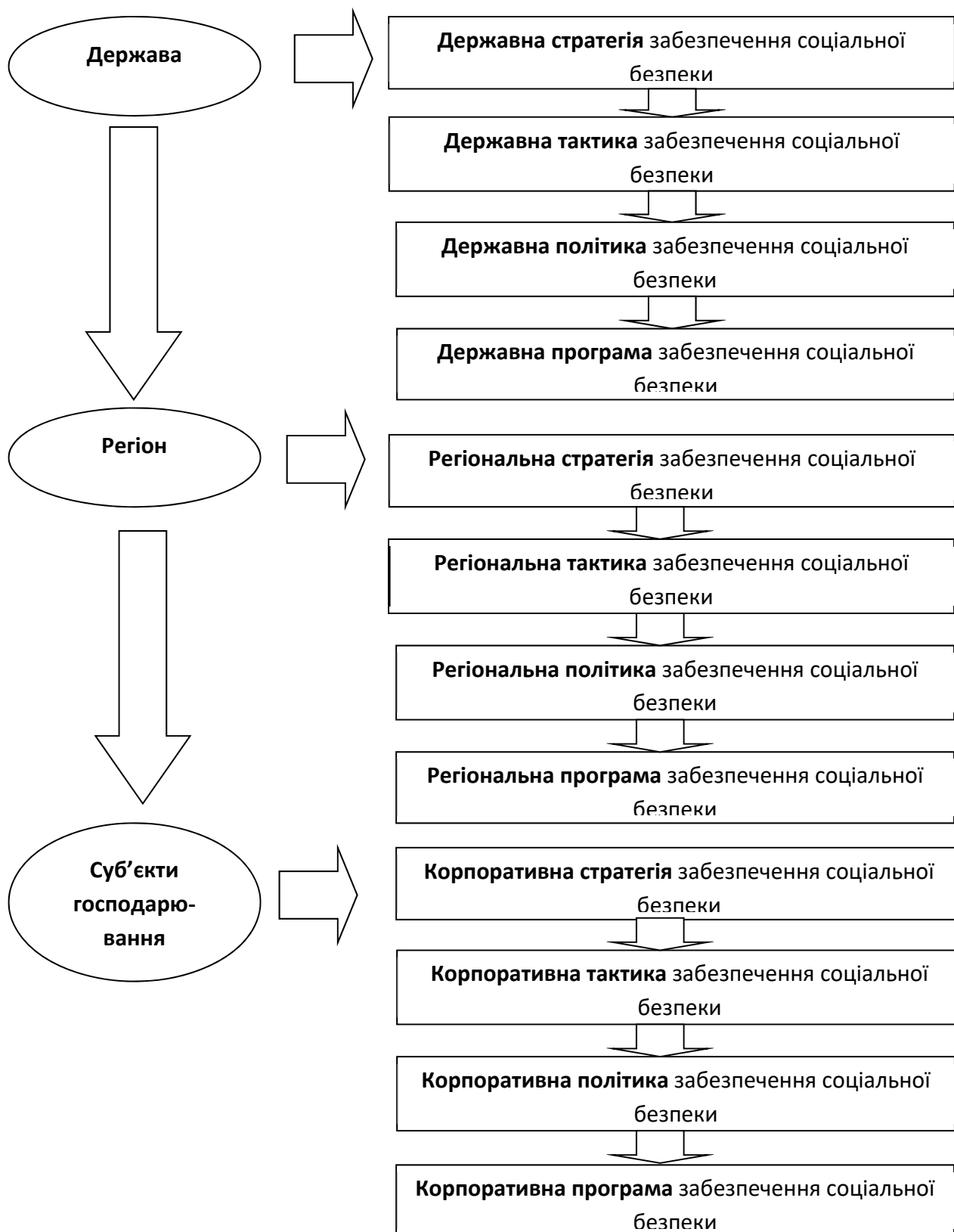

Рис. 1. Структурно-логічна схема взаємозв'язків стратегії, тактики та політики забезпечення соціальної безпеки

Джерело: розробка автора [9]

Тактика забезпечення соціальної безпеки являє собою гнучку програму короткострокових дій, що застосовується в умовах змін внутрішніх та зовнішніх факторів впливу задля досягнення стратегічних цілей. Таким чином, стратегічні й тактичні аспекти враховуються в процесі визначення напрямів та особливостей відповідної політики. У свою чергу, *політику забезпечення соціальної безпеки*, на нашу думку, варто охарактеризувати як сукупність дій, що відображають вплив суб'єктів управління на об'єкт з метою досягнення встановлених цілей та пріоритетів. Практичним відображенням політики є розробка та впровадження в життя програмної складової, що має своє вираження у вигляді державних цільових програм (рівень держави), регіональних цільових програм (рівень регіонів), корпоративних програм (рівень суб'єктів господарювання). Так, згідно Закону України «Про державні цільові програми» від 18.03.2004 р. № 1621/IV, «державна цільова програма являє собою комплекс взаємопов'язаних завдань і заходів, спрямованих на вирішення найважливіших проблем розвитку держави, окремих галузей економіки або адміністративно-територіальних одиниць, здійснюваних із використанням коштів Державного бюджету України та погоджених за термінами виконання, складом виконавців, ресурсним забезпеченням» [10]. Отже, у самому визначенні цього терміну міститься така характерна ознака, як цільова спрямованість коштів. До того ж, джерелом фінансування може виступати Державний бюджет України (державні програми), обласні та місцеві бюджети регіонів (регіональні, місцеві програми), а також можливим є спільне фінансування у разі створення та реалізації так званих змішаних цільових програм. Крім того, можливим є і залучення коштів вітчизняних або зарубіжних інвесторів. Серед характерних рис цільових програм, як інструменту державної політики, можна визначити наступні [11]:

- цільову спрямованість та безповоротність коштів;
- визначеність термінів, виконавців та масштабів реалізації;
- усебічний аналіз проблеми, вирішення якої покликана забезпечити програма;
- обґрунтування економічного та соціального ефекту від реалізації програми, прогнозування результатів.

У той же час в процесі практичної реалізації програм можуть виникати труднощі, пов'язані із неефективним використанням фінансових коштів або відсутністю запланованого результату. Саме тому з метою недопущення помилок у процесі реалізації цільових програм є необхідним: чіткий контроль за використанням бюджетних коштів у процесі виконання заходів із боку органів влади; постійний моніторинг виконання цільової програми на принципах відкритості, прозорості та оприлюднення результатів; законодавче забезпечення дієвості програм розвитку, удосконалення нормативно-правової бази та приведення її у відповідність до фактичного стану економічних процесів у державі. Лише в цьому випадку

цільові програми будуть забезпечувати комплексне поєднання фінансових, трудових, інформаційних, методичних ресурсів, ураховуючи вимоги чинного законодавства та можливості держави, конкретного регіону або суб'єкта господарювання.

На нашу думку, доцільним є врахування стратегічних, тактичних, політичних та програмних характеристик соціальної безпеки як на рівні держави та регіону, так і на рівні суб'єктів господарювання.

Досягненню цілей програми можуть сприяти розроблені в її межах *проекти*, що передбачають комплекс заходів, спрямованих на реалізацію масштабної задачі. Таким чином, програму соціальної безпеки можуть формувати декілька проектів, спрямованих на досягнення спільної мети. Характерною рисою будь-якого проекту є встановлення чітких термінів, ресурсів та місії, зміна яких буде мати суттєвий вплив на реалізацію програми. Своєрідним ядром проекту є проблема, яку необхідно вирішити. Саме на цій основі здійснюється аналіз її причин, встановлюється мета проекту, порівнюються різні варіанти щодо вирішення проблеми та обирається найбільш оптимальний серед них, визначаються конкретні заходи в межах проекту з обов'язковим співставленням ресурсів (часових, фінансових, трудових, матеріально-технічних, інформаційних) та отриманого ефекту (як економічного, так і соціального). Лише після процедури детального планування витрат і результату проект може бути впроваджений у життя (рис. 2).

Таким чином, проект в процесі свого практичного впровадження проходить такі стадії, як ініціація, розробка, виконання та завершення, і допомагає досягненню програмних цілей, оскільки є практичним вираженням необхідних витрат та очікуваного результату.

У той же час стратегічним орієнтиром у вирішенні зазначеної проблеми, що задає пріоритетні вектори подальшого соціально-економічного розвитку є стратегія забезпечення соціальної безпеки. Так, в процесі розробки та подальшого впровадження стратегії необхідним є визначення її *структурних компонентів*, серед яких доцільно охарактеризувати наступні:

1. Мета і завдання.
2. Визначення суб'єктів, об'єкту та предмету.
3. Висвітлення основоположних принципів стратегії.
4. Характеристика та оцінка зовнішніх і внутрішніх загроз соціальній безпеці (зокрема, за допомогою SWOT-аналізу).
5. Критерії та індикатори соціальної безпеки.
6. Пріоритетні напрями, заходи та механізми щодо забезпечення соціальної безпеки з урахуванням її багаторівневості.

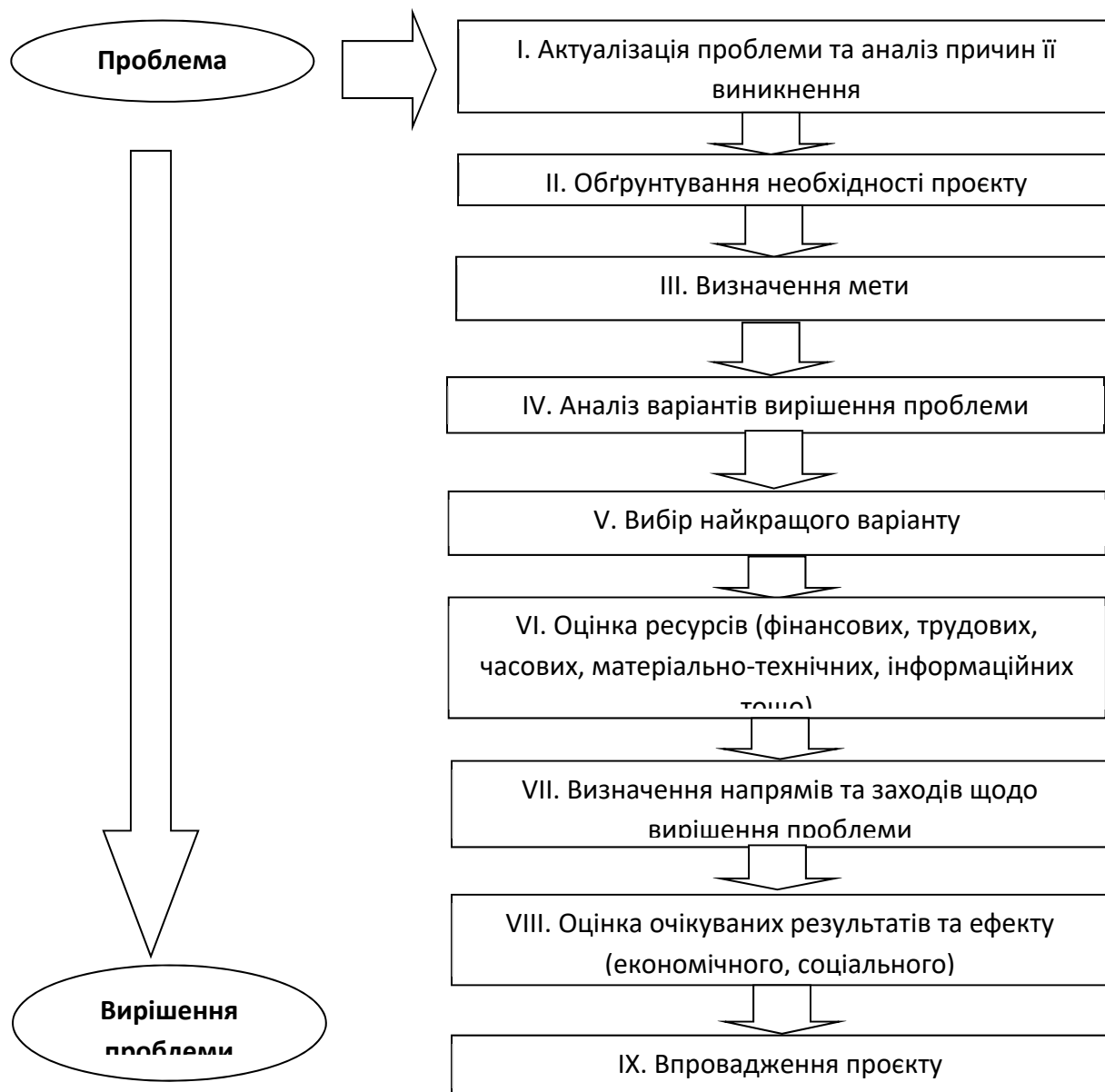

Рис. 2. Процедура розробки та реалізації проєктів в межах програм забезпечення соціальної безпеки

Джерело: розробка автора [9]

З метою висвітлення такого компоненту стратегії, як характеристика зовнішніх та внутрішніх загроз соціальній безпеці, а також можливостей щодо її забезпечення, варто звернутися до інструменту SWOT-аналізу. Задля формування стратегії забезпечення соціальної безпеки є необхідною оцінка чотирьох основних варіантів, що надають результати SWOT-аналізу [8]:

– комбінація сильних сторін та можливостей (СМ), що дозволить задіяти перспективні можливості за рахунок використання сильних сторін;

- комбінація сильних сторін та загроз (СЗ), що надасть можливість визначити ті сильні сторони, за допомогою яких можна ці загрози нейтралізувати;
- комбінація слабких сторін та можливостей (СлМ), що має на меті використання можливостей задля подолання наявних слабких сторін;
- комбінація слабких сторін та загроз (СлЗ), що визначить ті слабкі сторони, які треба подолати з метою недопущення значних загроз.

Важливим кроком на шляху розробки стратегії соціальної безпеки є визначення критеріїв та індикаторів її реалізації. У якості прикладу було обрано таку складову соціальної безпеки, як безпека ринку праці (табл. 2).

Саме на зміну вищезазначених індикаторів та критеріїв мають бути спрямовані пріоритетні напрями, конкретні заходи та механізми забезпечення соціальної безпеки.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Враховуючи військові реалії сьогодення та перспективну необхідність відновлення України, важливим завданням багаторівневого характеру постає розробка стратегії забезпечення соціальної безпеки населення. Важливою умовою розробки і впровадження стратегії має стати наявність декількох варіантів прогнозів розвитку подій та явищ. Багатоваріантність надає суттєву перевагу стратегії в процесі її використання, що виражається у можливості вибору того чи іншого сценарію в залежності від зміни ситуації. Крім того, важливим є врахування не лише національних, а й загальносвітових трендів щодо наявності загроз та небезпек, які відповідним чином впливають на соціальну сферу та добробут населення України.

Враховуючи необхідність формування стану захищеності інтересів населення, є необхідним визначення відповідних пріоритетів стратегії, які беруться до уваги при плануванні конкретних заходів, а також ресурсного забезпечення (нормативно-правового, фінансового, трудового, інформаційного, науково-методичного тощо) та інструментарію стратегії, що враховує сукупність законодавчих, організаційно-економічних, програмних, методичних та інших інструментів, що застосовуються в процесі реалізації запланованих напрямів щодо забезпечення соціальної безпеки. Всі наведені структурні елементи стратегії формують очікуваний результат від її імплементації, що має своє вираження у зростанні рівня збалансованості розвитку соціальної сфери, нейтралізації ключових загроз, покращенні добробуту населення.

Критерії та індикатори багаторівневої стратегії забезпечення соціальної безпеки на ринку праці

Критерії	Держава		Регіон		Суб'єкти господарювання	
	Індикатори	Критерії	Індикатори	Критерії	Індикатори	Індикатори
1	2	3	4	5	6	
1. Збалансованість ринку праці	1. Коефіцієнт співвідношення попиту і пропозиції 2. Навантаження зареєстрованих безробітних на одну вакансію, осіб	1. Збалансованість ринку праці	1. Коефіцієнт співвідношення попиту і пропозиції 2. Навантаження зареєстрованих безробітних на одну вакансію, осіб	1. Збалансованість внутрішньо-організаційного ринку праці	1. Коефіцієнт співвідношення прийнятих та звільнених працівників. 2. Коефіцієнт плінності персоналу	
2. Покращення/погіршення стану зайнятості населення	1. Рівень економічної активності населення, % 2. Рівень зайнятості населення, % 3. Рівень безробіття, % 4. Рівень молодіжного безробіття, % 5. Рівень неформальної зайнятості, %	2. Покращення/погіршення стану зайнятості населення	1. Рівень економічної активності населення, % 2. Рівень зайнятості населення, % 3. Рівень безробіття, % 4. Рівень молодіжного безробіття, % 5. Рівень неформальної зайнятості, %	2. Покращення/погіршення стану зайнятості персоналу	1. Коефіцієнт стабільності кадрів 2. Коефіцієнт постійності кадрового складу 3. Коефіцієнт закріпленості 4. Питома вага молоді в структурі персоналу, % 5. Питома вага осіб старшого віку в структурі персоналу, %	
3. Покращення/погіршення організації оплати праці	1. Середньомісячна заробітна плата, грн. 2. Індекс реальної заробітної плати, % 3. Індекс номінальної заробітної плати, % 4. Співвідношення заборгованості із виплати заробітної плати та фонду оплати праці, % 5. Співвідношення середньомісячної заробітної плати та прожиткового мінімуму на одну працюючу особу, разів 6. Співвідношення мінімальної заробітної плати та середньомісячної заробітної плати (індекс Кейтца), % 7. Співвідношення обсягів заробітної плати до обсягів соціальних допомог та інших одержаних поточних трансфертів, разів 8. Співвідношення наявного доходу населення до ВВП, %.	3. Покращення/погіршення організації оплати праці	1. Середньомісячна заробітна плата, грн. 2. Індекс реальної заробітної плати, % 3. Індекс номінальної заробітної плати, % 4. Співвідношення заборгованості із виплати заробітної плати та фонду оплати праці, % 5. Співвідношення середньомісячної заробітної плати та прожиткового мінімуму на одну працюючу особу, разів 6. Співвідношення мінімальної заробітної плати та середньомісячної заробітної плати (індекс Кейтца), % 7. Співвідношення обсягів заробітної плати до обсягів соціальних допомог та інших одержаних поточних трансфертів, разів 8. Співвідношення наявного доходу населення до ВВП, %.	3. Покращення/погіршення організації оплати праці	1. Середньомісячна заробітна плата, грн. 2. Співвідношення заборгованості із виплати заробітної плати та фонду оплати праці, % 3. Співвідношення темпів зміни продуктивності праці та середньої заробітної плати, % 4. Питома вага працівників, які отримують зарплату нижче середнього рівня, % 5. Питома вага працівників, які отримують мінімальну заробітну плату, %	

Джерело: розробка автора [9]

Список літератури

1. Bondarevska K., Doronina O. STRATEGIZING SOCIAL SECURITY IN THE LABOR MARKET IN THE CONTEXT OF TRANSFORMATION OF KEY THREATS. *Baltic Journal of Economic Studies*. Vol. 8 No. 3, 2022. pp. 27-35. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2022-8-3-27-35> (WoS).
2. Дороніна О.А. Стратегія антикризової кадрової політики в системі забезпечення гідної праці в Україні : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.07. Донецьк: ДонНУ. 2014. 446 с.
3. Ліпич Л.Г., Грицюк Н.О. Підходи до визначення поняття Стратегія. Інвестиції: практика та досвід. 2013. №8. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/ipd_2013_8_38.pdf
4. Ломоносов Д.А. Сутність поняття «стратегія» та його відмінності від тактики та оперативних дій. *Економічні інновації*. Випуск 45. 2011. С. 156-160.
5. Страшинська Л.В. Теоретико-методологічні підходи до визначення економічної стратегії як категорії економічної науки [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/12002/1/Theoretical.pdf>
6. Сидорчук О.Г. Стратегія соціальної безпеки України: послідовність формування та напрями реалізації. *Проблеми економіки*. 2019. №1. С. 176-183.
7. Поплавська О.М. Стратегія соціальної безпеки України в умовах глобалізаційних змін. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2015. №2. С137-142.
8. Бондаревська К.В. Стратегія забезпечення соціальної безпеки на ринку праці України: напрями розробки та реалізації. *Бізнес Інформ*. №12. 2020. С. 238-244.
9. Бондаревська К.В. Стратегія забезпечення соціальної безпеки на ринку праці України. Дисертація на здобуття наук.ступеня д-ра екон.наук, Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. URL: <https://abstracts.donnu.edu.ua/article/view/9734>
10. Про державні цільові програми : Закон України від 18.03.2004 р. № 1621-IV (редакція від 24.10.2020 р.). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1621-15>
11. Бондаревська К.В. Цільові програми розвитку як дієвий інструмент державного регулювання АПК. *Економіка розвитку*. №3. 2015. С.49-55. URL: http://www.ed.ksue.edu.ua/ER/knt/eu153_75/e153bon.pdf

References

1. Bondarevska, K. and Doronina, O. (2022), “STRATEGIZING SOCIAL SECURITY IN THE LABOR MARKET IN THE CONTEXT OF TRANSFORMATION OF KEY THREATS”, *Baltic Journal of Economic Studies*, vol. 8, no. 3, pp. 27-35. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2022-8-3-27-35> (WoS)
2. Doronina, O.A. (2014), “The strategy of anti-crisis personnel policy in the system of ensuring decent work in Ukraine”, *Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia doktora ekonomichnykh nauk za spetsialnistiu 08.00.07*. Donetsk, DonNU, 446 p.
3. Lypych, L.G. and Hrytsyuk, N.O. (2013), “Approaches to defining the concept of Strategy”, *Investytsii: praktyka ta dosvid*, [Online], no. 8, available at: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/ipd_2013_8_38.pdf (Accessed 26 April 2023).
4. Lomonosov, D.A.(2011), “The essence of the concept of "strategy" and its differences from tactics and operational actions”, *Ekonomichni innovatsii*. issue 45, pp. 156-160.
5. Strashynska, L.V. “Theoretical and methodological approaches to the definition of economic strategy as a category of economic science” [Online], available at: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/12002/1/Theoretical.pdf> (Accessed 26 April 2023).
6. Sydorchuk, O.G. (2019), “Strategy of social security of Ukraine: sequence of formation and directions of implementation”, *Problemy ekonomiky*. no. 1, pp. 176-183.
7. Poplavska, O.M. (2015), “Social security strategy of Ukraine in the conditions of globalization changes”, *Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka*, no. 2, pp. 137-142.
8. Bondarevska, K.V. (2020), “The strategy of ensuring social security in the labor market of Ukraine: directions of development and implementation”, *Biznes Inform*, no. 12, pp. 238-244.
9. Bondarevska, K.V. (2021), “The strategy of ensuring social security in the labor market of Ukraine”, *Dysertatsiia na zdobuttia nauk.stupenia d-ra ekon.nauk*, Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa, [Online], available at: <https://abstracts.donnu.edu.ua/article/view/9734> (Accessed 24 April 2023).
10. On state targeted programs: Law of Ukraine dated March 18, 2004 No. 1621-IV (edition dated October 24, 2020). [Online], available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1621-15> (Accessed 24 April 2023).
11. Bondarevska, K.V. (2015), “Targeted development programs as an effective tool for state regulation of the agro-industrial complex”, *Ekonomika rozvytku*, no. 3, pp.49-55, [Online], available at: http://www.ed.ksue.edu.ua/ER/knt/eu153_75/e153bon.pdf (Accessed 24 April 2023).

СЕКЦІЯ 24 СФЕРА ОБСЛУГОВУВАННЯ

УДК 338.48:368.97

JEL Classification: M310; Z330

Марина ІВАНОВА

д.е.н., професор, професор кафедри менеджменту

Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1130-0186>

Людмила БЕЗУГЛА

д.е.н., професор, завідувачка кафедри туризму та економіки підприємств

Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6520-4325>

Олександр БУГРІМ

к.е.н., доцент, доцент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності

Національний університет «Дніпровська політехніка»

РИЗИК, БЕЗПЕКА ТА СТРАХУВАННЯ В ТУРИЗМІ

Метою статті є теоретичне дослідження сучасних інструментів страхування для забезпечення безпеки в туризмі. Туризм розвивається під впливом різних факторів, до яких віднесено доступність до інформаційних технологій, рівень конкуренції, можливість та безпека авіап перевезень, розвиненість туроператорських послуг, воєнні, політичні, пандемічні та соціальні складові функціонування країни, а також забезпечення безпеки. При виконанні даного дослідження були використані загальнонаукові та спеціальні методи системно-структурного аналізу, синтезу та групування для класифікації видів безпеки туризму; заходів, спрямованих на забезпечення безпеки в туризмі в світі; загроз туризму, які впливають на безпеку. За результатами огляду літератури було виокремлено основні етапи, які можна вважати найбільш впливовими на безпеку туризму. Наведено авторський підхід до класифікації загроз за можливістю передбачення їх виникнення, за джерелами виникнення, за актуальністю, за формами прояву, за об'єктом посягань, за процесами діяльності, репутаційні, зовнішнього тиску. Доведено, що безпека, як економічна категорія повинна розглядатися у взаємозв'язку із ризиком, основними рисами якого є імовірність досягнення

прогнозованого й бажаного результату; наявність альтернатив та можливість відхилення від передбачуваної цілі за обраною альтернативою; можливість матеріальних, моральних та інших втрат в умовах невизначеності при реалізації обраної альтернативи; відсутність впевненості у досягненні поставленої цілі за обраною альтернативою. Було запропоновано забезпечення безпеки в туризмі шляхом запобігання погрозам негативних дій на безпеку суб'єкта туристського бізнесу і досягнення основних цілей його функціонування. Доведено, що головним інструментом, здатним мінімізувати ризики та забезпечити безпеку є страхування, основне призначення якого зводиться до зменшення збитків, оскільки фізичні та юридичні особи (страхувальники) замінюють невизначену перспективу великих збитків упевненістю здійснювати невеликі регулярні платежі. Перспективою подальших досліджень є визначення тенденцій розвитку ринку страхування, які забезпечують ефективність діяльності страховиків саме в туристичній галузі.

Ключові слова: *ризик, страхування; туризм; безпека в туризмі*

Marina IVANOVA

Doctor of Science in Economics, Professor, Professor of the Department
of Management, Dnipro University of Technology

Ludmila BEZUGLA

Doctor of Science in Economics, Professor, Head of the Department of Tourism and Business
Economics,
Dnipro University of Technology

Oleksandr BUGRIM

Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Entrepreneurship, Trade and Exchange Activities,
Dnipro University of Technology

RISK, SECURITY, AND INSURANCE IN TOURISM

The purpose of the article is a theoretical study of modern insurance tools to ensure security in tourism. Tourism develops under the influence of various factors, which include access to information technologies, the level of competition, availability and safety of air transportation, development of tourist services, military, political, pandemic and social components of functioning of a country, as well as ensuring security. To perform the research, general scientific and special

methods of system-structural analysis, synthesis and grouping were used to classify types of tourism security, measures aimed at ensuring safety and security in the world tourism, threats to the tourism security. Based on the results of the literature review, the main stages were identified, which appear to have the greatest impact on tourism security. The study presents the author's approach to the classification of threats by the possibility of their anticipating, by the sources of their emergence, by their relevance, manifestations, by the objects of threats, by activity processes, reputational threats, and external pressure threats. It has been proved that security as an economic category should be considered in conjunction with risk, whose main features are the probability of achieving the predicted and desired result; availability of alternatives and the possibility of deviations from the intended goal for the chosen alternative; the possibility of material, moral and other losses in the face of uncertainty in the implementation of the chosen alternative; lack of confidence in achieving the set goal for the chosen alternative. It has been proposed to ensure security in tourism by preventing threats of negative actions concerning the subject of the tourist business and achieving the main goals of its operation. It has been proven that insurance is the main tool capable of minimizing risks and ensuring security; the main purpose of insurance is to reduce losses, as individuals and legal entities (insurers) replace the uncertain prospect of large losses with the certainty of making small regular payments. The prospect of further research is to reveal the trends in the development of the insurance market, which would ensure the effective performance of insurers in the tourism industry.

Keywords: risk, insurance; tourism; security in tourism

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Не зважаючи на складну соціально-економічну та політичну ситуацію в Україні через повномасштабну воєнну агресію з боку РФ, туризм залишається вагомим напрямом реалізації державної стратегії, основним завданням якого є формування перспективних видів економічної діяльності, а також надання можливості населенню, як нашої країни, так і іноземним туристам відновлювати життєві сили та раціонально з користю використовувати вільний час. Туризм в Україні та у світі розвивається під впливом різних факторів, до яких можна віднести доступність до інформаційних технологій, рівень конкуренції, можливість та безпека авіап перевезень, розвиненість туроператорських послуг, воєнні, політичні, пандемічні та соціальні складові функціонування країни, а також забезпечення безпеки. Туристичний бізнес розбудовується значними темпами, не дивлячись на довготривалу пандемію, але в залежності від рівня безпеки туризму динамічність та активність даного виду економічної діяльності змінюється, що потребує пошуку сучасних інструментів забезпечення його безпеки, серед яких провідне місце займає саме страхування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної

проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Н. Бакало у [1] доводить, що страхування в туризмі використовуються для страхування від ризику фінансових втрат, які можуть виникнути через нанесення шкоди страхувальника або його майна, або від відповідальності за шкоду заподіяну третій стороні. При цьому запропоновано впровадження страхування подорожей, що забезпечує певну безпеку та впевненість в тому, щоб туристи могли спокійно подорожувати. О.І. Графська досліджуючи циклічність впливу кризових явищ на ефективність діяльності туристичного бізнесу, виявила п'ять основних етапів, які можна вважати найбільш впливовими на безпеку туризму: 1) терористичні акти (2001 р., 2016 р.); 2) економічні кризові явища, що впливає на рівень туристичного споживання (2008–2009, 2010–2013 рр.); 3) політичні катаклізми та анексія частини території України (2013 – до сьогодні); 4) поширення вірусних захворювань та вживання заходів протипандемічного впливу (2003, 2015, 2019–2023 р.); 5) початок повномасштабного вторгнення РФ на територію України (з 24.02.2022 р.) [2]. А.Л. Помаза-Пономаренко у монографії [3] досліджує безпеку туризму саме з позиції нормативно-правового регулювання. Так, зміст поняття «безпеки туризму» у законодавстві про туристську діяльність розкривається через визначення таких об'єктів безпеки, як життя, здоров'я та майно туристів (екскурсантів); навколишнє середовище; матеріальні та духовні цінності суспільства; безпека держави тощо. За баченням автора «... безпека туризму – стан захищеності та підтримки безпеки учасників правовідносин у сфері туризму (туроператорів (турагентів), громадян, іноземних громадян й осіб без громадянства, які реалізують право на відпочинок)». Відтак, безпека туризму – це сукупність цивільно-правових норм, що покликані забезпечити юридичну, майнову та особисту немайнову, соціальну, інформаційну, екологічну безпеку всіх учасників правовідносин у сфері туризму, а також не нанесення шкоди під час здійснення подорожей довікіллю, матеріальним та духовним цінностям безпеки держави [3].

Особливої уваги потребують питання безпеки та страхування в туристичній галузі, які досліджені у публікаціях провідних наукометричних баз. Так, Цз. Чжан у [6] розглядає вплив повідомлень про ризики на наміри туристів подорожувати та доводить, що ці повідомлення можуть як позитивно впливати на сприйняття туристами ризику (подолання страху подорожі, зменшення хвилювання та коригування поведінки в пошуку інформації), так і негативно сприйматися туристами щодо забезпечення безпеки, мотивації подорожі та наміру подорожувати. Цих висновків було отримано завдяки поставленим експериментам:

– результати першого експерименту показали, що повідомлення про ризик передбачають онтологічну загрозу безпеці туристів, яка з високим ступенем впливає на намір подорожувати;

– результати другого експерименту довели, що онтологічна загроза безпеці та уявна можливість подолання ризику опосередковано впливають на намір подорожі.

Крім того туристи враховують відстань до центру ризику, утворюючи «ефект хвилі», «ефект психологічного тайфуна», «ефект маргінальної зони» [6].

П.Н. Васіст, в свою чергу у [7] досліджує особливості впливу дезінформації на туристичну діяльність та наголосив, що внутрішня дезінформація стає більшою загрозою, ніж дезінформація від іноземних агентів.

На фоні усіх досліджень виокремлюється праця Ж.-Ф. Платто, який проаналізував попит на мікростраховання та емпіричним шляхом виявив закономірність, що попит на страхування зменшується при уникненні (запобіганні) збитків, та зростає із кореляційною залежністю із базовим ризиком і страховою премією [8]. Продовженням дослідження Ж.-Ф. Платто стала публікація Ф. Дейора, який безпосередньо розглянув страхування малих і середніх підприємств туризму та гостинності в умовах дефіциту ресурсів [9]. За думкою автора на сектор туризму та гостинності впливають всі форми загроз (політична нестабільність, стихійні лиха, пандемії та економічні та політичні кризи). Ці несприятливі події зменшують ділову активність, що призводить до погіршення фінансового стану та психологічного стресу топ-менеджменту та працівників. Це вимагає формування способів захисту від цих негараздів за допомогою різних стратегій, включаючи страхування.

Відтак, при наявності значної уваги науковців до даної проблематики залишаються ряд нерозв'язаних питань, а саме використання страхування як сучасного інструментарію забезпечення безпеки туризму.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є теоретичне дослідження сучасних інструментів страхування для забезпечення безпеки в туризмі.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Безпека, як економічна категорія, не може розглядатися у відриві з ризиком, основними рисами якого є, по-перше, імовірність досягнення прогнозованого й бажаного результату; по-друге, наявність альтернатив та можливість відхилення від передбачуваної цілі за обраною альтернативою; по-третє, можливість матеріальних, моральних та інших втрат в умовах невизначеності при реалізації обраної альтернативи; в-четвертих, відсутність впевненості у досягненні поставленої цілі за обраною альтернативою.

При наявності трансформаційних змін в економіці науковці все частіше відходять у своїх визначеннях від усталених понять про ризик, пов'язаних з традиційними категоріями (втрати, невизначеність, непевність тощо), звертаючи увагу на особливості сьогодення (інноваційний розвиток, діджиталізацію тощо) [10].

За А.Л. Помаза-Пономаренко [3] виділяються види безпеки туризму, які наведено в таблиці 1.

Таблиця 1. Класифікація видів безпеки туризму

Напрями класифікації	Характеристика
За елементами, що входять у сферу туризму	безпеку суб'єктів сфери туризму (безпека туристів, безпека підприємців, безпека працівників туристської індустрії, безпека населення туристських територій; безпека об'єктів туризму (безпека туристських ресурсів, безпека інфраструктури туризму, безпека об'єктів), безпека автоматизованих інформаційних систем, персональних даних суб'єктів сфери туризму тощо)
За типами та видами подорожей, що здійснюються	безпека міжнародного туризму (безпека в'їзного туризму, безпека виїзного туризму); безпека внутрішнього туризму, безпека соціального туризму, екологічного туризму тощо
За об'єктами національної безпеки, які можуть зазнавати впливу негативних факторів та умов, що виникають у сфері туризму	громадська безпека, державна безпека, екологічна безпека та санітарно-епідеміологічне благополуччя місцевого населення, правова безпека та безпека державного управління у сфері туризму
За характером вживаних заходів безпеки у сфері туризму	безпека туризму може бути видовою (безпека готельного, туристського обслуговування, послуг громадського харчування, засобів розваг туристів тощо) та функціональною (технічна безпека, пожежна безпека, інформаційна безпека в сфері туризму тощо)
За місцем знаходження джерел небезпеки та спрямованості заходів безпеки у сфері туризму	внутрішня та зовнішня
За формою (способом) організації туризму	безпека організованого туризму та безпека неорганізованого (самодіяльного) туризму
За наявністю страхового полісу	застрахований та незастрахований туризм

Джерело: складено за [3]

Відтак, при формуванні заходів, спрямованих на забезпечення безпеки в туризмі, бажано враховувати досвід деяких країн світу (таблиця 2).

Таблиця 2. Заходи, спрямовані на забезпечення безпеки в туризмі в світі

Країна	Заходи
Австрія	запроваджені пакетні заходи для малих та середніх підприємств у туристичній галузі (під управлінням Австрійського банку розвитку туризму): державні гарантії на відновлення кредитів, що використовуються для покриття тимчасової нестачі ліквідності, спричиненої зменшенням обігу внаслідок COVID-19. Наявний обсяг гарантій збільшено до 1 млрд євро; створено Фонд на випадок особливих труднощів (2 млрд євро)
Бельгія	уряд передбачив компенсування скасованої заходу/події внаслідок коронавірусу за допомогою ваучерів, які можна використати протягом 2 років
Чехія	працює Національна програма підтримки туризму в регіонах (до 2022 р.), яка спрямована на підтримку інфраструктури в туризмі (спрощення вимог щодо отримання субсидії)
Франція	уряд оголошено про відтермінування туристичних кредитів клієнтам: наказ дозволяє туристичним фірмам запропонувати клієнтам видачу кредитної картки, яка дійсна протягом 18 місяців, замість відшкодування, що відповідає загальній сумі, сплаченій за неможливу поїздку чи перебування завдяки вжитим діям з урахуванням коронавірусної епідемії
Грузія	уряд підготував економічний стимулюючий пакет у розмірі 330 млн доларів, щоби протистояти негативному впливу COVID-19 на економіку
Хорватія	діє «ваучерна система»; – на Кіпрі конкретна підтримка для відновлення туризму полягає в додатковому асигнуванні на суму 11 млн євро на заходи щодо підтримки туризму Кіпру до закінчення пандемії
Естонія	уряд оголосив пакет економічних стимулів на суму 2 млрд євро, який підтримуватиме бізнес

	у скрутних ситуаціях, включно з туризмом
Польща	туроператори отримують повернення своїх внесків від Фонду гарантування туризму за пакет, який був скасований через епідемію коронавірусу
Угорщина	передбачені окремі заходи щодо внутрішнього відпочинку для підтримки подорожей іноземців у сільську місцевість, іноземців та сільських мешканців до Будапешта. Угорське агентство з туризму витратило 57 млн євро, щоб якнайшвидше відновити туристичну галузь в Угорщині. Уряд виділив 600 млрд форинтів підтримки для пріоритетних напрямів найбільш постраждалим секторам, зокрема, таким, як туризм та гостинність у наступні три роки у вигляді інвестиційних субсидій, зменшення податків, розвитку інфраструктури, пільгових та гарантованих кредитів та капітальних програм; Угорське туристичне агентство розпочало рекламну кампанію з просування домашнього відпочинку
Італія	розповсюджено навчальні матеріали про COVID-19 та новостворені протоколи всім туристичним суб'єктам. Уряд схвалив надзвичайний пакет заходів щодо захисту фестивального шоу та кіносектора, що становив 130 млн євро на 2020 рік для підтримки операторів, авторів, артистів, виконавців, які постраждали від заходів, що вживаються у надзвичайній ситуації

Джерело: складено за [2]

Безпека у туризмі повинна ґрунтуватися на своєчасному виявленні загроз, авторський підхід до класифікації яких наведений в таблиці 3.

Таблиця 3 – Класифікація загроз туризму, які впливають на безпеку

Ознака	Характеристика / підвиди
За можливістю передбачення їх виникнення	– передбачувані; – непередбачувані
За джерелами виникнення	– об'єктивні (виникають без участі й незалежно від бажання суб'єктів туристського бізнесу, незалежно від прийнятих рішень та дій керівництва) – суб'єктивні (породжені навмисними чи ненавмисними діями співробітників галузі туризму)
За актуальністю	– актуальні, які вже настали; – потенційні – можливі у майбутньому
За формами прояву	– кількісні – пов'язані з недосягненням або погіршенням показників діяльності суб'єктів туристського бізнесу порівняно з встановленими нормативами; – якісні загрози – пов'язані з якісними змінами у розвитку підприємств туристської галузі
За об'єктом посягань	– безпосереднього впливу на суб'єкти туристського бізнесу та економічні загрози стейкхолдерам; – внутрішнього впливу на стейкхолдерів; – зовнішнього впливу на стейкхолдерів
За процесами діяльності	виникають в процесі господарської діяльності та пов'язані з наданням туристських послуг
Репутаційні	пов'язані із формуванням негативної думки про суб'єкта туристського бізнесу у зовнішніх контрагентів
Зовнішнього тиску	виникають поза межами діяльності суб'єктів туристського бізнесу без їх участі й без їх бажання; викликані цілеспрямованими діями конкурентів, органів влади та інших сторонніх осіб, а також обставинами, наявними у зовнішньому середовищі

Джерело: складено авторами

Л.А. Чвертко стверджує, що процеси глобалізації та інтеграції в туризмі набуває стрімкого розвитку і є детермінантою впливу на зростання економіки країни й підвищення її конкурентоспроможності на світових ринках. Проведене дослідження дозволяє стверджувати,

що розвиток туристичної галузі та її економічна безпека значно залежать від впливу зовнішніх та внутрішніх деструктивних чинників, які створюють відповідні ризики й загрози. Саме під впливом загроз і небезпек туристична галузь має постійно адаптуватися до нових викликів, знаходити і вдосконалювати відповідні захисні механізми, які сприятимуть забезпеченню її цілісності та стійкості [5].

Вважаємо, що забезпечення безпеки в туризмі досягається шляхом запобігання погрозам негативних дій на безпеку суб'єкта туристського бізнесу і досягнення таких основних цілей:

- 1) забезпечення високої фінансової ефективності роботи суб'єкта туристського бізнесу, його фінансової незалежності і стійкості;
- 2) забезпечення незалежності при організації та наданні туристичних послуг і досягнення високої конкурентоспроможності суб'єкта туристського бізнесу;
- 3) висока ефективність та результативність менеджменту суб'єкта туристського бізнесу, оптимальність його функціональної та організаційної структури;
- 4) високий рівень кваліфікації персоналу суб'єкта туристського бізнесу, його інтелектуального потенціалу, ефективність комунікацій;
- 5) дотримання цілей сталого розвитку, високий рівень екологічності роботи суб'єкта туристського бізнесу, мінімізація руйнівного впливу результатів діяльності на стан довкілля та дестинацій;
- 6) якісна правова захищеність всіх аспектів діяльності суб'єкта туристського бізнесу;
- 7) забезпечення захисту інформаційного середовища суб'єкта туристського бізнесу, високий рівень інформаційного забезпечення роботи всіх служб, дотримання комерційної таємниці;
- 8) забезпечення безпеки персоналу суб'єкта туристського бізнесу, його комерційних інтересів майна і капіталу.

Таким чином, головним інструментом, здатним мінімізувати ризики та забезпечити безпеку є страхування.

Страховання зменшує збитки, оскільки фізичні та юридичні особи (страхувальники) замінюють невизначену перспективу великих збитків упевненістю здійснювати невеликі регулярні платежі. Страхування – це договір, який передбачає фінансове відшкодування можливих збитків в обмін на премію. Страхувальник, сплачуючи премію, розраховує на повернення чи покриття можливих збитків страховою компанією (страховиком) на основі страхового полісу, який є попередньо узгодженим двома сторонами. Основною функцією страховика є перерозподіл збитків між всіма іншими застрахованими особами та/або компаніями страхового ринку. При цьому страхові компанії як правило, використовують

концепцію об'єднання, розподіляючи ризик економічних збитків серед великої кількості страхувальників, які одночасно зазнають ризику через таку ж ризикову ситуацію. Відтак, передача фінансової відповідальності третій стороні є найпоширенішим методом управління ризиком.

Х.В. Дрималовська класифікувала тенденції розвитку ринку страхування, які забезпечують ефективність діяльності страховиків [4]:

1) урахування зворотного зв'язку із клієнтами: можливість розробити страхові продукти, які будуть прийнятними для споживачів;

2) використання «великих даних»: страхові поліси можуть бути адаптовані для окремих осіб, зумовлюючи мінімізацію ризиків і підвищення точності розрахунків страховиків, розглядаючи більше показників у процесі андеррайтингу. В кінцевому підсумку це заощадить кошти страховикам і забезпечить справедливе ціноутворення;

3) використання хмарної технології Software as a Service (SaaS): на основі гнучкої ІТ-моделі для надання нових застосунків і програмного забезпечення, які необхідні брокерам для максимального використання «великих даних» і взаємодії з клієнтами на технологічному ринку 2021 р.;

4) використання технологій штучного інтелекту: автоматизація значної кількості процесів, що звільнить страховиків і андеррайтерів для більш важливих завдань, одночасно підвищуючи точність і ефективність;

5) використання технології розширеної реальності XR (Extended Reality): зазначена технологія оснований на безпечному та швидкому зборі й опрацюванні даних, дозволяючи дослідникам оцінювати ризик і збиток за допомогою тривимірного зображення без необхідності відвідування місця самостійно. Технологію XR можна використовувати для навчання нових страховиків у «віртуальних» умовах;

б) використання технології Blockchain: підвищення безпеки в секторі страхування від прихованих атак.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Туризм розвивається під впливом різних факторів, до яких віднесено доступність до інформаційних технологій, рівень конкуренції, можливість та безпека авіаперевезень, розвиненість туроператорських послуг, воєнні, політичні, пандемічні та соціальні складові функціонування країни, а також забезпечення безпеки. Туристичний бізнес розбудовується значними темпами, не дивлячись на довготривалу пандемію, але в залежності від рівня безпеки туризму динамічність та активність даного виду економічної діяльності змінюється, що потребує пошуку сучасних інструментів забезпечення його безпеки, серед яких провідне місце займає саме страхування. При наявності значної уваги науковців до даної проблематики

залишаються ряд нерозв'язаних питань, а саме використання страхування як сучасного інструментарію забезпечення безпеки туризму. Метою статті є теоретичне дослідження сучасних інструментів страхування для забезпечення безпеки в туризмі. Безпека, як економічна категорія повинна розглядатися у взаємозв'язку із ризиком, основними рисами якого є імовірність досягнення прогнозованого й бажаного результату; наявність альтернатив та можливість відхилення від передбачуваної цілі за обраною альтернативою; можливість матеріальних, моральних та інших втрат в умовах невизначеності при реалізації обраної альтернативи; відсутність впевненості у досягненні поставленої цілі за обраною альтернативою. Запропонований авторський підхід до класифікації загроз за можливістю передбачення їх виникнення, за джерелами виникнення, за актуальністю, за формами прояву, за об'єктом посягань, за процесами діяльності, репутаційні, зовнішнього тиску. Забезпечення безпеки в туризмі досягається шляхом запобігання погрозам негативних дій на безпеку суб'єкта туристського бізнесу і досягнення основних цілей його функціонування. Головним інструментом, здатним мінімізувати ризики та забезпечити безпеку є страхування, основне призначення якого зводиться до зменшення збитків, оскільки фізичні та юридичні особи (страхувальники) замінюють невизначену перспективу великих збитків упевненістю здійснювати невеликі регулярні платежі. Перспективою подальших досліджень є визначення тенденцій розвитку ринку страхування, які забезпечують ефективність діяльності страховиків саме в туристичній галузі.

Список літератури

1. Бакало Н., Кречотень І., Маховка, В. Страхування в туризмі. *Економічні горизонти*. 2023. № 1(23). С. 59–69. DOI: [https://doi.org/10.31499/2616-5236.1\(23\).2023.273358](https://doi.org/10.31499/2616-5236.1(23).2023.273358)
2. Графська О. І., Сиванич А. В. Факти, спостереження та пропозиції розвитку туристичної галузі в Україні у післякризовий період. *Наукові перспективи*. 2023. № 1(31). С. 242–257. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-1\(31\)-242-257](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-1(31)-242-257)
3. Домбровська С. М., Помаза-Пономаренко А. Л., Рибальченко, Н. П. Туризм і право на нього в контексті гарантування безпеки : монографія. Харків: «Діса плюс». 2022. 272 с.
4. Дрималовська Х.В., Кирилюк Р. О. Основні риси сучасного світового ринку страхових послуг. *Бізнес Інформ*. 2021. №4, С. 36–41. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2021-4-36-41>
5. Чвертко Л. А., Кирилюк І. М. Загрози економічній безпеці туристичної галузі України в умовах сучасних викликів. *Соціальна економіка*. 2021. № 62, С. 51–63. DOI: <https://doi.org/10.26565/2524-2547-2021-62-05>.
6. Zhang J., Xie Ch., Lin Zh., Huang, S. (Sam). Effects of risk messages on tourists' travel

intention: Does distance matter? *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 2023. № 55, P. 169–184. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2023.03.020>

7. Vasist P. N., Krishnan S. Disinformation ‘gatecrashes’ tourism: An empirical study. *Annals of Tourism Research*. 2023. № 101. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2023.103575>

8. Platteau J. P., De Bock, O., Gelade, W. The demand for micro-insurance: A literature review. *World Development*. 2017. № 94. P. 139–156. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2017.01.010>

9. Dayour F., Adongo Ch. A., Kimbu A. N. Insurance uptake among small and medium-sized tourism and hospitality enterprises in a resource-scarce environment. *Tourism Management Perspectives*. 2020. № 34. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2020.100674>

10. Тютченко, С.М. Забезпечення економічної безпеки підприємств в умовах трансформаційних змін в економіці : моногр. Дніпро : Видавець Біла К. О. 2021. 212 с.

References

1. Bakalo, N., Krekoten', I., & Makhovka, V. (2023). Strakhuvannia v turyzmi [Insurance in tourism] – *Ekonomichni horyzonty*, 1(23), 59–69. DOI: [https://doi.org/10.31499/2616-5236.1\(23\).2023.273358](https://doi.org/10.31499/2616-5236.1(23).2023.273358) [in Ukrainian]

2. Hrafs'ka, O.I., & Syvanych, A.V. (2023). Fakty, sposterezhennia ta propozytsii rozvytku turystychnoi haluzi v ukraini u pisliakryzovyj period [Facts, observations and proposals for the development of the tourism industry in Ukraine in the post-crisis period] – *Naukovi perspektyvy*, 1(31), 242–257. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-1\(31\)-242-257](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-1(31)-242-257) [in Ukrainian]

3. Dombrovs'ka, S.M., Pomaza-Ponomarenko, A.L., & Rybal'chenko, N.P. (2022). uryzm i pravo na n'oho v konteksti harantuvannia bezpeky [Tourism and the right to it in the context of guaranteeing security]/ Kharkiv: Disa plius, 272 [in Ukrainian]

4. Drymalovs'ka, Kh.V., & Kyryliuk, R. O. (2021). Osnovni rysy suchasnoho svitovoho rynku strakhovykh posluh [The main features of the modern world market of insurance services] – *Biznes Inform*, 4, 36–41. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2021-4-36-41> [in Ukrainian]

5. Chvertko, L.A., & Kyryliuk, I.M. (2021). Zahrozy ekonomichnij bezpetsi turystychnoi haluzi Ukrainy v umovakh suchasnykh vyklykiv [Threats to the economic security of the tourism industry of Ukraine in the conditions of modern challenges] – *Sotsial'na ekonomika*, 62, 51–63. DOI: <https://doi.org/10.26565/2524-2547-2021-62-05> [in Ukrainian]

6. Zhang, J., Xie, Ch., Lin, Zh., & Huang, S.(Sam). (2023). Effects of risk messages on tourists’ travel intention: Does distance matter? *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 55, 169–184. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2023.03.020>

7. Vasist, P.N., & Krishnan, S. (2023). Disinformation ‘gatecrashes’ tourism: An empirical study. *Annals of Tourism Research*, 101. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2023.103575>

8. Platteau, J.P., De Bock, O., & Gelade, W. (2017). The demand for micro-insurance: A literature review. *World Development*, 94, 139–156. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2017.01.010>

9. Dayour, F., Adongo, Ch.A., & Kimbu, A.N. (2020). Insurance uptake among small and medium-sized tourism and hospitality enterprises in a resource-scarce environment. *Tourism Management Perspectives*. 34. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2020.100674>

10. Tiutchenko, S.M. (2021). Zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky pidpriemstv v umovakh transformatsijnykh zmin v ekonomitsi [Ensuring the economic security of enterprises in the conditions of transformational changes in the economy:]. Dnipro : Vydavets' Bila K. O. 212 [in Ukrainian]

УДК 338.48-44(1-22)

JEL Classification, L830; Z320

Родіон СЕВАСТЬЯНОВ

к.е.н, доцент, доцент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності

Національного університету «Запорізька політехніка»,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9088-4433>

Ольга ДОНЧЕНКО

здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня спеціальності 073 «Менеджмент»

Національного університету «Запорізька політехніка»

РОЗВИТОК ЕКОЛОГІЧНОГО (ЗЕЛЕНОГО) ТА СІЛЬСЬКОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ, РІШЕННЯ

***Анотація.** Перехід до сталого розвитку є одним з пріоритетів економічної політики України. Світовий досвід доводить, що одним з ефективних напрямів розвитку малого бізнесу є удосконалення ринку туристичних послуг зеленого туризму. Найбільш популярним низькобюджетним видом туризму є зелений туризм. Для початку підприємницької діяльності такого бізнесу не потрібні значні інвестиції. Міжнародний досвід є важливим для дослідження та використання кращих практик в цій сфері. Зелений туризм приваблює значну частину населення розвинутих країн та виконує такі важливі функції як виховну, культурну та соціальну. Успішні показники економічного добробуту населення та екологічної якості соціального життя мають такі невеликі за площею країни як Нідерланди, Фінляндія, Данія, Норвегія та інші. В цих країнах розвинутий зелений туризм. Тому доцільно вивчати досвід передових країн у цій сфері. Нідерланди є високо розвинутою постіндустріальною країною з інтенсивним високопродуктивним сільським господарством. Нідерландський аграрний феномен заснований на синергії виробників, держави, науки і технологічних інноваціях. Ці інновації базуються на інтенсивному, автоматизованому та роботизованому сільськогосподарському виробництві. Українські фермери традиційно мають партнерські зв'язки з компаніями з Нідерландів.*

Актуальним є питання подолання кризи та пошук шляхів повоєнного відновлення економіки України у сфері зеленого туризму в контексті стійкого сталого розвитку. Це є важливим для планування майбутнього розвитку територій. Розвиток малого бізнесу

потребує правової та іншої підтримки, актуалізації законодавчих актів в цій сфері. Вирішенню цих проблем присвячена дана публікація.

Ключові слова: *екологічний туризм, зелений туризм, сільський туризм, технологічні інновації, земельне законодавство, сталий розвиток, національний рівень щастя*

Rodion SEVASTYANOV

Ph.D. in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of
“Entrepreneurship, Trade and Exchange Activity”
National University “Zaporizhzhia Polytechnic”

Olga DONCHENKO

student of higher education of the second (master's) level, specialty 073 Management
National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL (GREEN) AND RURAL TOURISM IN UKRAINE: PROBLEMS AND PROMISING SOLUTIONS

Annotation. *The transition to sustainable development is one of Ukraine's economic policy priorities. Global experience proves that one of the most effective ways to develop small businesses is to improve the tourism market. This applies to green tourism, the most popular type of low-budget tourism. The initial period of entrepreneurial activity of such a business does not require significant investments. International experience is important for researching and using best practices in this area. Green tourism attracts a significant part of the population of developed countries and performs such important functions as educational, cultural and social. Small countries such as the Netherlands, Finland, Denmark, Norway, and others have successful indicators of economic well-being and environmental quality of social life. These countries have developed green tourism. It is advisable to study the experience of advanced countries in this area. The Netherlands is a highly developed post-industrial country with intensive, highly productive agriculture. The Dutch agricultural phenomenon is based on the synergy of producers, the state, science and technological innovations. These innovations are based on intensive, automated and robotic agricultural production. Ukrainian farmers traditionally have partnerships with companies from the Netherlands. The issue of overcoming the crisis and finding ways of post-war recovery of the Ukrainian economy in the field of green tourism in the context of sustainable development is relevant. This is important for planning the future development of territories. The development of small businesses requires legal and other*

support, as well as updating legislation in this area. This publication is dedicated to solving these problems.

Keywords: *ecological tourism, green tourism, rural tourism, technological innovations, land legislation, sustainable development, the national level of happiness*

The purpose of the article is to systematize the current problems of green tourism development in Ukraine in the context of sustainable development. The authors also want to study the experience of the Netherlands in implementing the principles of sustainable development in the field of green tourism. The publication aims to develop proposals for improving legislation in the areas of land, tax relations and tourism.

Analysis and research of publications.

The problems of general sustainable development, sustainable development of the agricultural sector and the tourism sector of the national economy are the subject of works by such scholars as I. Prokopy [1], V. Brycha, N. Halysh [2], J. Katsevir [3], L. Zaburanna, A. Kulik [4] and others.

O. Fryer focuses on obtaining the highest income from the sale of products by enterprises with the lowest level of diversification. To ensure the reorientation of the economy towards its sustainability, the author proposes to strengthen agricultural diversification, which will contribute to the natural efficiency of the economy [5]. The main components of sustainable development in the example of the agricultural sector of the economy were considered by Yu. Lopatynsky who investigated the importance of applying the triune concept of sustainable ecological, social and economic development, justified by theory and practice. This has a significant position in the structure of the national economy, employment and domestic exports. Yuriy Lopatynsky believed that the agricultural sector is asymmetrically structured. Farmers as well as small and medium-sized agricultural enterprises have not become the basis for sustainable development, as land and other resources are consolidated under the control of agricultural holdings. These agro-holdings focus on the economic component of their activities. Therefore, they are not motivated as tenants to treat land and other natural resources with care. This author concluded that without synergistic interaction of stakeholders it is problematic to achieve the desired result [6], The research of A. Tkachenko, R. Sevastyanova, G. Andriychuk is devoted to determining the characteristics of the tourist potential of the Zaporizhzhia region, developing new and improving existing directions of regional tourist routes, proposing directions for further development of the tourist cluster of Zaporizhzhia region. [7]

Summary of the main material.

In the world and Ukraine, there are various definitions of the type of tourism under study, such as ecological, green, rural, agrotourism, farm tourism, and others. Article 4 of the Law of Ukraine "On Tourism" specifies, among other things, the following types of tourism: ecological (green); rural.

Article 1 of the Law of Ukraine "On Private Farming" provides for economic activity, including in the field of rural green tourism. [15]. The authors consider it appropriate to generalize and use the term "green tourism" in the article.

It is difficult to estimate the real environmental damage caused to Ukraine as a result of the full-scale Russian invasion. The situation is challenging not only for Ukraine but also for the international community and its sustainable development (in the aggregate of environmental, social and economic components). The entire population of Ukraine has faced the experience of war. For more than a year, people have been living in a state of heightened anxiety and constant emotional discomfort, which negatively affects their physical and mental health. The environmental consequences of hostilities can cause serious damage to the environment and human health for a long time. War hurts the mental health of citizens.

Post-war countries' overcoming of economic crises and transition to sustainable development is associated with the restoration of infrastructure and achievement of a certain degree of satisfaction of the population of these countries with their lives. This concept can include the presence of a sense of significant social support and the prevalence of positive emotions in people's moods. Therefore, green tourism in combination with the agricultural sector can ensure the achievement of a comprehensive improvement of society, the environment and the economy. The economic goal of green tourism enterprises can be considered to be making a profit in cooperation with the ecosystem of related businesses in related areas. The social goal for the active development of green tourism can be seen as increasing the degree of happiness of society and the mental health of people.

As part of the global initiative "Sustainable Development Solutions Network" (UN Sustainable Devel), the international research project World Happiness Report has been operating for more than 10 years [8]. This is a ranking of countries by happiness, which measures the national level of happiness of the population in countries around the world through surveys on people's satisfaction with their lives, using six main factors. These factors include social support, income, health, freedom, generosity, and the absence of corruption. The research is conducted by Columbia University's Earth Institute and Center for Sustainable Development. The ranking appeared at a time when international organizations in comparative studies of the achievements of countries began to pay more and more attention to the intangible component, the development of views that indicators related to the triad of the concept of "sustainable development" are important for further development. Governments of developed countries are increasingly using this analysis as a benchmark for improving public administration. The latest current data was published in March 2023 [9]. The ranking includes 149 countries. Table 1 shows the ranking of the leading countries and Ukraine according to the World Happiness Report's national level of happiness in 2021.

Fig. 1. Ranking of the leading countries and Ukraine in the World Happiness Report 2021 by the criterion of the national level of happiness [9].

Place in the ranking	Country	Happiness index
1	Finland	7,842
2	Denmark	7,620
3	Switzerland	7,571
4	Iceland	7,554
5	Netherlands	7,464
110	Ukraine	4,875

The leaders are the Scandinavian countries. Table 2 shows the ranking of the leading countries and Ukraine in the World Happiness Report ranking according to the criterion of the national level of happiness in 2022.

Fig. 2. Ranking of the leading countries and Ukraine in the World Happiness Report in 2022 [9].

Place in the ranking	Country	Happiness index
1	Finland	7,821
2	Denmark	7,636
3	Iceland	7,557
4	Switzerland	7,512
5	Netherlands	7,415
98	Ukraine	5,084

In 2022, the top countries in the ranking remained almost unchanged. Ukraine's ranking improved by 12 positions during this period.

Countries with high ratings have stable positions. Finland has remained at the top of the ranking for six years in a row. Other countries in the top 5 rankings have been showing consistently high performance since 2013. Researchers have noticed that even in these difficult years, positive emotions remain twice as common in these countries as negative ones, and the feeling of positive social support is twice as strong as the feeling of loneliness. Lithuania is the only new country in the top 20 that has risen by more than 30 positions since 2017.

Let's pay attention to Ukraine's place in the ranking. In 2015, Ukraine was ranked 111th, in 2016 - 123rd, in 2017 - 132nd, in 2018 - 138th, in 2019 - 133rd [10], in 2021 - 110th, in 2022 - 98th in this ranking [11].

The Legatum Institute, a British think tank, has been compiling the World Economic Prosperity Index (WEPI) since 2008 based on a combined analysis of 9 categories (economy, business, governance, education, health, security, personal freedoms, social capital, and environment). This rating measures the achievements of countries in terms of their well-being. In 2022, Denmark topped the list of countries in the ranking, and the top 10 countries included Norway, Switzerland, Sweden,

Finland, the Netherlands, New Zealand, Iceland, and Luxembourg. Ukraine was ranked 96th in this ranking. The TOP-10 countries in this ranking do not stand out for their global economic experiments or innovative projects, but most of them are long-term leaders in the world's happiness ranking.

Let's look at the results of the monitoring in 2022 and compare the performance of economically developed countries in ensuring the rights of their children in "Places and Spaces of the Environment and Child Well-Being". The monitoring was conducted by the UNICEF research office (Innocenti Report Card 17, UNICEF). The researchers believe that the environmental "problem" is not an abstract concept about the distant future, it affects children here and now. It is important to develop children's physical health, mental well-being and skills. The "world around the child" category of the overall ranking covers the physical aspects of the child's environment, housing, green spaces, schools, traffic and environmental hazards. In 2022, the top 10 countries included Iceland, Finland, and the Netherlands. Finland is ranked first overall in the Child's World category, which looks at how the environment has a direct impact on children, including air and water quality. The Netherlands ranks first in the overall ranking in the "Good for Children" category, as it has particularly good results in children's mental health and skills. Estonia is ranked 11th in this category of the overall ranking because Estonia has more urban green space than Canada, Australia or the United States. Children in Estonia love to spend time on playgrounds [13].

The World Health Organization (WHO) emphasizes that green spaces are one of the social determinants of health. Physical activity in nature improves emotional well-being. Green spaces are important for mental health. It contributes to a better mood, higher self-esteem, and reduced depression and anxiety. This confirms the relevance of this publication. Taking into account the above ratings, we can assume that the indicators of economic well-being and environmental quality of social life are shown by small countries - the Netherlands, Finland, Denmark, Norway and others. These countries have developed green tourism. Therefore, it is important to study the experience of advanced countries in this area.

It is advisable to pay special attention to the experience of the Netherlands. This concerns the implementation of the principles of sustainable development, which are focused on citizens and improving the quality of their lives in a favorable socio-economic environment and environmentally friendly environment. Let's take a closer look at the experience of the Netherlands. The Netherlands is one of the founding members of the European Union (EU). The total area of the country's territory is 41,543 km² (33,893 km² of which is land), which is almost 14.5 times smaller than the total area of Ukraine, which is 603,628 km². More than 40% of the country's territory is occupied by agricultural land for pastures, and 35% by arable land, greenhouses and orchards. The Netherlands is a highly developed post-industrial country with intensive, highly productive agriculture. The Dutch

agricultural phenomenon is based on the synergy of producers, the state, science and technological innovation. These innovations are based on intensive, automated and robotic agricultural production.

For Ukrainian green tourism, the authors consider the historical experience of the Netherlands in solving various problems in the field of agriculture and green tourism, in particular, to be relevant. Let us consider this experience in more detail.

The Netherlands has had a free land market for many years, and the cost of land is the most expensive in Europe. As of 2016, about 60% of agricultural land belonged to Dutch farmers, mostly family farmers. The rest of the land was leased. Let's look at what led to such intensive agricultural development and the preservation of the majority of land in the hands of small farmers. Before World War II, small family farms dominated the country. The winter of 1944, during which about 18,000 people died, prompted the Netherlands to reconsider its policy. To increase the efficiency of the agricultural sector, the country gradually liquidated unprofitable small farms and optimized land resources. Until 1963, the Land Management Fund controlled the purchase and sale of agricultural land and its intended use. [13].

As of 2022, there are almost 172 thousand farmers and workers in the Netherlands who work in agriculture on an area of about 1.805 million hectares (an average of 10.5 hectares per farm). [14] In the Netherlands, there is a confrontation between farmers and large corporations. The subject of the confrontation is the lowering of prices for the purchase of agricultural products. Collective farming is popular as an alternative way of farming without intermediaries between the producer and the buyer.

The Netherlands is an interesting example of the effective development of green tourism, which is used as a way to develop rural infrastructure, attract investment, and improve the lives of residents. Green tourism is considered a promising area of activity in the EU. According to experts of the European Bank for Reconstruction and Development, it is 20 times more expensive to settle a person from a rural area in a city than to create conditions for his or her life and work in the countryside, so the development of this economic activity is supported by significant government support. The Netherlands is the unofficial capital of green tourism. Their idea that we should carefully use all the natural resources on our land (based on the principle of appreciating everything you have) is fully reflected in the concept of rural tourism. The peculiarities of each suburban region are optimally utilized for tourism purposes. The reasons for the intensive development of green tourism are the so-called "escape" from the busy rhythm of city life, the opportunity to immerse oneself in rural life, the ability to relax, the desire for outdoor recreation and communication with the living world, and family vacations. Green tourism is not limited to viewing natural attractions but is also accompanied by active recreation and the promotion of a healthy lifestyle. A large number of family farms combine traditional commodity agricultural production with small tourist businesses at the

village level. Anyone can actively relax and try themselves as an agrarian in floriculture, vegetable growing, or animal husbandry, depending on the farmers' area of activity. All production on these small farms is organic. Small entrepreneurs find their niche in the market and make a profit by providing quality service. The state does not restrict entrepreneurs in this area. The headquarters of the EUEA is located in Amsterdam. It is a public organization that coordinates the cooperation of small tourism businesses in Europe. The vast majority of them are farmers and individual families providing services in the field of green tourism or tourism in rural areas. The authors have systematized the characteristics of tourism offers in rural areas in the Netherlands as of 2023 (Table 3).

Fig. 3: Characteristics of tourism offers in rural areas in the Netherlands as of 2023

Location and area	Agricultural land up to 2 hectares in rural areas
Locations offered for visiting and recreation	Gardens, ponds, private parks of various themes, mansions with homesteads, livestock farms, greenhouses, etc.
List of offers and events on the territory of the tourist site	Cozy farmsteads, ponds, meadows, flowers, gardens, pets, vegan or organic food, household help, participation in interesting events, seminars and courses in nature, master classes, naturopathic procedures, spiritual workshops, purchase of a wide range of own organic products in farm shops, additional rental of log cabins, tents, etc., boat trips, natural swimming, rental of bicycles, canoes, other outdoor equipment, outdoor sports facilities (tennis courts, sports grounds for team games)
Amenities and activities near the tourist site	Hiking trails Guided nature walks Outdoor/indoor swimming pool A wide range of cultural and culinary trips, excursions to Historical monuments, and ancient small towns.

*Developed by the authors with the use of [21]

Garden therapy is actively developing in the Netherlands. It is needed for the rehabilitation of children and adults. It is based on the use of plants (rest among plants, observation, care, cultivation, and creation of floral displays) to improve the psycho-emotional state. Garden therapy helps people to become more receptive to the natural world, forms a positive outlook on life, restores an active life position, and fills life with new impressions; a person receives emotional satisfaction, and improves overall well-being, which is what we lack now. Such green tourism destinations have a positive impact on mental health. People enjoy using services in interaction with nature. Therefore, the authors consider this experience to be important and interesting for implementation in the domestic context.

To effectively implement the above experience in Ukraine, it is necessary to solve the current problems of entrepreneurs in the field of green tourism. Let us consider these problems in more detail. In recent years, there has been a tendency to transfer land plots for long-term lease not to farms, but to large agricultural holdings. Farmers and landowners do not have sufficient resources to engage in

business activities and make a profit. Another obstacle is the existence of legislative restrictions on the areas and methods of land use.

One of the principles of land law is that the state shall not interfere with the exercise by citizens, legal entities and territorial communities of their rights to own, use and dispose of land. This reservation is the trigger for the application of restrictions. According to part 3 of Article 1 of the Land Code of Ukraine, the use of land ownership may not harm the rights and freedoms of citizens and the interests of society, or worsen the ecological situation and natural qualities of the land. [16]. Among the legislative restrictions that impede the possibility of independent ecological use of agricultural land plots by farms and individual citizens-owners not only for growing products, the following can be cited:

1) The Law of Ukraine "On Land Management" contains a regulatory definition of the designated purpose of a land plot - these are permissible areas of land use per the requirements established by law for the use of land of the relevant category and a certain type of designated purpose" [17]. It is questionable to provide tourist services on an agricultural land plot, as this would violate the statutory use of the land and entail the liability of the owner or user. The owner is faced with the problem of choosing a line of business. He or she is unable to achieve the maximum effect of the synergy of using different areas on one land plot. Article 50 of the Land Code of Ukraine stipulates that land used for recreation, tourism and sports events is classified as recreational land.

2) Article 23 of the Land Code of Ukraine establishes the priority of purposes of agricultural land, namely:

- agriculture
- forestry
- the creation of territories and objects of the nature reserve fund.

All other uses are not related to agricultural production. Therefore, non-agricultural land or agricultural land of poorer quality should be used to meet them.

3) Article 33 of the Land Code of Ukraine stipulates that land plots intended for personal farming may be transferred by citizens to legal entities of Ukraine and used by them for commercial agricultural production and farming. All of this should happen without changing the designated purpose of these land plots. In other words, the principle applies to either lease or grow agricultural products yourself [16].

4) Article 1 of the Law of Ukraine "On Farming" establishes that farming is a form of entrepreneurial activity of citizens. These citizens wish to produce marketable agricultural products, and process and sell them for profit on land plots for farming, commercial agricultural production, and personal farming. Article 14(1) of this law states that a farm and its members have the right, under the law, to g) construct residential buildings, outbuildings and structures to organize and ensure

the production of agricultural products, their processing and sale. The law also stipulates that farmers are obliged to ensure that their land plots are used for their intended purpose and that they comply with the requirements of environmental protection legislation. [18]

5) Article 1 of the Law of Ukraine "On Private Peasant Farming" stipulates that private peasant farming is an economic activity carried out without the establishment of a legal entity by an individual or individuals. Thus, it is allegedly possible to use the property of a personal farm, which includes land plots of no more than 2.0 hectares, to provide services in the field of rural green tourism. However, this requires compliance with other laws of Ukraine. That is, the land is used for personal farming, commercial agricultural production, and farming. The rights of the owner include the right to freely dispose of the property, and the obligations include compliance with the requirements of land and environmental legislation; ensuring the use of the land plot for its intended purpose.

To be able to provide high-quality and modern services in the field of green tourism (the list of which is given above in the example of the Netherlands), it is advisable for the owner to change the category of land and the designated purpose of the land plot within the framework of the current legislation. [19].

In Ukraine, the existing regulatory mechanisms discourage ordinary landowners from taking risks, starting a business and working effectively on their land. Therefore, the vast majority of them lease their land plots to agricultural holdings and other agricultural enterprises.

Based on the above, the authors have outlined the following proposals (Fig. 4).

Fig. 4. Proposals for improving legislation in the areas of land law, tourism and tax legislation

№	Areas of legislation	The essence of the changes
1	In the field of land legislation:	<p>To supplement the priority goals in the use of agricultural land with the provision of services using land plots in the field of green tourism.</p> <p>To develop green tourism, expand the areas of activity on agricultural land by allowing the use of agricultural land without changing its designated purpose, including the construction of common green tourism facilities and related infrastructure. To prevent abuses by landowners, establish percentage ratios of land use area for agriculture/rural, green tourism. To supplement the definition of a farm, among other things, with a form of entrepreneurial activity of citizens who have expressed a desire to produce marketable agricultural products, process and sell them, and provide services in the field of rural and green tourism to make a profit on the land plots provided to them</p> <p>To add that a farm may own any property, including land plots, residential buildings, outbuildings and structures, means of production, etc., which is necessary for commercial agricultural production and/or provision of services in the field of rural and green tourism and the acquisition of which is not prohibited by law.</p> <p>Update the Law of Ukraine "On Private Peasant Farming" to bring it in line with the current requirements regarding the legal status of individuals, business activities, and their tax burden.</p>
2	In the field of tourism legislation	Adopt a separate law on green tourism, regulating the meaning of the terms green, rural and other types of tourism in this area, their differences, the legal framework for the development of green tourism in Ukraine,

		participants in relations, objects, rights and obligations of participants, the mechanism of implementation and requirements for the provision of services in this area, the legal regime of farms, private farms, individual entrepreneurs, control and responsibility.
3	In the field of tax legislation	Simplification of tax regulation and minimization of the tax burden during the first three years of green tourism activities.

The authors believe that the proposals presented in the table will help to solve these problems and promote the development of green tourism in Ukraine. The activities of entrepreneurs in the field of green tourism are related to the realization of sustainable development goals. In Ukraine, the goals of sustainable development of Ukraine for the period up to 2030 in the relevant Decree of the President of Ukraine include overcoming hunger, achieving food security, improving nutrition and promoting sustainable agriculture, ensuring a healthy lifestyle for all at all ages, protecting and restoring terrestrial ecosystems and promoting their rational use, sustainable forest management, combating desertification, stopping land degradation and stopping the process of biodiversity loss [20]. The authors believe that the development of green tourism can actively contribute to Ukraine's achievement of sustainable development goals. The proposals presented in the article will help solve current problems and promote the development of green tourism in Ukraine.

Conclusion: The paper investigates the issue of green tourism development in the context of achieving the priority goals of sustainable development in Ukraine. These goals relate to the well-being of the population, ensuring a healthy lifestyle for all, protecting ecosystems and sustainable agricultural development. The article presents the ranking of different countries in the international research project World Happiness Report. The leaders of the rating in recent years are such countries as Finland, Denmark, Iceland, and Switzerland. The World Happiness Report research project rating is conceptually related to the triad of the concept of "sustainable development". In this context, green tourism occupies an important place. The authors have studied the experience of sustainable development in the Netherlands in the context of synergistic interaction between agriculture and green tourism. The Netherlands is an interesting example of the effective development of green (ecological and rural) tourism, which is used as a way to develop rural infrastructure, attract investment and improve the lives of residents. In the Netherlands, sustainable development approaches are fully utilized in the concept of rural tourism development. An important feature is the consideration of the specifics of each region for tourism purposes. An important feature of the Dutch system is the permit system for business operations. This experience can be used in Ukraine in the context of the post-war development of green tourism.

An important component of ensuring sustainable (social, environmental and economic) development of Ukraine is to support the intensification of interaction between agriculture and green

tourism, which will lead to an improvement in the quality of life of rural communities, individuals and families, and will help increase revenues from green tourism and organic agriculture and preserve natural areas. The authors suggest that small and medium-sized businesses in the field of agriculture and green tourism should:

1) expand the range of permitted activities on privately owned or used agricultural land plots to develop green tourism in Ukraine.

2) to allow the use of agricultural land plots, including for the construction of green tourism facilities and related infrastructure.

3) to promote the development of individual or family farming through legislative restrictions on the absorption of land plots for personal farming, farming, and commercial agricultural production by long-term lease, through the provision, alienation of these land plots to persons under the condition of a personal commitment to engage in agriculture and/or green tourism, and in this regard, to limit in time their right to sell the land plot and the right to lease/emphytheism

4) to create regional centers for short-term rental of agricultural machinery and equipment with or without staff, which will provide farmers and other citizens with services in the field of crop production, animal husbandry or tourism on a compensated basis, which will facilitate access to high-performance agricultural machinery.

5) to increase the amount of targeted funding (grants) for individual farmers and family farms, as well as other citizens engaged in business activities in these areas.

6) to create regional centers to provide affordable consulting services in the area of "project management" to provide citizens with basic knowledge on starting their own business in the agricultural sector and green tourism, as well as information on international experience in implementing similar projects.

7) to develop effective measures to avoid unlawful interference, inaction, inhibition, and another negative impact of local governments and related large land tenants on the entrepreneurial activities of citizens in these areas through the development of relevant applications and online service delivery services on the state initiative.

Список літератури

1. Прокопа І. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку // Економіка України. — 2007. — № 6 (547). — С. 50—59.

2. Брич В., Галиш Н. Сталий розвиток туристичної індустрії: екологічний та статистичний вимір // Економічний аналіз. — 2020. — 30, № 4. — С. 23-30.

3. Кацемір Я. В. // Держава та регіони. Серія : Економіка та підприємництво. - 2019. - № 3. - С. 111-114. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drep_2019_3_24

4. Забуранна Л.В., Кулік А. В. Конкурентостійкість підприємств сільського зеленого туризму: теорія, механізм формування та управління. Київ. ЦУЛ, 2013. 292 с..
5. Фраєр О. В. Тенденції в рослинництві та сталий розвиток сільського господарства в Україні – можливості для гармонізації. Економіка АПК. 2018. № 10. С. 117-125.
6. Лопатинський Ю. М. Сталий розвиток аграрного сектора національної економіки у контексті євроінтеграції. Науковий вісник Чернівецького національного університету: Збірник наукових праць. 2015. Вип. 730–731. С. 17–20 .
7. Tkachenko A.M., Sevastyanov R.V. Andriychuk G.V. Development of tourist cluster of Zaporizhzhya region // Economic Herald of State Higher Educational Institution «Ukrainian State University of Chemical Technology» - 2019.-№ 2 (10).- С.64-72. Retrieved from <http://eir.zntu.edu.ua/handle/123456789/6664> [in English]
8. Official website of “World Happiness Report”. Retrieved from <https://worldhappiness.report> [in English]
9. Official website of “World Happiness Report”. Retrieved from <https://worldhappiness.report/news/happiest-countries-prove-resilient-despite-overlapping-crises/> [in English]
10. Official website of “Slovoi dilo”. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2021/01/05/infografika/suspilstvo/yak-zminyuvalosya-misce-ukrayiny-svitovyx-rejtynhax-2015-2020-rokax> [in Ukrainian]
11. Official website of “Ukrainska pravda”. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/society/2023/03/20/253419/> [in Ukrainian]
12. Official website of UNICEF. Retrieved from https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/RC17-EN_Places-and-Spaces_Environments-and-childrens-well-being_Report-Card-17.pdf [in English]
13. Official website of Radio Svoboda. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/netherlands-land-reform/30519634.html> [in Ukrainian]
14. Official website of Grow How. Retrieved from <https://www.growhow.in.ua/niderlandy-ahrobiznes-na-innovatsiakh> [in Ukrainian]
15. Закон України "Про особисте селянське господарство"
16. Земельний кодекс України
17. Закон України “Про землеустрій”
18. Закон України “Про фермерське господарство”
19. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель»

20. Указ Президента України "Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року"

21. Official website of green holiday destinations. Retrieved from <https://groenevakantieguids.nl/search?Cid=154> [in English]

References

1. Prokopa I. (2007). Silski terytorii Ukrainy: doslid zhennia i rehuliuвання rozvytku [Rural areas of Ukraine: research and regulation of development]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*. № 6 (547), 50—59. [in Ukrainian].
2. Brych V., Halysh N. (2020). Stalyi rozvytok turystychnoi industrii: ekolohichni ta statystychnyi vymir. [Sustainable development of the tourism industry: ecological and statistical dimension]. *Ekonomichnyi analiz – Economic analysis*. 30, № 4, 23-30. [in Ukrainian].
3. Katsemir Ya. V. (2019). Vyznachennia napriamiv pidvyshchennia spozhyvchoi pryvablyvosti turystychno-rekreasiinoho kompleksu Khersonskoi oblasti [Identification of directions for increasing the consumer attractiveness of the tourist and recreational complex of the Kherson region]. *Derzhava ta rehiony. Seriiia : Ekonomika ta pidpriemnytstvo - State and Regions. Series: Economics and entrepreneurship*. № 3, 111-114. - Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/drep_2019_3_24. [in Ukrainian].
4. Zaburanna L.V., Kulik A. V. (2013). *Konkurentostiikist pidpriemstv silskoho zelenoho turizmu: teoriia, mekhanizm formuvannia ta upravlinnia*. [Competitiveness of rural green tourism enterprises: theory, mechanism of formation and management]. Kyiv: ZUL. [in Ukrainian].
5. Fraier O. V. (2018). Tendentsii v roslynnytstvi ta stalyi rozvytok silskoho hospodarstva v Ukraini – mozhlyvosti dlia harmonizatsii. [Trends in crop production and sustainable development of agriculture in Ukraine - opportunities for harmonization.]. *Ekonomika APK - The economy of the agro-industrial complex*. № 10, 117-125. [in Ukrainian].
6. Lopatynskiy Yu. M. (2015). Stalyi rozvytok aharnoho sektora natsionalnoi ekonomiky u konteksti yevrointehratsii. [Sustainable development of the agricultural sector of the national economy in the context of European integration]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho natsionalnoho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats - Scientific Bulletin of Chernivtsi National University: Collection of scientific papers*. 730–731, 17–20. [in Ukrainian].
7. Tkachenko A.M., Sevastyanov R.V. Andriychuk G.V. Development of tourist cluster of Zaporizhzhya region // Economic Herald of State Higher Educational Institution «Ukrainian State University of Chemical Technology» - 2019.-№ 2 (10).- С.64-72. Retrieved from <http://eir.zntu.edu.ua/handle/123456789/6664> [in English]

8. Official website of “World Happiness Report”. Retrieved from <https://worldhappiness.report> [in English]
9. Official website of “World Happiness Report”. Retrieved from <https://worldhappiness.report/news/happiest-countries-prove-resilient-despite-overlapping-crises/> [in English]
10. Official website of “Slovoi dilo”. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2021/01/05/infografika/suspilstvo/yak-zminyvalosya-misce-ukrayiny-svitovykh-rejtynhax-2015-2020-rokax> [in Ukrainian]
11. Official website of “Ukrainska pravda”. Retrieved from <https://life.prawda.com.ua/society/2023/03/20/253419/> [in Ukrainian]
12. Official website of UNICEF. Retrieved from https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/RC17-EN_Places-and-Spaces_Environments-and-childrens-well-being_Report-Card-17.pdf [in English]
13. Official website of Radio Svoboda. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/netherlands-land-reform/30519634.html> [in Ukrainian]
14. Official website of Grow How. Retrieved from <https://www.growhow.in.ua/niderlandy-ahrobiznes-na-innovatsiiakh> [in Ukrainian]
15. Zakon Ukrainy "Pro osobyste selianske hospodarstvo" [The Law of Ukraine "On Personal Peasant Farming"]. [in Ukrainian]
16. Zemelnyi kodeks Ukrainy [Land Code of Ukraine]. [in Ukrainian]
17. Zakon Ukrainy “Pro zemleustrii” [The Law of Ukraine "On Land Management"']. [in Ukrainian]
18. Zakon Ukrainy “Pro fermerske hospodarstvo”. [The Law of Ukraine "On Farming"']. [in Ukrainian].
19. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo planuvannia vykorystannia zemel». [The Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Land Use Planning"']. [in Ukrainian].
20. Ukaz Prezydenta Ukrainy "Pro Tsili staloho rozvytku Ukrainy na period do 2030 roku". [Decree of the President of Ukraine "On the Sustainable Development Goals of Ukraine for the period up to 2030"']. [in Ukrainian].
21. Official website of green holiday destinations. Retrieved from <https://groenevakantiegeds.nl/search?Cid=154> [in English]

УДК 338.48-51

JEL Classification L830, Z320

Тетяна ШЕЛЕМЕТЬСВА

д.е.н., професор

професор кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу

НУ «Запорізька політехніка»

ORCID 0000-0003-0672-2971

Юлія СВИРИДЕНКО

здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня

НУ «Запорізька політехніка»

ФЕСТИВАЛЬНИЙ ТУРИЗМ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ НАПРЯМ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОЇ ТУРИСТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ МІСТА ЗАПОРІЖЖЯ

Анотація: у статті досліджено фестивальні заходи міста Запоріжжя. Охарактеризовано фестивальні заходи міста за функціональним призначенням. Прикладом є Всеукраїнський козацький фестиваль «Покрова на Хортиці», музичні фестивалі «Khortytisia Freedom» та «Zaporizhzhia Jazzy», Запорізький міжнародний кінофестиваль «ZIFF», фестиваль вуличної їжі «Пікнік на Райдузі», літературно-мистецький фестиваль «Toloka-fest», фестиваль фарб «Холі-фест». Наведено результати проведення фестивалів для створення позитивного іміджу культурно-мистецького середовища міста. Окреслено особливе значення цього виду туризму для відновлення економіки міст, регіонів та країни в цілому. Запропоновано розвивати фестивальний туризм, тому що він сприяє підвищенню зайнятості населення, розвитку регіональної економіки, міжнародному співробітництву, збереженню екологічної рівноваги, формуванню туристичних потоків та позитивному впливу на розвиток туристичної інфраструктури.

Ключові слова: фестивальний туризм, Запоріжжя, стратегічний напрям, розвиток, регіональна туристична політика, вид подієвого туризму, перспективи, дослідження.

Tetiana SHELEMETIEVA

Doctor of Science in Economics, Professor

Professor of the Department of tourism, hotel and restaurant business

National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

Julia SVIRIDENKO

student of higher education of the second (master's) level

National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

FESTIVAL TOURISM AS THE STRATEGIC DIRECTION OF THE DEVELOPMENT OF REGIONAL TOURISM POLICY OF ZAPORIZHZHIA

Abstract: *the article examines the festival events of the city of Zaporizhia. The city's festival events are characterized by their functional purpose. An example is the All-Ukrainian Cossack Festival «Pokrova na Khortytsia», music festivals «Khortytsia Freedom» and «Zaporizhzhia Jazzy», Zaporizhzhia International Film Festival «ZIFF», street food festival «Picnic on Rayduza», literary and art festival «Toloka-fest», festival of colors «Holi-fest» and many others. The results of holding festivals to create a positive image of the city's cultural and artistic environment are given. The special importance of this type of tourism for the recovery of the economy of cities, regions and the country as a whole is outlined. It is proposed to develop festival tourism, because it contributes to increasing employment of the population, development of market relations, international cooperation, preservation of ecological balance, contributes to the formation of tourist flows and has a positive impact on the development of tourist infrastructure.*

Key words: *festival tourism, Zaporizhzhia, strategic direction, development, regional tourism policy, type of event tourism, prospects, research.*

Постановка проблеми. Сьогодні, в умовах війни, від якої постраждали всі сфери та галузі, навряд чи можна говорити про розвиток туризму в Україні. Але після завершення важкого періоду, формування регіональної туристичної політики, спрямованої на його відновлення, потребує прийняття необхідних обґрунтованих управлінських рішень, як з урахуванням загальнодержавних завдань, так і місцевих ініціатив. Розвиток різних видів туризму міста Запоріжжя зазначено як оперативна ціль: «Активізація та розвиток різних видів туризму» ще у «Стратегії розвитку туризму Запорізької області на 2021-2027 роки» [1]. Тому сподіваємося, що після закінчення війни фестивальний туризм міста Запоріжжя щодалі буде сприяти розвитку туристичної галузі та популяризації міста як туристичної дестинації в Україні та в світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найважливіші теоретичні, методологічні та практичні питання розвитку фестивального туризму в Україні досліджено у багатьох працях вітчизняних вчених. Так, Мальська М., Грицишин А., Білоус С. та Топорницька М. розглядали

історію виникнення, становлення, сутність фестивального туризму, його менеджмент та маркетинг [2]. Горшкова Л. досліджувала фестивальний туризм як складову івент-туризму та відзначила, що він знаходиться на першому місці серед видів подієвого туризму [3]. В своєму дослідженні Донець І. та Левада О. зазначили, що підґрунтям фестивального туризму в Україні, зокрема, і в Запорізькому регіоні, є збереження існуючих традицій та заснування нових виходячи з вимог часу [4]. У статті Кіш Г., на прикладі Закарпатської області, розглянуто розвиток фестивального туризму як складової геотуризму, визначено рівень впливу сезонного фактору на розвиток фестивального туризму та виділено перспективні дестинації фестивального туризму [5]. Єрко І., Чир Н. та Качаровський Р. дослідили та охарактеризували фестивальні заходи міста Луцька за функціональним призначенням, а саме: мистецькі (музичні, пісенні, театральні, анімаційні, літературні тощо), творчі, гастрономічні, туристичні, комплексні, музейні, автомобільні та повітряні, спортивні та відзначили, що для подальшого розвитку фестивального туризму в індустрії розваг і відпочинку міста слід розглянути можливість розширення різноманітності фестивалів, збільшення тематичних заходів, забезпечення поєднання кількох видів фестивалів із залученням більшої кількості іноземних партнерів, зокрема міст-побратимів [6].

Слід зазначити, що, незважаючи на велику кількість наукових досліджень, розвиток фестивального туризму з урахуванням сучасного стану в окремих регіонах, територіальної організації фестивального туризму, значення для регіональної туристичної політики, зокрема у місті Запоріжжі, залишаються актуальними і потребують подальшого дослідження та додаткових наукових і практичних досягнень.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є обґрунтування наукових засад і розроблення практичних рекомендацій щодо розвитку фестивального туризму в Запоріжжі як стратегічного напрямку розвитку регіональної туристичної політики під час відновлення туристичної галузі України після війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фестивальний туризм вже давно став одним із пріоритетних видів туризму у світі. Цей вид туризму базується на культурних ресурсах. Однією з особливостей міст часто є події. Багато міст у всьому світі відомі завдяки своїм фестивалям та подіям – Венеціанський карнавал (Венеція), карнавал у Ріо-де-Жанейро, фестиваль Burning Man (штат Невада), карнавал Марді Гра (Новий Орлеан). Поїздка на фестивалі – це найкращий туризм, який можна собі уявити. Відзначимо, що фестивальний туризм є перспективним видом туризму в Україні з невичерпним ресурсним потенціалом. Проведення різних видів фестивалів є одним з сучасних напрямків туристичної діяльності з метою створення позитивного іміджу культурно-мистецького середовища держави, регіонів та міст.

Місто Запоріжжя вже має позитивний туристичний імідж завдяки не тільки багатій історико-культурній спадщині – прославлена Хортиця, монументальний Дніпрогес, 700-річний Запорізький Дуб, мальовничі пейзажі та архітектурні пам'ятки, але і фестивалями, які вже стали брендовими. Вони забезпечували популяризацію міста, сприяли активному розвитку цільових туристичних поїздок. Портал Zruchno.Travel відмітив Запоріжжя у ТОП-10 українських міст з найкращими напрацюваннями та перспективами розвитку туризму. Відзначено, що в 2019 році Запоріжжя отримало парламентську нагороду «За розвиток туристичної індустрії» як прорив року [7].

Зазначимо, що регіональна туристична політика спрямована на задоволення туристичних потреб суспільства; раціональне використання туристичних об'єктів, засобів і предметів праці, капіталу у сфері туристичної індустрії; формування оптимальних розмірів і структури туристичного руху; координації розвитку туризму з урахуванням різних її функцій та зв'язків з іншими секторами народного господарства. Її основними завданнями є:

забезпечувати ефективне використання туристичних ресурсів; розробляти стратегічні плани щодо розвитку туризму з метою уникнення можливих серйозних екологічних та соціально-культурних проблем; сприяти поліпшенню довкілля; забезпечувати високий рівень задоволення потреб туристів з одночасним збереженням привабливості місця туристичного призначення тощо [8].

Під фестивалістичним туризмом науковці передусім мають на увазі короткотермінові (не більше тижня) пізнавальні подорожі з метою відвідати певні події (музичні, культурні, релігійні, спортивні, масово-розважальні) з періодичністю раз на рік [3].

Доволі часто фестивалістичний туризм розглядається не як окремий вид туризму, а як складова подієвого туризму або івент-туризму.

У місті Запоріжжі одним із пріоритетних видів подієвого туризму є саме фестивалістичний туризм. У 2021 році місто прийняло участь у проєкті «Культурна столиця-2022» від Українського культурного фонду, де позиціонувало себе саме як столиця фестивалістичного туризму [9]. Кожен фестиваль та захід створює бренд міста та робить його цікавим і привабливим для туристів із України та іноземних туристів. Одними із найважливіших культурних подій та одними із основних факторів, які сприяли загальному розвитку туризму у місті Запоріжжя були музичні фестивалі з безкоштовним входом та відкритим небом «Khortytsia Freedom» та «Zaporizhzhia Jazzy».

«Khortytsia Freedom» став візитівкою міста Запоріжжя та найбільший музичний

фестиваль в Україні. Це грандіозний дводенний фестиваль музичної свободи. Мета фестивалю – розвиток туристичного потенціалу Запоріжжя та острова Хортиця, об'єднання країни через культуру та спільні традиції. Екологічність фестивалю – сортування сміття, використання екопосуду на барах і фудкортах, переробка понад 15 тон сміття після фестивалю.

Фестиваль поєднував в собі традиційні музичні мотиви, народні інструменти, елементи фольклору, новизну, змішаність стилів і новий погляд на українську музику. Фестиваль мав декілька сцен, на яких виступали музичні артисти різних жанрів. «Khortytsia Freedom» проводився з 2018 по 2020 рік. (див. табл. 1).

Таблиця 1 – Результати проведення фестивалю «Khortytsia Freedom»

Рік	Кількість сцен	Кількість відвідувачів, осіб	Кількість артистів
2018	2	50 000	24
2019	3	80 000	36
2020	4	100 000	50

Кожного року фестиваль відвідували все більше і більше гостей Запоріжжя та області 55%, інших регіонів України – 45 % (2018 – 50 тис. осіб, у 2019 – 80 тис., у 2020 – 100 тис.). З кожним роком збільшувалася і кількість артистів, що приймали участь на фестивалі: у 2018 – 22 виконавця, у 2019 – 30, у 2020 – 50. Цільовою аудиторією були сучасні жителі України від 16 до 55 років, які люблять свою країну, історію та музику (чоловіки – 55 %, жінки – 45%, компанія з дітьми – 35 %, компанія без дітей – 65 %).

Фестиваль «Khortytsia Freedom» співпрацював з різними громадськими організаціями. В рамках фестивалю створювалася алея з 25 громадських організацій де в інтерактивній формі піднімали соціальні питання екології, боротьби с ВІЛ, історичної спадщини, розвитку культури, розвитку здорового способу життя, школи волонтерів. У 2019 році він увійшов до Топ-5 найбільших фестивалів країни, з якими співпрацювали USAID.

Інклюзивність фестивалю полягала в тому, що було створено декілька входів для людей з інвалідністю, спеціальні біотуалети та санітарні зони, а також пандуси і подіуми, працювали понад 100 волонтерів.

«Zaporizhzhia Jazzy» – це фестиваль мистецтв, сучасної і джазової музики. Унікальне злиття музикальних стилів на 3 сценах і протягом 2 днів нон-стоп. У різні роки хедлайнерами фестивалю були такі артисти як: Jamala, ТНМК, Pianoboy [10]. На сценах фестивалю виступали відомі бенди із США та Австрії. Андеграунд, ф'южн, фанк, психоделік-джаз, класичний джаз від головних віртуозів країни, суперсучасна поп і танцювальна музика майбутнього з вокалом від джазових принцес країни. Окрім цього лунали пісні учнів мистецьких шкіл Запоріжжя, Запорізької області, Маріуполя, Павлограда та Кривого Рогу. «Zaporizhzhia Jazzy» проводився з 2018 року по 2019 рік. Була створена величезна фудзона, яка переросла в фестиваль вуличної їжі з 50 кращими рестораторами країни, дитяча зона з сучасними атракціонами. Розвинута інфраструктура фестивального майданчика: величезні схили, вкриті травою, з видом на головну сцену, на яких глядачі проводили весь день на підстилках та чудовому настрої. Головними принадами міста були – унікальний оглядовий майданчик на обриві з видом на острів Хортиця, Запорізьку Січ та могутій Дніпрогес, круті

фотозони та величезні конструкції, 3 сцени, світлодіодні екрани, пряма трансляція на телеканал TV5, десятки регіональних та всеукраїнських ЗМІ. Кожного року фестиваль відвідувало велика кількість гостей: у 2018 році – 50 тис. гостей, у 2019 році – 60 тис. Збільшувалася кількість артистів, які приймали участь у фестивалі: у 2018 – 13 виконавців, включаючи таких відомих зарубіжних артистів, як: французький музикант Алан Долоталь та американський музикант, номінант премії

Греммі – Сет Глієр.

У 2020 році окрім фестивалю «Khortytsia Freedom», також проводились цікаві та різнопланові заходи, що лише збільшили увагу до Запоріжжя, як фестивального міста. Так, як у 2020 році почалася пандемія COVID-19 усі заходи проводилися з дотриманням усіх карантинних норм. Це наступні заходи та фестивалі:

– Toloka-фест – це 11-денний марафон на 6 локаціях міста, які об'єднали у собі понад 220 різноманітних подій: читання, поетичні батли, дискусії, лекції, екскурсії, презентації новинок, концерти. Фестиваль, ярмарок-продаж книжок із різних куточків України, лекції та презентації від сотень діячів культури та письменників, фільмопокази та різноманітні майстер-класи. Перші роки літературне свято проходило у приміщенні «Козак-Палац», а з 2020 році було влаштоване просто неба на декількох локаціях в районі проспекту Маяковського. На фестивалі завжди презентують свою продукцію безліч видавництв, книгарень, бібліотек з усієї України.

– Перший Жіночий Форум Запоріжжя – унікальна подія, де успішні жінки з різних сфер діяльності ділилися своїм досвідом і відповідали на найцікавіші питання. Подія об'єднала на одному форумі бізнес-леді, ТОП-менеджерів, діячів шоу-бізнесу, а також представниць багатьох професій. Подія збирала в себе 200 відвідувачів, 8 спікерів та до 5 тис. переглядів он-лайн трансляції заходу.

– Дні гостинності у Запоріжжі – подія, що об'єднала представників влади, кращих професіоналів в сфері індустрії гостинності, готельного та ресторанного бізнесу, найбільших авіакомпаній. Протягом трьох днів на чотирьох тематичних локаціях можна було почути поради від підприємців-професіоналів індустрії гостинності, людей з унікальним досвідом. Усі гості заходу мали змогу дізнатися про новітні тренди і шляхи подолання кризи, аспекти взаємодії з владою та останні регуляторні зміни у законодавстві, що стосуються питань внутрішнього і зовнішнього туризму у період пандемії. З усіх локацій була включена пряма он-лайн трансляція, що розширило аудиторію та надало можливість всім охочим стати частиною форуму [11].

2021 рік теж став роком карантинних обмежень, тому заходи проводилися з дотримання усіх норм. Також у 2021 році Запоріжжя участь у головній туристичній премії Ukraine Tourism Awards-2021 та представило себе на першому всеукраїнському фестивалі «Мандруй Україною», приуроченого до 30-річчя Незалежності України у місті Київ.

Незважаючи на карантинні обмеження пандемії показники туристичного збору збільшилися у порівнянні з 2016-2018 роками: 2020 році туристичний збір склав 1 645 440, 43 грн., а у 2021 році – 2 852 668,13 грн. [9].

З 2017 року у місті Запоріжжі відбувається міжнародний кінофестиваль «ZIFF». Метою фестивалю є пропаганда вітчизняного кіно, підтримка національного кіно, а також фільмів та відеоробіт спільного та іноземного виробництва, які зберігають традиції українського кінематографу. Це платформа для збору професіоналів, пропаганди цікавого, культурного, просвітницького кіно в Україні та за кордоном. За дні проведення кінофестивалю (покази фільмів, майстер-класи) кількість відвідувачів становить більше ніж 1000 осіб. В 2021 році відбувся П'ятий Запорізький кінофестиваль ZIFF, який проходив 17–19 вересня в кіноконцертному залі ім. О. Довженка міста Запоріжжя [12].

Найяскравішим щорічним святом, в прямому сенсі цього слова, є фестиваль фарб або «Холі-фест». Його ідея запозичена у щорічного індуїстського Фестивалю весни чи Фестивалю фарб, під час якого прийнято мастити один одного фарбами та веселитися. Щоліта ця подія збирає велику кількість місцевих та туристів у парку Дубовий Гай та дарує незабутні емоції для кожного. Фестиваль супроводжується виступами музичних груп, танцювальними інтерактивами, веселими конкурсами і власне обкиданням кольоровими фарбами. Найперший

фестиваль зібрав більше 2,5 тис. людей і з кожним роком приймав все більше і більше гостей. Вхід та участь у заході безкоштовна, а придбати фарби кожен охочий зможе на місці проведення фестивалю [13].

Відзначимо ще один фестиваль міста Запоріжжя – Всеукраїнський козацький фестиваль «Покрова на Хортиці» [14]. Це щорічний іміджевий багатокомпонентний культурологічний проєкт міста Запоріжжя. Під час фестивалю в навчальних закладах області відбуваються тематичні заходи, направлені на підвищення ролі традиційної культури, на формування патріотизму та духовності. У бібліотеках області проходять виставки краєзнавчої літератури, у музеях – тематичні виставки та експозиції. Обласний художній музей готує виставки. У виставковій залі Запорізької організації Спілки художників України проходять тематичні виставки запорізьких митців. На VII Всеукраїнський козацький фестиваль «Покрова на Хортиці» завітало понад півтисячі учасників з 6 областей України, для яких знаменною подією було побувати на острові Хортиця на Покрову – найголовніше свято запорозьких козаків. Гости приїздили з багатьох міст України. Ця культурно-мистецька подія, під гаслом: «Хортиця єднає Україну!» була яскравим свідченням єднання, національного та духовного відродження країни.

Одним з найвідоміших в Україні музичних проєктів для молоді, конкурс-фестиваль міста Запоріжжя – «Акорди Хортиці». Це був потужний форум юних виконавців, який користувався великим авторитетом в професійних мистецьких колах. За 18 років існування цього конкурсу-фестивалю його гостями стали понад 6 тис. юних музикантів з Австрії, Білорусі, Вірменії, Грузії, Китаю, Сербії, Чехії, США, Японії, Литви та всіх куточків України. Важлива роль в проведенні конкурсу-фестивалю належить академічному симфонічному оркестру міста –

Запорізької обласної філармонії. Майже 500 обдарованих юних музикантів отримували унікальний шанс виступити в якості соліста з академічним симфонічним оркестром Запорізької обласної філармонії [15].

Щорічний фестиваль вуличної їжі в місті «Пікнік на Райдузі», який проводиться традиційно біля фонтанів – це фестиваль їжі, який прививає культуру їжі та традиції рідного міста [16]. Проста неба свої кулінарні вироби представляють різноманітні місцеві кафе та ресторани. На цей фестиваль приїжджають учасники з різних регіонів та міст України. В Запоріжжі він відбувався двічі на рік, починаючи з 2015 року. Кращі заклади громадського харчування міста пропонують унікальні блюда і радують гостей фестивалю новими смаковими поєднаннями. На фестивалі завжди працювали кілька зон. В дитячій зоні

проводили різні розвиваючі майстер-класи, організовували ігри та флеш моби, крім того з дітьми працювали професійні аніматори. У торговій зоні фестивалю завжди свіжі ідеї від майстрів hand made та модні луки від українських брендів. Такий вікенд завжди проходив під девізом: «Гарний настрій та смачна їжа». Всі кошти зібрані із заходу перерахують до міського бюджету Запоріжжя [9].

Звісно, кожна подія унікальна, приносить багато позитивних вражень учасникам і відвідувачам. Фестивалі, які проводилися у місті позитивно впливали та й будуть впливати на імідж Запорізького краю, сприятимуть залученню туристів та бути формою популяризації нематеріальної культурної спадщини.

Висновки з даного дослідження. Отже, беручи до уваги попереднє щорічне зростання кількості відвідувачів цих заходів, можна сказати, що фестивальний туризм у промисловому Запоріжжі є перспективним туристичним напрямом, який однозначно буде розвиватися та зробить місто відомим не тільки в Україні, але й у світі. Формування регіональної туристичної політики залишається актуальним питанням, яке завжди потребує прийняття обґрунтованих управлінських рішень як з урахуванням загальнодержавних завдань, так і місцевих ініціатив. Після нашої перемоги, проведення таких фестивалів та інших туристичних заходів в Запоріжжі дозволить підтримувати постраждалу від війни місцеву економіку, будувати плани на майбутнє та сприяти розвитку event-туризму.

Список літератури

1. Стратегія розвитку туризму Запорізької області на 2021-2027 роки. 2019. С. 1–6.
2. Мальська М. П., Грицишин А. Т., Білоус С. В., Топорницька М. Я. Фестивальний туризм: теорія та практика / навч. посібник. Київ : Видавництво ФОП Піча Ю. В., 2022. 232 с.
3. Горшкова Л. О. Фестивальний туризм як складова івент-туризму. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/01/366.pdf> (дата звернення: 01.04.2023).
4. Донець І. А., Левада О. М. Значення фестивального туризму у розвитку міста Мелітополя та Запорізького регіону. URL: <https://core.ac.uk/works/127055886> (дата звернення: 01.04.2023).
5. Кіш Г. В. Розвиток фестивального туризму як складової геотуризму (на прикладі Закарпатської області). URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/pdf> (дата звернення: 01.04.2023).
6. Єрко І. В., Чир Н. В., Качаровський Р. Є. Фестивальний туризм в індустрії розваг і відпочинку міста Луцька. URL: <https://turizmliol.wordpress.com/2020/05/27/> (дата звернення: 01.04.2023).
7. Запоріжжя стало «проривом року» на туристичній мапі України.

<https://sky.zp.ua/zaporizhzhya-stalo-prorivom-roku-na-turistichnij-mapi-ukra%D1%97ni/> (дата звернення: 01.04.2023).

8. Шелеметьєва Т.В., Трохимець О.І., Біленко М.О. Регіональна політика та оцінювання сталого розвитку туризму Запорізької області. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2022. №2. С. 51–58. DOI: <https://doi.org/10.32840/1814-1161/2022-2-9>

9. Департамент культури і туризму Запорізької міської ради. URL: <https://zp.gov.ua/uk/organizations/item/107/departament-kulturi-i-turizmu-zaporizkoi-miskoi-radi> (дата звернення: 01.04.2023).

10. Фестиваль Zaporizhzhia Jazy оголосив повний лайн-ап. URL: <https://zruchno.travel/News/New/3769?lang=ua> (дата звернення: 01.04.2023).

11. Дні Гостинності в Запоріжжя 21–24 листопада. URL: <https://zaporizhzhia.city/ru/news/dni-gostinnosti-u-zaporizzi-21-24-listopada> (дата звернення: 02.04.2023).

12. Офіційний сайт Запорізького кінофестивалю «ZIFF». URL: <https://ziff.zp.ua/> (дата звернення: 02.04.2023).

13. Шелеметьєва Т.В., Трохимець О.І. Подієвий туризм як складовий розвитку внутрішнього туризму в Україні. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2021. №6. С. 105–110.

14. Фестиваль «Покрова на Хортиці» представить культурно-мистецьку палітру всієї України. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/33684/festival-pokrova-na-hortitsi-predstavit-kulturno-mistetsku-palitru-vsijeji-ukrajini.html> (дата звернення: 05.04.2023).

15. Офіційний сайт музичного конкурсу-фестивалю «Акорди Хортиці». URL: <http://www.chordsofkhortytsia.com/> (дата звернення: 05.04.2023).

16. У Запоріжжі відбудеться «Пікнік на Райдузі». URL: <https://zp.gov.ua/uk/articles/item/575/u-zaporizhzhii-vidbudetsya-piknik-na-rajduzi> (дата звернення: 05.04.2023).

17. Шелеметьєва Т. В., Дуплій А. Д. Розвиток подієвого туризму як складова регіональної політики Запорізької області. *Сталий розвиток туризму на засадах партнерства: освіта, наука, практика* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., 21-23 жовтня 2021 р. Львів : С. 70–75.

References

1. Stratehiia rozvytku turyzmu Zaporizkoi oblasti na 2021-2027 roky. [Tourism development strategy of Zaporizhzhia region for 2021-2027]. [in Ukrainian].

2. Malska M. P., Hrytsyshyn A. T., Bilous S. V., Topornytska M. Ya. (2022). Festyvalnyi turyzm: teoriia ta praktyka. [Festival tourism: theory and practice]. Kyiv: FOP Picha J. [in Ukrainian].
3. Horshkova L. O. (2021). Festyvalnyi turyzm yak skladova ivent-turyzmu. [Festival tourism as a component of event tourism.]. Retrieved from <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/01/366.pdf>. [in Ukrainian].
4. Donets I. A., Levada O. M. (2018). Znachennia festyvalnoho turyzmu u rozvytku mista Melitopolia ta Zaporizkoho rehionu. [The importance of festival tourism in the development of Melitopol and the Zaporizhzhia region]. Retrieved from <https://core.ac.uk/works/127055886>. [in Ukrainian].
5. Kish H. V. (2012). Rozvytok festyvalnoho turyzmu yak skladovoi heoturyzu (na prykladi Zakarpatskoi oblasti). [Development of festival tourism as a component of geotourism (on the example of the Transcarpathian region)]. Retrieved from <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/pdf>. [in Ukrainian].
6. Yerko I. V., Chyr N. V., Kacharovskiy R. Ye. (2020). Festyvalnyi turyzm v industrii rozvah i vidpochynku mista Lutska. [Kacharovskiy R.E. Festival tourism in the industry of entertainment and recreation of the city of Lutsk]. Retrieved from <https://turizmliol.wordpress.com/2020/05/27/>. [in Ukrainian].
7. Zaporizhzhia stalo «proryvom roku» na turystychnii mapi Ukrainy. [Zaporizhzhia became the "breakthrough of the year" on the tourist map of Ukraine]. Retrieved from <https://sky.zp.ua/zaporizhzhya-stalo-prorivom-roku-na-turistichnij-mapi-ukra%D1%97ni/> [in Ukrainian].
8. Shelemetieva T.V., Trokhymets O.I., Bilenko M.O. (2022). Rehionalna polityka ta otsiniuvannia staloho rozvytku turyzmu Zaporizkoi oblasti. [Regional policy and assessment of sustainable development of tourism in Zaporizhzhia region]. *Derzhava ta rehiony. Seria: Ekonomika ta pidpriemnytstvo - State and regions. Series: Economy and entrepreneurship*. №2. 51–58. DOI: <https://doi.org/10.32840/1814-1161/2022-2-9>. [in Ukrainian].
9. Departament kultury i turyzmu Zaporizkoi miskoi rady. [Department of Culture and Tourism of Zaporizhzhia City Council]. Retrieved from <https://zp.gov.ua/uk/organizations/item/107/departament-kulturi-i-turizmu-zaporizkoi-miskoi-radi> [in Ukrainian].
10. Festyval Zaporizhzhia Jazzy oholosyv povnyi lain-ap. [Department of Culture and Tourism of Zaporizhzhia City Council]. Retrieved from <https://zruchno.travel/News/New/3769?lang=ua>. [in Ukrainian].
11. Dni Hostynnosti v Zaporizhzhia 21–24 lystopada. [Hospitality Days in Zaporizhzhia on 21-24 November]. Retrieved from <https://zaporizhzhia.city/ru/news/dni-gostinnosti-u-zaporizzi-21->

24-listopada. [in Ukrainian].

12. Ofitsiinyi sait Zaporizkoho kinofestyvaliu «ZIFF». [Official website of Zaporizhzhia Film Festival "ZIFF"]. Retrieved from <https://ziff.zp.ua/> [in Ukrainian].

13. Shelemetieva T.V., Trokhymets O.I. (2021). Podiievyi turyzm yak skladovyi rozvytku vnutrishnoho turyzmu v Ukraini. [Event tourism as a component of domestic tourism development in Ukraine]. *Derzhava ta rehiony. Serii: Ekonomika ta pidpriemnytstvo - State and regions. Series: Economy and entrepreneurship*. № 6. 105–110. [in Ukrainian].

14. Festyval «Pokrova na Khortytsi» predstavyt kulturno-mystetsku palitru vsiiei Ukrainy. [The Pokrova on Khortytsia festival will present the cultural and artistic palette of the whole of Ukraine]. Retrieved from <https://www.zoda.gov.ua/news/33684/festival-pokrova-na-hortitsi-predstavit-kulturno-mistetsku-palitru-vsijeji-ukrajini.html> [in Ukrainian].

15. Ofitsiinyi sait muzychnoho konkursu-festyvaliu «Akordy Khortytsi». [Official website of the music competition-festival "Chords of Khortytsia"]. Retrieved from <http://www.chordsofkhortytsia.com/> [in Ukrainian].

16. U Zaporizhzhii vidbudetsia «Piknik na Raiduzi». [A "Picnic on the Rainbow" will be held in Zaporizhzhia]. Retrieved from <https://zp.gov.ua/uk/articles/item/575/u-zaporizhzhii-vidbudetsya-piknik-na-rajduzzi> [in Ukrainian].

17. Shelemetieva T. V., Duplii A. D. (2021). Rozvytok podiievoho turyzmu yak skladova rehionalnoi polityky Zaporizkoi oblasti. [Development of event tourism as a component of the regional policy of Zaporizhzhia region]. *Stalyi rozvytok turyzmu na zasadakh partnerstva: osvita, nauka, praktyka: materialy II Mizhnar. nauk.-prakt. Konf. - Sustainable development of tourism on the basis of partnership: education, science, practice: materials of the II International scientific and practical conference*. Lviv. [in Ukrainian].

УДК 338.48В6:791(477)

JEL classification: L820, Z110

Дар'я ГУРОВА

к.геогр.н., доцент, доцент кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу

Національного університету «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3180-0348>

Тетяна КАПТЮХ

старший викладач кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу

Національного університету «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7748-1648>

Анастасія БЄЛОВА

здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня спеціальності 242 Туризм і рекреація

Національного університету «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-3490-5902>

ВПЛИВ КІНОТУРИЗМУ НА ІМІДЖ ТУРИСТИЧНОЇ ДЕСТИНАЦІЇ

***Анотація.** Це дослідження має на меті з'ясувати глибину взаємозв'язку між туризмом і кіно. Вивчення кінотуризму є відносно новим напрямком у сфері туризму. Поняття кінотуризму стосується туризму, прямо чи опосередковано індукованого туристичною дестинацією чи атракцією, що демонструється на екрані, включаючи фільми, телебачення, рекламні ролики та Інтернет. Зростання популярності кінотуризму пов'язане зі збільшенням кількості міжнародних подорожей та розвитком індустрії розваг.*

Протягом останнього десятиліття кінотуризм привертає все більше уваги як з боку науковців, так і з боку туристичної індустрії, оскільки дедалі частіше трапляються випадки, коли туристи відвідують дестинації, представлені у фільмах, які безпосередньо не пов'язані з просуванням туризму туристичними організаціями, що займаються маркетингом дестинацій. Деякі приклади свідчать про те, що фільми можуть мати сильний вплив на прийняття рішень туристами, а також про те, що фільми забезпечують не лише короткострокові надходження від туризму, але й довгострокове процвітання дестинації. Кілька регіональних і місцевих партнерств швидко скористалися цими перевагами і успішно збільшили кількість туристів завдяки магії фільмів.

*На додаток до значної ролі, яку серіали та фільми відіграють у відродженні туристичних
дестинацій, збільшенні туристичного попиту та наданні туристичних послуг, що
відповідають побажанням та очікуванням потенційного туриста, на основі найбільш
важливих доступних попередніх досліджень, автори дійшли висновку, що вони є важливим
джерелом інформації для формування ментального образу туристичної дестинації.
Результати також виявили деякі тенденції досліджень, такі як вплив кінотуризму на
туристичні дестинації як стимулюючого маркетингового інструменту для збільшення
туристичного попиту. Існують прогалини, виявлені в попередніх дослідженнях, наприклад,
вплив кінотуризму на імідж туристичних дестинацій. Автори рекомендують зосередити
майбутні дослідження на змісті, а не на засобах масової інформації для концепції
кінотуризму. Скористатися досвідом і знаннями кінотуризму та посилити культурну
розбудову цього важливого виду туризму.*

Ключові слова: туристична індустрія, кінотуризм, туристична дестинація, туристи,
фільм, імідж, вплив, маркетинг дестинацій.

Darya GUROVA

Ph.D. in Geography, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Tourism, Hotel
and Restaurant Business
National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

Tatyana KAPTIUKH

senior lecturer of the Department of Tourism, Hotel and Restaurant Business
National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

Anastasia BIELOVA

student of higher education of the second (master's) level, specialty 242 Tourism and recreation
National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

THE INFLUENCE OF FILM TOURISM ON THE IMAGE OF THE TOURIST DESTINATION

Abstract. *This study aims to explore the depth of the relationship between tourism and cinema.
The study of film tourism is an extremely new direction in the field of tourism. The concept of film
tourism embraces tourism directly or indirectly induced by a tourist destination or attraction
displayed on screens, including films, television, commercials and the Internet. The growing*

popularity of film tourism is associated with an increase in the number of international trips and the development of the entertainment industry.

Over the past decade, film tourism has attracted increasing attention from both academics and the tourism industry, as there are more and more cases of tourists visiting destinations featured in films that are not directly related to tourism promotion by destination marketing organizations. Some examples suggest that films can have a strong influence on tourists' decision-making, and that films provide not only short-term tourism revenues but also long-term prosperity for the destination. Several regional and local partnerships have been quick to capitalize on these benefits and have successfully increased tourist arrivals through the magic of film.

In addition to the significant role that TV series and movies play in revitalizing tourism destinations, increasing tourism demand and providing tourism services that meet the wishes and expectations of the potential tourist, based on the most important previous studies available, the authors concluded that they are an important source of information for shaping the mental image of a tourism destination. The results also revealed some research trends, such as the impact of film tourism on tourist destinations as a stimulating marketing tool to increase tourist demand. There are gaps identified in previous studies, such as the impact of film tourism on the image of tourist destinations. The authors recommend that future research should focus on content rather than media for the concept of film tourism. Take advantage of the experience and knowledge of film tourism and strengthen the cultural development of this important type of tourism.

Keywords: *tourism industry, film tourism, tourist destination, tourists, film, image, impact, destination marketing.*

Постановка проблеми. З 1990-х років спостерігається великий інтерес до теми кінотуризму. Іноді його називають кінотуризмом або туризмом, індукованим фільмами, і визначають як відвідування туристами певної дестинації або пам'ятки в результаті її показу по телебаченню, відео або на кіноекрані. Кінотуризм, який здебільшого належить до культурного туризму, стає дедалі популярнішим явищем у всьому світі, стимульованим як розвитком індустрії розваг, так і збільшенням кількості міжнародних подорожей. Фільми, зокрема, слугують джерелом інформації про дестинації, оскільки вони генерують обізнаність, а отже, безпосередньо впливають на їхній органічний образ. Крім того, фільми можуть створювати позитивні асоціації та сукупну цінність місця. Коли такий вплив мотивує відвідування, виникає феномен кінотуризму. Він полягає у відвідуванні місця призначення або атракції внаслідок його зображення у фільмі. У цьому контексті фільми можна розглядати як ефективний інструмент для зміни іміджу дестинації та формування намірів відвідати її.

Переваги кінотуризму стають дедалі очевиднішими. Звертаючись до широких і різноманітних ринків, кінотуризм пропонує щось для кожного, як і самі фільми, а туристичні організації можуть використовувати фільми як плацдарм для маркетингових кампаній, якщо фільми вважаються відповідними для місця призначення. Маркетингові можливості з'являються під час прем'єри та дистрибуції фільму, а також під час кожного прокатного періоду. Завдяки кінотуризму можна створити додаткові бізнеси та послуги, що, у свою чергу, може сприяти продовженню та зміцненню туристичного сезону.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Хоча жодне дослідження не зосереджувалося на розміщенні дестинацій у фільмах, з'являється все більше досліджень, пов'язаних із кінотуризмом загалом. Їх можна розділити на чотири великі категорії:

1. Вплив фільму на рішення про подорож [5, с. 105].
2. Самі кіно туристи [14, с.151].
3. Вплив кінотуризму на кількість відвідувань і на мешканців [2, с. 17; 3, с. 292; 11, с. 218].
4. Маркетингові заходи дестинації, пов'язані з кінотуризмом [9, с. 3].

Попередні дослідження зосереджувалися на туристичних можливостях, що призвело до урізноманітнення продуктів туристичної індустрії [4]. Огляд усієї цієї літератури виходить за рамки цієї статті, але підсумовуючи деякі з вищезгаданих досліджень, зрозуміло, що кіно і телебачення можуть мати дуже позитивний вплив на туристичні відвідування. Загалом, збільшення кількості відвідувачів може принести користь місцевій економіці. Однією з головних економічних переваг і чинників кінотуризму є те, що перегляд місць зйомок фільмів часто може бути цілорічною, всепогодною атракцією, що зменшує проблеми сезонності. Крім того, як кіно, так і телебачення мають широку соціально-економічну привабливість, що потенційно розширює базу ринку відвідувачів. Одним із цікавих аспектів кінотуризму є те, що він може бути довготривалим.

Коли попит існує, як стверджує Tzanelli R. [17], очевидно, що існують можливості для використання профілю, і дестинації отримують від цього значну вигоду. Таким чином, ця стаття має на меті зібрати значний масив знань про вплив кіно на імідж туристичних дестинацій, використовуючи його роль у процесі формування іміджу, а також висвітлити можливості для зацікавлених у туристичній діяльності сторін та приклади передового досвіду, щоб скористатися цими можливостями.

Основна частина. Кінотуризм можна класифікувати як культурний туризм. Він відноситься до зростання популярності місцевостей в результаті їх зображення у фільмах і телевізійних шоу. Кінотуризм – це всі види подорожей до місць, які дозволяють людям якимось чином доторкнутися до світу кіно.

Люди стають кінотуристами з різних причин. Майже 40 мільйонів туристів надихаються улюбленим фільмом. В основному це молоді мандрівники, туристи, які приїжджають на короткі вихідні, а також туристи, які приїжджають у певне місце вперше. У багатьох дестинаціях від 1 до 10% відвідувачів називають себе кінотуристами. Найбільше кіноподорожей здійснюють росіяни, бразильці, індійці та китайці. Люди схильні відвідувати певні місця, керуючись конкретними образами, спогадами, асоціаціями та емоційною прив'язаністю до місць і смислів [13, с. 265].

Щоб стимулювати туризм, полегшити туристам вибір в їх процесах прийняття рішень, кінофільми можуть виступати в якості візуальних, вербальних і сенсорних засобів впливу. Образи дестинації відіграють значну роль в наданні впливу на процес прийняття рішень в якості основи для туристів, щоб зробити вибір про те, що відвідати. Чим більш сприятливий образ дестинації, тим більша ймовірність того, що вона буде обрана туристом.

Причинами відвідування місць зйомок фільмів є:

- піти слідами улюблених акторів;
- позиціонувати себе в місці дії фільму;
- відвідування об'єктів виключно через їхню історичну цінність після перегляду фільму;
- відвідування локацій, включених в екранізації літературної класики;
- місця де працює та мешкає автор твору;
- місця де працює та мешкає режисер;
- туристів вражають привабливі декорації, і вони хочуть їх відвідати;
- кіностудії і кінокомпанії в цілому;
- місця поховання відомих режисерів, письменників, акторів що мають відношення до культових фільмів.

Отже, головне у кінотуризмі – бажання відвідати кіно- і телепарки, а також кіностудії; відвідування місць, які безпосередньо пов'язані з певним фільмом і мають відношення до нього; кінематографічна подорож, яка дозволяє людям спуститися на місце зйомок фільму і використовує природні краєвиди як цінність ідентифікації [16, с. 2591].

Наприклад, фільм «Аватар» став популярним туристичним і маркетинговим брендом. Місце зйомок фільму, Національний лісовий парк Чжанцзяцзе в провінції Хунань на півдні Китаю, приваблює дедалі більше відвідувачів, які можуть проїхатися канатною дорогою, щоб перетнути зелений ліс і високі гори та насолодитися магією природи. А в бразильському тропічному лісі Амазонки – зосередитися на екологічних дискусіях та взяти участь у них.

Переважаючим успіхом користуються напрочуд драматичні та кінематографічні твори, такі як «Володар перснів» у Новій Зеландії, «Гра престолів» у Хорватії. Корейські серіали досягли значних успіхів у драматургії, наприклад, «Гра кальмара» – південнокорейський

серіал про виживання і трилер, який був показаний на Netflix 17 вересня 2021 року. Серіал став першою корейською драмою, яка очолила список 10 найкращих щотижневих телешоу на Netflix і найбільш переглянутих у світі, досягнувши № 1 у 90 країнах, включаючи США. Туреччина стала другим за величиною експортером драм у світі, і ці твори стали знанням турецької культури та привертають увагу сотень мільйонів глядачів. Очікується, що у 2023 році дохід Туреччини від своїх серіалів, які зараз експортуються по всьому світу, сягне близько одного мільярда доларів [18, с. 110].

Дестинації варіюються залежно від різноманітності фільмів і серіалів, що демонструються в цих дестинаціях. Будь-які місця можуть бути придатними для розвитку цього виду туризму, наприклад, невеликий ресторан, який подає окремі страви в певній місцевості, або тихе місце біля моря, або будівля з чудовим дизайном, що відповідає навколишньому середовищу. Всі ці приклади є факторами для створення відповідної туристичної дестинації, навмисно чи ненавмисно. Прикладом цього є паркова лавка. У відомому фільмі «Форрест Гамп» (1994 р.) під час очікування автобуса № 9 Форрест створив історію свого життя, розповідаючи її незнайомцям, які сиділи поруч з ним в очікуванні автобуса. Це сидіння використовувалося під час зйомок фільму, а потім було прибрано після завершення зйомок. Після того, як до муніципалітету Саванни надійшло багато скарг від туристів, які хотіли спробувати посидіти на ньому так само, як це робив актор у фільмі, розповідаючи свою історію, муніципалітет Саванни вирішив створити нове сидіння на автобусній станції спеціально для туристів, розглядаючи його як туристичний об'єкт. Також можливо, що деякі назви дестинацій перетворюються з вигадки на реальність, наприклад, ресторан Bubba Gump Shrimp, назва якого натхненна фільмом, але перетворилася на відому назву для мережі ресторанів, де подають страви з такою ж назвою [7].

Окрім впливу кіно на туристичний попит, ключовими питаннями є те, як визначити та розвивати ефективну співпрацю між кіносектором та туристичною галуззю, а також те, що може отримати дестинація, інвестуючи та залучаючи кіно- та телепродукцію на свою територію. Фільми та дестинації часто включають у телевізійні шоу як ефективний рекламний прийом для отримання економічної вигоди. Стан дестинацій у візуальних медіа ідентичний стану кінцевого туристичного продукту, який отримує вищий рівень просування, ніж традиційна реклама. Це збігається з висновками Busby, G., & Haines, C. [5, с.110], які виявили, що телевізійні програми є найціннішим джерелом інформації для підвищення інтересу іноземних туристів до Сполученого Королівства, про що повідомили 70,1% опитаних ними японських респондентів. Драматичні серіали можуть значно підвищити привабливість дестинації, особливо коли вони представляють автентичні аспекти, які приваблюють глядачів. Крім того, місця

зйомок фільму часто називають справжніми регіонами симуляції, в яких реальність і фейк змішані, і відвідувачі не можуть відрізнити одне від іншого.

Туристів зачаровує містика, створена взаємодією вигадки з навколишнім оточенням. Це ще більше підігріває інтерес людей до перелічених локацій. Споживання красвидів, показаних на телебаченні, яке є надзвичайно ефективною маркетинговою зброєю і розглядається як легітимне, неупереджене джерело інформації, формує, посилює і змінює такі візуальні образи. Видатні DESTINAЦІЇ частіше отримують широке висвітлення у ЗМІ, що призводить до формування у свідомості відвідувачів специфічних образів DESTINAЦІЇ. Ці образи формують у свідомості потенційних відвідувачів певні уявлення про місце, даючи їм змогу відчувати його ще до приїзду.

Телебачення з такою ж ймовірністю, як і реальні зустрічі, може дати перше враження про місце. Багато місць мають природні привабливі фізичні характеристики, такі як красиві пейзажі та спокійні околиці. Ландшафти часто ущільнюються для фотографування через захоплення відвідувачів мальовничою красою, і, як наслідок, вони перетворилися на товар для туристичного споживання. Крім того, залучення відомих акторів додає інтриги. Зображення DESTINAЦІЇ може впливати на очікування та уяву потенційних відвідувачів і навіть призвести до того, що у телеглядачів з'являється сентиментальна прив'язаність до акторів, наче до близьких, друзів [5, с. 112]. Уявлення про DESTINAЦІЮ можуть формуватися під впливом елементів, побачених на телебаченні, у пресі або в інших формах медіа, таких як листівки, фотографії в путівниках і туристичних брошурах.

Кінотуризм надихає людей відвідати кінотеатр з трьох причин: місце, особистість і перформанс – це три концепції, як зазначено в таблиці 1.

Таблиця 1. Мотиви туризму, викликані фільмами [15, с. 271]

Фактори, що притягують			Стимулюючі фактори (внутрішні драйвери)
Місце	Особистість	Перформанс	
Атрибути місцевості Краєвиди Ландшафти Погода Культурне походження Соціальне походження Походження діяльності	Акторський склад Характери Знаменитості (актори)	Сюжет Тема Жанр	Підвищення его Статус/Престиж Фантазія/Втеча Вторинний досвід Пошук самоідентифікації

Фільм може продовжувати приваблювати відвідувачів рік за роком. Хоча пік інтересу припадає на період після виходу фільму в прокат, збільшення відвідуваності на 54% було очевидним принаймні через 5 років після виходу фільму, а образи часто зберігаються в пам'яті протягом тривалого часу [14, с. 151]. Ці тривалі ефекти пояснюють успіх деяких DESTINAЦІЙ,

які реконструювали місця, щоб зробити зв'язок з фільмами більш очевидним і стимулювати туризм, навіть якщо фільм не є новим.

Існує категорія туристів, які їдуть до місць зйомок фільмів і серіалів, дивлячись їх і перебуваючи під впливом певного типу цих фільмів або серіалів. Для цього сегменту туристів існують інші виміри, вони їдуть, щоб відвідати туристичну пам'ятку, яка виражає культурну спадщину дестинації, але іноді ця дестинація може не мати великого культурного значення, як, наприклад, місце зйомок фільму або відвідування місць зйомок. Цей туризм є різновидом спеціалізованого туризму, який формується з цікавості та пристрасі відвідати видатне місце зйомок відомого фільму. Важливим є те, що кінотуризм не задовольняє бажання всіх туристичних груп, для кожного фільму чи серіалу є спеціальна туристична група. На рисунку 1 показані ключові характеристики кінотуризму, які заохочують туристів відвідати місце зйомок фільму.

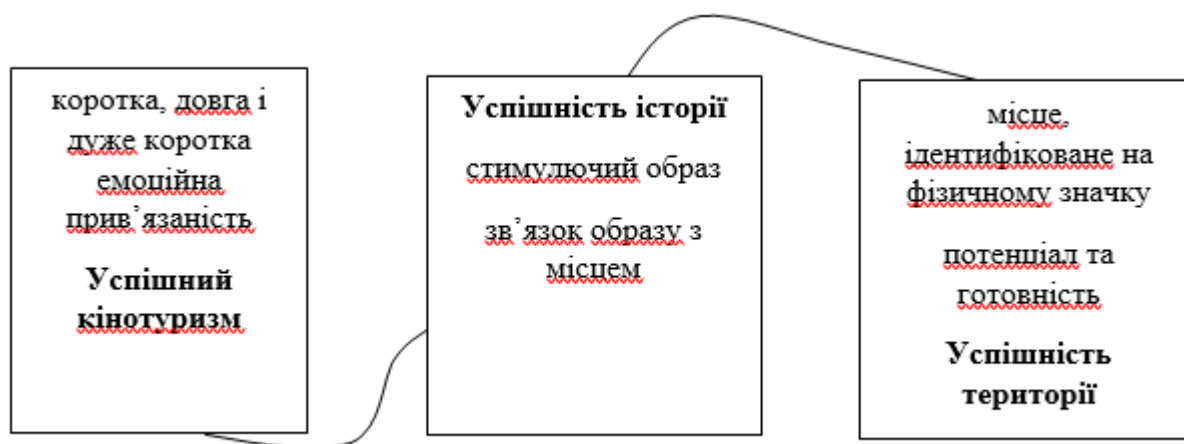

Рис. 1. Мотиваційні фактори для кінотуризму [18, с. 111]

Деякі дестинації та ландшафти ніколи не привертали особливої уваги туристів до появи кінотуризму, але цей інтерес значно розширився після їхньої присутності на екрані, збільшилася кількість туристів, що зробило їх новими туристичними атракціями. У межах цих категорій, кінотуризм є одним із додаткових видів діяльності, що сприяє розвитку туристичних мотивів.

Існують й інші види діяльності, пов'язані з кінотуризмом, наприклад, створення майданчиків за межами основного місця зйомок, включаючи іноді кіностудії або парки розваг, – все це підпадає під назву кінотуризму. Існують гігантські продюсерські компанії, яким вдалося перетворити кінопарки на туристичні атракції (повноцінний туристичний продукт), такі як Warner Bros., Universal Studios і Fox. Хоча ці компанії ніколи не беруть участі у

виробництві фільмів, вони інвестують у цей продукт, щоб стати лідером туристичного попиту. Це підтверджує тісний зв'язок між кіно і туризмом. Відвідувачі прагнуть побачити кінематографічний світ зсередини – з точки зору подій, персонажів, місць і способу життя. На відміну від парків розваг, які в основному призначені лише для практичних цілей, таких як фотографування, вони становлять менший рівень туристичної привабливості.

Ще одним видом діяльності, пов'язаним із кінотуризмом, є організація фестивалів. Кінофестивалі не беруть участі у виробництві фільмів, але вони є важливою частиною кіноіндустрії та сприяють збільшенню кількості туристів, які відвідують кінофестиваль. Багато туристів захоплюються, дивлячись на червону доріжку, якою проходять відомі кіноактори, таким чином туристи відчують, що вони є частиною фільму та кінофестивалю.

Фільми та телепрограми надають захоплюючу інформацію про місця, де відбувалися зйомки, таким чином розпалюючи бажання та інтерес до відвідування цих різних місць, і відвідування їх стає мрією, яку повинні досягти глядачі. Тому організатори та менеджери дестинацій повинні враховувати різні мотиви туристів, які вони прагнуть досягти в місцях зйомок. Кожен серіал або фільм має особливий тип відвідувача, тому туристичні заходи повинні бути змінені відповідно до типу відвідувача. Кожен турист, відвідуючи певний кінооб'єкт, має бажання здійснити певні туристичні активності. Неможливість здійснити ці активності шкодить іміджу дестинації і є великим розчаруванням. Керівництво дестинації повинно надавати великого значення цьому моменту, оскільки ці активності включають в себе наступне:

- відтворення послідовності, де туристи зацікавлені в тому, щоб запам'ятати конкретну ситуацію в цьому місці, створену актором, а потім імітувати її;
- імітація сцени, представлення певної сцени вимагає носіння спеціального типу одягу, такого, який носив актор, зберігаючи при цьому стиль героїв фільму або серіалу;
- отримання додаткової інформації. Відвідувачі очікують отримати додаткову цінну інформацію про місце дії фільму, яку вони не знайшли під час перегляду фільму, наприклад, опис ролі місця під час зйомок або фотографування з цим місцем, придбання сувенірів, пов'язаних з місцем дії фільму, якими турист буде пишатися після повернення в свою країну. Існує так звана техніка споживання серіалу або фільму після того, як турист відвідав місце зйомок і отримав справжній анахронічний досвід [18, с. 115].

Найбільш активно кінотуризм розвивається у країнах, які представляють дестинації кінотуризму у вигляді архітектурних пам'ятників, природних об'єктів, недемонтованих декорацій (Франція, Англія, Італія, США, Китай та ін.). Також слід зазначити, загальносвітову тенденцію підвищення вагомості так званих «видуманих» ресурсів спеціально відтворених у місцях, які не володіють багатим природною і культурно-історичною спадщиною, наприклад

Хоббітон в Новій Зеландії. Такими «міфічними» місцями дуже вигідно розвивати кінотуризм так як він поза сезонний і створює нові робочі місця, приводить до додаткового облаштування і розвитку інфраструктури території [1, с. 169].

Імідж дестинації є основою процесу прийняття рішень та його успіху. Kotler P. [12] визначив імідж туристичної дестинації як «сукупність переконань, ідей та вражень людей про місце, оскільки цей образ максимально спрощує їхнє сприйняття та інформацію про це місце». Імідж залежить від цілої низки факторів, які впливають на його створення. Це підтверджує те, що більшість досліджень вказують на фактори, які впливають на імідж дестинації. Фактори поділяються на дві важливі частини. Перша частина – особисті фактори (психологічні характеристики людини, такі як цінності, мотиви та особистість, соціальні характеристики людини: такі як вік, освіта та сімейний стан). Друга частина – мотиваційні фактори (фізичні, попередній досвід, розподіл, зовнішні стимули, такі як кількісні або якісні джерела інформації).

Слід вказати інші фактори, що впливають на формування іміджу дестинації, які випливають з інформації, отриманої з різних джерел, або з відвідування самої дестинації. Образ дестинації, який залишається у свідомості людини, – це образ, сформований різними факторами або серіями, пов'язаними з базовою інформацією про дестинації. Gartner W. C. [8] зміг розділити джерела інформації про імідж дестинації на чотири основні групи:

1. Спеціалізована та оновлена інформація, отримана від туроператорів, а також офіційних органів влади, відповідальних за дестинації, на додаток до низки традиційних рекламних оголошень для активізації дестинацій.

2. Конфіденційна інформація, така як звіти або статті про дестинацію на додаток до діяльності знаменитостей з просування дестинації.

3. Інформація про членство – ця інформація отримана від одного з друзів або близьких до сім'ї людей.

4. Незалежна інформація, така як новини, поширені в засобах масової інформації, телевізійні програми, кіно і документальні фільми.

Під час відвідування дестинації первинний образ формується у свідомості індивіда, а вторинний образ дестинації створюється за допомогою різних джерел інформації. У випадках небезпеки, в якій турист обирає дестинацію, роль вторинних джерел інформації полягає в тому, щоб скоригувати інформацію для туриста, оскільки вони є запобіжним клапаном для туриста під час прийняття ним рішення про вибір дестинації. Слід зазначити, що інформація, яку глядачі отримують з аудіовізуальних продуктів на кіно- і телеекранах, не є нав'язливою, тому менеджери дестинацій повинні ставитися до цієї інформації обережніше.

Фільми мають чудову здатність звертатися до мільйонів людей по всьому світу і

впливати на них, маючи в їхній свідомості чудову картину дестинації, оскільки це перше враження для туристів, крім того, вони можуть змінити попередній ментальний образ за найкоротший час. Тому фільми є потужним засобом пробудження цікавості та зацікавленості потенційного туриста. Цей тип джерела інформації має великий і сильний вплив на туристів, оскільки впливає на їхнє бажання прийняти рішення про відвідування дестинації. За даними Gartner W. C. [8], незалежні джерела інформації є найпотужнішими джерелами впливу на відвідувача, який планує відвідати дестинацію. Ці джерела надають багато інформації про місця зйомок та виробництва і змінюють попереднє уявлення про дестинацію. За короткий і рекордно короткий час фільми і серіали впливають на найбільший сегмент людей. Здатність екрану впливати на потенційного туриста набагато більша, ніж у друкованих ЗМІ, і відрізняється легкістю доступу з розвитком технологій

Розміщення дестинації у фільмі є найвищим рівнем туристичного продакт плейсменту. Продакт плейсмент – це нове явище, яке визначається як заплановане включення продуктів у фільми або телевізійні шоу, що може сприятливо вплинути на переконання та/або поведінку глядачів. Його зростання було спричинене зниженням ефективності традиційних рекламних методів, і маркетологи усвідомлюють, що комунікації через продакт плейсмент можуть бути більш витонченими, більш цілеспрямованими і більш широко розповсюдженими, ніж традиційні рекламні методи.

Для залучення кінопродукції місто чи регіон пропонують різні послуги та заходи, щоб стати дружніми до кіно, а також надають стимули, які можуть бути й фінансовими. Головну роль у цьому відіграють кінокомісії (у світі налічується близько 300 кінокомісій, у Європі – 84 комісії з 28 країн). Загалом, кінокомісії – це організації, які фінансуються місцевими установами (наприклад, муніципалітетами, маршалками). Вони діють в інтересах своєї країни чи міста і створені для допомоги людям, які працюють в аудіовізуальній сфері. Основна мета кінокомісій - залучення продюсерів шляхом надання допомоги та сприяння. Для досягнення цієї мети кінокомісії беруть участь у просуванні своїх країн та місцевих послуг.

Основною місією, спільною для всіх кінокомісій, є просування та маркетинг свого регіону, що призводить до збільшення зайнятості місцевих працівників та використання таких послуг, як оренда обладнання, готелів, кейтерингу. Ще одним результатом є зростання туризму. Залучаючи бізнес у свій регіон, вони також приваблюють відвідувачів. Сцени фільму в певній місцевості самі по собі є «транспортними засобами», які також просувають цю місцевість як бажаний об'єкт для майбутнього туризму та індустрії [18, с. 108].

Кінотуризм має як позитивний, так і негативний вплив на економіку, навколишнє середовище та соціокультурну сферу дестинацій. Під час дослідження міжнародного туристичного руху було виявлено фактичний вплив кінотуризму на певні географічні локації.

Вплив кінотуризму обмежується конкретними місцями і локаціями і залежить від характеру медіа-матеріалів дестинацій, таких як фільми і телевізійні серіали [6, с. 1010]. Таким чином, можна порівняти результати впливу кінотуризму з туризмом загалом і тим, чого він досягає в усьому світі. Надмірний маркетинг місць зйомок фільмів та інтенсифікація маркетингової реклами культури регіону через екран і візуальні ефекти є обмеженим ефектом кінотуризму.

Висновки. Таким чином, кінотуризм є дуже цікавим і перспективним сучасним видом туризму. В індустрії кіно й індустрії туризму крім стійкості до криз, загальної популярності і стабільного комерційного успіху є потужний вплив кіно і туризму на економіку окремих брендів, цілих галузей діяльності і навіть країн. Кінотуризм може допомогти пожвавити місцеву економіку в довгостроковій перспективі, тим більше, що туризм, пов'язаний з певним фільмом, ймовірно, зростатиме щонайменше протягом трьох-чотирьох років після прем'єри фільму. Виявляється, що власний фільм для міста чи туристичної дестинації може бути одним із найефективніших способів маркетингу для потенційних туристів, що виходить за рамки традиційних маркетингових методів. У цьому контексті стає логічним, що уряди заохочують режисерів та продюсерські компанії знімати фільми в їхніх країнах, щоб стимулювати туризм і таким чином сприяти зростанню та відновленню місцевої економіки. Фільми та телевізійні програми перетворилися на цінні джерела інформації, туристичні атракції. Фільми зосереджені на потенційних туристах і працюють над тим, щоб зацікавити і мотивувати їх відвідати певну дестинацію. Багато туристичних місць використовують різноманітні другорядні чинники, щоб привабити цих відвідувачів. Наприклад, екскурсії місцями зйомок, сувеніри та музеї. Дослідження показують, що телевізійні програми відіграють важливу роль у формуванні у відвідувачів мотивації до конкретної дестинації, яка була показана на екрані.

Майбутні дослідження мають бути зосереджені на змісті, а не на медіа, щоб розширити існуючу парадигму туризму, індукованого фільмами та драматичними виставами, спробувати подолати розрив між досвідом кінотуризму та культурним творенням кінотуризму.

Список літератури

1. Achkasova, V. V., Salimon, S. S. (2019). Kinoturizm – innovatsiyni napriamok rozvytku turyzmu v Ukraini [Film tourism is an innovative direction of tourism development in Ukraine]. *Visnyk KhNU imeni V.N. Karazina. Seriya «Mizhnarodni vidnosyny. Ekonomika. Krainoznavstvo. Turyzm»*, (9), 164-172 [in Ukrainian].
2. Beeton, S. (2001). "Smiling for the Camera: The Influence of Film Audiences on a Budget Tourism Destination". *Tourism Culture and Communication*, 3 (1), 15-25.
3. Busby, G., Brunt, P., & Lund, J. (2003). "In Agatha Christie Country: Resident Perceptions of Special Interest Tourism". *Tourism*, 51 (3), 287-300.

4. Buchmann, A. (2010). Planning and development in film tourism: Insights into the experience of Lord of the Rings film guides. *Tourism and Hospitality Planning & Development*, 7(1), 77-84.
5. Busby, G., & Haines, C. (2013). Doc Martin and film tourism: The creation of destination image. *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, 61 (2), 105-120.
6. Connell, J. (2012). Film tourism – Evolution, progress and prospects. *Tourism Management*, 33 (5), 1007-1029. [doi: 10.1016/j.tourman.2012.02.008].
7. Digital renaissance. Film induced tourism. (2018). Retrieved from <http://www.rinascimentodigitale.it/film-induced-tourism.html>
8. Gartner, W. C. (1989). Tourism image: Attribute measurement of state tourism products using multidimensional scaling techniques. *Journal of Travel Research*, 28 (2), 16-20.
9. Grihault, N. (2003). Film Tourism – The Global Picture. *Travel & Tourism Analyst*, 5, 1-22.
10. Hudson, S., Wang, Y., & Gil, S. M. (2011). The influence of a film on destination image and the desire to travel: a cross-cultural comparison. *International Journal of Tourism Research*, 13 (2), 177-190.
11. Kim, H., & Richardson, S. L. (2003). Motion picture impacts on destination images. *Annals of Tourism Research*, 30 (1), 216-237. [doi: 10.1016/S0160-7383(02)00062-2].
12. Kotler, P. (2003). *Marketing for Hospitality and Tourism*, 5/e.
13. Mashkina, V. V., & Salimon, S. S. (2018). Kinoturizm – innovacijnyj naprjamok rozvytku kuljturno-piznavaljnogho turyzmu. *Naukovyj visnyk Khersonsjkogho derzhavnogho universytetu. Serija: Gheografichni nauky*, 8, 263-269. [in Ukrainian].
14. Nizioł, A. (2009). Film tourism as a new way to market a destination. *Scientific Review of Physical Culture*, 5, 149-155. Retrieved from <http://62.93.45.40/srpc/Articles/VolumeB5/IssueB4/23.aspx>
15. Riley, R. W., Van Doren, C. (1992). Movies as tourism promotion: A ‘pull’ factor in a ‘push’ location. *Tourism Management*, 13 (3), 267-274.
16. Teng, H. Y. (2021). Can film tourism experience enhance tourist behavioural intentions? The role of tourist engagement. *Current Issues in Tourism*, 24 (18), 2588-2601.
17. Tzanelli, R. (2021). *Frictions in Cosmopolitan Mobilities: The Ethics and Social Practices of Movement Across Cultures*. Edward Elgar Publishing.
18. Yazeed, A., Şafak, Ü. (2022). Film tourism and its impact on tourism destination image. *International Journal of Tourism and Social Research Issue*, 8, 102-117.

References

1. Achkasova, V. V., Salimon, S. S. (2019). Kinoturizm – innovatsiinyi napriamok rozvytku turyzmu v Ukraini [Film tourism is an innovative direction of tourism development in Ukraine]. *Visnyk KhNU imeni V.N. Karazina. Seriiia «Mizhnarodni vidnosyny. Ekonomika. Krainoznavstvo. Turyzm»*, (9),

- 164-172 [in Ukrainian].
2. Beeton, S. (2001). "Smiling for the Camera: The Influence of Film Audiences on a Budget Tourism Destination". *Tourism Culture and Communication*, 3 (1), 15-25.
 3. Busby, G., Brunt, P., & Lund, J. (2003). "In Agatha Christie Country: Resident Perceptions of Special Interest Tourism". *Tourism*, 51 (3), 287-300.
 4. Buchmann, A. (2010). Planning and development in film tourism: Insights into the experience of Lord of the Rings film guides. *Tourism and Hospitality Planning & Development*, 7(1), 77-84.
 5. Busby, G., & Haines, C. (2013). Doc Martin and film tourism: The creation of destination image. *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, 61 (2), 105-120.
 6. Connell, J. (2012). Film tourism – Evolution, progress and prospects. *Tourism Management*, 33 (5), 1007-1029. [doi: 10.1016/j.tourman.2012.02.008].
 7. Digital renaissance. Film induced tourism. (2018). Retrieved from <http://www.rinascimentodigitale.it/film-induced-tourism.html>
 8. Gartner, W. C. (1989). Tourism image: Attribute measurement of state tourism products using multidimensional scaling techniques. *Journal of Travel Research*, 28 (2), 16-20.
 9. Grihault, N. (2003). Film Tourism – The Global Picture. *Travel & Tourism Analyst*, 5, 1-22.
 10. Hudson, S., Wang, Y., & Gil, S. M. (2011). The influence of a film on destination image and the desire to travel: a cross-cultural comparison. *International Journal of Tourism Research*, 13 (2), 177-190.
 11. Kim, H., & Richardson, S. L. (2003). Motion picture impacts on destination images. *Annals of Tourism Research*, 30 (1), 216-237. [doi: 10.1016/S0160-7383(02)00062-2].
 12. Kotler, P. (2003). *Marketing for Hospitality and Tourism*, 5/e.
 13. Mashkina, V. V., & Salimon, S. S. (2018). Kinoturyzm – innovacijnyj naprjamok rozvytku kuljturno-piznavaljnogho turyzmu. *Naukovyj visnyk Khersonsjkogho derzhavnogho universytetu. Serija: Gheografichni nauky*, 8, 263-269. [in Ukrainian].
 14. Nizioł, A. (2009). Film tourism as a new way to market a destination. *Scientific Review of Physical Culture*, 5, 149-155. Retrieved from <http://62.93.45.40/srpc/Articles/VolumeB5/IssueB4/23.aspx>
 15. Riley, R. W., Van Doren, C. (1992). Movies as tourism promotion: A 'pull' factor in a 'push' location. *Tourism Management*, 13 (3), 267-274.
 16. Teng, H. Y. (2021). Can film tourism experience enhance tourist behavioural intentions? The role of tourist engagement. *Current Issues in Tourism*, 24 (18), 2588-2601.
 17. Tzanelli, R. (2021). *Frictions in Cosmopolitan Mobilities: The Ethics and Social Practices of Movement Across Cultures*. Edward Elgar Publishing.
 18. Yazeed, A., Şafak, Ü. (2022). Film tourism and its impact on tourism destination image. *International Journal of Tourism and Social Research Issue*, 8, 102-117.

УДК 005:338.48

JEL Classification: M310; Z330

Валентина ЗАЙЦЕВА

кандидат педагогічних наук, професор,
завідувачка кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу

Національного університету «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3590-1573>

Сергій ЦВІЛИЙ

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу

Національного університету «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1720-6238>

МУЛТУ ЮСУФ

Генеральний менеджер офісу в Анталії

Туристична компанія «Consul Travel Service» (Туреччина)

МАРКЕТИНГОВИЙ ПІДХІД ДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ КОМПЛЕКСНОГО ТУРИСТИЧНОГО ПРОДУКТУ

***Анотація.** Стаття присвячена дослідженню питань конкурентоспроможності продукту в туристичній індустрії. Актуальність полягає у тому, що зростання рівня конкуренції, глобалізація і цифровізація бізнесу привели до необхідності якнайшвидшого перегляду і впровадження у практику підприємств туристичного бізнесу новітніх механізмів маркетингу. Метою статті є теоретичне обґрунтування доцільності використання маркетингового підходу у забезпеченні конкурентоспроможності комплексного туристичного продукту, також в управлінні діяльністю туристичного підприємства та, на цій основі, розробка методики маркетингової оцінки рівня його конкурентоспроможності на стратегічних засадах. Методи дослідження: порівняння, узагальнення, моделювання, математичний, експертних оцінок. Доповнено перелік маркетингових функцій виробника комплексного туристичного продукту функцією здійснення політики часу. Здійснено поділ стадій життєвого циклу продукту за принципами досягнення ефективної взаємодії*

виробника і споживача. Представлено модель комплексного туристичного продукту. Сформульовано принципи використання комплексного підходу щодо виявлення різних видів сервісів в процесі інтеграції за напрямком «виробник-споживач». Запропоновано алгоритм ефективних дій туристичного підприємства до розробки маркетингової стратегії підвищення рівня конкурентоспроможності. Розроблено методику маркетингової оцінки рівня конкурентоспроможності туристичного підприємства на основі обґрунтування кількісних критеріїв. Зроблено висновок про стрімке зростання ролі digital-сервісів в забезпеченні конкурентоспроможності комплексного туристичного продукту. Визначено пріоритетні напрямки до маркетингового забезпечення конкурентоспроможності туристичного підприємства. Виокремлено та згруповано види ефектів від впровадження результатів дослідження в практику туристичних діяльності підприємств. Застосування при позиціонуванні в практичній діяльності підприємства digital-сервісної концепції, як одного з пріоритетних елементів до підвищення конкурентоспроможності комплексного туристичного продукту, є ефективним інструментом збільшення обсягів збуту, вдосконалення оперативної діяльності та покращення його конкурентних позицій на певних сегментах ринку; саме це може викликати інтерес вчених і стати напрямком подальших наукових досліджень і розробок.

Ключові слова: туристичне підприємство, конкурентоспроможність, комплексний туристичний продукт, маркетинг, конкурент, послуга, прибуток, сталий розвиток, бізнес.

Valentina ZAITSEVA
Ph.D. in Pedagogy, Professor,
Head of the Department of tourism, hotel and restaurant business
National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

Sergiy TSVILIY
Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of tourism, hotel and restaurant business
National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

MULTU YUSUF
General Manager Antalya office
Consul Travel Service (Türkiye)

MARKETING APPROACH TO ENSURING THE COMPETITIVENESS OF A COMPLEX TOURIST PRODUCT

Abstract. *The article is devoted to the study of theoretical and methodological aspects of using a marketing approach to ensuring the competitiveness of a complex tourist product. The relevance of the article lies in the fact that the global factors of the crisis, including the effect of the factors of COVID-19 and the aggression of Russia against Ukraine, the transformation of the tourism economy, influenced the strengthening of the competitive struggle, determined the need to diversify the directions of the implementation of the elements of the marketing complex and a qualitatively new approach to the creation of an integrated tourist product. It was determined that a feature of the global tourism economy is the latest conditions of competition, which were formed due to rapid digitalization. An interpretation of marketing is given, which in its essence represents the process of cooperation between the consumer of a complex tourist product and its producer in order to realize the interests of both parties, which, in turn, is interaction according to the elements of the 5R marketing complex. The list of marketing functions of tourism enterprises is summarized: market research, product policy, price policy, distribution policy, communication policy, time policy, personnel policy, technological policy, atmospheric policy. The distribution of costs for the tourist product according to the stages according to the concept of the life cycle was made. It has been proven that the effective organization of digital services attracts consumers more strongly than the economic features of the product in the absence of qualified service. A model of a complex tourist product has been developed, the introduction of which into the business practice of a tourist enterprise takes place at a strategic level. A scheme of actions for the development of a marketing strategy to ensure the competitiveness of a tourist enterprise is proposed. A methodology for assessing the level of competitiveness of a tourist enterprise as an integrated result of the action of a wide range of marketing factors has been developed. It is recommended to evaluate the results of the implementation of the approach to ensuring the competitiveness of the tourist enterprise in the following directions (prospects for further development): increasing the effectiveness of marketing activities; development of digital service; improvement of product quality; taking advantage of the types of integration with the consumer. It was concluded that the competitive advantage of an enterprise of the industry over a similar one can be assessed only in the situation when both with their products try to satisfy certain needs of buyers belonging to similar market segments.*

Keywords: tourist enterprise, competitiveness, integrated tourist product, marketing, competitor, service, profit, sustainable development, business.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Інтеграція України у європейський туристичний простір та зміни у економічній, політичній, соціальній сферах, впровадження інноваційних технологій зумовлюють необхідність вдосконалення усіх напрямів розвитку управління підприємствами. Глобальні чинники кризи, у тому числі дія факторів COVID-19 та агресія росії проти України, трансформація економіки туризму вплинули на посилення конкурентної боротьби, визначили необхідність диверсифікації напрямків впровадження елементів комплексу маркетингу та впровадження якісно нового підходу до створення комплексного туристичного продукту. Туристичні підприємства, на жаль, рідко звертаються до наукових підходів, методів і засобів маркетингу для забезпечення конкурентоспроможності [1; 2; 17]; обмежено використовують можливості цифрового маркетингу для відстеження змін у ринковому середовищі на мікро- та макрорівні [3; 7; 23], у тому числі, вивчення пріоритетних та нових потреб споживачів з його допомогою [4; 10; 21; 24], дослідження кон'юнктури посткофліктного ринку [11; 13; 19; 22], стратегічних тенденцій розвитку окремих сегментів [5; 6; 12] тощо. Однак, зростання рівня конкуренції, глобалізація бізнесу, цифровізація діяльності привели до необхідності швидкого перегляду і впровадження у практику підприємств туристичного бізнесу новітніх механізмів маркетингу. Саме тому обраний напрямок дослідження є актуальним та своєчасним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Туристичне підприємство є унікальною системою із специфічними рисами відкритості, яке існує в трансформаційному економічному середовищі. Однак, кожне туристичне підприємство також має спільні риси з аналогічними компаніями [8; 14; 20]. Підприємству як «відкритій» системі притаманними є: взаємодія з зовнішнім оточенням; синергізм; динамічна рівновага; рівність результатів; багатомірність системи управління; здатність підвищувати якості на основі інформації; неоднозначність природи системи; ієрархія; стійкість цілей; сталість, багатоваріантність розвитку [9; 18; 25].

Особливістю економіки туризму глобального типу є новітні умови конкуренції, які утворилися завдяки стрімкій цифровізації. Сьогодні аналогічні туристичні продукти пропонує безліч підприємств-конкурентів. У споживача з'явилася можливість вибору, тому компанії повинні постійно проводити дослідження ринку та вести пошук шляхів вдосконалення своєї продукції з метою обійти конкурентів у задоволенні потреб споживачів [26]. Кожне конкретне туристичне підприємство, не зважаючи на ідентичність характеристик соціально-економічних систем, самостійно вирішує проблеми забезпечення власної конкурентоспроможності. Кожне туристичне підприємство при виході на конкурентний ринок з продуктом намагається досягти переваг над аналогічними, а споживач обирає для себе більш конкурентоспроможний продукт.

Питання забезпечення конкурентоспроможності туристичних продуктів з урахуванням маркетингових принципів розглядаються у роботах таких українських і закордонних вчених,

як: Балюк Ю. [1], Гултек М. [10], Гурова Д. [27], Давиденко І. [1], Кларк Г. [5], Мазаракі А. [14], Мешко Н. [16], Портер М. [21], Савінова А. [16], Сіваченко І. [16], Трусова Н. [25] й ін.

Сьогодні запропоновано багато підходів до забезпечення конкурентоспроможності, які вважаються важливими, але не виділені найбільш суттєві, не встановлений зв'язок між ними. До того ж багато думок засновано на фундаментальних припущеннях, що далеко знаходяться від реального процесу конкуренції. Цілий ряд підходів до вивчення конкурентоспроможності не знаходить підтверджень у практиці існування туристичних компаній. В сучасній літературі також можна зустріти багато рекомендацій щодо підвищення рівня конкурентоспроможності, але всі вони відрізняються різноманітністю та непослідовністю, як і підходи щодо її розуміння, що може призвести до негативних наслідків для підприємств у разі їх застосування [15; 16].

Метою статті є теоретичне обґрунтування доцільності використання маркетингового підходу у забезпеченні конкурентоспроможності комплексного туристичного продукту, також в управлінні діяльністю туристичного підприємства та, на цій основі, розробка методики маркетингової оцінки рівня його конкурентоспроможності на стратегічних засадах. Методи дослідження: порівняння, узагальнення, моделювання, математичний, експертних оцінок.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зміна відношення керівників туристичних підприємств до здійснення маркетингової діяльності потребує врахування сучасних тенденцій розвитку туристичної галузі. Так, актуальним є скорочення терміну перебування послуги на ринку. Тобто, період (час) є цінним видом ресурсів і саме своєчасність часто є вирішальним фактором для туристичної компанії відносно використання її унікальних рис та переваг в конкурентній боротьбі. Для результативної організації маркетингової діяльності вітчизняної туристичної компанії за принципом своєчасності доцільно впровадити маркетинговий підхід, та: скоригувати комплекс маркетингу з урахуванням фактору часу (1); виокремити здійснення політики часу в функцію маркетингу (2); переглянути концепції управління маркетинговою діяльністю з метою їх більш детального аналізу з урахуванням впливу чиннику часу (3).

Маркетинг за своєю сутністю представляє процес співпраці споживача комплексного туристичного продукту та його виробника з метою реалізації інтересів обома сторонами. Така співпраця є взаємодією за елементами комплексу маркетингу 5P [27]. Кожний елемент цього комплексу є можливістю туристичного підприємства здійснювати вплив на споживача, з одного боку, та отримувати зворотну реакцію від нього, з іншого. Такій взаємозв'язок повинен забезпечити здійснити планування певного рівня конкурентоспроможності підприємства та досягнення цього рівня. Відносно сфери туристичних послуг, слід зазначити, що класичний комплекс маркетингу доповнюється елементами: *people, process, physical evidence*. У підсумку, модернізований комплекс маркетингу для туристичного підприємства має 8P-архітектуру (*product, price, place, promotion, period, people, process, physical evidence*). Безумовно, відносно

врахування елементу «період» в комплексі маркетингу, то його слід також додати до переліку маркетингових функцій, які реалізуються в межах туристичного підприємства. Таким чином, перелік функцій буде наступний: ринкові дослідження, продуктова політика, цінова політика, розподільча політика, комунікаційна політика, часова політика, кадрова політика, технологічна політика, атмосферна політика. Загальна кількість функцій повинна відповідати напрямкам маркетингової діяльності й характеризувати рівень маркетингової активності туристичного підприємства. Тобто, зазначене твердження доводить потребу в управлінні маркетингом та маркетинговою конкурентоспроможністю компанії та її продукту.

Відносно визначення та вибору найбільш раціонального напрямку зростання рівня конкурентоспроможності підприємства та комплексного туристичного продукту доцільним є розгляд концепції життєвого циклу продукту для аналізу його продуктової стратегії. З метою дослідження резервів ресурсозбереження зроблено поділ витрат за стадіями ЖЦП (табл. 1).

Таблиця 1. Розподіл витрат на туристичний продукт згідно стадій за концепцією ЖЦП

Стадія ЖЦП	Витрати за напрямками
Стратегічний маркетинг	аналіз ринку; дослідження споживача; складання прогнозу потреб; сегментація ринку; визначення цільової аудиторії споживачів та покупців; розробка стратегії маркетингу; визначення планового рівня конкурентоспроможності туристичного підприємства
Проектні дослідження	складання образу комплексного туристичного продукту; визначення споживацької корисності продукту; розробка інноваційних рішень щодо майбутнього виробництва; відстеження технологічних рішень конкурентів; отримання зразків та їх тестування
Створення продукту	організаційно-технологічні рішення; визначення рівня прозорості виробництва; форма участі клієнта в процесі створення продукту; альтернативні переваги та недоліки, які виявлені при виробництві; пакет супутніх продуктів; інноваційне виробництво
Тактичний і оперативний маркетинг	інформаційна підтримка; моніторинг ступеня лояльності споживачів; визначення типів споживачів; формування портрету споживача; побудова «гарячої лінії» та чати; забезпечення програмними продуктами; складання плану оновлення асортименту
Доставка та продаж	підбір персоналу; доставка до споживачів, доставка за допомогою digital-сервісів; продаж додаткових продуктів, організація екстрасервісу, демонстрація, надання консультаційних послуг, прийняття рекламаций, технологія продажу, місце продажу
Забезпечення зворотнього зв'язку	консультативна підтримка, забезпечення безперервного функціонування каналів зв'язку, реклама альтернативних продуктів, формування у споживачів прихильності
Ліквідація або модернізація продукту	оновлення продукту, послуги утилізаційного сервісу, модернізація окремих елементів комплексу маркетингу, демонстрація альтернативних продуктів, формування бази клієнтських очікувань, виправлення недоліків, ліквідація, забуття образу продукту

Визначена за стадіями життєвого циклу продукту структура витрат підтвердила те, що цифровий сервіс для споживача при виборі туристичного продукту є важливим фактором, який забезпечує оптимізацію витрат як продавця, так і покупця. Тому вітчизняному виробнику комплексного туристичного продукту при просуванні й позиціонуванні його на ринку слід основний акцент робити не на технологіях виробництва і методах реалізації, а на його певному достатньому представленні у віртуальному просторі та digital-сервісах у процесі споживання. Ефективна організація digital-сервісів приваблює споживачів сильніше, ніж економічні риси

продукту за відсутністю кваліфікованого сервісу. Поєднання інтересів споживача і виробника у цифровому просторі має бути забезпечено через кожен з елементів комплексу маркетингу.

Сьогодні міжнародний туристичний бізнес переживає цифрову революцію: майже всі люди використовують комп'ютерні технології, головним двигуном змін є клієнт; потреби диктують умови на цифровому ринку туристичних послуг. Туристичне підприємство буде мати успіх на конкурентному ринку у стратегічній перспективі за умов впровадження інструментарію цифрового маркетингу, що забезпечить глобалізацію бізнесу. туристичного бізнесу та повноцінний вихід у глобальний цифровий простір із власним туристичним продуктом. Тому автори пропонують модель комплексного туристичного продукту на рис.1.

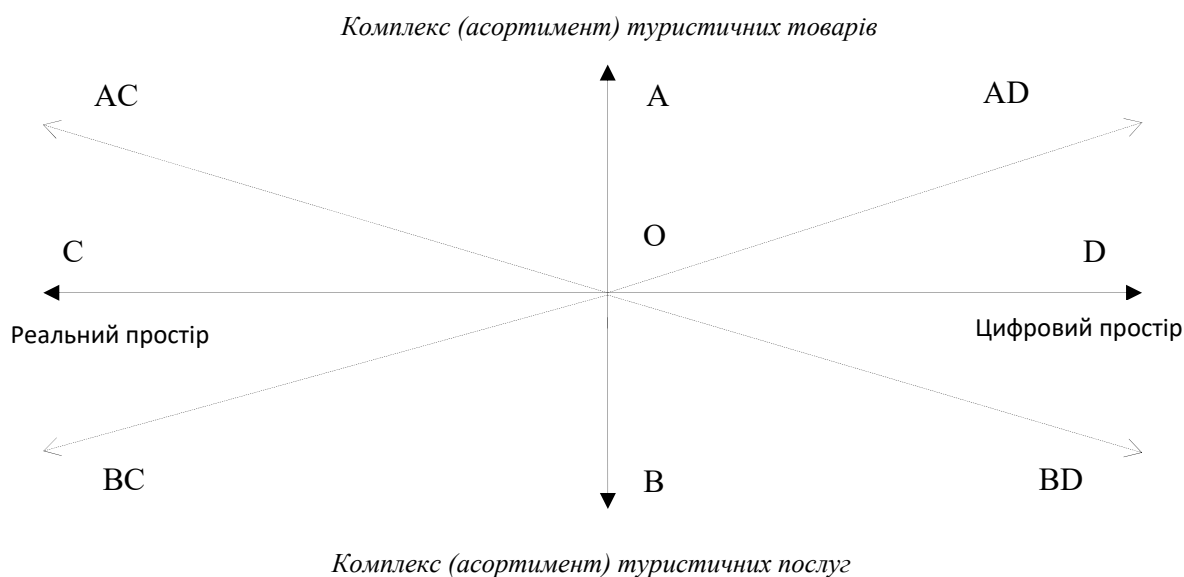

Рис. 1. Модель комплексного туристичного продукту:

- OA – асортимент туристичних товарів;
- OB – асортимент туристичних послуг;
- OC – пропозиція комплексного туристичного продукту в реальному просторі;
- OD – пропозиція комплексного туристичного продукту в цифровому просторі.

Для побудови запропонованої моделі використано подвійний критерій: комплексний туристичний продукт (товар і послуга) і його пропозиція у просторі (реальному й цифровому). Відповідно до схеми на рисунку 1 продукт потрапляє в один із чотирьох квадрантів (AC, AD, BD, BC). У свою чергу, туристична компанія має чотири вектори розвитку комплексного туристичного продукту: (O→AC, O→AD, O→BD, O→BC). Слід додати, що деякі послуги, які розташовані поблизу осей системи координат (OA та OB), мають майже однакові нерозвинені уявлення в реальному та цифровому просторі. Впровадження даної моделі в практику бізнесу туристичного підприємства відбувається на стратегічному рівні. З цієї позиції використання

маркетингового підходу в управлінні рівнем конкурентоспроможності продукту туристичної компанії підвищує значимість стратегії в забезпеченні його конкурентних позицій на ринку.

В цілому, як показує міжнародний досвід, саме для туристичного підприємства процес підвищення рівня конкурентоспроможності повинен базуватися на інтеграції за напрямком «виробник-споживач», що є пріоритетом при розробці стратегії розвитку. В умовах мінливості ринку необхідним є реалізація комплексного підходу щодо виявлення різних видів сервісів. Такий підхід повинен передбачати використання певних принципів, а саме: максимальне врахування різних потреб споживачів комплексного туристичного продукту (1); розгляд підприємства як цілісної системи в процесі взаємодії з зовнішнім середовищем (передусім, зі споживачем) (2); наділення споживача функцією digital-контроля за діяльністю туристичного підприємства (3); надання пріоритетності напрямкам digital-сервісу і реалізації різних сервісних послуг (4); посилення ролі digital-сервісів при формуванні мережі прихильників (5).

Такі принципи повинні стати базою для формулювання етапів формування стратегії забезпечення конкурентоспроможності туристичного підприємства й визначення процедури розробки ефективної процедури її реалізації. Ефективні дії підприємства з розробки стратегії маркетингу щодо забезпечення конкурентоспроможності схематично представлені на рис. 2.

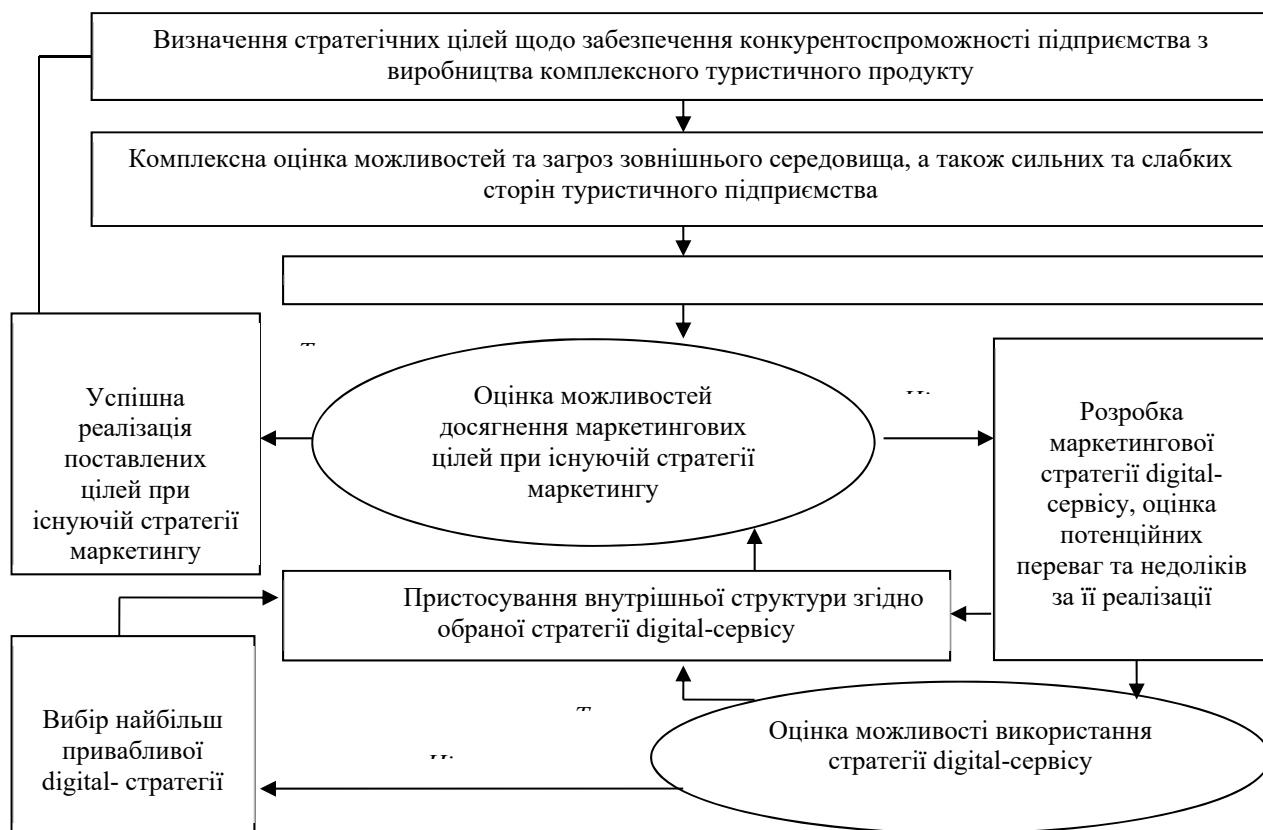

Рис. 2. Схема дій щодо розробки маркетингової стратегії забезпечення конкурентоспроможності туристичного підприємства

Взагалі, за умов реалізації маркетингової стратегії туристичне підприємство отримає такі види ефектів: зростання якості цифрового сервісу згідно сучасним потребам споживачів; економії ресурсів при виробництві комплексного туристичного продукту; економії витрат споживача; зростання лояльності клієнтів. Процедура реалізації маркетингової стратегії передбачає здійснення типових управлінських функцій та прийняття ефективних рішень.

Зокрема, ефективне використання стратегії digital-сервісу, як елементу маркетингової стратегії повинно враховувати такі особливості: забезпечення достатнього рівня якості сервісу (наскільки туристичне підприємство якісно задовольняє цифрові потреби споживачів у порівнянні з конкурентами) (1); досягнення оптимального рівня відкритості, концентрації і спеціалізації (демонстрація та вдосконалення виробничої структури) в туристичній компанії й, на цій основі, прийняття рішення про доцільність налагодження інтеграційних digital-зв'язків (2); вибір найбільш доцільного підходу відносно розрахунку річного обсягу робіт відносно digital-сервісного забезпечення комплексного туристичного продукту (3).

Відносно успішного управління маркетинговим забезпеченням планового рівня конкурентоспроможності туристичного підприємства, то слід зазначити, що вирішення даної проблеми, беззаперечно, потребує розв'язання комплексу техніко-організаційних питань, до яких віднесено: аналіз зовнішніх умов його діяльності (1); вибір бази порівняння у вигляді аналогів або еталонів (2); визначення окремих й інтегрального показника (3); розробка заходів щодо підвищення маркетингової конкурентоспроможності (4). Зазначена проблема також має важливий методичний аспект, сутність його полягає у тому, що використання маркетингового підходу до забезпечення конкурентоспроможності комплексного туристичного продукту ускладнюється через відсутність відносно простої, конкретної, зручної у використанні на практиці методики оцінки її рівня. Автори здійснили спробу надання допомоги керівникам туристичних підприємств у вигляді розробленої методики. Методика оцінки рівня конкурентоспроможності туристичного підприємства, як інтегрованого результату дії широкого кола маркетингових факторів, передбачає проведення певних розрахунків.

Під ключовими маркетинговими факторами конкурентоспроможності (маркетингові конкурентні переваги) доцільно розуміти унікальну комбінацію існуючого маркетингового потенціалу з накопиченим досвідом використання та сформованим іміджем, які сприяють виготовленню конкурентоспроможного продукту, за рахунок реалізації якої туристичне підприємство є здатним забезпечити своє функціонування у довгостроковій перспективі.

Для обґрунтування кількісної маркетингової оцінки рівня конкурентоспроможності (ступінь відповідності ознак визначається у частках одиниці) у якості орієнтирів має сенс використовувати такі оцінки ключових факторів за елементами комплексу маркетингу «8Р».

1. Маркетингова оцінка конкурентоспроможності за елементом «product» (корисність, якість та основні показники туристичного продукту відповідають вимогам споживачів повністю – 1,0; не в повній мірі – 0,5; не відповідають – 0).

2. Маркетингова оцінка конкурентоспроможності за елементом «price» (відповідність ціни комплексного туристичного продукту його якості, а також зусиллям щодо його покупки – 1,0; перевищує якість – 0,5; значно перевищує – 0).

3. Маркетингова оцінка конкурентоспроможності за елементом «place» (в наявності вдало організована система розподілу, яка відповідає вимогам «доступності» отримання продукту для споживача повністю – 1,0; є недоліки – 0,5; серйозні проблеми – 0).

4. Маркетингова оцінка конкурентоспроможності за елементом «promotion» (система зворотного зв'язку й інформації щодо додаткової вигоди від заходів стимулювання відповідає очікуванням споживача повністю – 1; частково – 0,5; зовсім не відповідає – 0).

5. Маркетингова оцінка конкурентоспроможності за елементом «price» (реагування туристичного підприємства на вимоги споживачів та клієнтів, які постійно трансформуються і змінюються, відбувається оперативно – 1,0; із затримкою у часі – 0,5; реакція відсутня – 0).

6. Маркетингова оцінка конкурентоспроможності за елементом «people» (відповідність компетентностей маркетингового персоналу компанії здатності задоволити потреби споживачів є повною – 1,0; частково відповідають – 0,5; персонал створює проблеми і не може самотійно їх вирішити – 0).

7. Маркетингова оцінка конкурентоспроможності за елементом «process» (сучасні технології обслуговування та «відкритість» виробничого процесу є доступними для демонстрації клієнту прозорості технологічних операцій з виготовлення продукту – 1,0; доступність обмежена – 0,5; закритий процес – 0).

8. Маркетингова оцінка конкурентоспроможності за елементом «physical evidence» (вдало створене середовище, доброзичлива атмосфера обслуговування – 1,0; у клієнта є певний дискомфорт присутності – 0,5; повне незадоволення – 0).

Дана шкала оцінок для туристичних підприємств має вигляд: конкурентоспроможне підприємство – від 1 до 0,7 (1); підприємство на перехідному етапі – від 0,6 до 0,4 (2); підприємство є претендентом на вихід з ринку – від 0,3 і нижче (3). За цією логікою, формула розрахунку середнього показника маркетингової оцінки рівня конкурентоспроможності туристичного підприємства набуває такого вигляду (n – кількість показників):

$$K_{\text{марк.конк.}} = \frac{K_{\text{прод.}}^1 + K_{\text{ціна}}^2 + K_{\text{місце}}^3 + K_{\text{прос.}}^4 + K_{\text{час.}}^5 + K_{\text{перс.}}^6 + K_{\text{проц.}}^7 + K_{\text{обст.}}^8}{n}, \quad (1)$$

- $deK_{\text{прод.}}^1$ - маркетингова конкурентоспроможність за елементом «product»;
- $K_{\text{ціна.}}^2$ - маркетингова конкурентоспроможність за елементом «price»;
- $K_{\text{місце.}}^3$ - маркетингова конкурентоспроможність за елементом «place»;
- $K_{\text{прос.}}^4$ - маркетингова конкурентоспроможність за елементом «promotion»;
- $K_{\text{час.}}^5$ - маркетингова конкурентоспроможність за елементом «period»;
- $K_{\text{перс.}}^6$ - маркетингова конкурентоспроможність за елементом «people»;
- $K_{\text{проц.}}^7$ - маркетингова конкурентоспроможність за елементом «prosess»;
- $K_{\text{обст.}}^5$ - маркетингова конкурентоспроможність за елементом «physical evidence».
- n – кількість показників маркетингової конкурентоспроможності.

Методом маркетингової оцінки факторів є експертний, який базується на фактичних показниках маркетингової діяльності туристичного підприємства, а саме:

- маркетингова оцінка конкурентоспроможності «product». Оцінка якостей туристичного продукту, виходячи зі споживчої цінності, з урахуванням його рентабельності;
- маркетингова оцінка конкурентоспроможності «price». Оцінка специфіки та відповідності ціни якості комплексного туристичного продукту з урахуванням всіх сервісів;
- маркетингова оцінка конкурентоспроможності «place». Оцінка рівня організованості системи розподілу з урахуванням системи бізнес-логістики;
- маркетингова оцінка конкурентоспроможності «promotion». Оцінка суми додаткового прибутку у співвідношенні до витрат на стимулювання споживача;
- маркетингова оцінка конкурентоспроможності «period». Оцінка часу, який витрачає компанія на створення комплексного туристичного продукту відповідно до вимог клієнтів;
- маркетингова оцінка конкурентоспроможності «people». Оцінка рівня організації праці персоналу щодо забезпечення певного рівня обслуговування;
- маркетингова оцінка конкурентоспроможності «prosess». Оцінка рівня привабливості, технологічності, цифрофізації процесу обслуговування клієнтів;
- маркетингова оцінка конкурентоспроможності «physical evidence». Оцінка рівня комфорту клієнту і бажання перебувати в «унікальній» атмосфері.

Однак, рівень конкурентоспроможності, який оцінюється за елементами комплексу маркетинга «8Р», не є іманентною якістю туристичного підприємства і може бути коректно та реально оцінений виключно в межах конкретної групи підприємств однієї галузі або тих, що пропонують аналогічний комплексний туристичний продукт. Саме тому, під маркетинговою оцінкою рівня конкурентоспроможності туристичного підприємства слід розуміти таку оцінку, при якій внутрішні характеристики порівнюються з маркетинговими параметрами діяльності інших

підприємств галузі. Тобто, даний критерій оцінки є відносним поняттям: теж саме туристичне підприємство у межах, наприклад, регіональної галузі туризму, дестинації, локації може бути визнаним конкурентоспроможним, а в межах туристичної галузі світового ринку - ні. Визначено ключові параметри для підприємств однієї групи: відповідність характеристик комплексного продукту за ідентичністю потреб, що задовольняються з його допомогою (1); відповідність сегментів певного ринку, для яких призначено комплексний туристичний продукт (2); відповідність фази життєвого циклу, в якій функціонує туристичне підприємство (3). Таким чином, конкурентна перевага підприємства галузі над аналогічним може бути оцінена лише у тій ситуації, коли обидва своїми продуктами намагаються задовільнити певні потреби покупців, що належать до схожих ринкових сегментів. Умовою є знаходження підприємств згідно концепції життєвого циклу на однакових стадіях. Доцільно зазначити, що в тих випадках, коли дані умови не дотримано, визначене порівняння буде некоректним.

В глобальних умовах сьогодення за умов стрімкої діджиталізації бізнесу здійснити збір всієї необхідної інформації про конкурентів все ще неможливо, але логічним є аналіз стану конкурента, його конкурентної позиції в галузі, потенціалу й стратегії його використання, а також маркетингових цілей на коротко-, середньо- та довгостроковий період. З цієї позиції, оцінити точно сумарний корисний ефект, який вже отримано споживачем або планується бути отриманим у майбутньому для нового комплексного туристичного продукту, який раніше не пропонувався споживачу на вітчизняному ринку, практично неможливо. При використанні традиційних підходів щодо оцінки рівня конкурентоспроможності є проблеми, пов'язані з обмеженою інформацією. З метою коректної маркетингової оцінки конкурентоспроможності туристичного підприємства запропоновано метод, який можна застосовувати в широкому діапазоні умов при обмеженому обсязі вихідних даних. Методика ефективної оцінки рівня конкурентоспроможності туристичного підприємства на засадах маркетингу має включати такі етапи: 1) формування професійної групи незалежних експертів; 2) вибір бази дослідження зі складу підприємств-аналогів і фірми-еталона; 3) узгодження показників за ключовими факторами маркетингу; 4) визначення інтегрального маркетингового показника для оцінки конкурентоспроможності (незважені та зважені оцінки); 5) аналіз і оцінка результатів.

Взагалі, приймаючи до уваги вплив digital-сервісу на рівень конкурентоспроможності комплексного туристичного продукту, має сенс бути зазначеним, що провести оцінку впливу можна за допомогою розроблених окремих факторів, яка може в певній мірі коригуватися у конкретному випадку з урахуванням специфіки комплексного туристичного продукту. Застосування при позиціонуванні в практичній діяльності туристичного підприємства digital-концепції сервісу, як одного з пріоритетних елементів забезпечення конкурентоспроможності є ефективним інструментом, який дозволить збільшити обсяги збуту комплексного продукту,

в туризмі вдосконалити оперативну діяльність та покращити конкурентні позиції вітчизняного туристичного підприємства на ринку та його окремих сегментах. Саме це може викликати інтерес вчених і стати напрямком подальших наукових досліджень та розробок.

Висновки. Отже, слід визначити пріоритетні напрямки використання маркетингового підходу до забезпечення конкурентоспроможності комплексного туристичного продукту:

– знати, вивчати, аналізувати маркетингові факти, пов’язані з конкурентоспроможністю комплексного туристичного продукту (проведення аналізу ретроспектив розвитку, моніторинг зовнішнього середовища та логіки маркетингових подій, вивчення споживача, діагностування проблем у виробництві продукту, прогнозування дії зовнішніх чинників);

– прогнозувати поточні та перспективні цілі до забезпечення конкурентоспроможності комплексного туристичного продукту, причому мета та завдання мають бути контрольовані цілі і задачі повинні бути під постійним контролем, формувати стратегічну маркетингову концепцію, а також стратегію конкурентоспроможних маркетингових дій, яка повинна бути спрямована на виявлення та максимальне використання маркетингових можливостей);

– організувати та комбінувати поєднання ресурсів та технологій для їх раціонального використання у виробництві та просуванні комплексного туристичного продукту;

– утворювати адекватні структури щодо маркетингового забезпечення реалізації стратегічних і оперативних цілей конкурентоспроможності туристичного продукту;

– забезпечувати інтеграцію діяльності всіх підрозділів та спеціалістів підприємства, пов’язаних із процесом прийняття маркетингових рішень щодо раціонального задоволення потреб клієнтів за рахунок виробництва й реалізації комплексного туристичного продукту, тобто які впливають на визначення рівня його конкурентоспроможності.

Наукова новизна проведених досліджень полягає у:

– використанні маркетингового підходу при плануванні діяльності туристичної компанії з підвищення рівня конкурентоспроможності комплексного туристичного продукту;

– наданні характеристики впливу концепції життєвого циклу туристичного продукту на розробку стратегії забезпечення його конкурентоспроможності на рівні підприємства;

– розробці комплексної методики маркетингової оцінки рівня конкурентоспроможності підприємства з виробництва комплексного туристичного продукту, як стратегічного фактору моніторингу його конкурентних позицій на окремих сегментах ринку.

Оцінка результатів впровадження підходу до забезпечення конкурентоспроможності туристичного підприємства доцільно здійснювати за напрямками (перспективи подальшого розвитку): підвищення ефективності маркетингової діяльності (1); розвиток digital-сервісу (2); покращення якості продукту (3); отримання переваг від видів інтеграції зі споживачем (4).

Результати дослідження можуть бути використані керівниками туристичних компаній в стратегічній перспективі для: 1) підвищення надійності стратегічних управлінських рішень вибору найбільш сприйнятної маркетингової стратегії розвитку, оцінки ступеня привабливості різних напрямків інтеграційного зростання й форм взаємодії зі споживачем; 2) формуванні сучасного організаційно-економічного механізму управління маркетинговою діяльністю щодо підвищення рівня конкурентоспроможності туристичної компанії, підвищення ефективності стратегічного та оперативного управління рівнем його загальної конкурентоспроможності; 3) забезпечення певного рівня конкурентоспроможності туристичного підприємства, зростання питомої ваги на ринку й планового обсягу реалізації комплексного туристичного продукту.

Список літератури

1. Andyeyva, N., Davydenko, I., Balyk, U., Rulinska, O., Bulysheva, D. (2019). Internet marketing in the brand technologies of the tourism industry. *International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering*, 8(11), 2858-2861.
2. Basyuk, D.I., Barna, M.Yu. (2018). Scientific bases of strategic development of the tourist and hotel industry. *Bulletin of Lviv University of Trade and Economics*, 54, 15-22.
3. Bondarenko, S., Laburtseva, O., Sadcheko, O., Haidukova, O., Kharchenko, T. (2019). Modern lead generation in internet marketing for the development of enterprise potential. *International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering*, 8(12), 3066-3071.
4. Chukurna, O., Nikolaiev, D. (2021). Marketing strategy of territorial branding in the context of sustainable development. *Vuzf Review*, 6 (1), 65-78.
5. Clark, G. (2006). *Marketing a profitable service*. Kyiv: Knowledge, 302 p.
6. Danko, T., Kiselev, V., Chaykovskaya, L., Sekerin, V., Gorokhova, A (2020). Marketing positioning of countries in the field of innovations: Questions and answers. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 7(4), 2851-2862.
7. Dimitrov, N. (2017). Network marketing as an innovative business approach. *Vuzf Review*, 3 , 40-49.
8. Fedonin, O.S., Repina, I.M., Oleksyuk, O.I. (2006). *Enterprise potential: formation and evaluation: a textbook*. Kyiv: KNEU. 316 p.
9. Gudz, P., Oliinyk, Y., Shkurupska, I., Petrenko, O., Vlasenko, Y. (2020). Formation of foreign economic potential of the region as a factor of competitive development of the territory. *International Journal of Management*, 11 (5), 590-601.
10. Gullet, M.; Heroux, L. (2019). *Marketing Strategies of Alternative Revenue Sources for Full-Service Hotels in the United States and Canada: A Comparative Revenue Management*

Approach. *Journal of Tourism and Hospitality Management*, 7(2), 1-9. DOI: 10.15640/jthm.v7n2a1, available at: <http://dx.doi.org/10.15640/jthm.v7n2a1> (Accessed 23 April 2023).

11. Korolenko, V.M., Sirous, B.V. (2018). Touch marketing as an innovation in the hotel industry. *Young scientist*, 10(62), 433-435.

12. Kramarenko, K.M., Sirious, B.V. (2018). Features of marketing of restaurant enterprises. *Problems of system approach in economy*, 5(67), 72-76.

13. Marchenay, D., Niña, N., Bien, H. (2020) Outsourcing Restaurant Operations in Hotels: A Great Solution to Raise the Hotel F&B Brand Awareness *Journal of Tourism and Hospitality Management*, 8(2), 85-95. DOI: 10.15640/jthm.v8n2a9, available at: <http://dx.doi.org/10.15640/jthm.v8n2a9> (Accessed 1 May 2023).

14. Mazaraki, A.A. (Eds.). 2019. *Ukraine and the World: the tourism system: monograph*. Prague: Eastern European Center of the Fundamental Researchers, 260 p.

15. Melnychenko, S., Boiko, M., Okhimenko, A., Bosovska, M., Mazaraki, N. (2020). Foresight technologies of economic systems: Evidence from the tourism sector of Ukraine. *Problems and Perspectives in Management*, 18(4), 303-318.

16. Meshko, N., Savinova, A. (2020). Digital marketing strategy: companies experience during a pandemic. *Vuzf Review*, 5(4), 41-49.

17. Ohota, V.I. (2017). Ways to increase the competitiveness of the hotel industry. *Investments: practice and experience*, 5, pp. 46-49.

18. Oklander, T., Osetyan, O., Khydirov, S. (2019). Communicative strategies of hotel and restaurant enterprises. *Black Sea Economic Studies*, 37, 112-117.

19. Page, S.J., Connell, J. (2020). *Tourism: A Modern Synthesis* (5th ed.). London, 656 p. DOI: [10.4324/9781003005520](https://doi.org/10.4324/9781003005520).

20. Pasichnyk, V., Akilina O.V. (2005). *Competitiveness of the firm: a textbook*. Kyiv: Center of educational literature. 112 p.

21. Porter, M. (2016). *Competitive advantage. How to achieve a high result and ensure its sustainability*. Kyiv: Alpina-Publisher. 416 p.

22. Porter, M. (2017). *Competitive strategy. Methods of analysis of industries and competitors*. Kyiv: Alpina-Publisher. 456 p.

23. Sadchenko, O., Davydova, I., Yakymyshyn, L., Chernenko, D., Zaitseva, A. (2020). Modern marketing to scale the business. *International Journal of Advanced. Research in Engineering and Technology*, 11(4), 324-333.

24. Sivachenko, I. (Eds.). (2003). *Management of international competitiveness of the enterprise (organization); textbook*. Kyiv: Center of educational literature. 186 p.

25. Trusova, N., Tsviliy, S., Mykhailyk, D., Oglobina, V., Marusei, T. Innovative Incentives of the Tourism Industry in the Period of Post-Conflict Reconstruction of Ukraine. *Review of Economics and Finance*, 2022, 20, pp. 1237-1248. DOI: <https://doi.org/10.55365/1923.x2022.20.136>, available at: <https://refpress.org/ref-vol20-a136/> (Accessed 4 May 2023).

26. Trusova, N.V., Tsviliy, S.M., Gurova, D.D., Demko, V.S., Samsonova, V.V. Budget Instruments for Stimulating the Development of the Investment Potential of the Tourism Industry in Ukraine. *Economic Affairs (New Delhi)*, 2023, 68(1 S), pp. 253-269, available at; <https://economicaffairs.co.in/Journal/abstract/id/NTcyNQ==/?year=2023&month=February&volume=Volume%2068&issue%201s> (Accessed 4 May 2023).

27. Tsviliy S., Gurova D., Kuklina T. Marketing competitiveness of hotel and restaurant enterprise: theoretical approach and methods of definition. *VUZF Review*. Republic of Bulgaria, VUZF University of finance, business and entrepreneurship, 2021. Vol. 6. №2. June. 244 p. P. 30-41, available at: <http://papersvuzf.net/index.php/VUZF/article/view/163/157> (Accessed 4 May 2023).

References

1. Andreyeva, N., Davydenko, I., Balyk, U., Rulinska, O., Bulysheva, D. (2019). Internet marketing in the brand technologies of the tourism industry. *International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering*, 8(11), 2858-2861. [in English].

2. Basyuk, D.I., Barna, M.Yu. (2018). Scientific bases of strategic development of the tourist and hotel industry. *Bulletin of Lviv University of Trade and Economics*, 54, 15-22. [in English].

3. Bondarenko, S., Laburtseva, O., Sadcheko, O., Haidukova, O., Kharchenko, T. (2019). Modern lead generation in internet marketing for the development of enterprise potential. *International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering*, 8(12), 3066-3071. [in English].

4. Chukurna, O., Nikolaiev, D. (2021). Marketing strategy of territorial branding in the context of sustainable development. *Vuzf Review*, 6 (1), 65-78. [in English].

5. Clark, G. (2006). *Marketing a profitable service*. Kyiv: Knowledge. [in English].

6. Danko, T., Kiselev, V., Chaykovskaya, L., Sekerin, V., Gorokhova, A (2020). Marketing positioning of countries in the field of innovations: Questions and answers. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 7(4), 2851-2862. [in English].

7. Dimitrov, N. (2017). Network marketing as an innovative business approach. *Vuzf Review*, 3, 40-49. [in English].

8. Fedonin, O.S., Repina, I.M., Oleksyuk, O.I. (2006). *Enterprise potential: formation and evaluation: a textbook*. Kyiv: KNEU. [in English].

9. Gudz, P., Oliinyk, Y., Shkurupska, I., Petrenko, O., Vlasenko, Y. (2020). Formation of foreign economic potential of the region as a factor of competitive development of the territory. *International Journal of Management*, 11 (5), 590-601. [in English].
10. Gullet, M.; Heroux, L. (2019). Marketing Strategies of Alternative Revenue Sources for Full-Service Hotels in the United States and Canada: A Comparative Revenue Management Approach. *Journal of Tourism and Hospitality Management*, 7(2), 1-9. DOI: 10.15640/jthm.v7n2a1, available at: <http://dx.doi.org/10.15640/jthm.v7n2a1> (Accessed 23 April 2023). [in English].
11. Korolenko, V.M., Sirous, B.V. (2018). Touch marketing as an innovation in the hotel industry. *Young scientist*, 10(62), 433-435. [in English].
12. Kramarenko, K.M., Sirious, B.V. (2018). Features of marketing of restaurant enterprises. *Problems of system approach in economy*, 5(67), 72-76. [in English].
13. Marchenay, D., Niña, N., Bien, H. (2020) Outsourcing Restaurant Operations in Hotels: A Great Solution to Raise the Hotel F&B Brand Awareness *Journal of Tourism and Hospitality Management*, 8(2), 85-95. DOI: 10.15640/jthm.v8n2a9, available at: <http://dx.doi.org/10.15640/jthm.v8n2a9> (Accessed 1 May 2023). [in English].
14. Mazaraki, A.A. (Eds.). 2019. *Ukraine and the World: the tourism system: monograph*. Prague: Eastern European Center of the Fundamental Researchers, 260. [in English].
15. Melnychenko, S., Boiko, M., Okhimenko, A., Bosovska, M., Mazaraki, N. (2020). Foresight technologies of economic systems: Evidence from the tourism sector of Ukraine. *Problems and Perspectives in Management*, 18(4), 303-318. [in English].
16. Meshko, N., Savinova, A. (2020). Digital marketing strategy: companies experience during a pandemic. *Vuzf Review*, 5(4), 41-49. [in English].
17. Ohta, V.I. (2017). Ways to increase the competitiveness of the hotel industry. *Investments: practice and experience*, 5, pp. 46-49. [in English].
18. Oklander, T., Osetyan, O., Khydirov, S. (2019). Communicative strategies of hotel and restaurant enterprises. *Black Sea Economic Studies*, 37, 112-117. [in English].
19. Page, S.J., Connell, J. (2020). *Tourism: A Modern Synthesis* (5th ed.). London, 656 p. DOI: 10.4324/9781003005520. [in English].
20. Pasichnyk, V., Akilina O.V. (2005). *Competitiveness of the firm: a textbook*. Kyiv: Center of educational literature. 112 p. [in English].
21. Porter, M. (2016). *Competitive advantage. How to achieve a high result and ensure its sustainability*. Kyiv: Alpina-Publisher. 416 p. [in English].
22. Porter, M. (2017). *Competitive strategy. Methods of analysis of industries and competitors*. Kyiv: Alpina-Publisher. 456 p. [in English].

23. Sadchenko, O., Davydova, I., Yakymyshyn, L., Chernenko, D., Zaitseva, A. (2020). Modern marketing to scale the business. *International Journal of Advanced. Research in Engineering and Technology*, 11(4), 324-333. [in English].
24. Sivachenko, I. (Eds.). (2003). Management of international competitiveness of the enterprise (organization); textbook. Kyiv: Center of educational literature. 186 p. [in English].
25. Trusova, N., Tsviliy, S., Mykhailyk, D., Oglobina, V., Marusei, T. Innovative Incentives of the Tourism Industry in the Period of Post-Conflict Reconstruction of Ukraine. *Review of Economics and Finance*, 2022, 20, pp. 1237-1248. DOI: <https://doi.org/10.55365/1923.x2022.20.136>, available at: <https://refpress.org/ref-vol20-a136/> (Accessed 4 May 2023). [in English].
26. Trusova, N.V., Tsviliy, S.M., Gurova, D.D., Demko, V.S., Samsonova, V.V. Budget Instruments for Stimulating the Development of the Investment Potential of the Tourism Industry in Ukraine. *Economic Affairs (New Delhi)*, 2023, 68(1 S), pp. 253-269, available at: <https://economicaffairs.co.in/Journal/abstract/id/NTcyNQ==/?year=2023&month=February&volume=Volume%2068&issue%201s> (Accessed 4 May 2023). [in English].
27. Tsviliy S., Gurova D., Kuklina T. Marketing competitiveness of hotel and restaurant enterprise: theoretical approach and methods of definition. *VUZF Review*. Republic of Bulgaria, VUZF University of finance, business and entrepreneurship, 2021. Vol. 6. №2. June. 244 p. P. 30-41, available at: <http://papersvuzf.net/index.php/VUZF/article/view/163/157> (Accessed 4 May 2023). [in English].